

NATLIB.UZ

Handwritten signature or initials in black ink, appearing to be stylized Chinese characters.

1952 | ГБ УзССР
4798

МУХТОР АВЕЗОВ

АБАЙ

РОМАН

КОЗОКЧАДАН
ЗУМРАД
ТАРЖИМАСИ

№ 11941
3 / I

ЎзССР ДАВЛАТ НАШРИЁТИ

СССР Министрлар Советининг қарорига биноан, Мухтор Умархон
Ўғли Аvezовга «Абай» романи учун 1948 йилги биринчи даражали
Сталин мукофоти берилган.

NATLIB.UZ

**БИРИНЧИ
КИТОБ**

NATLIB.UZ

ҚАЙТИШ

1

Уч кунлик йўлнинг букунги, сўнгги кунда ўқучи бола бор ғайрати блан жадаллади; Қўриқдан кун чиқиш олдида отланайлик деб, уни шаҳардан олиб келгали борган қариндоши Бойтосни ҳам тонг отар-отмас ўзи уйғотди.

У, кун бўйи отдан тушмас, ҳамроҳларидан анча олдинда борар, ба'зан ўзига ма'лум Қўкуйрим, Буратиген, Тақирбулоқ сингари қўнис¹, қудуқларнинг рўпарасига келганда остидаги саман отининг бошини қўйганича ҳамроҳларидан ўзиб кетар эди.

Орқасидан келаётган Бойтос блан Жумабой:

— Бу боланинг овулга ошиқиб жон отишини қара!

— Қиш бўйи бола бечоранинг юраги хўп ҳам қон бўлганга ўхшайди,— дейишарди. Ўқучи бола ўзиб кетганда булар ҳам ноилож отларини йўртдириб унга етиб олишарди. Жумабой тақимига қора чўқмор қистирган, Бойтос ҳам оёғининг учига узун қайин сўйил илиб

¹ Қўнис — қозоқлар октябрь инқилобига қадар фақат чорвачилик блан шуғуллангани учун ёзда яйловга, кузда кузсвга — экин далаларига яқин ерларга кўчарди. Шу ерлардаги туриладиган жойларнинг ҳаммаси қўнис дейилади.

олган. Тақирбулоқнинг рўпарасига келганларида Бойтос болани тергаб:

— Энди биздан узоқлашиб кетма. Ана у Эсембой жарияни биласан-ку... Пастқам жой, ўғрилар ётади...— деди.

— Сен блан бизни аллақачон кўрди десангчи! Елғиз юрадиган экан, қани бир уриб йиқитиб, отини олиб кел, — дейди-да, бошингга бир қўйиб, отингни олади кетади, — деди Жумабой ҳам.

— Ҳа, сизлар-чи, мени қароқчига олдириб қараб ўтирасизларми?

— Эҳа, бизнинг қўлимиздан нима келади? Икки киши бўлсак...

— Қароқчилар бутун бошлиқ бир лашкар. Бу Эсембойда мудом ёв ётади. Бизни ўз элимизнинг одами деб омон қолдирмаса, бу ер жуда ёмон, — деди Жумабой болани қўрқитмоқчи бўлиб.

Бу гап боланинг гашига тегди.

— Бундан чиқдики, сизлардан мадад йўқ экан-да, ундай бўлса сизлар блан бирга юрдим нимаю, ёлғиз юрдим нима? Ана бўлмаса, кетдим!— деб яна отини чоптириб кетди. Шу топда улар Тақирбулоқдан ўтиб қолишган эди.

Бола, отини чоптирганича, ҳалиги хатарлик дейилган Эсембойга етгунча бирор марта орқасига қайрилиб ҳам қарамади, кўз илғар-илғамас бўлиб, йироқлаб кетди. Йўл паст-баланд, тепаликлар орасидан ўтар эди. Эл яйловга — Чинғизга кўчиб кетганда бу ерлар хилват бўлиб қолади, қароқчи ҳарбир тепаликдан йўлни кузатиши, ҳарбир сойликдан йўловчига ҳужум қилиши мумкин эди.

Катталар икки кун аста-секин йўл босиб, боланинг тоқатини тоқ қилишган эди. Шунинг учун у, мана шу овулга етадиган кун катталарни тез юришга мажбур қиладиган ҳийла топганига ич-ичидан хурсанд бўлиб, кун бўйи шундай қилишга аҳд қилди.

— Бола деган қўрқар эди, эй парвардигор, эси борми ўзи!— деди Бойтос нима қилишини билмай, бош чайқаб.

Жуда бўлмагандан кейин Жумабой:

— Отасининг ўзи-я!.. «Бўридан бўлган бўрибачча-ман» деб қилаётган ишида бу! Қўй, ҳарқалай орқада қолмайлик энди, Бойтос, юр!— деди-да, отини чоптириб, бири бирини қува кетди.

Бойтоснинг тагида — Қунанбойнинг қора ёллик пой-

гачи оти — довондор отларнинг биттаси эди. Жумабойнинг остидаги от ҳам Қунанбойнинг Наймонкўк деган катта оқ оти эди. Иккови галма-гал ўзиб чопар экан, беихтиёр завққа берилиб кетиб: «мен ўзаман, мен ўзаман» блан қушдек учиб кетишарди. Бир довондан ошиб, тўхтамасдан, иккинчи довонга чиқишди. Бола кўринмайди. Булар отни тўхтатмай чолаберишга қарор қилишди. Шундай қилиб, довондан қуйи тушиб бораётганларида, Жумабой орқасидан, ўнг томондан тасвирлаб келаётган туёқ товушини эшитди. Худди Эсембой довонида, яна худди Эсембой жарининг ўзида!

«Оҳ, фалокат! Болани тўнаб бўлиб, бизни кутиб турган экан-да!» — деди Жумабой ичида ва зўр бериб отини қамчилаб қолди. Броқ кимнингдир:

— Юм, кўзингни юм! — деб қичқирганини эшитди. Жумабой орқасига қаради. У одам, ўзини танитмаслик учун, юз кўзини боғлаб олибди... Бу кундуз тўнаб кетадиган шу ердаги ўғриларнинг одати эди. Бойтос, даммини чиқармай, от қўйганича кетаберди. Демак, қўлга тушганда, энди Жумабой тушади.

Жумабой жон ҳалпида тақимидаги чўқморига ёпишди, уни суғуриб, оларкан: «Мана ҳозир у ҳам чўқмор блан калламга солади» деган хаёлда юраги шиғиллаб кетди.

Қувиб келаётган абжир қароқчи дарҳақиқат, Жумабой чўқморини чиқариб олмасданоқ, босиб келди-да, унинг бошидаги катта қора тумоғини кўзига бостириб юбориб, дарҳол чўқморига чанг солди. Жумабой гангиб тумоғини тузатиб кийгудек ҳам ҳоли қолмади. Олишишга ҳам, қочишга ҳам унинг мажолли йўқ эди. Қароқчи унинг шошиб қолганидан фойдаланиб, чўқморни тортиб олди.

Оқ от бирнарасага йўлиққандай тўхтаб қолди. Жумабой зўр-базўр эс-ҳушини йиғиштириб, тумоғини тўғрилаб кийиб қараса, чўқморини тортиб олиб, отининг олдига отини кўндаланг қилиб турган киши — ҳалиги бола — ўзи айтмоқчи «Қунанбойнинг бўрибаччаси» Абай экан. У қотиб-қотиб кулар эди.

Жумабой боладан кўрққанига хижолат тортиб, койиб кетди.

— Ҳай болам, шу ерга — ўғрихонага, ўғрилар қайнаб турган ерга келганда бундай қилиқ қилиб бир балони бошламоқчимисан? — деди. Бойтос ҳам кула-кула қайтиб

келаётган эди. Абай катта одамнинг ўзидан шу қадар қўрқанига терисига сиғмай суюнди. Жумабойнинг нега жаҳли чиқаётганини ҳам билиб турар эди. Бола, қора тўри келган юзи қизариниб, хижолат ичида ерга қараб кулимсираганича телпагининг ўнг томонини айлантира-бошлади. У чопони блан телпагининг тескарсини кийган, оғзи-бурнини қизил рўмол блан танғиб олган, Жумабойни қувлаб келаётганида товушини танитмаслик учун, мингиллаб буйруқ берган эди. Бойтос қўрқса-қўрқ-маса сир бой бермади. Жумабойнинг жаҳли чиққанини хила ердан пайқаб:

— Бунни кўр, саман отнинг қашқасини ҳам ўзгарти-рибди-я! — деди.

Жумабой ҳам энди пайқади. Бола отнинг қашқасини созлоқнинг болчиғи блан яхшилаб шуваб қўйган экан. Жумабой ҳам унча-мунча одамлардан эмас — бировга эрмак бўлгуси келмайди, шунинг учун ҳам бу воқияни кулгиликка олди-да:

— Оббо, отанга ўхшамай қолгурей! «Тўбуқтилар ўғри, тўбуқтилар ўғри» деб, Керей, Уок эллари зор қақ-шайди. Қаргадек боласидан тортиб, ўғрилиқнинг йўл-йўриғини бунчалик билса зорилламай нима қилсин! — деб, ўзи ҳам кулабошлади.

Жумабой шаҳарга бу гал қандай иш блан борганини Абай аниқ билмасди. Лекин Бойтосга айтаётган бир сў-зидан Қунанбойнинг бир топшириғи блан бориб келаёт-ганлигини сезган эди. Абайнинг аввалдан пайқашига қараганда, Жумабой Қунанбойнинг олдида зўр обрўйга эга бўлган кишиларнинг биттаси. Бордию Абайдан хафа бўлса, ранжиса, бориши блан отасига чақади.

Абай шу томонини ўйлаб, кулгини йиғиштирди-да, яна қаторлашиб бораётганларида сипоҳлик блан:

— Йўл узоқ, мудроқ босмасин деб ҳазиллашган эдим, айбга буюрмайсиз Жума ака! — деди.

Жумабой боланинг юзига хурсанд бўлиб қараб қўй-дию, индамади. Бойтос Абайга ўртоқларча тегишиб:

— Дурустсан-ку, «айбга буюрмайсиз» эмнш! Сенинг бу гапинг менинг «кўчганда юк ортаман каттакон нор-га, қай юз блан қарайман Уйкемга — ёрга» деган ўланим-дан бўлди-ку! — деди.

Абай яхши тушунаолмади.

— Нима дедингиз, Бойтос оға, Уйке ёр деб кимни айтаётирсиз?

— Вой, Уйке опангни билмайсанми? Қўй-е!

— Шунни айттинг... Нега билмай.

— Уйке опанг менинг хотиним бўлади-ку. Утган йил бутун ёзни така-салтанглик қилиб, элма-эл кезиб, хотин-қизлар, ўйин-кулги блан ўтказдим-ку. Охири уйга қайтадиган вақт келиб қолди. Хотинимга рўпара бўлгани юз йўқ. Кейин, жаҳлидан тушатурсин деб «қай юз блан қарайман Уйкемга—ёрга...» деган ўлан тўқиб, ўзим овулга бормасдан бир-икки кун олдин ўртоқларимдан айтдириб юбордим. Шу ўлан масал бўлиб кетибди.

Абай ҳам, Жумабой ҳам унинг сўзларини мароқ блан тинглашди. Бир кекса, бир ёш бола кўп хушчақчақ, дилкаш, ўланга уста, гоят гўзал Бойтоснинг юзига зўр қизиқиш блан тикилишди. Абайнинг кўз олдида Уйке деган янғаси, Бойтоснинг ўтган йил ёз бўйи ўйин-кулги блан бўлиб, ўлан айтиб юрган ўртоқлари гавдаланди. Эшитаётган ҳикоясини зўр диққат блан энтиқиб тинглайдиган бола, авваллари Бойтос блан ҳамсуҳбат, сирдош бўлиб кўрмаган бўлса ҳам, ҳалиги гапнинг охири қандай тамом бўлганини билишга қизиқиб қолган эди. Бойтоснинг тенгдошларча ҳазиллашаётганини кўриб:

— Хўш, шундай қилиб, Уйке опага қай юз блан қарадингиз, Бойтос оға? — деб ёпишиб олди.

Бойтос мағрурлик блан кулиб:

— Қай юз блан қарардим? Шўрлик хотин йироқдан ўлан блан сўралган узрнд эшитиб эримайди дейсанми? Келсам олдимдан ўзи чиқиб, отимни боғлади,— деди ва Жумабойга қараб кўзини қисиб қўйди.

Йўловчилар гап блан бўлиб Наймонкўкнинг йўрға қадами блан юришди.

Овулга етишга интизор бўлиб, юраги жўш уриб бораётган бола яна от қўйди.

— Ҳай бола, қўй дейман! Отни зўриқтирасан!

— Елғиз ўзинг узоқлаб кетиб, ёвга ем бўласан!

Лекин шаҳардан, диққинафас мадрасадан қутилиб, энди уйга — овулга шошаётган бола бу сўзларга қулоқ ссладиган эмас эди.

Катталар қўрққан Эсембой ҳам, ўғрилар ҳам Абайга қўрқинч кўринмасди. Уғрилар бўлса улар ҳам шу элнинг ўзига ўхшаган қозоқлар-да. Фарқи кийимларининг жулдурлиги, эгар-жабдуқларининг эскилигию, қўлларидаги сўйил-да. Абай бунақа одамларни кўп кўрган, улар ҳақида қариялардан кўп ҳикоя эшитган. Улардан қўр-

қиш эмас, аксинча, бир дуч келиб, тунаётган чоғларида кўрсам деган орзуси ҳам бор эди.

«Қоровул чўққи», «Ўғри жар» дейилган бу жойларни Абай ўз овулидай яхши билади. Қунанбойнинг овуллари йилига икки мартаба кузда, кўкламда келиб, узоқ-узоқ вақт ўтириб, яйлаб кетадиган жой. Ана у кўриниб турган баландликнинг қатор-қатор жилғалари, у ернинг белга урадиган ўтлари, қўй яйлайдиган яйлоқлари — ҳаммаси Абайга шу қадар қадрдон, шу қадар кўзига иссиқ кўринадиган ерлар. У ўтган йилгина Боқрауда¹, қўй қирқилаётган пайтда, шаҳарга ўқишга кетаётганида худди шу ердан — Эсембойдан кетган эди. Уша вақтларда тенгдош ўртоқлари блан гоҳ тойга миниб, гоҳ пиёда чопиб, ошиқ ўйнаб юрган энг сўнги Қўниси шу эди. Қиш бўйи овулни, элни соғинганида унинг хаёлидан нари кетмайдиган сўнги кунлари шу Эсембойда ўтган эди.

Энди «Бу ерда ўғри бор, ёмон ер, киши балога йўлиқадиган ер» деган гаплар унга қор қилмас эди. Унинг кўз олдида ёзиқсиз, сарғич адир, кўжимтир Қўнис, кумуш дек товланиб турган ўланлик гўзал ўлка ётади. Абай атрофига, бутун оламга, айниқса мана бу ўзи туғилиб ўсган саҳрога, унинг доволарига шу қадар бир меҳр, алангалик ҳис блан қарайди, юз тубан ётиб ўпгудай бўлади. Бу жойларнинг бир зайлда эсаётган салқин шабадаси қандай яхши! Шу шабададан денгиз юзидай мавжланиб, қулп уриб турган турли-туман ўланлар блан қопланган далалари. . . дала эмас денгизлари қандай яхши! Бола шу манзарадан кўзини узалмай, унинг гўзаллигига тўяолмай, узоқ тикилди. Бу ерлардан кўрқиш, хатарли деб чўчиш эмас, иложи бўлса қучоғини ёзиб борича қучғуси, силаб-сийпаб: «Мен сени соғиндим, ўзгалар ёмон ер деса, мен ундай демайман, ҳатто бағринга яширган ўғри-пўғриларинг блан ҳам ётсам, бегонасан, демайман» дегуси келар эди.

У, яна отини чоптирганича, қорасини кўрсатмай кетди. Уни тўхтатиб бўлмади.

— Орқада қолиб қачонгача, тўранинг кетидаги мулозимдай лўкиллаб юрамиз. Бундан кўра кел, Жумака, биз ҳам отнинг бошини қўйиб берайлик,— деб Бойтос жий-

¹ Русларнинг покров сўзидан кирган бўлиб, биринчи қор тушини айтилади.

ран отнинг бошини қўйиб берди. Жумабой ҳам от чоптиришга мажбур бўлди.

Абай уларни кутиб турди-да, етиб келишгач учови гоҳ униси, гоҳ буниси ўзиб, узоқ-узоқ от чопишди.

Шу блан эрталаб Қўриқдан чиққандан буён тўхта-масдан келаётган уч салт отларини қора терга туширгани ҳолда кечқурун Қунанбойнинг Қўлқайнардаги овулига, Абайнинг ўз онаси Улжоннинг овулига кириб келишди.

Қўлқайнар суви тиниқ булоғи блан машҳур бўлгани блан катта қўнислардан эмас эди. Яйловга кўчиб, Чингиз тоғини ошмоқчи бўлиб келаётган эллардан уч-тўрт овул шу ерга қўнган эди.

Буларнинг ҳаммаси «Қунанбой овули» бўлиб, ўзининг юрти блан яқин қариндошларининг юртлари эди.

Ери чоққина булоқнинг атрофига қўнган овулларнинг уйлари ҳам, ери-кўкни тутиб ётган моли ҳам, одамлари ҳам шу кечки пайтда қий-чувга чўмган эди. Ерўчоқдан ниқаётган тутунлар ҳам бир-бирига қўшилиб, туташиб, кўкимтир тумандай таралиб кетмоқда эди. Итларнинг ҳуриши, мол қайираётган подачиларнинг шовқини, қўй-қўзиларнинг ма'раши — ҳаммаси бир бўлиб Қўнисни бошига кўтарган эди. Кечки пайт сув ичкали келаётган йилқиларнинг кишнаши, тапур-тупури, кўтарган тўзони, ёки минишдан бўшаб, онда-сонда кишнаб, уюрини излаб чопаётган отларнинг товуши — ҳаммаси ҳам шу дамда овуллардаги ҳаётни акс этдириб турар эди. Бу кўриниш — бола бор вужуди, жони-дили блан соғинган кўриниш. Ҳозир унинг юрагини арзиқтириб, шу қадар шодлантириб, ихтиёридан айираётган кўриниш ҳам шу. Ўўловчилар булоққа яқин овулга қараб келишди.

Ўртасида бешта катта оқ ўтов бўлган бу овул Абайнинг икки онаси — Улжон блан Ойғизнинг овули эди.

Бу овулнинг четидаги ўтовларни ёқалаб, кечки пайт ёйлоқда кун ботиш томонига қараб ёйилиб кетаётган қўйларни оралаб ўртадаги катта ўтовга қараб келаётган уч отликни бу овулдагилар дарҳол танишди. Айниқса, кўранинг ўртасида қўшоқлаб қўйилган қўйларни соғаётган хотинлар олдин кўришган экан. Этакларини белга қистириб, фартук тутиб олган хотинлар йўловчиларга қараб:

— Шаҳардан, шаҳардан келишаётир!

— Ана униси Абай, Абай-ку, ўзим ўргулай... Телқо-

ра-ку!¹ Опамга айтайчи.— деб бир ёш жувон катта ўтовга қараб югурди.

Улжон соғинган боласини энтикиб кутар, Бойтос кетгандан буён кунларни санаб ўтказар эди. Қирққа чиқиб анча ўзини қўйиб юборган оқ-сарик келган бу хотин ҳалигиларнинг овозини эшитиб уйдан чиқаркан, тўрда ўтирган қайин онаси Зерени ҳам қўлтиқлаб олачиқди.

Қулоғи оғир бўлиб қолган кекса энанинг энг яхши кўрган набираси шу Абай эди. У набирасини бир нафас унутмас, доим дуоий жонини қилиб ўтирарди.

Отлиқлар уйнинг ёнига келганларида катта ўтовдан блан кун чиқиш томонга тикилган меҳмонхона ўтовнинг ўртасида қавм-қариндошлар бир гала бўлиб кутиб туришган эди. Боланинг оналаридан бошқа янгалари, қўшнилари, чол-кампирлар, уйлардан югуриб чиқиб келган болалар тўпланган эди. Бу овулнинг катталари ҳам гангир-гунгир сўзлашиб, теварақдан чиқиб, ҳалиги тўпланиб турганларнинг ёнига келишмоқда эди.

Тўдалашиб турганларнинг ёнига икки йўлдошидан олдин келиб тушган Абайнинг отини дарҳол биров етаклаб кетди. Бола кўпчиликнинг ичида ҳаммадан олдин ўвонасини кўрди-да, тўғри ўшанга қараб бораберди. Она си нарироқда турганича:

— Болам, чироғим, нари ёнингда отанг турибди, аввал отангга салом бер! — деди.

Абай ялт этиб қараб, отасини эндигина кўрди. Отаси Қунанбой нарироқда меҳмонхонанинг ёнида уч-тўрт киши блан турган экан. Унғайсизланиб кетган бола онасининг шу қадар ўзини тутиб, сабр қилаётганини онглади-да, отаси томонга уриб кетди. Бойтос блан Жумабой ҳам хила нарида отдан тушиб, отни етаклаб Қунанбойнинг олдига келишаётган эди. Лекин рангида қони йўқ, барваста келган, мош-гурунч соқоллик Қунанбойнинг яғони кўзи уларда эмас. Овулнинг нариги томонидан учта тўртта отлиқ келаётган эди. Қидирдан чиққан йўловчиларга ўхшайди. Ҳаммаси ҳам кўркем, барваста одамлар Афтидан Қунанбой шуларни кутиб турган бўлса керак. Негаким кўзи ўшаларда эди.

Бойтос блан Жумабой этиб келганида Абай отасининг олдига келиб қолган эди. Уччаласи келиб, бараваж салом беришди. Қунанбой қайрилиб қараб, саломларига

¹ Т е л — икки онани эмган бола. Қора — бугдойранг.

алик олди-да, икки-уч огизгина сўрашиб қўя қолди; турган жойида тураберди, боласини ёнига ҳам чақирмади. Сўнгра Абайга бир қараб қўйиб:

— Болам, бўйинг ўсиб, эр етиб қолибсан-ку! Мулла бўлдингми? Билиминг ҳам бўйингдек ўсдими? — деди. Бу кесатиқми, ё шубҳами, ё ҳақиқатда ҳол-аҳвол сўраганими?

Бола всини таниганидан буён ют келган пайтда, ҳавонинг авзойига қараб иш тутадиган кекса чўбондек, отасининг қошқовоғига қараб муомила қилишга ўрганган. Отаси ҳам боласининг шундай зийраклигини назарда тутиб, ўзга болаларидан ортиқроқ кўрар эди. Отасининг уялиб, жавоб бермай турган одамни ёқтирмаслигини яхши биладиган Абай шошилмасдан, ўзини дадил тутиб:

— Шукур, ота,— деди ва биров жим тургач илова қилди,— от боргандан кейин, дарс тамом бўлмаган бўлса ҳам, ҳазратнинг фотиҳаларини олиб келдим,— деди.

Отасининг ёнида турганлар Мойбосар блан унинг чопари экан. Мойбосар Қунапбойнинг тўртта кичик оналарининг биридан туғилган иниси. Уни Қунапбой ўзи оға—Султон бўлгандан кейин, шу Тўбуқти волостига старшина қилиб тайинлаган эди.

Абайнинг жавоби Мойбосарга ма'қул тушиб:

— Ўзи дуппа-дуруст катта кишилардай бўлиб қолибди! — деб сўз бошлаган эди, Қунапбой унинг сўзини бўлиб, Абайга:

— Бор болам, оналарингнинг ёнига бор, кўриш,— деди.

Абай ҳам шунга маҳтал эди. У, ўзаро пичирлашиб, унинг бутун ҳаракатини кузатиб турган оналарига томон юзланганида яна ўз ёшига яраша қувноқ бола ҳолига кирди. Жумабой бугун Абай уни қандай қилиб қўрқитганини ҳикоя қила бошлади. Бола шошиб ўз онасининг олдига яқинлаб қолганида, Жумабойнинг хотини Қалика деган бир янгаси:

— Телқора! Узим айналай! Телқора! Каттакон азамат йигит бўлиб қолибсан-ку! — деб келиб, бўйнидан қучоқлаб, юздан ўпди. Яна бир янгаси — Изиқуттининг хотини Туғжон ҳам ўпиб кўришди. Ундан кейин ўша ердаги кекса хотинлар, яна шу тўпда турган катта кишилар — оғалардан ҳам бирнечтаси ўпиб кўришди. Абай улар учун ҳали ҳам ёш бола эди. У, ўнғайсизланиб қийналгани блан қочиб қутилишнинг иложи йўқ, хурсанд

бўлишини ҳам, қаршилиқ қилишини ҳам билмас эди. Бирнеча кекса хотинларнинг кўзларида ёш ҳам кўринди.

Абай, ноилож, ҳамма катталарнинг қучоғига бир-бир кириб чиқди-да, сўнг уларнинг ичидан сурғилиб, онасига қараб юрди. Абайнинг ўз онаси блан ўгай онаси гўзал Ойғиз ёнма-ён туришган эди.

Бола ҳалиги тўпдан чиқиши блан Ойғиз кулиб:

— Мана энди, ҳархил исқирт хотинлар сўлагини суркай бериб, боламизнинг юзида ўпгудек жой ҳам қолмади! — деб таннозланиб келиб Абайнинг кўзидан ўпди.

Онаси гал ўзига келганда ўпмади: қаттиқ қучоқлаб, бағрига босганича, сочларини ҳидлади. Абайнинг отасида бўлган вазминлик, совуқ қонлик онасига ҳам анча ўтган эди. Бола буни билгани учун бундан ортигини кутмас ҳам эди. Лекин бағрига босишининг ўзида Абайнинг юраги ўзгача бир шиддат блан уриб она меҳрини ҳис қилди. Она қучоғи!.. Улжон уни ортиқча тутиб турмади.

— Бор, ана, энанг блан кўриш,— деди Улжон катта уй томонга йўллаб.

Кекса энаси Зере хассасига суяниб койимоқда эди:

— Ҳа, ярамас, олдин мен блан кўришмай отангга қараб кетдинг-а,— деди ва набираси ёнига келиб, қучоғига кирган ҳамона оғзидан — кўзимнинг нури, қоракўзим... Абай жоним...— деган гаплар ёғилиб, ўзини тутолмай йиғлаб юборди.

Энасини қучоқлаганича катта уйга кирган Абай қоронғи тушгунча шу уйда бўлди. Оналари бунга дам қимиз, дам яхна гўшт, дам чой тиқништираётгани блан боланинг овқатга қарагуси ҳам келмас эди. Бола дуруст овқат емади, кун бўйи оч келганини ҳам унутиб юборган эди.

Дастурхон устида овқат еб ўтириб, сўзлашиб, тобора ечилиб бораётган оналари, янгалари қайта-қайта:

— Элни соғиндингми, кимни соғиндинг?

— Мулла бўлдингми?

— Уқишни тамом қилдингми?— деган саволларни ёғдиришар эди. Абай бошқа саволларга дурустроқ жавоб бермас, фақатгина кимни соғиндинг деганларида:

— Успон қани? Қаёқда юрипти?— деб ўзининг иниси бевош Успонни бирнеча мартаба сўради.

Улжон аввало унинг бу саволларига аҳамият бермади-да, кейин, яна бир сўраганида:

— Ҳа, юргандир, бевош. Бугун асти тинчитмагани-

дан кейин энанг блан иккаламиз уйдан ҳайдаб чиқардик,— деб энаси томонга имлади.

Энаси ўзига алоқадор бир гап бўлаётганини пайқаб:

— Нима деяпти? Нима деяпсизлар, эшитмадим,— деган эди Абай энасининг қулоғига бориб, қичқириб, Успон ҳақида сўзлашаётганларини англатди ва:

— Энажон, ўтган йил бундай эмас эдингиз-ку... Қулоғингизга нима бўлди, нега эшитмайсиз?— деди. Кўпчиликнинг ичида ўтиргани блан ночор ёлғиз бўлиб, четга чиқиб қолган энасига ачинди, уни қучоқлаб ёнига ёнбошлади.

Энаси буни онгладида, ғамгин тортиб:

— Оҳ болам, энангда бир ҳовуч суяқдан бошқа нима қолди дейсан,— деб мудом кўнглида ётадиган маш'ум кексаликнинг дардидан шикоят қилабошлади. Боласи, юраги эзилиб:

— Тузалармикин? Даволатсак қандай бўларкин? — деди.

Ўтирганлар ҳам, энаси ҳам фақат кулиб қўяқолишди.

Кекса эна кулимсираб ўтириб, боланинг кўнгли синамасин дегандай қилиб:

— Дам солиб қўйса, ба'зан очилиб қолади. Дам солиш ёқади,— деди.

— Дам солиш десангиз, мана ўғлингиз мулла бўлиб келди-ку, дам солиб қўйсин энди,— деди Ойғиз кулиб.

Уйдасиларнинг ҳаммаси, айниқса янгалари ҳақиқатда ҳам Абайнинг қўлидан бир иш келадигандай шўрлик кампирнинг ҳеч бўлмаса кўнгли кўтарилиб қолар!..— деб унга ишонч билдиришди.

Абай дам солиш, эзиб ички ёзиш, қасида ўқиш ҳарбир мулланинг қиладиган иши эканлигини билар эди. Унга жирканч кўринадиган бахши-қушночлардан фарқи бўлмаган муллалар оз эмас. Абай шуларни ўйлаб, ўзининг ноқулай аҳволга тушиб қолганидан кулаётгандай, бироз кулимсираб ўтирди-да, тўсатдан энасининг бошини қучоқлаб олиб, пичирлаганича ўқий бошлади:

Юзи равшан, кўзи гавҳар,
Яноқлар ла'лию аҳмар,
Томоғи қорданам беҳтар,
Қошин қудрат қўли чизмиш.

Кўпчилик ҳечнарсга тушунмади, ҳамма чиндан ҳам дуо ўқиётипти деб ўйлар эди. Абай қироат қилиб давом этди:

Мабодо бўлса дуч бир кез,
Тамошо қилса юзма-юз...
Кетиб қувват, юмулгай кўз,
Нечун титроқ тушар, не иш!

деб кўзини юмди-да, энасининг қулоғини очиб «Суф» деб қўйди. Бу унинг шу йил Навоий, Фузулийларни ўқиб юрган чоғида ёзган ўз ше’ри эди. Ўтирганлар ҳали ҳам нима эканлигига тушунолмаб, гангиб ўтиришарди. Шубҳа қилучилардан кўра, дуо ўқиётир деб ишонувчилар кўп эди. Бола бу кайфиятни фаҳмлаб, улардан кулаётгандай, жим турди-да, ниҳоят тўғриси билдирмоқчи бўлди. У товушини барала қўйиб юбориб, яна кўзини юмиб, қовоғини солиб, қур’он тушираётган муллалардек, дам орқасига, дам олдига кетиб:

Учади бўзтўрғайлар елиб ҳаво,
Қадам ташлаб борасан қандай расо,
Кекса бувим эшитмас, ҳам ишонар,
Улан тўқиб, берайин унга шифо.

деб яна «Суфф» деб қўйди. Энди ўтирганлар сезиб қолиб, дув кулиб юборишди. Кейинги ўланни ўқиётганда, энаси ҳам тушуниб қолган эди. У хурсанд бўлиб, аста кулганича, боласини эркалатиб орқасига қоқди-да, пешанасига юзини босди.

Абай ўзини сипо тутиб, уйдагиларга кулимсираб қаради ва энасига ёпишиб:

— Қалай, қулоғингиз очилдими? — деди.

— Ҳа, яхши бўлиб қолди. Умринг узоқ бўлсин, болам!

Уйдагилар боланинг бу ишига бир кулиб, бир ҳайрон бўлишиб, хурсанд бўлишди. Қора бола кўпчилик тикилиб турганидан, энди ўнғайсизланиб қизаринди, лекин кўзларида ажиб бир аланга, ўзга болаларда бўлмаган бир ўт борга ўхшарди.

Улжон вазмин бўлиши блан бирга, ҳарнарсани синчиклаб қарайдиган зийрак она эди. Боласининг ҳалиги ишига бироз ўйланиб қолди. Бу йил боласи катта бўлиб, анча ўзини қўйиб юборибди. Афтидан хила эс-хушини ҳам йиғиб олган кўринади. Улжон боя кулмаган эди, разм солиб ўтириб, энди астагина кулиб қўйди-да:

— Болам, шаҳардан мулла бўлиб келдинг десам, тоғанга ўхшаб келибсан-ку, — деди.

Ҳамма бу гапнинг тагига тушунди. Боланинг бундай бўлишининг сири очилгандай ҳамма яна кулиб юборди.

— Ҳа, тўғри, Шаншарнинг авлоди эмасми?

— Худди ўзи-я!

— Тўнтеканинг жияниман деб турибди-ку ўзи ҳам! — деб, Абайнинг тоғаларини хотирлашди ва Тўнтеканинг: «Тузалабериб, тузалабериб, домла имомлардан ҳам уятга қолдим. Энди ўлмасам бўлмайди — домлалар худойи ейишсин» деган гапларини ҳам эслашди.

— Опа, бахши — қушноч бўлиб, элтери,¹ сангсанг² йиғиб юрадиган мулло бўлганимдан кўра, Тўнтекага ўхшаганим яхши эмасми? — деди Абай онасининг оғзидан ҳалиги гап чиқиши блан.

— Дуруст, энди катта бўлиб қолибсан, болам. — деди онаси.

Худди шу пайт, кечқурун Қунанбойнинг ёнида турган Мойбосарнинг чопори серсоқол Қамисбой кириб келди ва:

— Абай, чироғим, сени отанг чақираётир, — деди.

Утирганларнинг ҳам, Абайнинг ҳам дами ичига тушиб кетди. Абай боядан буён гўдакларча яйраб, ўйнаб-кулишини қўйиб, уёқ-буёғини тузатди-да, индамасдан уйдан чиқиб, отаси ўтирган уйга қараб кетди.

Меҳмонхона оналарининг уйига ўхшамасди. Ҳатто сиртқи кўриниши ҳам қандайдир совуқ, бефайз. Абай эшикдан кириши блан товушини барала қўйиб, катталарга салом берди. Улар ҳам бунинг саломига баланд овоз блан алик олишди. Одам унча кўп эмас эди. Қунанбой, Мойбосар, Жумабойдан бошқа Тўбуқтининг шу атрофдаги улуглари: Бойсол, Бўжей, Қоратой, Суюндиклар, яна буларнинг ёнида бирга келган ёш ҳамроҳлари, Бойсолнинг жияни — ёши Абайдан катта бўлса ҳам, унинг блан қалин ўртоқ бўлган ёшгина йигит Жиренше ҳам бор эди.

Кечқурун отаси кутиб турган одамлар шулар экан. Абай ёшлигидан бирнарсани фаҳмлаб юрар эди: отасининг шулар сингари одамлар, айниқса мана шу тўртта-бешта одам блан суҳбат қилиши эл ичида бўладиган бир катта ишнинг, ўзгача бир ишнинг аломати бўлар эди.

¹ Элтери — қоракўл бўлиб етишмаган тақир теря.

² Сангсанг — юнги қирқилмаган қўзининг териси.

Отаси буларни аввалги одати бўйича атайин айтдириб юборган кўринади.

Авваллари Абай буларнинг суҳбатида бўлган эмас, уни отаси бугун жўрттага чақиртирган эди. Абай отам ўзимга бирон нарса демоқчи деб ҳам ўйлаган эди, лекин бундай гап йўққа ўхшади.

Абай келиб ўтириши блан ҳалиги катталар ундан шаҳар аҳволларини, ўқишини, соғлигини сўрашди. Шу ердаги катталарнинг ичида Абайга зўр эътибор бераётган одам сўзамол, очиқ чеҳралик Қоратой эди. У Абайга қараб ўтириб, Қунанбойнинг бошқа болаларини ҳам эсига олиб:

— Шу, ҳалиги Исҳоқ кўп уддабура-да! Эпчил, пишиқ, жуда зийрак бола! — деди.

— Қайсини айтаётирсиз, Кункенинг қўлидагисиними? — деб сўраб олиб Бўжей ҳам:

— Тўғри, қўлидан ҳар иш келадиган, уддабура! — деди.

— Ҳа, дарҳақиқат жуда ўтлиқ! — деб Бойсол ҳам тасдиқлади. Бу гапларнинг ҳаммаси Қунанбойга яхши кўриниш учун қилинаётган хушомад эди.

Индамасдан қовоғини солиб, чиройини очмай ўтирган Қунанбой бу гапларга аҳамият бермади, аксинча, ёқтирмагандай қайрилиб Абайга қаради-да:

— Бирон нарса кутадиган бўлсаларинг шу қорадан кутсаларингчи! — деди.

Қунанбой бу боласини нима учун бу ерга чақиртирганини, яна нима учун буларга шундай деб айтаётганини бошқалардан кўра Қоратой олдинроқ фаҳмлади. У, одатдагидек, дарҳол у томонга оғиб, Қунанбойнинг юзини қилиб, Абай ҳақида сўзлай бошлади, Бўжей блан Бойсолга қараб:

— Сизлар бунини суннат тўйида нима деганини эшитган эдингизми? — деб кулиб қўйди. Абай болалигида ўздан ўтган хатоликни булар олдида сўзламоқчи бўлаётган Қоратойдан норози эди. Уялиб, ўнғайсизлана бошлади. Лекин уни сўздан тўхтатиш одобдан эмас. Шунинг учун, бу сўз ўзи тўғрисида эмасдай, парво қилмай ўтираберди.

Қоратой кула-кула сўзлади:

— Суннат қилинаётганда жони оғриб, йиғлаб: «Эй худо, нега мени қиз қилиб яратмадинг!..» дебди. Унга онаси: «Тентак болам, қиз бўлсанг бола туғмас эдингми,

ўшандан ҳам қийин бўлибдими?» деса, бу «Вой, униси ҳам бормиди» деб дарров йиғини тўхтатиб, жим туриб берибди. Катталар кулиб юборишди.

Қунанбой, бу гапларни эшитмаётгандек, пинагини бузмай ўтираберди. У блан Бойсолнинг қош-қовоғига қараганда бунақа гаплар узоққа чўзилмайдигандек кўринди. Абайга ҳам ма'қули шу эди, негаким, уни катта кишидек қилиб чақиртириб, энди аҳмоқ бола қилиб, ундан кулишларини истамас эди.

Шу топда эшикдан Успон кириб келди. Абайнинг кичик иниси, овулга келганидан буён бирнеча марта сўраган бўлса ҳам, кўраолмаган тентак — шўх иниси шу.

У салом беришини унутмади, лекин отасига ҳам, бошқаларга ҳам қарамасдан, тўғри келиб Абайни қучоқлаб олди. Узининг ҳам энг яхши кўрадиган акаси Абай эди. Икковининг орасида беш-олти ёш фарқ бор. Шунинг учун ҳозир Абай унга акаларча қарарди. Успон келаётганида бу ҳам қучоғини ёзди, юзидан ўпди. Катталар буларнинг энди кўришганларини пайқаб, бу ишларини ма'зур кўришди. Лекин шу ондаёқ Успон тентаклигини билдириб, обрўйдан айрилабошлади. У «Қаёқда эдинг» деб аста сўраган Абайга осилиб, бўйнидан қучоқлаб ўзига томон тортди-да, бир нарса деб қулоғига шивирлади; бир ярамас ҳақорат гап айтган эди; нариги уйда ўтирган акаси Такежондан ўрганиб келган экан. Соғинган акасига унинг биринчи айтган сўзи шу бўлди. Абай даҳшат ичида чекинди:

— Эя, нима дедсан?— деган эди, Успон ирғиб бўйнига осилди-да:

— Айтма! Айтма дейман унга! Унга айтма!..— деб отаси томонга ишора қилди-да, Абайни оғиз очгали қўймай чалқанча йиқитиб юборди.

Абай бир ёқдан ноилож кулиб, иккинчидан ўнғайсизланиб, ўрнидан туришга уринди. Лекин қўллари бақувват, бола—Успон уни ўрнидан тургани қўймай, босиб олди, яна бунинг устига, лунжига солиб юрган шилимшиқ бир нарсани Абайнинг ёқасидан ичига ташлаб юборди. Абай сесканиб, эти жимирлашганича, ўрнидан туришга уринмоқда эди. Катта кишилардек сипогарчилик сақлаб ўтирган ўқучи болани иниси бирпасда ўзи блан олиштириб, ёш болага ўхшаб тўполон қилишга мажбур қилди.

Успон унинг сесканишидан ҳузур қилиб, отаси борлигини ҳам унутиб, шарақлаб кулабошлади:

— Бақа! Бақа солиб юбордим ичига,— деб Абайни аввалгидан ҳам баттароқ сескантирди.

Қунанбой орқа томонида ўтирган болаларининг нима қилаётганини пайқамаган, ўзлари жим бўлишар деб ўйлаган эди. Лекин тентак Успон, одати бўйича, қутириб, ҳаддидан ошабошлаганидан кейин, жаҳли чиқиб, ялт этиб орқасига қаради. Қарасаки, Алпомишдек барваста, шўх ўғли Абайнинг устига миниб олиб, турғизмаётир.

Қунанбой ўзининг олдида бўлаётган бу бебошликни кўриб ғоят ғазабланди, чап қўли блан Успонни ўзига томон тортиб олдида, қулоқ чаккасига тортиб-тортиб юборди. Успон, икки юзи қипқизил бўлиб, ўт сочиб турган катта-катта кўзлари блан отасининг юзига тикилганича, безрайиб туриб олди. Уришидан на ҳайқидиу, на писанд қилди. Буни кўриб турган Суюндик пичирлаб Бойсолга:

— Е, пирим, балою қазога ўхшайди-я! — деди.

— Куж¹ десангчи, бунданми, бундан кўп гап чиқади! — деб қўйди Бойсол ҳам.

Қунанбой зарда блан қичқириб чопарига:

— Олиб кет, йўқот аблаҳни! — деди ва Успонни эшикка томон қаратиб туриб, итариб юборди. Бола суриниб муккасидан тушаётганда чопар ушлаб қолди.

Бусиз ҳам Қунанбой, айтадиган сўзини бошламасдан, бўғилиб, қовоғини солиб ўтирган эди. Бу иш яна ҳам кайфини бузиб қовоғ думоғини осилтириб юборгандай бўлди. Утирганлар хийла вақтгача жим қолиб, уйни сукунат босди.

Шундай қилиб Қунанбой яна бироз хўмрайиб ўтирганидан кейин кўпчилик яна сал-пал қимирлайбошлаганда ёрилиб, кўнглидаги гапни айтабошлади.

2

Меҳмонхонада филдирак хон тахта устида тош шам'донга ўрнатилган шам' қизғич шу'ла сочиб турар эди. Утовнинг остидан ўқтин-ўқтин эсган шабадада шам' гоҳ липиллаб ўчаёзиб, гоҳ лопиллаб алангаланиб ёнар эди. Абайга бир ёни блан ўтирган отасининг катта юзи бир томондангина кўринар эди.

Қунанбойнинг авзойи бузуқ, қора сариқ юзидаги туклари ҳурпайган. У йўғон, салмоқлик товуш блан койиб,

¹ Куж — афсонавий паҳлавон.

ғазабланиб сўзламоқда; ба'зан, гапининг орасида, Абайга ажиб туйиладиган мақоллар — матолларни ишла-тади...

Абай отасининг гапларининг тагида қандай гап борлигини, туб ма'носини тушунолмасдан, ба'зан мақолларнигина онглаб, шуларга ўзича ма'но бериб ўтирарди. Шу ерда ўтирган катталарнинг шундай масалалардаги одатини қилиб отаси ҳам гапни киноя блан, пардага чулғаб сўзларди. Абай кўпинча бир сўз блан иккинчи сўзни ёлғаштириб бир ма'но чиқаришга улгуролмай, янглишиб кетарди. У, ўзига қолса, ҳозир оналарининг ўша кўнгиллик уйига кириб кетар эди, лекин отаси чақиртирган, ташлаб кетиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам Абай отасининг сўзларига тушунмаса ҳам, юзаки қулоқ солиб ўтирар, ба'зибир янги эшитган қийин гапларини хотирида қолдиришга тиришар эди. Отаси кимгадир тишини қайраб, кимнидир таҳдид қилиб сўзлаётир. Унинг сўзлари гойда Абайга катта бир ҳужумга ёпирилиб келаётган лашкарга, тўполон блан келаётган аломонга ўхшаб кетар эди.

Эртак, ўлан айтаётган ёки сўзлаётган одамга мароқ блан тикилиш — Абайнинг болалик чоғидан буён бўлган одатларининг бири. Одамларнинг чеҳраси унга доим ажойиб, қизиқ бир расмга ўхшаб кўринар эди. Айниқса кексаларнинг ажин босиб кетган юзи унга ажиб бир ҳикоя эди. У бирхил одамларнинг чуқур-чуқур қинғир-қийшиқ ажинида, осилиб тушган лунжида, тақирланиб кетган пешанасида ёки ўнгган кўзларида, турли-туман соқол мўйлабларида неча турли, жонлик-жонсиз ҳаёт аломатларини кўраётгандай бўлар эди. Ба'зан одамларнинг симоси унга сийраккина тўқайзорга, кўмкўк майса ўсган ерга ўхшарди. Ба'зан одамларнинг юзи унга йиртқиқ ҳайвон юзига ҳам ўхшаб кўринар эди. Ҳаммасига ҳам ўхшаб кетадиган симолар бўлар эди.

Отюзлик келган отасининг чўзинчоқ боши ғознинг тухумига ўхшайди. Усиз ҳам катта, чўзинчоқ юзини қуршаб турган узун соқоли қўшилганда боши блан юзининг ўзи бутун бошлиқ бир ўлкага ўхшайди. Шу пайтларда Қунанбойнинг ягона соғ кўзи ўша ўлканинг чап томонидаги ўрмон блан қопланган тепаликда туриб олиб, шу ўлкани кўздан кечириб турган соқчига ўхшайди. Соқчи бўлганда ҳам ҳормай-толмай кузатадиган, сергак, беомон соқчи. Бу ягона кўз, косасидан хиёл ирғиб чиққан,

Ўқдек қадалиб, газаб блан қарайди, камдан-кам киприк қоқади. Елкасига бўта пўстинини ташлаб, чалқасидан кетиброқ ўтирган Қунанбой ҳаркимга бир қараб сўзламай қаршисида ўтирган Суюндиққагина қараб сўзлаётир.

Суюндиқнинг сочи блан соқол-мўйлаби мош-гурунч бўлиб баравар оқарган. У онда-сондагина Қунанбойга бир қараб қўймаса тикилиб қарайолмайди, ҳа деса ерга боқаберади. Абайга унинг юзи кўп учрайдиган, оддий юзлардан кўринарди. Бўжеё ҳам оддий. Оқ сариқдан келган, қўнғир соқоллик, бурни катта Бўжеё шу ўтирганларнинг ҳаммасидан чиройлик, ажини ҳам унча кўп эмас. Лекин ундаги Абайнинг диққатини кўпроқ жалб этадиган нарса унинг кичик-кичик тилиб қўйилгандек кўзлари эди.

Қунанбой узоқ сўзлаётган пайтда Бўжеё тек ўтирди, ерга қараган бўйича бирон марта бошини ҳам кўтармади. Шунинг учун ҳам ухлаётирми ё хаёл сураётирми — билиб бўлмас эди. Қалин, осилиб тушган қовоғи унинг кичкина кўзларини кўрсатмай, яшириб турар эди.

Буларнинг ичида Қунанбойнинг юзига тик қараб ўтирган киши тўрда ўтирган Бойсол. У, икки юзи қипқизил, қўнғир соқоллик, барваста келган, савлатлик одам; катта-катта мовий кўзлари сокин, сир тутабиладиган.

Булардан бошқа, шу хўмрайиб ўтирган катталарнинг ичида энг жонлиси, энг эпчили, маҳмадонаси Қоратой блан Абайнинг ёнида ўтирган Мойбосар эди.

Бу бир тўп казо-казолар ичида бу четда, отасидан пастроқда ўтириб тикилганича қулоқ солаётган Абай бўлса, худди шу сингари борлиги блан берилиб тинглаётганларнинг биттаси у четдаги Жиренше деган ёш йигит.

Жиренше Қотибақ қабиласидан, Бойсолнинг яқин қариндоши Шуқаннинг ўғли, Бойсол уни доим бирга олиб юради. Йигити ҳам шу, мажлис кўриб, гап сўз ўрганиб одам бўлар деб умид боғлаган ёши ҳам шу. У ҳикоя айтишга тушиб кетганда ҳикоя қайнаб чиқар эди. У ҳикоя айтганда ҳам жонлантириб, бўрттириб айтар эди. Бунинг устига аскияга ҳам чакки эмас эди. Бу йигит ба'зи-ба'зида Абайни эркалатиб ҳам қўяр эди. Шу ўтирганларнинг ичида Абайнинг ғоят дидига ўтиришадиган, холий ўтириб суҳбатлашишни истайдиган одами ҳам шу эди.

Лекин у чинданми, ё катталарнинг кўзичами, ҳарқа-

лай Қунанбойнинг сўзидан бошқа борликни унутиб юборгандай ўтирар, Абайни ҳам бир чеккага қўятургандай кўринар эди.

Жиренше бир қошини чимириб, қимирлаб қўйди. Абай эндигина пайқади: отаси сўзини тамом қилаётир экан:

— Қўдар шумнинг қилиғи бегона элларнинг олдида менинг юзимни ерга қаратган бўлса, бу ерда ўз элимизга келганда шу ўтирган ҳаммамизнинг юзимизни ерга қаратади. Мана шу ўтирганларни ерга қаратади! — деб бироз жим қолди-да, Суюндикка қараб турган ягона кўзини олиб, тўрда ўтирган Бойсолга тикилди; ундан кейин ўзининг ўнг томонида ўтирган Бўжейга қаради.

Бўжей блан Бойсолдан садо чиқмади. Бошқалар Қунанбой сўзининг бутун оғирлиги ўзларига тушгандай типирчилаб, қимирлаб қолишди.

— Шундай бўлгандан кейин, номус — ўлимдан кучли. Эл кўрмаган қасофат ишга эл кўрмаган жазо керак! — деб Қунанбой ўз фикрини айтди. Чамаси Қунанбой тошметин бўлиб қотиб, қаҳрига олган кўринади.

Ўтирганлар бу кайфиятни англашди. Агар Қунанбой шу сингари бир қарорга келгудай бўлганда, ҳечқачон ўз қарорини ўзгартмаслигини, кечирмаслигини ҳамма яхши билар эди.

Энди икки йўл қолди: ё таланиб тортишиш, жанжаллашиш керак, ёки Бўжей блан Бойсол кўп ишлатадиган бир тадбирни қўллаб, индамай бутун ишни Қунанбойнинг ўзига ҳавола қилиб кета бериш керак.

Ўзларига ортиқча алоқаси бўлмаган ишларда улар кўпинча шу сўнгги тадбирни қўллашар, иккови ҳам таъинлик жавоб бермай, индамай қўя қолишар эди.

Лекин Қунанбойнинг бу гапи индамасликка ҳам қўймас, индашга ҳам йўл бермас, ҳаммани саросимада қолдирган эди. Уйдагилар хийла вақтгача жим қолишди.

Қўдарнинг кимлигини Абай билмас эди. Бу исм унинг кўз ўнгида аввало «Кўзи — кўрпеш — Баян» достонидagi Қўдарни гавдалантирди. «Шум» деганига қараганда, ўтган йил Бойкўкше оқин унинг оналарига кўйлаб берган ўша Қўдарга ўхшаб кетар эди. «Қўдар деб эҳтимол ўшанга ўхшаш бирон одамни атаётган бўлса» деб ўйлайди Абай.

Сукут сақлаб ўтирганларнинг ичида ҳаммадан олдин тилга келган яна ўша, сўзга қолганда устихони йўқ Қоратой бўлди:

— Мисли кўрилмаган иш эканлиги рост. Уғил-қизнинг бошидан нарироқ, ўзи блан кетсин. Агар шу гап рост бўлганда, киши кофир қовмида кетадиган ишқу ўзи,— деб кўнглидаги «Қўдарда ҳақиқатдан ҳам айб борми ё йўқми» деган шубҳасини, усталик блан гап айлантириб келиб, бир илож қилиб айтиб олди. Утирганларнинг ичида фақат Суюндиккагина Қўдарнинг қариндошлиги бор. Қунанбой боядан буён захрини сочаётганда шунинг учун ҳам ўшанга сочаётган эди. Буни ўтирганларнинг ҳаммаси билиб турган эди. Қунанбой Қўдарни аввало ўз қариндошлари «айбдор», «жавобгар» дейишларини истарди.

Бордию, Суюндик бўйин тўлғамасдан шу гапларни осонлик блан айтиб қўяқолса, эртага ҳамма айб бўйнига тушади. Қўдарнинг ўша Қунанбой айтган қадар айбдорлигига Суюндикнинг кўзи етмас эди. У Қоратойнинг ҳалиги гапидан фойдаланиб, айниқса унинг «рост бўлганда» деб бўштоброқ айтган сўзига маҳкам ёпишиб:

— Агар унинг шу қилмиши рост бўлса типпа-тик қўйиб бўғизлайлик. Лекин шу ишнинг ҳақиқатига етган бирор жон борми?— дейиши блан Қунанбой бир серпилиб, олдинга интилди-да, гапни илиб кетиб:

— Ҳой, Суюндик,— газаб блан сўзлайбошлади,— алвасти ҳам бўш келганни босади. Халққа ўз зарбини, ўз ҳукмини ўтказолмайдиган, уни кўлига ололмайдиган бошлиқ бўлса иблис ҳам, жин ҳам елкага чиқмай нима қилсин? Майли, агар ўшани оқ десак, ҳалол десак жонимизни фидо қилайлик. Биратўла оққа чиқарайлик-да, охи-ратда бутун гуноҳини бўйнимизга олайлик. Лекин менинг жоним иккита эмас. Сен жонингни берарсан, берасанми жонингни? — деб Суюндикка ёпишакетди.

Суюндик Қунанбойнинг боядан буён исқанжага олаётганига энди жини отланиб:

— Нима, сабил қолган жоним борми мени! Фақат ҳақиқатини бил деяпман. Мана, жонимни ҳам олақол деб кафил бўлгани келди дейсанми?— деб қовоғини солиб олди. Бунинг қўлидан келган бутун қаршилиги шу бўлди; лов этиб кетгани блан, паст тушгандай бўлди. Қунанбой дарҳол буни сезиб, энди жўяси блан гапириб бўйсундиришнинг чорасига киришди.

— Ҳақиқатига етмоқчи бўлсанг, ана у, Қўдарнинг қилмишини дув-дув гап қилиб, бутун халқи — оламга ёйиб юборганларнинг гапини ҳақиқатига ет. Эл уеқда

турсин, кеча кўпчиликнинг ичида шарт этиб бетимизга айтган бегоналарнинг гапини ҳақиқатига ет. Ушаларгача билибди. Бориб «ёлғон» деб ўшаларни ишонтириб, эл оғзига элак тутиб кўрчи. Лекин бу иш қўлингдан келмайди. Шундай бўлгандан кейин ё азаматлик қилиб биратўла оққа чиқар, ё бўлмаса, шу гапга ишон-да, жазо-ла! Лекин, азизим, думижозлигинг бу ерда кетмайди. Иккиланишни ҳам бир чекага қўй!

Энди Суюндик ҳам нима дейишини билмай қолди. Бироздан кейин, боядан буён Қунанбойга сир бой бермай, пинагини бузмай ўтирган Бойсол:

— Агар қоралаб жазо берадиган бўлганда бериладиган жазо қандай бўлади?— деган эди, Қунанбой:

— Жазосини шарият билади, шарият нима буюрса ўша бўлади. Бундай қилмишга қозоқлардан қолган йўл ҳам, йўриқ ҳам йўқ. Бундай иш ҳам бўлган эмас,— деди.

Шу онгача ғазабланиб сўзлаётган Қунанбой шу ерга келганда изтироб чекаётгандай бир вазият олди, бу блан ўтирганларнинг қовирғасини қайшиштирмоқчи бўлди.

Ўтирганларнинг ҳаммаси ҳам нима дейишни билмай қолди. Гўё боши берк кўчага киргандай, от тумшуғи бориб бир деворга тақалгандай, ночорликда гангиб қолишди.

Бироз ўйланиб ўтиргач Бўжей ичида: «Шарият ҳам уёқ-буёқни ўйлаб, ҳақиқатига етиб иш тутадигандир, ҳеч гапдан ҳеч гап йўқ, кўринганга жиловини тутқазиб юбора қолмас» деб ўйлади.

Лекин бу фикрини айтса Қунанбой яна тутақиб кетиб, ёқасидан олади. Шунинг учун ҳам дамини чиқармай қўяқолди. Яна ўша гапдон Қоратой:

— Қани, шарият буюрганда бу Қўдарнинг қилмишига қандай жазо буюрар экан?— деди.

Қунанбой, боядан буён пастда ўтирган Жумабойни энди кўргандай, унга қайрилиб қаради-да,— мана бу Жумабой шаҳарга бориб, Аҳмад Ризо ҳазратларидан фатво олиб келди, жазоси дорга осиб экан,— деди.

— Дорга!— деди Қоратой кайфи учиб. Бўжей қўрқиб кетиб, бақрайганича Қунанбойга қаради. Қунанбойнинг башарасидан раҳм қилмаслиги очиқ кўриниб турарди. Бўжей:

— Шундан бошқа йўл қуриб кетибдими? Ит бўлса ҳам жигар эдику?— деган эди, Қунанбой заҳарханда қилиб:

— Уни жигар деганнинг жигари эзилсин? Шариатни хор қиламизми? Қўдар эмас, пирим бўлганда ҳам аямайман, йўлдан озмайман,— деди. Энди у бўй бермасдан арқонни узиб, борадиган ерига бориб олган эди. Бўжей юраги уюшганича:

— Гуноҳи борлигига кўзинг етса, ихтиёринг ўзингда,— дедию, кўнглидаги гапни айтмай қўяқолди. Бойсол оғиз очмаганича ўтираберди. У, Қунанбойнинг сўзини ма'қул кўрмагани блан, Бўжейнинг ҳам ёнини олмади.

Суюндик бўлса, энди шу ердагиларнинг одатдаги йўлини тутиб:

— Эл ҳам ўзингники, элнинг ичидаги ёмонлар ҳам ўзингники, қочганининг ҳам, қувганининг ҳам келадиган одами ўзингсан. Ҳар нима қилсанг текшириб, ҳақиқатига етиб қилсанг бас, уёғини ўзинг бил,— деди. Узи бир қарорга келаолмаганидан Бўжейнинг гапига қараб «шу бир нарсани билиб гапираётгандир» деган хаёлга бордида, шундай деб қўяқолди.

Ниҳоят «текшириб, ҳақиқатига етиб, билганингни қил» деган гапни ўтирганларнинг ҳаммаси ҳам бир-бир айтиб ўтишди.

Лекин бу гаплар шунчаки айтилган гап эди. Булар боядан буён Қунанбой блан ўрталарида, очиқ айтилмаса ҳам ичдан келишмовчилик пайдо бўлганини ҳис қилишарди.

Бўжейнинг билишича, Қўдар масаласи Қунанбойнинг яна бир кор-ҳолни бошлайман деб қилаётган иши; афтидан, унча-мунча иш эмас, катта бир иш қилмоқчи. Бундан қандай иш чиқармоқчи экан? Нима қилмоқчи экан? Ҳарқалай энди бутун оғирлик Қунанбойнинг ўз гарданига тушадиган бўлди. Булар жон-дил блан ма'қул кўришмади, буни Қунанбой ҳам билди. Аслида-ку шу ўтирган одамлар бу тўғрида Қунанбой блан олишишга ҳам ҳақи бор бўлган одамлар-а!

Суюндик блан Бўжейларнинг бу ишга қараши шундай бўлгандан кейин Қунанбой ҳам, ўз мўлжалини назарда тутиб, ўзига ма'лум сабаблар блан кўнглида борини тўкиб солмай, ҳалиги гапнинг ўзи блан чегараланди, «бундоқ қиламан» деб қат'ий фикр айтмади.

Шу ўтирган беш-олти одам неча минг уйлик Тўбуқти элининг кўп чигаллик тугунларини, чигал масалаларини, тақдирини ҳал қиладиган одамлар. Буларнинг ҳарбири чўнтагига ўзидан бошқа ҳечким билмайдиган кўп тадбирлар солиб келган.

Қунанбой оға-султон бўлди-да, бошқалардан устун бўлиб кетди. Ҳокимият унинг қўлида. Унинг уёқдагилар, улуғлар блан ҳам алоқаси, уларнинг олдида обрўйи бор; яна дун'ёси кўп, қўли ҳар ерга етади, сўзга уста, ишга моҳир, ўзини тутабилади; тутган ерини кесади. Ўз тенгларидан устун чиқиб кетишга мана шу хусусиятлари сабаб.

Лекин Қунанбойнинг суянадиган ери шу Тўбуқти бўлса, уни чалиб йиқитадиган нарса ҳам шу Тўбуқти. «Қуш қаноти блан учиб, қуйруғи блан қўнади», ана шу қаноти блан қуйруғи шу эл ичидаги уруғ бошлиқлари, тенгдошлари, шу Бўжей, шу Бойсоллар.

Булар сўнгги бир йил мобайнида Қунанбойга унча рўйхуш бермай қолишди, зимдан Қунанбой блан зидлашиб қолганга ўхшарди. Буни Қунанбой ҳам яхши биллади, лекин буларни шу сингари қилиб маслаҳатга илаштириб турса бўлгани. Аслида буларнинг ҳаммасини ҳам қарайдиган тарозиси — эл. Қунанбой учун шу элнинг олдида булар ўзининг маслаҳатгўйи бўлиб кўриниб турса бас. Қунанбой ўртанса булар ҳам ўртанади. Лекин уларнинг ичида қандай гап бор, униси блан Қунанбойнинг иши йўқ, ўзини бепарво, лоқайд кўрсатади.

Тўбуқти кўп уруғлик, кўп эл бўлса ҳам, борлик элнинг тарозиси шу ўтирган беш-олти одамнинг уруғлари. Эл, айниқса уруғ бошлиғи бўлган шу одамларнинг ўзига қараб салмоқланади.

Мана бу Қунанбойнинг ўнг томонида ўтирган Бўжей — кўп халқлик жигитек элининг одами. Қадим замонда Кенгирбойдек мустақил, сўзини ҳечкимга бермаган, ҳукмини юргиза билган бий чиққан эл. Кейинги вақтларда ҳам ўтлик, шудлик, оёқ-қўлидан ўт чақнайдиган, ҳечнарсадан ҳайиқмайдиган, баримта босиб босмачилик қилишлар ҳам қўлидан келадиган йигитларнинг кўпи шулардан чиққан. Умуман ҳаммаси деярлик сўзамол, ҳечнарсадан тап тортмайдиган эл.

Бойсол ҳам шу сингари кўп уруғлик Котибақ элининг каттаси, унинг эли «тўқмоқ ёл тўриқ» деган номни олганда азбаройи кўплигидан, кучлилигидан олган. Бу эл чорво блан шуғуллангани учун кўпроқ ерга эга бўлишга тиришадиган, кўплигига, кучига ишониб, унча мунчадан тортинмайдиган, қисилиб-қимтилмайдиган эл.

Суюндик шу биродар элларнинг ичида энг озчиликни ташкил қиладиган Бўкенше элининг одами. Бу элнинг ҳўжалиғи ҳам анчайин. Бўкеншега она томонидан қарин-

дошлиги бўлиб, буларга қўшилиб кетган эл — Бўрсоқ эли. Ҳалиги гап бўлаётган Қўдар ўша Бўрсоқлардан.

Қунанбой бўлса Ирғизбой уруғидан. Бу халқ сон жиҳатидан келганда Жигитекдан ҳам, Котибақдан ҳам оз, лекин бир томондан ғоят дун'ёдор бўлса, иккинчи томондан кўпдан буён Тўбуқти элларининг ичида ҳукмронлик қилиб келади.

Қариндошлик жиҳатидан қараганда, Бўжей блан Суяндикдан кўра Қунанбойга Бойсол яқин. Олишиш, жанг қилиш, лашкар тўплаш керак бўлганда Қунанбойнинг зўр таянчиги шу Бойсол эли — Котибақ. Қунанбой уларни шу кунга қадар ўз қаноти остидан четга чиқарган эмас.

Қоратойнинг бўлса, булардан ҳечқайсисига ҳам яқинлиги йўқ, буларнинг ҳаммасига барабар узоқ қариндош бўлган Қўкше элининг бошлиғи. Гарчи эли сон жиҳатидан оз бўлса ҳам, созгина. Қоратой ўзининг уддабуролиги, яна унча-мунча ишга бош қўшиб юрганидан, ҳечбир маслаҳатдан четда қолмас эди.

Шу ўтирган уруғ бошлиқларининг айтгани айтган, дегани деган, улар нима демасин буёқдаги элнинг катта-кичик оқсоқол-қорасоқол бошлиқлари учун қонун, ҳаммаси бир оғиздан қабул қилишади.

Қунанбойнинг ёнида ўтирган қўй кўзлик, чиройлик Мойбосар старшин бўлди-да, ўзининг дўстларидан ҳам, Қунанбойнинг яқинларидан ҳам узоқлаша бошлади. Ҳозир Қунанбойнинг олдида ёшлигидан қолган одатини қилиб, мўминтой бўлиб ўтиргани блан кўп дилозар, безори, тошбағир одам. Қунанбойнинг эли бўлган Ирғизбойнинг бошлиғи — шу.

Мана букун Қунанбой блан Бўжейларнинг ўртасига тушган совуқчилик ҳам шу Мойбосар туфайли тушган. Мойбосарнинг истибдодидан ортиқ тўйинган эл бундан икки ой муқаддам Бўжейни ўртага қўйиб, Қунанбойга: «Мойбосарни ўрнидан тушир» деган талабни қўйган эди.

Қунанбой Мойбосарнинг фе'ли-атворини яхши билатуриб, ўрнидан туширмади. У ўзининг қора кучини, зулмини акс этдирадиган Мойбосардек бир одам ёнида бўлишини ма'қул кўрди. Бунда катта бир муддао бор эди: «агар у элга зўравонлик қилиб, юртни қон қора қақшатиб, жонидан бездирса, эл арзи-додини айтгали ўзимнинг олдимга келади. Шундай қилиб Мойбосар элни менга бўйсундириб беради» деб ўйлар эди.

Қунанбой Қўдар тўғрисида ортиқ баҳс этмади, уларнинг фикрини эшитдию, қолганини ўз ичида пиширди.

Бироздан кейин у, бошқа мавзуда сўз очиб, бу йил молнинг тўйиши, ўт-ўлан, қачон ва қай таҳлитда кўчиш-қўнишлари тўғрисида гапира кетди. Бу ўтирганларнинг маслаҳатига кўра бу йил ҳам Чинғизнинг нариги ёнидаги Боқонос-Бойқўшқаргача кўчиб бориш керак эди. У ер Керей элининг ери бўлса, ўша Керейларга яқин бориб, аста-аста уларни суриб, бу йил ҳам икки катта сувни ёқалаб қўниш мумкин бўлади. Тўбуқти улуғларининг нияти, моли оз бўлган Керей элининг ерларига йилдан-йил силжиб, ўша ерларни эгаллаб олиш эди.

Мавзу' ўзгариб, суҳбат шундай гапларга кўчганда, ҳалиги қовоғини солиб ўтирганлар ҳаммаси, чиройи очилиб, жонланиб сўзлайбошлашди.

Шу пайт Жиренше Абайни имлади-да, эшикка чиқиб кетди. Абай Қўдар кимлигини, унинг қилмишини ҳали ҳам билолмаган эди, лекин «дорга осиш» деганларида юраги арзиқиб кетди. У, отасига қарадию, сесканиб «шундай қиладику» деб кўнглидан ўтказди. Лекин ўйлаб қараса, дор деган нарса бу саҳрода, элда асти бўлган нарса эмас, уни ҳечким эшитган ҳам эмас. Дор бунинг тушунчасида Ҳалифа Ҳорунаррашид замонида, аллақайларда, Миср, Бағдод, Ғазнадагина бўлган. Шунинг учун «дорга осиш» деб шунчаки айтишгандир, ундай қилишмас, бўлмаган гап!» деган қарорга келди.

Шунинг блан бирга Абай Жумабой нима учун шаҳарга борганини ҳам фаҳмлади. Шаҳардаю, йўлдаю, шунча кун бирга юрганида бирор марта сездирса-чи!

У, кўнглида шунча «фатво», «дорга осиш» дек ҳукмларни олиб келаётиб, Абай блан от чопишди, йўл-йўлаккай ўйнаб кулиб, парвойи фалак, ҳазиллашиб келди. Энди мана, ҳозир ҳам ҳечнарсани билмаган кишидай ўтиришини қаранг.

Унга қараб ўтириб, Абай катталарда мана шундай кўнглидаги гапни билдирмай, сездирмайдиган хусусият борлигини ўйлади; «Қани энди катта бўлсам, буларнинг ҳаммасини, фикрини, нима қилмоқчи бўлаётганини ҳар доим билиб турадиган бўлсам» деб яна ўша катта бўлақолишга қизиқди. Аслида Абай тезроқ катта бўлишга шошилар, интилар эди.

Энди ўйлаб қараса, Жумабой шаҳарда тушуниб бўлмайдиган ишлар қилган экан. «Ҳазратга тортиқ олиб

бораман, Қунанбой юборди» деб бир семиз кўк ғунанни етаклаб юрган эди.

У, Абайнинг устози ва масжиднинг имоми бўлган Аҳмад Ризонинг уйини сўраб олиб, кейин «муллонинг уйига бирга олиб бор» деб, уни ҳам олиб борган эди.

Ушанда, иккаласи осов кўк ғунанни етаклаб бораётган чоғларида, Сағид деган бир шўх, тентак боланинг қилган хиралиги ҳам эсига тушди ва ҳозир гердаийб ўтирган Жумабойга қараб, кулгиси қистаб, жилмайиб қўйди.

Булар кўчадан ўтиб бораётганларида Сағид деразадан кўриб қолиб, югурганича чиқиб, тош отиб, шовқин-сурон кўтарди. Осов ғунаннинг ҳурковичлигини билиб олгандан кейин, ундан баттар қутириб, югуриб ичкарига кириб, чивик олиб, орқасига яширганича келиб, осов тойнинг қўлтиғига тикди. Кўк ғунан пишқириб, ҳуркиб олиб қочмоқчи бўлганида, Жумабой, қўлидан чиқариб юбормаслик учун, чилвирга қаттиқ ёпишиб олди, той суриб кетаётганда унинг оёғи ерга тап-туп тегди, тумоғи блан дўпписи учиб тушиб қолди; бошининг ялтирасқ този кўриниб кетди, шунда Абай беихтиёр кулган эди. Жумабой осов отни тўхтатаолмагандан кейин чилвирини белига ўраб чалқасидан кетиб, оёғини ерга қаттиқ тираб, кўчанинг қум тупроғини бурқитиб, ундан ҳам расво бўлган эди. Ушанда Абай Сағидга қўшилиб, ичак-бағри узилгудай бўлиб кулган эди.

Жумабой кўк ғунанни зўр-базўр тўхтатиб олгандан кейин Абай Сағидни йўлатмасдан қувиб юбориб, ўша балодан Жумабойни ҳам, ғунанни ҳам ўзи қутқариб қолган эди.

Булар ҳазратнинг ҳовлисига кириб, ғунанни оғилга бойлаётганларида ҳазрат отнинг тортиқ эканлигини билиб, дамани чиқармай турган эди.

Уйга кирганларида Жумабой унга Қунанбойдан салом айтиб:

— Мана бу боласига, шогирдингизга фотиҳа берармишсиз,— деган эди, ҳазрат қўл кўтариб:

— Баракалло, баракалло... бираҳматика ё арҳамароҳимин,— деб Абайга фотиҳа берди.

Шундан кейин Жумабой ҳазрат блан бафуржа сўзлашишнинг ҳисобини тополмай, унинг китобий тилига тушунолмай, Қунанбой сўраб кел деган масалани дангал сўрамоқчи бўлиб бир Абайга, бир ҳазратга қаради-да:

— Лекин бу гапни ёлғиз ўзлари блан, ҳоли ерда сўзлаш деган эдилар. Болам сен...— деб Абайга қараганида ҳазрат ҳам дарҳол сезиб, Абайга:

— Иброҳим, сиз ҳозир мадрасага бориб тулинг, болам. Бас, овулингизга кетмасдан олдин менинг олдимга келиб, фотиҳамни олиб кетинг,— деди. Шундан кейин Абай чиқиб кетган эди.

«Шу фатвони ўшанда олиб чиққан эканда бу» деб ўйлади Абай.

Унга диққат ва илтифот қилиб сўзлашаётган киши бўлмаганидан, Абай ҳам Жиреншенинг орқасидан аста ёшикка чиқди. Шу пайтда Жиренше отга кишан уриб, ўтга қўяётган экан. У, эшик очилиши блан Абайни кўрди-да, астагина:

— Абай, бери кел, буёққа кел...— деди.

Абай унинг олдига борар-бормас:

— Ҳой, Жиренше, ҳалиги Қўдар деяётганлари ким? У нима қилган ўзи? Айтиб берчи!— деди.

— Қўдар ҳечкими йўқ, ғариб бир Бўрсоқ.

— Ўзи қаерлик?

— Мана шу Чинғизнинг ён томонида, Бўкенше давонининг бағрида туради.

— Хўш, у нима қипти?

— Бу йил қиш, ёлғиз ўғли ўлгандан кейин, келини блан ўйнашипти дейишади.

— Ўйнашипти? Қанақа ўйнашади?

— Ўйнашипти-да...

— Нима деяпсан ўзинг?

— Э, хумпар, ўйнашипти деган гапни билмайсанми... Эркак туя блан урғочи туянинг ўйнашганини кўрганинг йўқми?— деб, Жиренше ножўя ҳаракатлар блан тушунтириб берди. У катталарнинг ичида ўтириб, хўб зерикиб, энди очиқ ҳавода эркинлаб юрагини ёзмоқчи бўлган Абайни бир кулдирай деб ўйлаган эди. Лекин Абай куладиган аҳволда эмас, кўнгли бениҳоя қаттиқ озор топган эди.

— Шу гап рост эканми?— деб, яна ҳам қаттиқроқ тикилиб, сўради Абай.

— Ҳечким аниғини билмайди... Лекин эл маломат қилиб юборибди. Суюндикни ҳам ҳали аввало аниғини билайлик деяётгани шунинг учунда,— деб Жиренше яна оғир ва босинқилик блан сўзлай бошлади.

— Ундай бўлса, бўлмағур туҳмат дегин?

— Тухмат дейдиганлар ҳам юп. Лекин қайси куни Қунакенг¹ мана бу Сибон элининг бир мажлисига борса, Сўлтабой тўра шу гапни юзига солибди. Қунакенг тўрага «насвойни ташласангизчи» деса, тўра: «Майли, мен носвойимни ташлай, лекин сен ҳам Чинғизнинг бағридаги сочлик шайтонингни тийиб ол!» деб, шарт юзига айтибди. Шу номусга чидалмай Қунакенгнинг ғазабланаётганини кўрдингку.

Абай отасининг ҳали «дорга осиш» деган чоғидаги совуқ чеҳрасини кўз олдига келтирди; бироз индамасдан туриб, қошларини чимириб қаттиқ хўрсинди-да, орқасига айланиб кетаберди. Бу хўрсиниқ дард тортаётган вужуднинг аламига чидалмай инграшидек чиқди, Абай онасининг уйига қараб кетди. Жиренше яна бошқа нарсалар ҳақида сўзламоқчи бўлиб, чақирган эди, у орқасига ҳам қарамай, индамасдан кетаберди.

3.

Келини эндигина иситиб келган, қуртлик сўк ошни онда-сонда бир хўплаб ўтирган Қўдар:

— Қамқа, бўтам, бугун жума бўлса керак,— деди.

Қамқа хўрсиниб:

— Жума, мазор бошига бориб қур'он ўқиб келайлик. Худонинг қудрати — бугун тушимга болангиз кирибди,— деди. . .

— Поко парвардигоро. . . Эй парвардигор. . . — деб Қўдар ҳам хўрсиниб, вужудини тилиб бораётган аламини бўшатди. Эй, худо, туш қурғур юпатаоладими кишини? Бугун унинг тушига ҳам Қутжони, ёлғизи кирган эди. Лекин Қамқа тушга жуда ишонади, майли айтсин, кўнгли ҳеч бўлмаса шунинг блан юпонар.

— Худди шу ўнгимдагидек, уйнинг олдига келиб, ондан тушди-да, шошганича, кулиб кириб келди. Келди-да: «Отам блан сен йиғлайберасан. . . зориллаб, қақшай бера-сизлар. . . Мени чиндан ҳам ўлди деяпсизларми? . . . Мана, мен келдим. . . Ҳеч ҳам ўлганим йўқ. . . Қамқа, қўй энди, қовоғингни очиб юр!» деяр эмиш. Мен юрагим ёрилгудай бўлиб суюниб кетган эмишман! . . .

Шу топда Қамқанинг ҳам, Қўдарнинг ҳам кўзларидан унсизгина оқаётган дўланадек ёш бириш-кетин юмалаб тушмоқда эди.

¹ Қунанбой.

Жимжит уйда Қамқанинг қулоғига эшикдан қандайдир чинқириқ эшитилди. Шу сингари эрталабхи пайтларда унинг қулоғига мана шундай чинқириқ кўп эшитиларди.

У қони қолмаган оппоқ юзини отаси томонга буриб, қулоқ сола бошлади. Қизарган кўзларига ёш тўлган, ёноғи чиққан юзларида кўкимтир томирлари билиниб турарди.

— Чинғизнинг бағридан эсадиган ел-ку, бўтам.

— Нега чинқиради?

— Төм очилиб, похол осилиб қолипти, шу шамолда чийиллайди.

Бироздан кейин иккаласи эшикка чиқди. Ёлғизгина вайрона уй, эски чимқўрғоннинг пинжиге кириб олгандай кўринарди. Атрофида на бир уй, на бир қистов, на бир ўтов бор; зоғ учмайди. Узида кучкудек улов бўлмагандан кейин Қўдар бировдан улов сўрамади, қистовдан ҳам силжимади.

Илгарилар боласи: «ётоқ¹ бўлиб ётаберамизми» деб, улов топиб келиб, кўпчилик ўрга кўчса ўрга, қирга кўчса қирга кўчаберар эди. Мол тўйсин, мол яйласин деб эмас, ёш бўлгандан кейин кўпдан қолгиси келмас эди. У вақтларда Қўдарнинг ўзи ҳам «ҳеч бўлмаса, оқликка кенанроқ бўлармиз, битта-яримтадан соғиб ичкали сигир топармиз» деб, кўпчиликка эргашишга қарши бўлмас эди.

Қўдар бу йил, биродарлари ўзи билиб айтмагандан кейин, болам ўлди деб бегоналарга телмиришни, улов сўраб юришни ўзига эп билмаган эди.

Яна Қамқа ҳам, ўзи ҳам Қутжоннинг янги қабрини ёлғиз ташлаб, ғариб мазор қилиб «яйлов бор, ўйин кулги бор» деб кетаберишга кўнгиллари ҳам бўлмаган эди. Кечаю-кундуз оқаётган ёшни тийиб дард-аламни ташлаб кетгудай мажол ҳам бўлмади.

Мол дейилса, моллари ҳам озгина. Шу арзимаган озгина моли бўлса, шу қистов атрофидаги ўтти қишин-ёзин еганда ҳам, бу ернинг ўтига ниш теккизаолмайди. Бу ёлғиз уйнинг қўлидаги бор моли йигирма-ўттизга яқин эчки, улоқ-қўй блан бир бузоқли сигир, иккита турпоқ. Шу молни деб кўчганда, юк ортадиган улови фақат битта жийрон от, Қутжоннинг оти.

¹ Яйловга кўчиб чиқмайдиган, чорвасиз, камбағал.

Боласи ўлгандан кейин Қўдар шу қиш бу элга келгинди, ҳар кимга ёлланиб кун кўрадиган қариндоши Жампейс деган бир чолни ўз қанотига олган эди. Жампейс хотини ҳам, боласи ҳам, бош панаси ҳам йўқ, бир умр ёлчимаган шўрлик эди. Жампейс қишда Қутжонга қур'он ўқигани келганда, Қўдар унга дарди-ҳасратини айтиб, яна:

«Икки ярти бир бутун бўлайлик, кимга орқа қиламиз. Бир-биримизга суяниб кун кўрармиз» деб, юбормай ушлаб қолган эди. Уша Жампейс ҳозир отга миниб, бор қора-қурани йиғиштириб, боқиб юрар эди.

Энди Қўдар блан Қамқанинг мол блан иши ҳам йўқ. Уйда ҳам бошдан ошиб ётган иш йўқ. Шунинг учун қарилик ва ҳаёт қаддини буккан бир кекса, дарди алам қаддини буккан бир шўрлик — икки аламзада аста-аста, босиб мозор бошига қараб йўл олди.

Чарақлаб, ўзгача яшнаб турган май куни, осмонда кичик-кичик, оппоқ момикдек булутлар сузиб юрарди. Атрофдаги дала ҳам, тепаликлар ҳам ямшиил — ҳали у қадар бўйини қўйиб юборган бўлмаса ҳам, қалин чиққан майса блан қопланган; ҳамаёқни қизғалдоқ, қоқи гул, сарғалдоқ, бойчечак, қизил, сариқ, кўкимтир бўлиб қулп уриб яшнаб турган гул босиб ётарди. Гўё даланинг турли-туман бўёқли капалак тутиб кетгандек.

Эрталаб тоғнинг ёнбағридан эсаётган ел ҳардоим Чинғиз оша эсадиган елдек ёқимли, муздаккина. Ҳозир ҳам куннинг таптани кўтариб, майин шабада эсиб турарди. Лекин бу яшнаган, бу энди уйғониб келаётган гўзал ҳаёт ким учун?

Қимларнингдир ҳузур-ҳаловати, қимларнингдир бахт-саодати, шодлиги учундир. Лекин бу икки бетолига буларнинг ҳаммаси йўқ ҳисоб.

Буларнинг кўз олдида фақат кичикроқ яшил тепалик — қибла томонига мрамар тош қўйилган янги қабир. Буларнинг кўзлари ҳам, кўнгиллари ҳам ўшанда.

Бу яшнаган кўклам уларга фақат Қутжоннинг ўтган йилгина шу пайтда соғ-саломат, ўйнаб-кулиб юрган чоғини эслатади-да, яна тўлқинланиб келган ғусса босади, юракларига дард-алам тўлади.

Қўдар, паҳлавондек, зўр гавдалик, олтмишга энди кирган, соч-соқоли хила оқариб қолган одам. Агар шу ёлғизлик блан ҳам қаддини букмаганда, дун'ёнинг унча-мунча ишлари уни мункитаолмас эди.

У ёшлигида ғоят ботир найзабозлардан бўлган. Шу ёшигача ша'нига доғ туширадиган ишлардан ҳам ўзини тийган.

Юртнинг каттаси ким, яхшилари ва ёмонлари ким, гердайган мағрур бошлиқлари ким? Ҳечбири блан унинг иши йўқ эди. У ўз ҳаёти, ўз уй ичиси блан, ўз қора қозонини қайнатиб кун кечирар эди.

У уйдан эшикка чиқиб, ба'зибир гап-сўзларга ҳам аралашмас эди. Шунинг учун ҳам йироқдагилар уёқда турсин, шу атрофдагиларнинг ичида ҳам, уни биладиган одам оз эди. Ўзи ҳам кам жамоа Бўрсоқ блан Бўкеншедан бошқа элни билмас эди.

Сўнгги олти ой мобайнида уни ўртаётган нарса ёлғиз ўғли Қутжоннинг доғи эди.

Энди дун'ёдан нима умид қолди? Ғариб қилган шум ҳаётда суянчиги ким? Уйлай-уйлай, бунинг тагига еталмасдан, тагига еталмаслигига кўзи етгач, кейинги вақтларда ўйлашни ҳам йиғиштириб қўяқолди.

Унинг ягона жонкуяри мана шу дард-адамдан сўниб, ҳасратдан сўлиб бораётган шўрлик келини. Энди у нима қилади? Нима бўлади? Бу саволга жавоб бергани юраги бетламайди. Бегона бўлиб кетадими деб ўйлай бошласа, Қутжон бир ўлган эмас, минг ўлгандай бўлиб кўринади. Келини Қамқа блан Қутжоннинг бир-бирига бўлган муҳаббати ўзгача эди. Бу шўрлик етим қиз экан. Қутжон аллақайлардаги Сибон элига она авлодини излаб борганида уни ўша ердан олиб қочиб келган эди. Бу ерда ҳам унинг орқасидан келадиган, йўқлайдиган кимса чиқмади. Шунинг учунми, иш қилиб, Қамқа Қутжон блан шу уйга бор ихлоси блан муккасидан кетган эди. Қўдар бунни кўриб Қамқани ҳам ўз боласи Қутжондан ҳеч кам кўрмайдиган бўлди. Унга ҳам, бунга ҳам баравар ота бўлди.

Оқ кўнгиллиги, олижаноблиги орқасида Қўдар ўзидаги шу меҳрни ўла-ўлгунча сақлаб, гўрига ҳам бирга олиб кетишга имони комил эди.

Бирнеча кун бўлди, Жампейс тоғда қўшни овулларнинг чўбонлари блан учрашиб, ўшалардан эшитган ай-нима-алжима гапларини чала-ярим гапириб берди.

Қўдар унинг гапларини яхши онгламади, онглаганлари ғазабини келтирдию, гапиртирмай қўйди. Тўрт кўз тугаллик блан ҳузур ҳаловатда умр кечираётган одамлар бекорчиликдан қутуриб наход шундай беҳуда гапларни ўйлаб чиқаришса «Бу Қўдар нега қистовдан чиқмай қол-

ди» дейишар эмиш! Ба'зилари «Қўдарнинг келини ниманинг илинжида ўтирибди? Мақсади нима экан?» деб суриштиришар эмиш.

Шу сингари гапларни эшитганда Қўдар ўртаниб кетди. Унинг билишича бу гаплардан мурод бева хотинга эр топиш, уни текинга хотин қилиб олиш, Қўдарнинг молига эга бўладиган миросхўр қилиш эди. Бундай гаплар юзаки дўст, жонкуяр бўлиб юрган маккор бошлиқлар томонидан тўқилаётган, ўшаларнинг фойдасига хизмат қиладиган гаплар.

Қўдар одамларга яқин йўламай қўйди, биров келишини ҳам ёқтирмас, «Ҳеч бўлмаса боламнинг йили ўтсин» деб, нариёғини ўйламасликка тиришар эди.

Шундоқ бўлса ҳам мана, бухтоннинг совуқ нафаси уни узлатда ҳам тинч қўймади.

Қўдарнинг қаттиқ газабланганини кўриб, Жампейс эшитган гапларини батамом айтаолмади; айтмоқчи бўлганда ҳам ўзи гапга нўноқ, ўлгунча гўл, ора йўлда қолган одам бўлгани учун Қўдарга озор бериб қўйишдан чўчиб, уёғини айтмай қўяқолди.

Лекин бир кун далада кекса бир чўбон унга ғоят бир расво гап айтди:

— Қўдар келини блан яқин эмиш дейишади! Хабаринг борми? — деди.

Жампейснинг жон-пони чиқиб кетиб:

— Имонсиз кетай, бундай гапдан хабарим йўқ. Бас... Бас қил, кофир бу гапингни, бас қил! — деди.

Бу икковини оқлаётганими ё қўрқиб кетганидан айтаётган гапими — билиб бўлмас эди.

Лекин ҳалиги гапни бошлаган кекса чўбоннинг ўзи ҳам бу хилдаги гапларни чиқарадиган одамлар тоифасидан эмас эди. У ичида: «Бу бечора билса бундай қилмас эди. Ҳақиқатда икови бегуноҳ, ё бу ҳеч балони сезмаган бўлса керак» деб ўйлади. Кейинчалик шу чўбон Айтимбет онда-сонда Қўдарнинг уйига кириб-чиқиб юрадиган бечораҳол одамлардан гап айлантириб сўраб, ҳалиги гапларнинг, Қўдарга туҳмат эканлигига қаноат ҳосил қилган эди.

Шуниси борки, ён ёқадаги камбағаллар шундай дегани блан шу маломатни ҳа деса чиқарабериб, атрофга ёйиб юрган бир «кўз» бор. Ҳарқалай бу маломат айланиб юриб кундан-кун чўлғайбошлади.

Қўдарнинг Қутжон туфайли тортган ғами етмагандай, устига бу ҳам чиқди. Бундан уч кун муқаддам Суюндиқ

Бектен деган бир лақмани юборган эди, у Қўдар блан холи ерда сўзлашиб, ҳар томондан гап айлантириб келиб:

— Эл оғзига элак тутиб бўлмайди. Дув-дув гап бўлиб кетибди. Бости-бости қилиб юборамиз деган жонкуяр буродарлар ҳам ҳеч илож топмабди,— деб Суюндикни айтиб, уни мақтаб қўйди. Ундан кейин яна бир айлантириб келиб:

— Кўп ёмон гап қилишаётир... Сен блан келивингни бадном қилишаётир!— деган эди, Қўдар:

— Хўш, азизим, ўзинг нима деб алжияпсан?— деб, Бектени оёғининг остига олиб, янчиб ташлагундай бўлди. Лекин у ҳам бўш келмайдиган хилидан экан:

— Шу гапларга Қунанбой ишониб сенга қаттиқ жазо берадиганга ўхшайди. Ўз жигарини Суюндикнинг кўзи қиядимми? Мени атайин юборди. Бу гаплар очилиб, бир-ёқлик бўлгунча, юзини четга олиб турсин, бирор ерга бо-ратурсин деяпти,— деди.

Қўдар ғазабидан ёрилгундай бўлиб, тутақиб, ирғиб ўрнидан турди.

— Йўқол, йўқол ҳозир! Худонинг қаҳрини кўриб бўлган Қўдар Қунанбойнинг қаҳридан кўрқармиди! Йўқол инфлос,— деб ҳайдаб юборди.

Қўдардан ҳали ҳам шу гапларнинг алами кетмай тўлғонтирарди. Лекин бу гапларни Қамқага айтишни хаёлига ҳам келтирмади. Ўзининг оталик кўнгли ўзига маълум. Қамқанинг ҳам унга нисбатан болалик кўнглини биллади — бўлди-да. Шу қайғу ичида кунда бир-бирига аламли дардини айтиш, оқ уриб ўтириб юрагини бўшатиш икковини келин блан қайин оталик ҳолидан чиқариб, барабар ҳам чекаётган она блан қиз ёки ота блан ўғилдек қилиб қўйган, инсон блан инсонча топиштирган эди. Иккаласи кўп гапларни очиб сўзлашгани блан, доғ-ҳасратга кўмилган боласига бу гапларни айтгани Қўдарнинг оғзи бормас эди.

Иккови аста-секин босиб, қабр бошига етишди. Қўдар қур'он ўқишни билмасди, Қамқа ҳам ўқимаган. Қабр бошига келганларида, иккови ҳам ўз ҳолича, ичида Қутжонга фотиҳа ўқир, унинг доғ-ҳасратда қолдириб кетганидан зорланар, йиғлар эди. Иккови қайта-қайта қабрга бош қўйишар, ёнма-ён жим ўтириб, кўзларини олмай қабрга узоқ-узоқ тикилишарди. Бу қабрнинг ҳар-бир тоши ҳам икковига маълум. Шамол учириб келиб

қабр устига туширган чўп-хасларни териб ташлашади, тупроғининг бузилган, чуқур тушган жойини тузатиб қўйишади.

Бир маҳал буларнинг орқа томонидан келган бирнеча отлиқнинг тупурлагани эшитилди.

Лекин Қўдар ҳам, Қамқа ҳам қайрилиб қарамади. Отлиқлар бостириб келиб, отларидан тушабошлади. Булар беш киши эди. Бошлиғи Мойбосарнинг чопори пахмоқ қопқора соқоллик Қамисбой, қолган иккитаси Бўкенше уруғидан, иккитаси Бўрсоқ уруғидан. Қамисбой отдан тушар экан:

— Қўрдингми, дуогўйни!— деб пиқ этиб кулиб қўйди. Булар Қўдар блан Қамқани шу ҳолатда учратамиз деб ўйлашмаган эди. Буларни шундай чуқур қайғуга ботганларини кўрганда, бошқа одам бўлса, юраги эзиларди. Ёнидагилар отдан тушишдан ҳам айниб қолгандай бўлган эди, лекин бўрк ол деса бош оладиган, Мойбосарнинг ўзидан ҳам баттар ҳовлиқма, безори, қондан қўрқмайдиган Қамисбой:

— Тушинглар!— деб буйруқ берди-да, ҳаммасини отдан туширди. Бўрсоқлардан ҳам унинг ёнига кирадиган бир одам чиқди. У Жиксен деган кўп ғаламис чолнинг иниси — Жетпис эди.

— Гўрдан бошини олмай ўтиришини кўр, бошинг гўрга киргурнинг!— деди Жетпис.

Қўдар буларнинг келиши бежиз эмаслигини пайқаб, қайрилиб қаради-да, совуққина:

— Нега келдингиз, яхшилар?— деди.

Қамисбой депсиниб келиб:

— Нега келар эдик? Иккалангни улуғ чақиртираётир. Қорашўқида элнинг яхшилари йигилиб, кутиб туришипти!— деди.

— Яхшиларинг ким? Улуғинг ким?

— Улуғим старшин Мойбосар, бошлиғи Қунанбой. Келининг блан сени сўроққа чақираётир. Тур, юринглар!

— Эсинг жойидами, нима ҳақларинг бор?

— Нима деяпсан ўзинг? Ҳоким чақиртирса, нима ҳақнинг бор дейсанми?

— Худо юзини тескари қилгур, бу ким ўзи акиллаётган!— деди, Қамқа ҳам қони қайнаб кетиб.

— Худо юзини тескари қиладиган иккалангансан. Юзи қоралар! Сочлик шайтон сен бўласан!— деб Қамисбой Қамқага қамчисини ўхталди ва:

— Юр ҳозир, ушла! Ушлаб ол! Миндир отга иккаласини ҳам! — деб ёнидаги йигитларига буйруқ қилди.

Тўрт йигит аввал Қўдарга ёпишди.

— Эй, бераҳм тангри, яна қандай кўргуликлар солмоқчисан бошимга! — деб Қўдар олдига келган икки йигитни уриб юборган эди, биттаси бурнини ушлаганича учиб тушди. Лекин, унгача бўлмай, қолган тўрттаси баравар ёпишиб, қўлни орқасига қайириб, тайёр турган чилвир блан боғлаб олишди. Қамқани ҳам сургаб, отнинг ёнига олиб келди-да, Қамисбойнинг отининг олдига миндиришди.

Қўдарнинг орқасига Жетпис мингашди. У, давангидек бақувват йигит эди. Ҳаммаси баравар отларига минишди-да, кун чиқиш томондаги Қорашўқини бағирлаб, тоғ этагидан ошиб, отни қаттиқ ҳайдаганларича кетишди. Қўдар «Чопгудек қилич, отгудек ўқ, булар блан сўзлашгудек сўз ҳам йўқ. Улуғи блан сўзлашарман» деб ўйлади.

Ўзи блан бир уруғдан бўлса ҳам, йўл бўйи Қўдар орқасига мингашиб кетаётган Жетписга бир оғиз ҳам сўз қотмади.

Аслида Қўдар блан Қамқанинг бошига шу кулфатларнинг тушишига сабабчи бўлган ҳам худди шу Жетпис блан ўшанинг ғаламис, излагани ёмонлик бўлган акаси Жексен эди.

Улар Қўдарнинг энг бадавлат қариндошларидан бўлиб, шу кўкламда Қутжон ўлгандан кейин эл-юрт Жексендан қийин бошлаган эди: Қўдар ўзининг бир отадан тарқаб келган қариндоши, камбағал, боласидан айрилиб ёлғиз ярим, ғариб бўлиб қолди, Жексеннинг қўли узув, ўшанга қарашса нима қилади? Кўчгали улов ҳам бермай, ёлғиз ўзини бир қўрага ташлаб кетди. Бу гапни бир эмас, икки эмас ҳадеб эшитаберган Жексен аввало ўзининг ёрдам бермаслигига важ қилиб:

— Уша қурғурнинг ўзидан ҳам кўнглим ириб юрибди-да. Кўмаклашмайман демайман, лекин чўчиб қолдим, — деб Бўкенше, Бўрсоқ уруғларининг бир йиғилишида ўша маломат гапнинг учини чиқариб қўйган эди.

Кейинчалик Суюндиқ бу гапнинг тагида қандай гап борлигини сўраганда:

— Келини блан яқин экан-ку кофир... Мен қандоқ қилай, ёнимда олиб юрсам, эрта-индин юзимга тупурарсан, — деб ўзини оқлаган эди.

Шундай қилиб, аввало бу гапнинг эл оғзига тушиб кетишига Суюндик ҳам сабаб бўлган эди.

Лекин гапни тарқатишга тарқатиб қўйиб, кейинчалик, бу маломат кўпнинг оғзига тушиб кетгандан кейин, Суюндик яна келиб, энди Жексендан аниғини сўради. Жексен қишда Қўдар Қутжоннинг еттизини бераётган чоғида айтган бир гапни далил келтирди.

Қўдар, азбаройи куйиб кетганидан:

— Ҳечкимим қолмади, худо менга қилгиллигини қилди, энди, кофир қовмида кетадиган бўлсам ҳам, раббим демайман. Худонинг менга қилгани шу бўлса, менинг ҳам худога қиладиганим бор. . . деган эди.

Бу гапни Жексен ўзича муҳокама қилиб: «бу худога нима қилаолади» деб юриб-юриб, ниҳоят: «ҳа, келинни кўзда тутган экан-да!» деган қарорга келган эди.

Аслида Жексеннинг бу маломатни тарқатишидан мақсади бошқа эди. Қўдарда бироз ер бор. Бу ер унинг қистовига ёндош эди. Уни бир балога йўлиқтириб элдаи ҳайдатиб юборса, ерини эгаллаб олади.

Аланга олиб кетган бухтон Қунанбойнинг қулоғига етди. Сибон элининг йиғилишида Сўлтабой Қўдар туфайли Тўбуқти элини кулги қилиб гапирди. Бу хабарни эшитиши блан Суюндик яна келиб Жексендан гап сўради, фақат Жексендан эмас, ўша атрофдагиларнинг ҳаммасидан сўради: қўни-қўшнидан, Айтимбет чўбондан сўради. Гап-сўз блан иши йўқ, ўз тирикчилиги блан овора бўлган одамларнинг ҳаммаси ҳам Қўдарни оққа чиқаришди, доғ-ҳасратда алам чекаётганлигини айтишди.

Лекин Жексен блан Жетпис:

— Жўрттага, хўжа кўрсинга қилаяпти. Қўяди дейсанми, ҳамма гап қоронғи тушгандан кейин бўлади-да,— дейишди.

Суюндик тайинлик бир гап ололмади. У, агар бу гап яна рост бўлса Қунанбой, шуни баҳона қилиб, Бўкенше блан Бўрсоққа бир доғ туширишини ўйлаб, бегона одамлар блан сўзлашганда:

— Бўлмаган гап,— дер эди. У Қунанбойнинг олдида ҳам шу сўзимда тураман деб ўйлаган эди, лекин Қунанбой бўй бермади.

Унинг устига яқинда Қўдарга ўзи юборган Бектен йўлакай Жексен овулига кириб, бўлган воқияни батафсил сўзлаб берди.

— Қўдар: «Худони ҳам, Қунанбойни ҳам танимайман,

Нима қилсам ўз ихтиёрим. Менда нима ҳақларинг бор» деб мени ҳайдаб чиқарди. Ҳалиги «Худонинг менга қилгани шу бўлса, менинг ҳам худога қиладиганим бор» дегани шу экан!»— деб ёнига қўшиб чатиб, кўпиртириб гапирди.

Қунанбойнинг олдидан гангиб қайтган Суюндиқ, Қўдарнинг гуноҳкорлигига кўзи етмаса ҳам, ўзига тасалли бериш учун шу гапларга ишонишга қарор қилди. Шундай қилиб Қўдар балога қолди.

Йўлакай келини блан сўзлашмасин деб, Қамисбой Қўдарни олдига солиб, ўзи атайин Қамқани хийла кейинда олиб кетди.

4.

Қорашўқи Чинғизнинг баланд чўққиларидан бири бўлиб, Қўдарнинг қистовидан йироқ эмас эди. Шу тоғнинг бағрида, икки томони тўқайлик, гўзал бир сой оқарди. Тол-тераги бўлсин, қинғир-қийшиқ битадиган қизил қайини бўлсин, ҳаммаси ҳам ям-яшил бўлиб, яшнаб турар эди. Бу ер мол боқишга ва яшашга гоаят қулай қистовлардан. Бўкенше блан Бўрсоқ эли бу ерга кўп замонлардан буён ўрнашиб, шу кунга қадар ҳеч кимга бийлатмай келар эди.

Ирғизбойлардан шу Қорашўқига Жексен овули турган жойга кўз тикканлар кўп эди.

Халқ шу ерда йиғилган экан. Жексеннинг овули тўрт ўтовдан иборат бўлиб, бу овуллар катта сувга қараган тик қоянинг остига ўрнашган эди. Қўдар блан Қамқани шу ерга олиб келишмоқда.

— Келишаётир. Олиб келишаётир... Ана Қўдар... — деган товушлар эшитилгач, Жексеннинг уйида ўтирган Қунанбой бошлиқ бир гала катталар эшикка чиқди. Тоғнинг этагидан ошиб келаётган Қамисбойлар етиб келгунча бу ердагиларнинг ҳаммаси овулдан нарироққа бориб, бир тўп бўлиб туришди. Уша ерда чўктириб, қозикқа боғлаб қўйилган катта қора нор туя ётар эди. Унинг икки ўрқачининг орасини наMAT блан тўлдириб, баланд қилиб, устига шўм¹ ўрнатиб, боғлаб ташланган эди.

Тўпланиб турган одамларни кўриб, Қамқанинг ўти ёрилиб кетди; йўл бўйи оғиз очмай келаётган бўлса ҳам, энди овулга яқин келганларида Қамисбойдан:

¹ Шўм — туянинг эгари.

— Барака топкур, одам боласисанку... Гуноҳимиз нима ўзи? Нима қилмоқчи бўлаётирсиз? Ҳеч бўлмаса гуноҳимизни айтиб ўлдирсаларингчи?— деди.

Шу вақтгача «лом» демай келаётган Қамисбой энди заҳарханда қилиб:

— Ана у отанг Қўдар блан ўйнаш бўлганинг учун. Ҳозир иккаланг ҳам тамом бўласан!— деди. Бу гапни у «Қамқа нима дер экан» деб айтган эди, қараса, Қамқа оғиз ҳам очмади, бир мартаба ингради-да, отдан сирғилиб туша бошлади. Қамисбой қулаб кетаёзди. У Қамқани маҳкам ушлаб олганича, отини елдириб, тўпланиб турган одамларнинг олдига келди.

Олдин етиб келганлар Қўдарни отдан тушираётган экан. Қамисбой етиб келиши блан, Қамқани суяб олдин ўзи тушди-да, сўнг келинчакни туширди. Қамқа қулаб кетди-да, эси оғиб ерга чўзилди.

Қўдарнинг олдида юзга яқин одам турар эди. Уларнинг ўртасида Қунанбой, Бўжей, Бойсол, Қоратой, Суюндик, Мойбосар ҳам бор эди. Уларнинг орқасида ҳар уруғнинг оқсоқол, қорасоқоллари, казо-казолар ичида бирорта эски чопон йўқ эди.

Қўдар уларга салом бермади. Ўзи танғиб ташланган, ғазабидан чатнагудек бўлиб борарди.

Тўпланиб турганларнинг ўртасида, ягона кўзини ўқрайтириб, унга тикилиб турган Қунанбойни таниб Қўдар ғазаб блан:

— Ҳой, Қунанбой, мени худонинг қақшатгани камлик қилдими? Бу нима қилганинг?..— деб юборган эди, Мойбосар бошлиқ ўша ерда турган йўғонлар:

— Тилингни тий!

— Бас қил!

— Еп оғзингни!— деб тўрт томондан ҳура бошлашди.

Қўдар уларнинг товуши ўчгунча индамай туриб:

— Мени эл-юртга шарманда қилиб, расво қилиб кўр кўзингнинг хунини мендан олай деган эдингми? — деган эди, Қунанбой:

— Товушини ўчир, деб бақирди.

Мойбосар ҳам унга қўшилиб:

— Ҳой, пир урган кўк ит! — деб, қамчинини кўтарганича Қўдарнинг бошига ўқталиб келди.

Қўдар ўзини дадил тутиб, шошмасдан яна қаттиғроқ қичқирди:

— Мен кўк ит бўлсам, сенлар кўп итсан! Епирилиб,

талаб титиб емоқчисан!— деди. Қамисбой блан ҳалиги тўрт йигит Қўдарни сурлаб кетишди. Сургалиб кетаётган Қўдар товушининг борича:

— Оқ-қоралигимни ҳам текширмадингми, қонхўрлар? Юзи қора!— деб, қайрилиб қон қуйилиб кетган кўзи блан Қунанбойга қаради.

Лекин шу онда бўйнига чилвир тушиб қолган эди. Тўрт йигит тўрт томонидан олиб, бир зумда, нарироқда ётган қора нор туянинг ўнг томонига олиб боришди. Бошини қопга ўхшаш бир нарса блан ўрашди. Беш-олти киши, қимирлагани қўймай, туянинг ёнбошига йиқитиб босиб туришди. Қўдар яна ла'нат ўқиб қичқира бошлаган эди, орқасидан нимадир қаттиқ туртиб юборгандай бўлди.

Бу, туриб бораётган туянинг ёнбоши экан. Шундан кейин нимадир «хипп» этиб, жонини суғириб олаётгандай бўлиб томоғидан бўғди. Кўз ўнги қоронғилашди. Аламон жим турар эди. Қўдарнинг нариги ёғига унинг блан бирга осилган Қамқа, туя туриши блан бир нафасда узилди. Уни ҳамма кўриб турган эди. Қўдар жон талвасасида гоҳ тиришиб, гоҳ тўлганиб, чўзилиб, ҳа деганда жон бералмади... Паҳлавонликка яратилган зўр жуссаси чўзилган вақтда аввалгидан ҳам узайиб, нор туянинг бўйи блан тенглашгандай, оёғи ерга тегай-тегай деб қолган эди. Тўпланиб турган халқ, қотиб қолгандай, ҳали ҳам сукутини бузмай турарди. Икки жоннинг ўлим азобини ўз устига орқалаб турган туя ҳам сукутда.

Бу манзарани кўришга тоқат қилолмаган Бойсол орқасини ўгириб четга чиқиб кетди. Сўзлагучилар бўлса, шивирлашиб сўзлашарди. Қоратой астагина Бўжейга:

— Жон бералмай қийналди-а, шўрлик! Бечорани энди билдим, ўзи ҳам арслондек экан!— деди.

Бўжей алам блан унинг юзига қаради-да:

— Арслонни қашқир еди,— деб орқасига қайрилиб, кетаберди. Халқ ивир-шивир қилиб:

— Ўлгани йўқ. Ҳали ўлгани йўқ...— деб қолишди.

Қўдарнинг танаси ҳақиқатда ҳам тортилиб-тортилиб кўярди.

Халқ ўртасида ғовир-ғувур кўпайиб қолганини Қунанбой энди пайқади. Ўлдиришидан ҳам азоб бераётгани халққа қаттиқроқ та'сир қилаётганини сезиб, қўли блан ишора қилиб, туяни чўктир деб буюрди.

Туя чўкканда, Қамқа бор бўйича шилқ этиб тушди. Қўдар, ўлмаган экан, икки букланиб тушди. Шу оғнинг

ўзидаёқ, Қунанбой, то халқ эс-ҳушини йиғиштиргунча бўлмай, рўпарадаги қояни кўрсатиб:

— Олиб чиқ, ўша ерга олиб чиқ! Кофирни ўша ердан ташланглар! Биратўла тамом бўлсин!— деди.

Қамисбой блан бояги йигитлар унсиз ётган Қўдарни туянинг устига кўндаланг солиб, арқон блан боғлади-да, тоғ бошига қараб олиб кетишди.

Бу қоянинг нариги томони ўт-ўлан блан қопланган ясси тоғлик эди. Тамошабинларнинг ичидан ба'зибир тоқат қилаолмаганлари аста сурғилиб чиқиб кетишнинг пайига тушиб қолган эди, Қунанбой:

— Тарқалманглар! Тўхта ҳамманг! — деб зарда блан ҳайқирди. Халқ турган жойида туриб қолди.

Бироздан кейин қоя бошига ўрмалагандай чиқиб борганлар пастда турган халққа қаради. Қунанбой ўрнидан турди, четроққа чиқди-да қўлини кўтариб, «ташла» деган ишора қилиб, силтаб туширди. Юқоридаги тўрт йигит Қўдарнинг жасадини иккитаси оёғидан, иккитаси қўлидан ушлаб, арғимчоқ қилиб туриб ташлаб юборди. Қоянинг бу томон чўққиси туртиб чиқиб турарди.

Азобу-уқубат чеккан, усиз ҳам ўлик вужуд бирор тошга урилмасдан, тўппа-тўғри учиб келиб, гурс этиб, аламоннинг олдига тушди. Яқинроқ турганларга унинг суягининг қисир этиб сингани эшитилди.

Худди шу пайтда қуйидаги тўқайзордан чиққан икки салт отлиқ жадаллаб келиб, Жексен овулига тушган эди. Буларнинг жуссаси ихчам, биттаси ёш болага ўхшар эди. Бу Абай блан Жиренше бўлиб, отларини четдаги уйга боғлаб илдам қадам ташлаб келаётган эди.

Булар отдан тушаркан, қоя бошига тикилиб қараб турган бир тўда кишиларни кўриб, ўзлари ҳам улар қараб турган томонга тикилишди. Бир вақт чакмонининг бари қанотдек ёйилиб, учиб тушиб келаётган вужуд кўринди. Жиренше отини боғлаши блан тўдаланиб турганларнинг олдига қараб кетаётганда, Абай қўли блан кўзларини бекитганича ўтириб қолди. Оҳ, тамом бўлди, ўлди.

Агар Абай вақтида етиб келганда, ҳаётида биринчи марта отасига ялинар, оёғига бош қўяр, ўлдиргали қўймас, олиб қолар эди. Кечикиб қолди. Энди галалашиб турганларни кўришга тоқати ҳам йўқ. Қайтиб отига қараб кетмоқчи бўлаётган эди, тўдаланиб жим турганларнинг ичидан қаттиқ-қаттиқ чиқаётган товуш эшитилиб қолди.

— Сен ол! —

— Ҳа, ўзингчи?

— Ўзинг ол!— деб говир кўтараётган халқ қўлига биттадан тош олабошлади. Муштлашиш бошланади деб ўйлади Абай ва ўша томонга қараб кетди. Бу муштлашиш эмас эди. Қўдар гуп этиб тушгандан кейин, Қунанбой:

— Ҳали жони чиққани йўқ, энди бу кофирга қирқ уруғдан қирқ киши биттадан кесак отсин. Қани, шу йиғиндаги ҳар авлоддан бир киши, қўлларингизга кесак олинглар!— деди.

Аввал Қунанбойнинг ўзи кесак олди-да, Бўжей блан Бойсолга қараб, ердаги тошни кўрсатиб: «Олинглар!» деб буюрди. Улар ҳам бунга бўйсуниб, тош олишди.

— Шариятнинг буюргани шу, қани, ҳамма кесак отсин!— деб, олдин ўзи Қўдарнинг биқинига кесак блан урди. Бўжейлар тош олган пайтда, биров олиб, биров тортиниб турган эди. Ҳалиги эшитилган товушлар ўша тош олдириб отдиришга берилаётган буйруқлар экан.

Абай этиб боргунича, халқ кетма-кет Қўдарнинг жасадига тош улоқтираётган эди. Абай этиб келиши блан Жиренше унинг қўлидан ушлаб олиб, қулоғига:

— Уни кўр! Мана бу тош отай деяётган чолни кўр, Қўдарнинг қариндоши бўлади. Ўзи кекса нарса, яна Бўрсоқ уруғидан, Жексен деган шу!.. Бу кўппак нима қилаётпти!— деди.

Абайнинг назарида ҳақиқий қотил шу бўлиб кўринди. Абай шошганича олдинга интилиб, ён томонидан борганда, Жексен Қўдарнинг ўлигига қараб:

— Касофат, юзи қора!— деб каттакон тош отди. Қўдарнинг жасадини Абай энди кўрди. Унинг боши мажақ бўлиб кетган эди. Абайнинг қони қайнаб:

— Ҳой, кекса мал'ун!— деб, Жексеннинг елкасига муштуми блан бир туширди.

Жексен, Қўдарга тош отаётганлардан биронтасининг қўли тегиб кетди шекилли деб, орқасига қараган эди:

— Қандай имонсиз эдинг, эй кекса ит!— деб турган Абайни кўрди. Абай орқасига қараб кетаётган эди, Жексен уни жеркиб:

— Ҳой бола... Ҳой!— деб қичқириб: — мен қилдимми... Мард бўлсанг, ана — отангга гапир! — деди.

Одамлар: «Нима гап, нима гап?»— деб қолишди. Абай тез-тез юриб, отининг олдига борди.

У, ўтовнинг белига боғлоғлик турган отини ешаётиб, шу уйда ўтирган кўп одамларнинг йиғи товушини эшитди. Афтидан хотинлар эди. Ба'зилар инграб, ба'зилар ўп-касини туталмай ҳўнграб, ба'зилар пичирлаб сўзлаганича пиқ-пиқ йиғламоқда эди.

Эркаклар бу овулнинг бор хотин-боласини эрта бошданоқ ўтовга тиқиб қўйишган кўринади. Булар, товуш чиқаргани кўрқишса керак, товуш чиқармай, инграб йиғлашаётир. Бу ҳолат Абайнинг юрагига ўқдек теғди, бардош қилолмай, отига минди-ю, кетаберди.

Шу топда Жексен бориб, Қунанбойга чаққан бўлса керак, отаси Абайга ҳайқириб:

— Ҳой, худо урган, туратур! Шошмай тур ҳали сен! — деди. «Ушла олиб кел» дегунча бўлмай, Абай отига қамчи бостириб жўнаб қолди.

Унинг орқасидан қувлаб етган Жиренше:

— Ҳой, тентак... Вой такавой тентагей! — деб, Абайни ўзи қўйиб олган лақаб блан чақириб келарди. Улар отини елдирганича қуйига, водига тушиб кетишди.

Бир гала бўлиб, одам ўлдириб, эл-юртнинг ичида кўз кўриб, қулоқ эшитмаган ваҳшийликни ўз қўллари блан қилганлар отларига миниб индамасдан тарқалиб кетишди.

Фақат Бўжейгина Суюндик, Қоратой блан кетаётганида, қаттиқ хўрсиниб:

— Эр-азаматингни ўлдиргандан хун талаб қилинар эди. Энди хун сўраш уёқда турсин, додингни айтгани оғиз ҳам очолмайсан. Узларинг ўлдирдингда. Қирқ уруғнинг одами бирга кесак оғиб, ўз қўлларинг блан ўлдирдиларинг. Яна қай юз блан оғиз очасан, — деди.

— Шариатнинг энг мудҳиш йўлини охирга сақлаб юрган эканда? — деди Қоратой. Бу шариат ҳам, дейман, сиртмоғини маккорларнинг қўлига берган экан. У ҳам Қунанбойнинг қўлида десангчи.

Суюндикнинг руҳи тушиб кетган эди.

— Қўйчи! Энди ҳамма бало шунинг блан тамом бўлган бўлсин, тинчисин дегин! — деди.

Бўжей ичидан пишган одам бўлганлигидан, Қунанбой ҳозир қилаётган ишларнинг тагини билар эди:

— Тамом бўлиш, тинчишми, — деди уҳ тортиб Бўкеншелар, — Бўрсоқлар сиртмоқни Қўдарнинг бўйнига солганларинг йўқ, ўз бўйнинггизга солдингиз!

Ҳарқайсиси ҳам шуни ўйлаб, йўлда давом этди.

Абай блан Жиренше букун бу мудҳиш ишнинг устидан чиқамиз деб ўйламаган эди. Катталар, бу гап кўпчиликнинг қулоғига етмасин деб, сир тутган бўлса керак, ҳечбир овулда бу ҳақда гап бўлмади.

Жиренше эрта блан Қунанбойнинг овулига бир ажойиб тарғил този эргаштириб келган эди.

У келиши блан овулда қийғос-сурон кўтарилиб, овулдаги болаларнинг кўпи беихтнёр эшикка чиқди. Бу ғала-ғовурга тентак Успон сабаб бўлган эди.

Жиренше тозисини эргаштириб, меҳмонхона олдига яқинлашиб қолган пайтда Успон кўриб қолиб:

— Ҳайт, ҳайт, ол. Олинглар, Жиреншеннинг тозисини! Жўлдаёқ, Бўрибосар, Бўрибосар! — деб қичқириб уран чақираётгандай, Қунанбой овулининг бирқанча ола, қора итларини оёққа турғизган эди.

Жиренше Успоннинг расво қилишини билиб:

— Ҳой Успон! Барака топкур! Жон укам. Қўй! Қўя-қол,— деб қанча ёлвормасин Успон:

— Бўрибосар... Ҳайт! — деб хандон ташлаб кулганича, шодлиги ичига сиғмай, сакраб, бор итларни тарғил тозига олқишлади.

Шу пайт меҳмонхонанинг олдига келиб қолган Жиренше отдан тушасолиб, тозисини бўйнидан қучоқлаб олди. Лекин ҳарбир уйнинг соясида ётган етти-саккизта сариқ ола тозлар отилиб, юлқиниб «ҳов-ҳов» лаб келиб Жиренше блан итини қуршаб олиб, турган жойидан силжитмай қўйишди. Жиренше «қўй» деган сайин Успон итларини киш-кишлатиб:

— Ар-р, ар-р! — деб, ўзи ҳам ташлана бошлади. Лекин, кексайиб қолган итлар Успоннинг ҳар кун неча маҳал шу сингари жангга бошлайберишдан зерикканиданми, тозини юлқишлашмади, шунчаки, ҳуришди холос.

Катта уйда ноништа қилиб ўтирган Улжон бу товушнинг эшитиб:

— Чиқчи, Абайжон! Қуриб кетгур итларни ҳайдаб юборчи! Яна ҳалиги тентак ҳаммани тўс-тўполон қилаётганга ўхшайди! — деб Абайни эшикка чиқариб юборди. У чиқиб кетгач уйга кирган бир ёш хотинни ҳам чиқарди. Абай Жиреншени ажратиб олиб, тозиси блан бирга уйга олиб кирди. Булар уйга кириб кетаётганларида, янги топилган эрмакнинг энди бутунлай тамом бўлганига ачин-

ган Успон уларнинг орқасидан бақириб буқиниб бориб, остонага қадам қўяётган Жиреншенинг чўнтагига қўлини тиқиб, қаттиқ чимчилаб олди. У, ит экан деб, чўчиб, бошини эшикнинг тепасига уриб олганича, уйнинг тўрига бориб тушди. Успон яна хандон ташлаб:

— Вой, қўрқоғ-ей!— деб Жиреншени эрмак қялди.

Бўйнига қайиш боғ тақилган, оғзи қора тарғил този Абайнинг кўзига яхши кўринди. Този ютиниб, жиланглаб турарди.

— Оти нима?— деди Абай.

— Желқуюн.

— Оти ҳам яхши экан.

— Отигина эмас, ўзи ҳам яхши. Қуённи кўрганда қуюндек бориб пийпалаб ташлайди!— деди.

Желқуюн ҳақидаги бу гапни Жиреншенинг ўз овулидаги бир катта овчи айтган эди. Жиренше, қаерда бўлмасин, ити ҳақида сўзлаганида шу гапни қўшиб қўяр эди.

Абай Желқуюнга ғоят қизиқди.

— Қуёнга чиқмайсанми?

— Юр, отинг борми, ўзим ҳам қуён овлашга чиққан эдим.

Шундай қилиб иккаласи, Абайнинг саман оти эгарланиб бўлгунча қимиз ичиб олишди-да, кун ботиш томонидаги Қизилшўқи деган пастаккина адирга қараб, отларини елдириб кетишди.

Булар Қизилшўқига кираберишда аввалги сур'ат блан келиб, бир қуённи қочириб, қувлаб кетишди. Хийла нардан қочган қуён буларни еткизмади. Қуён икки-уч доводан ошгандан кейингина, Желқуюн уни ҳолатдан кетказиб босиб олди. Шундан бошқа қуён учрамади. Яна қуён топиш умидида улар Қизилшўқининг Чинғиз тоғига қараган томонидаги этакларига бориб қолишди.

Шу ерга келганларида, Чинғизнинг Қорашўқиси томондан чиқиб келаётган бир салт отлиққа дуч келишди. Бу одам Мойбосарнинг чопари Жумағул экан.

У Жиреншега қараб:

— Ундан кўра, Қорашўқига боринглар. Бугун ўша ерда Қўдарга жазо берилади. Одамлар тўпланишаётир!— деди.

Бу гапни эшитиши блан Жиреншега жон кириб:

— Шундайми? Қўдар блан келини қаерда?— деди.

— Ҳали Қамисбой бошлиқ беш йигит уларни ушлаб

келгали кетди. Халқ Жексен овулига тўпланаётир.— де-ди-да, Жумағул отига қамчи бериб чолиб кетди. Жиренше Абайга:

— Юр борамиз, кўриб келамиз! Юр! Юрсангчи! — деб кўярда-қўймай, олиб кетди.

Булар Қорашўқига келиб кўрганлари ҳалиги бўлди. Энди улар орқасига қайтиб, икки томони тўқайлик сувни бўйлаб, отни қаттиқ елдириб келишаётир. Абайнинг ичичи музлаб қони қотиб қолаётгандай, томир-томири, бор вужуди дир-дир қалтираб, тутдай тўкилиб, нимадандир кўрқкандай, юраги уюшиб борарди. Кимдан, нимадан кўрқади? Отасининг қилган ишидан, отасининг қўли ботган қондан кўрқади. Ўз отаси... тош бағир отаси...

Абай Жиреншенинг чақирғига жавоб ҳам бермас, сувни бўйлаб, икки тоғ орасидаги тор йўлдан отини гоҳ елдириб, гоҳ чоптириб борарди. Ҳали ҳам булардан айрилмай келаётган Желқуюн олдинга тушиб кетаётир. Йўл ноқулай бўлганидан Жиренше Абайнинг орқасидан келар, лекин ҳамон сўзлар эди.

У боя Жексен овулида битта-иккита одам блан сўзлашиб, уни-буни эшитиб қолган экан. Уша гапларни айтиб келарди. Бемор кишидай вужуди титраб-қақшаб, юраги қаттиқ бежо бўлаётган Абай Жиреншенинг кўп гапларини уқмаса ҳам, бир-иккитасини яхши онглади.

Бугун икки гап оғиздан-оғизга тушиб кетган эди. Бунинг бири Қўдарни айблашга ва шундай мудҳиш жазога баҳона бўлди. Қўдар:

«Худо менга қилса, мен ҳам худога қиламан!»— дебди деган, гап қотилларнинг оғзидан тушмади.

Иккинчиси Қўдарнинг ўлим олдидан айтган гапи:

«Мен кўк ит бўлсам, сенлар кўл ит... Талаб, титиб ейсанлар!» деган эди.

Абайни қаттиқ ҳаяжонга солган нарса ҳалиги хотинларнинг ун чиқаролмай чекаётган аламли дардлари эди. Жиреншедан олдинроқда кетаётиб йиғлаб юборди.

Жиренше, гарчи орқада келаётган бўлса ҳам, Абайнинг йиғлаётганини пайқаб:

— Ҳой, ҳой такавой тентак! Сенга нима бўлди ўзи? — деб унга етиб олмоқчи бўлди. Абай Жиреншенинг тўриқ қашқа оти яқинлашиши блан ўз отини чоптириб кетди.

Иккаласи ҳам тоғ оралигидаги йўлдан очиқ ерга чиқиб олишган эди. Абай саман отининг бошини Кўлқай-

нар томонга буриб, қамчи бостирганича кетди, кўз ёшларини Жиреншега кўрсатгуси келмади. Жиренше ҳам орқасидан чопди, лекин Абай етказадиган эмас эди. У хийла узоқлаб кетиб бораркан, ўқсиб-ўқсиб йиғлаб борарди.

Абай кўп йиллардан буён йиғламаган эди, энди ўзини туталмай, икки букилиб йиғлайбошлади. Югуриб, учиб бораётган саман отини икки томонидаги кумушдек товланиб турган ямяшил ўтлик дала тўлқинланиб, тошиб бораётган сувдек, шовиллаб орқага қараб оқиб бормоқда. Икки қулогини битиргудай бўлиб, ғувиллаб эсаётган қаттиқ ел Абайнинг кўзидан оққан дона-дона ёшларини учириб, ҳалиги ўт-ўланларнинг устига ташлаб кетмоқда эди.

Абай ҳечқачон бундай ҳисни бошдан кечирмаган, билмаган эди. Энди қараса, кўз ёшида ҳам одамни бор бўйича ўзига тортиб кетадиган, баланд қоянинг бошида турганингда бир нафасда жарга тушиб кетгинг келганидек, ўзига тортадиган қандайдир ўзгача бир куч бўлар экан. Шу топда боланинг кўнглида бирданига бирнеча ҳис қуюндек кўтарилиб тўс-тўполон қилиб бораётган эди.

Унда азоб чекиб ўлганларга жон-дили блан ачиниш, меҳр, қотилларга нисбатан ғазаб ва нафрат ҳисси кўзғолди.

«Ота!» нақадар кўнгилга яқин сўз! Абай қалбининг бир бурчи отасининг ҳимоя қилар, уни шафқатсизлик ва жиноятдан ажратиб турар, бир бурчи эса букунги ваҳшийликни қайта-қайта писанда қилар эди. Бу икки нарса бир кўнгилга сиғмас эди.

Абай бир вақт мадрасада эшитган гапини хотирлади. Устози унга: «Кўз ёши осийларнинг гуноҳини енгиллатади, уларнинг жиноятларини кечиришга имкон беради» деган эди. Наҳот Абайнинг кўз ёшлари қотилларнинг гуноҳини енгиллатса! Абай дарҳол бу фикрдан қайтди, «йўқ, ундоқ эмас!» Улар бу ишлағни дин номидан, айниқса имом ҳазратлари берган фатво бўйича қилишди-ку! Энди кимга арз қилади? У ўзини паноҳсиз, бахтсиз етимдек ҳис қилди. Ичидан яна бир катта оғир тўлқин кўтарилди-да аввалгидан ҳам баттарроқ ўқсиб-ўқсиб йиғлади.

У товушини чиқариб йиғлайбошлаган эди. Жиреншега билдирмаслик учун отининг бошини қўйиб юборди.

Шу чопиш ярамадими, ё ҳалиги оғир ҳисларни кўта-
раолмадими, бир вақт Абай ўқчиб қусабошлади.

Лекин шунда ҳам тўхтамади, йиқилиб қолмаслик
учун, отининг ёлини кучоқлаганича чопаберди.

У, Жиреншега етказмаган бўйи Кўлқайнарга келиб,
онасининг уйига тушди.

Улжон ташқарида юрган экан, боласи уйга яқин кел-
ганда, унинг юзига қараб, кўрқиб кетди. Абайнинг ранги
ўзгарган, мурдадек оқарган эди. Улжон «кўзим тинаё-
тирми» деб, тез-тез киприк қоқиб, яна қаради, йўқ, бола-
сининг ранги мутлақо бошқача бўлиб кетган. Абай ол-
дига келганда, қараса, унинг кўзлари қипқизариб шишиб
кетибди.

— Абайжон, кўзим, нима бўлди? Битта-яримтаси ха-
фа қилдими? — деди ва ичидан «отаси урдими» деган
хаёлга ҳам борди. Эшикда бошқа ҳечким йўқ экан. Абай
индамасдан, онасини кучоқлаб олди-да, бағрига кириб,
ўзининг ўтдек ёнаётган бошини унинг кўкрагига босди.
Етим эмас, онаси бор экан! Йиғидан юпангач, вужуди
титраб, хўрсиниб нафас оларди. Лекин бу пайтда Абай-
нинг кўзида ёш йўқ, ҳаммасини тўкиб бўлган эди.

— Гапирсангчи, кўзим, нима бўлди? Отанг урдими?

— Йўқ, ҳечким ургани йўқ, кейин айтаман. . . Опа, тў-
шак солиб берчи, ётқизчи! — деди Абай ва онасининг
бағрига қисилганича, уйига қараб юрди.

Бардошлик Улжон шундан кейин ҳечқандай гап сў-
раб ўтирмади. Уйдаги энасини ҳам, бошқаларни ҳам
ташвишга солмади. Абайнинг аҳволини ҳеч кимга бил-
дирмади. Катта оқ уйнинг ўнг томонига энасининг тўша-
гини солиб берди-да, ечинтириб ётқизиб, устига ўзининг
катта поча пўстинини ёпиб, уёқ-буёғини қимтиб қўйди.
Энаси:

— Нима бўлди, бўтам? Учиниб қолдингми, нима қил-
ди? — деб, сўраётган эди, Улжон унга:

— Учинган бўлса керак. Безовта қилмайлик ётиб бир
ухлаб турсин, — деб мол боқучи хотин Қатшани чақирди.

— Тунгликни ёпиб, эшикни кўтариб қўйчи! Абайга
кун тушмасин! — деди астагина.

Энаси, орқасини ўгириб деворга қараб ётган Абай-
нинг ёнига келиб унга тикилди-да тамшаниб, дуо ўқиди.

Эрталаб Абайни Жиренше қаёққа эргаштириб кетга-
нини Улжон билмас эди. Эшикда ит хургандан кейин
«тозиси блан ўша келган бўлса керак» деб, эшикка чиқ-

ди. Жиренше меҳмонхонанинг олдига тушиб, отини боғлаётган экан. Улжон катта уйнинг ёнида туриб, уни чақириб олдида, нима гап бўлганини сўради.

Жиренше эрталаб қуён қувлаганларидан бошлаб, Жексен овулида кўрганларини, яна йўлда нима бўлганини батафсил айтиб:

— Абайнинг ўзи қани?— деган эди, Улжон унинг ётиб қолганини айтди-да, норозилик ажс этиб турган совуққина чирой блан Жиреншега қараб:

— Чирогим, сен гўдак эмассан-ку, эсинг бор? Ўзинг борсанг бир сари, ўшандай ярамас ерга нима деб Абайни бошлаб бординг? Бола-ку! Чўчийди деб ҳам ўйламадингми?

Жиренше нима дейшини билмай, ўнггайсизланиб:

— Жуда уят бўлди. Ўзим ҳам ўқиндим. Лекин худо ҳаққи, ўлигининг устидан чиқармиз деб ўйлаганим йўқ эди! — деди.

— Барака топкур, бундан кейин Абайни ундай ерларга бошлаб бора кўрма! Бошинг ёш, катталарнинг ундай ярамас ишларидан ўзингни ҳам четда тут! Ўз боши блан кетсин! Кўриб-билиб нима қиласан?

Кўп катта-катта одамларнинг ичида юргани блан Жиренше, сўзини бу қадар ўринлатиб, бу қадар боладиган, салмоқли қилиб гапирадиган одамни шу вақтгача учратмаган эди.

Улжоннинг тўғрилиқча айтган гапи унга ургандан-уришгандан ҳам қаттиқ тегди.

Жиренше ҳижолат ичида бироз ер чизиб ўтириб, меҳмонхона томонга қараб кетди. Улжон ҳам ўз уйига кириб кетди. Жиренше ҳеч нарсага қарамасдан, тўғри бориб отига минди-да, тозисини эргаштириб жўнади.

Кун оғиб қолган эди.

Абай кечқурун қўзиларнинг ма'рашидан уйғонди. Бугун қўй кечроқ соғилган бўлса керак, қоронғи тушиб қолган эди. Бутун олам қий-чув, тўс-тўполонга тўлган. . . Лекин Абай буни қандайдир ғира-шира кўрсатадиган бир парда орқали кўраётганга ўхшарди. Унинг боши оғир, карахт, бадани қизиб, ёниб бораётганга ўхшарди; халқуми қуриб, лаблари парсин боғлаб кетибди. Тамшаниб тупругини ютмоқчи бўлган эди, тупруги қуриб қолган экан, фақат тамшанди холос. Ёнида энаси блан онаси Улжон унинг пешонасини ушлаб, ерга қараб ўтирган эди.

— Опа... Эна... Нима бўлди? Мен касал бўлиб қолдимми? — деди Абай кўзлари ёшланиб, эналари томон ағдарилиб ётди.

— Ҳа, иситмалаб турибсан. Қаеринг оғрийди? — деди Улжон. Абай ағдарилаётганда, икки чаккаси сиқиб, санчиб кетгандай бўлган эди, шуни айтди.

Улжон, ҳали Абай ухлаб ётганда, бутун воқияни энасига айтиб берган эди.

Иккаласи ҳам:

— Қўрққан, ўшандан чўчиб, учиниб қолган бўлса керак! — деб ўйлашди. Зере Жиреншедан ҳам, бошқа катталардан ҳам қаттиқ койиб жини чиқди.

Абай эналарининг кундузи бўлган ишдан хабардор бўлганлигини пайқаб:

— Отам.. Отам!.. — деб, хўрсиниб, қўли блан кўрагини силади,— қандай бағри қаттиқ, қандай тош юрак-а! У отаси ҳақида кўнглидаги онглаб бўлмайдиган ажиб оғир ҳисларни инсон боласига изҳор қилгани шу эди. Энаси яхши эшитаолмади. Улжон, даммини чиқармай, Абайга жавоб бермай ўтирарди. Қайин онаси унга тикилиб, тиззасини туртиб «Нима деяпти» дегандай ишора қилгач, Зеренинг қулоғига:

— Отасини айтаётир, бағри қаттиқ экан, нега раҳм қилмади,— деяпти.

Энаси онглади-да, уҳ тортиб, Абайнинг юзига энгашиб унинг пешонасига юзини хийла вақт қўйиб ўтирди.

— Ўзим ўргулай, кўзларимнинг нури, қора кўзим! — Раҳм қилмайди, у раҳм қилишни билмайди! — деди кампир ва кўзини сузиб, бошини юқори кўтарди.— Худоё худовандо! Яккаю ягона тилагим, завол вақтида тилаётган тилагим, шу: боламга, кўзимнинг оқу-қорасига отасининг ит фе'лини берма!.. Тош бағирлигини бера кўрма!.. ё, яратган эгам! — деб, қуришган, мадорсиз қўллари блан ажин босган, меҳри-шафқатли юзини силаб, фотиҳа тортиди. Улжон ҳам ичида «омин» деб қўйди.

Икки она, уларнинг ўртасида ётган, дили ғоят озор топган бола учқовининг ҳам завол вақтида ичдан, чин кўнгил блан ёлвориб тилаган тилаги шу эди.

Абайнинг ўзи ҳам қўл кўтарди, она тилагини жонидили блан қабул қилиб фотиҳа ўқиди.

У энди ҳаётини, болалигини яна топиб олгандай, ичига дун'ё-дун'ё ёғду киргандай бўлди. Лекин кўнгли шундай ёришдию, вужуди ҳали ҳам карахт эди. Учқови

ҳам жим қолишди. Даладаги қўйлар-қўзиларнинг ма'раган товуши ҳам йироқлаб кетиб ўчган эди. Бугун далада ҳам, уйдагидек, одатдан ташқари бир сукутда эди.

Шу топда Абай блан онасининг қулоғига ўзгача бир совуқ овоз эшитилди. Кимдир биров:

— Вой жигарим! Вой жигарим!— деб от қўйиб келарди. Бу элда биров ўлса, эркаклар олисдан от қўйиб, мана шундай «Вой жигарим»лаб чопарди. Уйдагиларнинг юраги шиғиллаб, орқасига тортиб кетди. Кекса эна бу товушни эшитмаган эди.

Қўрқув устида Улжоннинг кўнглидан даставвал: «Уйдагиларнинг биронтасига бир гап бўлиб қолдими, ё Қунанбойнинг ўзига бир нарса бўлиб қолдими» деган гап ўтди. Чўчиб эшикка қулоқ берди. У, қўрқиб кетганидан, ҳечнарсани онглай олмас эди. Тасирлатиб чолиб келаётган отнинг туёқ товуши йўқолиб, пиёда келаётган одамнинг қадам товуши эшитилди. Аввал Абай пайқади. Келаётган киши товушини атайин йўғон қилиб, баралла қўйиб келаётган блан, боланинг товуши — ўша тентак Успоннинг товуши эди.

У, ўртоқлари блан далада ўйнаб юрган еридан келаётиб, «яхшиликка кўринмайди», у-бу дейишларига қарамай, ёлғондан йиғи солиб:

— Вой, жигарим Қўдар!.. Вой, Қўдар!— деб, сонига шаппалаб чолиб келаётган эди. Қўдарнинг ўлими бутун овулга эшитилган экан. Ҳали кечга яқин, булоқ бошидаги бир текис ерга йиғилган ўз тенги ўртоқларини бошлаб, от қўйиб йиғлашни кўп эрмак қилишган эди. Текис ернинг ўртасига чуқур қазиб, бир қуруқ суякни кўмиб, қабр қилиб, атрофида додлаб югуришиб «от қўйиб» ўйнашган экан.

Улжон, Абай бетоб ётганининг устига, ҳалигиндай қилиқ қилиб, ўзини бу қадар қўрқитган Успонга жуда жаҳли чиқди. Кун бўйи ботқоқ кечиб, ёрилиб кетган оёғини лойга ботириб келган Успонни кўриши блан:

— Келақол! Кел болам! — деб алдаб чақирди, чунки уришиб, жеркиб гапирса, Успон шундай пайтларда қочиб, ёмонлигини қилаберарди. У, ҳеч гапдан хабарсиз, онасига қараб югурганича, ўчоқ бошидан бир сакраб, Улжоннинг тиззасига тегиб, Абай ётган тўшак ёнига бориб гурс этиб тушди.

Онаси унинг чап қўлидан ушлаб олди-да:

— Сен ҳалиги қилиқни қаёқдан чиқардинг? Бу яхшиликка кўринмайди деган эмасмидим! Уйда бола касал ётганда, бу нимаси, тентак!— деб шапалоқ блан орқасига солиб-солиб юборди.

Успон, отаси урганда йиғламаса ҳам, онаси урганда йиғи ундан рози кетар эди. Отаси унинг йиғисига парво қилмайди. Энаси бўлса парво қилади, шунинг учун, қутилиб қолиш керак бўлганда, йиғи солаберади. Ҳозир ҳам товушининг борича йиғлаб-бақриб, уйни бошига кўтарди. Онасининг қўлидан чиқиб, чап томондаги суяк қадаб ишланган баланд каравотга чиқиб, мукка тушганича йиғлайберди. Лекин, бу гал қанча йиғламасин, онаси жони ачиб, овитадиган эмас эди, бунга кўзи етди. Шунинг учун охирида кўзида ёш бўлмаса ҳам, онда-сонда бир бақриб қўйиб ётаверди. Ниҳоят йиғи ўзининг ҳам жонига тегабошлагандан бояги қилиғини бошлади, ҳарзамон:

— Вой жигарим!—деб қўярди. Бу гални бир-икки марта такрорлаб, онаси томонга қараб қўйди. Онаси қўзғалмади, шунинг учун, яна бир бақриб қўйди:

— Вой, жигарим, Абай — деб, чўзди. Абай боши қатиқ оғриётган бўлса ҳам, беихтиёр кулиб юборди.

Қараса, онасининг каттакон, оғир гавдаси яна қўзғалди. Афтидан турмоқчи бўлди. Успон, онаси ўрнидан турганча бўлмай, тўшакдан ирғиб тушиб:

— Вой жигарим Абай! Абай! Абай! — дея эшикка қараб отилди. Онаси ўрнидан туриб, интилганича қола берди.

— Ҳой, ким бор, ушла! Ушлаб келчи ана у тентакни! — деган эди, Успон эшик олдидан бирнеча марта нари-бери ўтди-да жонининг борича югуриб, четдаги уйлардан бирига кириб кетди.

Эшикда онасининг буйруғини эшитиб, уни ушлаб бермоқчи бўлиб турган катта акаси Такежон кўриниб қолган эди.

6

Абай шу ётганича хийла узоқ ётиб қолди. Аввалига биров — «учинган» деди, биров — «шамоллаган» деди, яна бирхиллар «тиф» — деди, ҳарким ҳар нима дедию аннқ қилиб, дарди бу деган киши бўлмади. Абай даволатилмади.

Фақатгина, ётиб қолган кунининг эртасига, энасининг буйруғи блан бир кекса хотин, кун ботиб бораётган пайтда, Абайни эшикка олиб чиқиб, янги сўйилган қўйининг ўпкаси блан қоқди; юзига сув пуркаб, учиқлаб:

— Кўч, бадбахт кўч! Кўч боламдан, кўч!— деб, ботиб бораётган қипқизил қуёшга қаратиб қўйиб, эми-демини қилган бўлди. Абай, бўғинлари дир-дир титраб, боши айланиб, зўрбазур эшикка чиққан эди; кўз ўнги қоронғилашиб кетганиданми, ҳарқалай, ҳозир бутун оламни тутиб ётган қипқизил шула кўзига ўзгача бўлиб кўринди. Эртакми ё тушми? Қандай бўлса ҳам, олам кўзига бошқача кўринарди.

Икки кун ўтгач овул Кўлқайнардан, Чинғизга кўчди.

Кўпдан буён эл-элларнинг катталари, мол эгалари «яйловнинг музи эридими? Ути етилиб қолдими?» деб, ўтган-кетгандан сўроқлашаётган эди. Тоғ этаклари, бағри кўклагани блан Чинғизнинг у томони, ва қор қалин тушадиган тепаси тез исимас, эрта кўкламас эди. Бутун Тўбуқти элининг сувга сероб кенг яйловлари, кўп қўнислари Чинғизнинг у томонида эди.

Қунанбойнинг овули Кўлқайнардан кўчган пайтда ўша ердаги бошқа кўп эллар ҳам дув кўчишган эди. Қуйидаги, ўти мўл қистовлар: Жидебой, Мусақул, Шуйгисувга ўхшаш қўриқлардан ҳам узлуксиз кўчлар Чинғиз томон кетмоқда. Ҳар эл ўз рўпарасидаги Оқ Бойтол, Қўлденинг Жигитик, Шодқолон, Бўкенше каби доvonларга қараб йўл олган. Чинғиздаги ба'зи доvonларнинг номи, тоғнинг ўша ерининг рўпарасидаги ерларни эгаллаган, уруғларнинг оти блан аталади.

Бўкенше доvonига Қўдар блан Жексен қистовининг орасидаги кенг водидан чиқиб бориларди.

Соғ бўлса Абай кўчувни кўнгилли ўтказиб, ўйин-кулги блан бўларди. Кўкламда Чинғиз ошиб яйловга кўчиш катталарга, айниқса кўп мол эгалари, блан камбағалларга оғир, ниҳоятсиз меҳнат бўлиб кўрингани блан болаларга сайл.

Ўтган йиллари шу Кўлқайнардан Чинғизнинг орқасидаги Бойқўшқор наҳригача бўлган ўн манзил йўл сайр-тамошо блан ўтган эди.

Бу йил ҳам йилдагидек кўчилаётди. Йўлдаги қўнисларнинг ҳаммаси белгили: Толдибулоқ, Борлибой, Қизилқайнар. Ба'зи қўнисларга эрта блан тушиб кечқурун ке-

тиларди. Ба'зи қўнисда бир-икки кун туриб қолинса ҳам катта уйлар тикмай «Уравқай», «Облайша», «Жоппо», «Итарқа» деган, турли-туман кичкина капалар тикиларди.

Бу пайтда бутун эл, бор овуллар шу яйловга кўчиш сафариди болаларнинг «овул-овул», «капа-капа» деган ўйинини ўйнаётганга ўхшайди.

Бошқа вақтларда бир-биридан олис турадиган овуллар ҳам шу сафарда бир-бирига қўшилиб, аралашиб кетар, одамлар, моллар, капалар ҳам қўшилиб кетиб, бир овулдан, иккинчи овулни ажратиб бўлмасди.

Шу сингари аралашиб-қуралашиб кўчиш бошқаларга билинмаса ҳам чўбонларга, қўй боқучи, от боқучиларга ғоят катта ташвиш, оғир меҳнат бўларди. Ҳали бировнинг йилқисига, бировнинг кўч ортилган отлари, бебош моллари кетиб қолаётган; ҳали бир овулнинг қўйига бир овулнинг қўзилари ма'раганича бориб аралашиб кетаётган; ҳали қўйга қўй қўшилиб кетган. Шу сингари тўстўполонда «бармоқ босди», кўз қисди бўлиб, кўп мўмин-овулларнинг қўй-қўзиси ўктамроқ овулларга ем бўлиб кетарди. Уз молини ейишга кўзи қиймай, бировдан кирган «қўшма», «кирма» бўлса, ўшани кечасининг ўзидаёқ, ичак чавоғини ағдариб, хом-хатала, гумдон қилиб, қараб ўтирадиган, кўп балоларни бошлайдиган не-не бошлиқлар бўларди.

Бу сафарга кўп эллар баравар кўчишиб, бирга қўнмаса бўлмас эди. Негаким, дастлабки кунларда, Чинғизнинг у томонида бўриларнинг қаттиқ ҳужум қилиши кўп бўларди. Бу ерларда одам бўлмаганлигидан, тоғ орқасида болалаган бўри эл келгунча сичқон, бўрсиқ овлаш блан кун кўриб, мол қоплаб келаётган пайтда, кечаси бўлди дегунча, тиним бермай, қуюндек келиб уриб кетарди. Кўп овуллар тонготгунча қўй-қўтанини от блан кузатиб, овул-овулнинг четига узлуксиз ловиллатиб гулхан ёқиб, шовқин-сурон қилиб чиқишарди. Шуларнинг ҳаммаси яйловга кўчиш сафарини бошқа вақтлардаги ҳаётдан ўзгача қилиб юборарди. Кундузи ҳамма от устида. Эркак оти борки, қўлларига найза, сўйил, ойболталарини олиб, кўчни қўриқлаб боришарди. Бу ҳол ёппасига кўчиш сафарини ғазаб блан ҳужумга отланиб кетаётганларга ўхшатарди. Лекин бу йилги кўчув Абайга кўнгилсиз кўриниб, азобу-уқубат бўлиб ўтди. Унинг жонини қийнаётган оғриқ йўқ, лекин соғ ҳам эмас. Юрай деса

боши айланиб, кўзи тиниб, йиқилиб кетади. Бунинг касалига қараб кўчмасликнинг яна иложи йўқ.

Уч кун — тўрт кунда Улжоннинг овулига бир келиб кетадиган Қунанбой кўпинча чиройлик хотини Ойғизнинг уйида ётиб қоларди. Катта хотини Кунканинг уйига ҳам онда-сонда бориб қўярди. Унинг овули бўлак овул. Қунанбой кўпинча ўшанинг кўчи блан бирга кетиб қоларди.

Қунанбой боласининг касали бошланган чоғларида бир марта сўради-да, кейин унутиб юборгандай бўлди.

Абай отга минаолмасди. Юк ортилган туяга миндиришга «туя йиқилиб, юк ағдарилиб кетса, бола нобуд бўлади» деб, онасининг кўнгли бўлмади. Кекса энаси блан Улжоннинг ўртасида биттагина арава бор эди. Аслида бу эл кўчманчи бўлгани учун аравани билмас эди. Тўбуқти ичига биринчи марта келган арава Қунанбойнинг онаси Зеренинг кўк араваси дейилса ҳам бўлади. Қунанбой ога султон сайланиб, келаётганида онасига:

— Кўчганда шунга тушиб юр! — деб, Қарқаралидан атайин олиб келган эди.

Бу кунларда тоғлик ерда от блан юриш Улжонга ҳам оғир, негаким, ёши улғайиб, оғирлашиб қолган эди.

Улжон ўз тинчини кўзлашни бир чеккага қўйиб, аравага, онасининг ёнига Абайни ўтиргизди-да, ўзи бир ёвош бияга миниб, шу араванинг ёнида кетди.

Яйловда Қунанбой овулининг кўпроқ турадиган жойларидан биттаси — Бўтақон ўшоғи, Кўлқайнардан шу ерга йигирма кун деганда етиб келишди. Шу йигирма кунлик сафарда ҳам дарди аримай келаётган Абай энди-эндигина ўрнидан туриб юрадиган бўлган эди.

У, энди кўнгли ҳам кўтарилиб, аввалгидек болаларча беғамлигини, ўйин-эрмагини топиб олса керак эди. Лекин ажаб! Бу йил, айниқса сўнгги кунларда Абайнинг болалик ўти ўчиб, ўйин-кулгидан ҳавсаласи пир бўлгандек кўрнарди. Бу оғир касалнинг оқибатими ёки сўнгги вақтларда кечирган оғир ҳислари чуқур жароҳат қолдирганиданми, ё болалик даври ўтиб, катталикка бўй урганиданми, ҳарқалай ора йўлда, на у ёқли — на буёқли бўлолмай, гангиб қолганга ўхшарди.

Бу йил Абайнинг ёши 13 га тўлган эди. Унинг ташқи кўриниши ҳам ора йўлда қолган — бола бўлиб бола эмас, йигит бўлиб йигит эмас: новча, оёқ-қўли узун; илгари пучуқроқ эди, ҳозир бурни хийла чўзилиб қолди; юзи болаларнинг юзига ўхшамаса ҳам, лекин ҳали йи-

титлик акси урган эмас; сохт-сумбати офтоб кўрмай ўсган, ғовлаб кетган ўсимликка ўхшарди. Илгарилар унинг қора тўридан келган юзи олмадек қипқизил эди. Ҳозир, шаҳардан чиққанлиги, унинг устига касал қўшиланганиданми, ҳарқалай ранги заҳил тортиб кетган. Сийракина қўнғир сочининг орасидан бошининг териси оқариб кўриниб турарди. Бу ҳам касаллик, қуёш кўрмаганлик аломати. Абайнинг кўриниши унинг ҳозирги руҳий ҳолатига қандайдир мос тушгандай эди.

У от минишга яраса ҳам уйдан кўп чиқмайди. Ўзга болалардан кўра бошқароқ эрмак, ўзгача бир дўст топиб олди. У дўсти айниқса энаси, ундан қолаберса онаси эди.

Абай энасининг ҳикоя айтишга қандай уста эканини шу йилгина билди. У ҳикояни қизиқ қилиб айтади.

Касали бошланган пайтларда, Абай, бир кун кечқурун уйқуси келмай энасидан ҳикоя айтиб беришни сўради. Шунда энаси ўйланиб ўтириб ҳикояни:

— Ғамгин-ғамгин кунлар ўтган. У кунларда кимлар ўтган! — деб, қофияга солиб бошлади. Шу Абайнинг қулоғида қолган экан, келаси гал ҳикоя айтиб беришни ўтинганида, энасининг тиззасига астагина туртиб:

— Ҳа, . . . Ғамгин-ғамгин кунлар ўтган, у кунларда кимлар ўтган, — дерди.

Энаси унга бирқанча эртақлар: «Эдил жайиқ», «Жупар кўриғи», «Кўламерген» деган ҳикояларни айтиб берди. Абай энасига кундузи ҳам, кечқурун ҳам, ҳатто кўчиб бораётганларида йўл бўйи ҳам, ҳикоя айтдираберадиган бўлди.

Кейинчалик тузалиб кетгандан кейин, Абай энасидан яна бирқанча ҳикоялар эшитди. Булар энаси Зеренинг ёшлигидан буён кўрган-кечирганлари, эшитганлари ҳақидаги ҳикоялар эди. Эл блан элнинг жангларини, урушларини бирнеча кун ҳикоя қилиб берди. Бундан йигирма-ўттиз йил муқаддам Найман элининг шу овулга қилган ҳужумини, ўшанда ўзининг асранди ўғли Бўстонбекнинг ҳалок болганини, яна Найманлардан буларга асир тушиб, бир ярим йил давомида кишанда ётган Кўжамберди деган оқинни ҳикоя қилиб берди ва ўша оқиннинг кўп ўланларини ҳам айтиб берди. Яна бир кун у «Қорашўр шопқан» сингари жанглари, ҳужумларни айтиб берди.

Яна бир гал доғ-ҳасрат блан ўтган «Қолқамон-Момир», Энглик — Кебекнинг дард-аламини айтиб берган

эди, Абай бу ҳикояларни зерикмасдан, толмасдан энтикиб тингларди. Ба'зан онаси чарчаб айтмай қўйса, ўз онасига ёпишарди. Улжон ҳам кўп ҳикоя биларди. Кўпинча, у ўланлик ҳикояларни айтарди. Абай ўқимаган онасининг шу кунгача шуларни унутмай, хотирдан чиқармай келатганига ҳайрон қоларди. Онаси Қудирқўжа, Шўртанбой, Шўжейларнинг ше'рларини, васият сўзларини, ҳажвларини ҳам кўп айтиб берарди. Абай, иккала онасини қизиқтириб яна ҳикоя айтдириш ниятида ўзи ҳам, шаҳардан олиб келган китобларидан «Юсуф-Зулайхо»га ўхшаш қиссаларни ўқиб берар, ба'зи ерларини кўйлаб ба'зи ерларини ше'р блан айтиб кетарди. Оналари тушунмайдиган айрим сўзларни қозоқчалаб ўқирди. Шунинг блан уларни қизиқтириб, қадимги замон ҳикояларидан яна айтдирад эди.

Зере халқ бошига келган балоларни ҳикоя қилаётганда, бу даҳшатларнинг ҳаммаси Абайнинг кўз ўнгида гавдаланар эди.

Ёшлигидан ҳикоя ва эртакларни севган бола, шу кунлари, шу ёз кўп ҳикояларни эшитиб, кўп нарсаларни билиб олгандай бўлди.

У, онасининг ҳикояларига жони-дили блан берилиб юрган кунларининг бирида, буларнинг уйига иккита бегона меҳмон келиб тушди. Меҳмонларнинг бири кекса, иккинчиси ёш эди, ёш меҳмонни Абай танир эди, уни кўриши блан севиниб кетди. У ўтган йил яйловга келиб, буларнинг уйида уч кун туриб, «Қўзи-Кўрпеш-Баян»ни кўйлаб берган Бойкўкше деган оқин эди. Унинг ёнидаги кекса одами Абайнинг ўзи танимаса ҳам онаси яхши билар экан.

Улжон меҳмонлар блан кўришиб, ҳол-аҳвол сўраб бўлганидан кейин Абайга қараб жилмайди-да:

— Ана, болам, энанг блан мени ҳеч қўймас эдинг, ҳикоя блан ше'рнинг кони энди келди. Бу киши Дулат оқин бўлади,— деди.

Оқ сариқдан келган, оппоқ чўққи соқоллик, товуши жаранглаган, кўркам гавдали Дулат оқин эшикдан кириши бланоқ Абайга ёққан эди. У бирхил, билганини сир сақлаб, индамай, ичимдагини топ деб ўтирадиган эмас, бир нафасда гап бошлаб кетадиган, бетакаллуф, хушчақчақ, беғубор одам эди. Гўё шу уйда кўпдан буён турган, шу овулнинг одамидай бўлди қолди.

— Эй, болам, «оқин сўзи сувдек тўкилган, тингловчинг бўрдек эмган» дегандек, сўзлашни ҳам, тинглашни

ҳам севадиган эл-элда. Эшитишдан сен зерикмасанг, айтишдан Бойкўкше ҳормайди! — деб ёш ҳамроҳига қараб кулиб қўйди.

Яйловга келганларидан буён бегона меҳмонлар кўп келар эди. Дулат Сибон элидан бўлиб, улар ҳам яйловга кўчиб, шу яқин ўртага ўрнашган эканлар, Дулат шундан фойдаланиб бу ерга ёр жўраларини кўргани келган экан. Йўлдан унга «Мамай» элидан бўлган Бойкўкше қўшилибди. У Дулатнинг шогирди бўлиб ҳар йил, шу сингари унинг ёнида юриб, бирнеча ойларни бирга ўтказишарди.

Икки оқин уйдагиларнинг хуш чирой блан қарши олганини кўриб, осонгина ечилишди. Шу кеча овқат пишгунча Дулат «Қўбланди ботир» достанини кўйлаб берди. Бу дoston Абай на қозоқлар оғзидан, на китоблардан, умрида эшитмаган ғоят гўзал, ғоят та'сирли, ҳаяжонли дoston эди. Дулат дostonни битириб, қўл ювишга турганда Абай:

— Буни ким айтган? Шу ўланни ким чиқарган экан? — деб, ўзини шунча қувонтирган оқиннинг номини билмоқчи бўлди.

— Бунинг айтилганига жуда кўп замонлар бўлган дейишади-ку, болам, лекин Жонекенг худди ҳалигидек қилиб, кичик ўрданинг Марабой деган оқини айтган дер эди. Дулат Жонекенг деган оқин Жоноқ оқин эди.

Дostonнинг айниқса Қўбландининг хайрлашуви, унинг оти Тойбурилнинг отилиб жангга кириши, Қозон блан Қўблонднинг яккама-якка олишиши, сингари жойлари Абайни элтиб қўйгандай бўлди, ўрнига ётгандан кейин хийла вақтгача ҳаяжондан ухлай олмади.

Эртасига Улжон Дулат блан Бойкўкшени юбормади.

— Қўйсангизчи, шошмасдан уч-тўрт кун туриб, меҳмон бўлиб кетасиз-да, — деб олиб қолди. Бу Абайнинг истаги эди. Абай авваллари таассурот китобда, билим-ма'рифат мадрасадагина, яхши дostonлар Низомий, Навоий, Фузулийдагина, юрак ше'рлари Шайх Са'дий, Хўжа Ҳофизда, қасида эса Фирдавсийда деб ўйлар эди.

Қозоқларда Осонқайғи, Бўқар жиров. Марабой блан Жоноқлар борлигини, «Баян-Кўрпеш». — «Оқбола — Бўздақлар»дек не-не дostonлар борлигини билмас эди.

Тилини яхши билгани, унда тасвир этилган ҳаёт таниш бўлгани учунми, ё Дулат блан Бойкўкшенинг галмагал айтишаётган дostonнинг гоҳ парвоз қилиб кўкка

кўтарилиб, гоҳ пастлаб оҳисталашиб, гоҳ тўлқиндек қалқиб оқадиган оҳангда айтаётганиданми, ё дўмбиранинг мунгли садосиданми, ҳарқалай Абай шу кунга қадар ҳаётда мана шу Дулат, Бойкўкшелар айтган дostonларга тенг келадиган нарсани эшитмагандай эди.

Абай кечаю-кундуз Дулатнинг пинжидан чиқмай қўйди. Икки оқин Улжоннинг уйини, шу атрофдагиларнинг ўйин-кулги уйига айлантириб юборди.

Тушга яқин биялар боғланиб бўлгандан кейин ҳамма қимиз ичгали келади, кайф қилиб ўтириб, dostonларни эшитишади. Оқинлар кундузи мудом узун dostonлар, орачўра донишмандлардан қолган дурдона сўзлар, басмабас айтилган шеърлар, аскияларни айтишарди.

Одамлар тарқалиб, ўзлари ёлғиз қолишганда, Дулат ўзининг dostonлари, ўз замондошлари — Шўртанбой, Шўже, Синанбой, Болта, Алпис оқинларнинг шеърларини терма қилиб айтиб кетарди.

Дулат, буларнинг ичидан, халқ дардини ва замои аҳволини кўйлайдиган сўзларни алоҳида завқ блан айттарди.

Абай блан оналари кечқурунлари эшитадиган dostonларининг кўпи Дулатнинг ўзи севадиган, тинглагучини маҳлиё қиладиган бебаҳо сўз маржонлари бўларди. Шу пайтларда Дулат Абайга кундузги Дулатдан бошқа, ҳазил-аския, ўйин-кулгининг кетига тушган ҳушчақчақ Дулат эмас. Кечки пайтларда у, бир буюк устод бўлиб кўринарди.

Шундай пайтларда у ёрилиб:

Уларнинг сирини теран ва тубсин,
Олис-олисидаги туман сингари,
Кўнглимни қайғулар кемирар чексин,
Оқолмас булоқдай ўйларим бари...
Тошиб, қирғоқ ошиб оққан сел дарё,
Дулат ўланлари дарёдир гўё.

Деб, ўз дардини ҳам қофияга солиб айтиб кетарди.

Абай баъзан онасидан бунинг қайғисини, дардини нима — деб сўраганда онаси:

— Бунинг фазилати зўр, бўлмағур ишларни мактамайди, тама қилиб эл кезадиган оқинлардан эмас. Бунинг гапларини қунт қилиб эшит! — деб қўярди.

Абай унинг сўзларини зўр диққат блан тингларди. Булар замоннинг улуғлари, бекларнинг қилмишларини кўриб айтилган гаплар эди. Бир терманинг ичида Дулат:

Оға султон, қозининг
Ишидан эл қақшайди,
Овулдаги амалдор —
Уғри, ёвуз ва айёр,
Нуқул ўлик излаган
Шум қузғунга ўхшайди,

деб қистириб кетди.

Абай отасининг уйда йўқлиги эсига тушганда, «келмай турса яхши бўларди, юра турса экан» — деб қўярди. Ҳақиқатда ҳам Дулатлар келгандан буён, Қунанбой бу ерга келмаган эди. У бир тўп казо-казолар блан элни айланиб келгали кетган. Улжон ҳам шунинг учун Дулатларни юбормай олиб қолган эди. Оқинлар Қунанбой борида бурчалик очилиб-ёзилиб ўтираолмасди.

Дулат «улуғ, бек» деганда, кимни назарда тутати — бунни очиқ айтмайди. Лекин Абай унинг бу хилдаги шеърларини онглайди. Бунақа одам унинг кўз олдида... Лекин Абай ҳам кўнглидаги бу гапларни ҳечкимга изҳор қилмайди.

Олганда ҳоким буйругин,
Путига қисиб қуйругин,
Ҳаллослаб, елиб-йўртади.
Ўзи элни қўрқитиб,
Уядан ўзи қўрқади.

«Бу — старшин Мойбосар» деб ўйлади Абай.

... Ҳоким келса бот солар,
Бир бузоққа — ўн олар.
Камбағалда қўймас мол,
Айёр, пишиқ... Ол, ҳа ол!
Қара солиқ ва улпон,
Бирдек қашшоқ ва баён,
Уғри солиқ тўплайди,
Камбағалнинг топганин,
Қон, тер тўкиб йиққанин,
Оқар сувдай хўплайди,

деди Дулат ва «оҳ» тортиб юборди.

Дун'ёда бундай дард-аламлар борлигини Абай авваллари билмас эди. Осонқайғи, Шўртанбой, мана бу Дулат

ҳаммасининг ҳам сўзлари келиб қуйиладиган оқин — бир.

Симоси, тахлити аниқ бўлмаса ҳам, ҳарерда оҳуриб, ҳасрат тортаётган, кекса энаси каби кўп яшаган, кўпни кўрган зўр бир аламзада бор. У ким-анигини, қаерда эканлигини, нималигини Абай билолмайди.

Абай бир томондан ўзи осилиб, иккинчи томондан онаси орқали та'сир қилиб, Дулат блан Бойкўкшени бир ой юбормай олиб қолди. Шу вақт ичида бола Дулат ва Бойкўкше блан биратўла дўстлашиб яқинлашиб олди; кейинчалик Дулатнинг қўйнига кириб ётадиган ҳам бўлди. Кундузлари, жонининг борича, уларга хизмат қиларди. Унинг зийраклигини, қобилиятини кўриб чин кўнглидан шодланган Дулат бир куни уйда ҳечким бўлмаган вақтда:

Чирогим, эр етарсан!¹
Эр етганда, нетарсан!
Олис-олис кетарсан,
Чинлансанг ва чолишсанг.
Чин чўққига етарсан!

— деб Абайга дўмбирани узатди.

— Мана, ўғлим, шу сенга берган фотиҳам бўлсин. Чин кўнглимдан айтаётирман! — деган эди, Абай ўнғайсизланиб кетди-да индамади. Бу гап Дулатлар эртага кетадиган куни, овқатдан олдин, бўлган эди. Эртасига оқинлар отларини эгарлаб, жўнай деб турганларида, Абай онасини эшикка чақириб олиб:

— Опа, иккаласига ҳам манзур бўладиган бирор нарса бериб жўнатсанг яхши бўларди! — деди. Улжон индамади.

Меҳмонлар қимиз ичиб бўлиб, энди хайрлашай деяганларида, Улжон Дулатга қараб, айтадиган гапи бор одамдай бир вазият олди. Меҳмонлар тўхташди.

— Мана бу болам ўқишдан келгандан буён бир касал бўлиб, асти дарди аримаётган эди. Сизлар келгандан буён, айтиб берган яхши гапларингиз блан шифо топди, қадами қутлуғ меҳмон бўлдингиз! — деди.

Ҳақиқатда ҳам Абай шу кунларда ўзини дарди-касалидан халос бўлган, куч қувватга киргандай ҳис қила бошлаган эди. Онаси индамаса ҳам, очиб айтмаса ҳам

¹ Улғаярсан, йигит бўларсан.

ҳаммасини кўриб, сезиб юрар экан; бир нафас тўхтаб, яна давом қилди:

— Келиб-кетиб юринглар. Кекса энаси блан бизларга ҳам анча даф' савдо бўлди. Оқ йўл берсин! Келганларингиз учун, қуруқ бўлмасин деб, иримига бир нарса боғла-тиб қўйдим. Ола кетинглар!.. Хафа бўлмасдан рози бў-либ кетинглар!— деди.

Абай меҳмонларни кузатгани эшикка чиққанида Ду-латга атаб бир семиз кўк отга, Бойкўкшега атаб бир семиз тўриқ ғунанга нухта уриб, ушлаб турган отбоқар Беркенбой блан Жарқинни кўрди.

Икки оқин икки отни етаклаб, яна «хайр, хайр» дейи-шиб жўнаб кетишди.

Абай онасидан ғоят хурсанд бўлиб, ёш болалик чоғи-даги эркалигидан қилиб, унинг тўлиқ гавдасини қаттиқ қучоқлаб йиқитаёзиб, юзидан, бурнидан, кўзларидан қай-та-қайта ўпди.

ҚАТ-ҚАВАТДА

I

Бу йил Қунанбойнинг овуллари ҳам, яқин қариндош-уруғлари ҳам кузни бошқаларга қараганда эрта кутиб олди. Илгарилар кузовдан бир қор тушмагунча кўчмас эди, бу йил октябрь ойининг ярмига етар-етмас, қистовга қараб кетди.

У Жигитек, Қотибақ, Тўпой, Тўрғай сингари атрофида ўтирган ўзининг қўлостидаги қариндош элларга ҳам кўчиш-қўниш ҳақида бирор нарса демай, кетаберди.

Суюндиқ бунга ҳайрон бўлиб, Бўжейнинг уйига меҳмон бўлиб келганида ундан:

— Қариндошингнинг сирини била олдингми? Нега бу йил бир ерда қарор топмай қолди-а?— деб сўради.

Уйда Бўжей блан Суюндиқдан бошқа, Тўсип ҳам бор эди. Бурни катта, чўққи соқол, товуши йўғон Тўсип Жигитек элининг Бўжейдан кейинги му'табар одамларидан бири эди. У:

— Бундай одати йўқ эди. Нега бундай қилаётир, ё кузовдаги ўт тамом бўлдимми?— деган эди. Бўжей унга қараб истихзо блан кулди. Суюндиқ «Бўжейнинг бир гапдан хабари бўлса керак» деган хаёлга бордида, унга қараб:

— Эй... Бўлмаган гап, кузовнинг ўти тамом бўлаган ўтми, тутиб ётибди,— деб қўйиб, яна:

— Ҳақиқатда ҳам, моли энди тўйиниб келаётганда элбуритдан қистовга борса, қишда моли нима ейди? Унинг кузовдан бунчалик эрта жўнашида бир гап бор!— деб, ўйланиб туриб, Бўжейга:

— Е сенинг бирор гапдан хабаринг борми? Гапирсангчи,— деди.

— Нима, мен блан маслаҳатлашиб қўйибди дейсанми?

— Маслаҳатлашиб қўймаган бўлса ҳам унинг сирини сен яхши биласан, ичимдагини топ деб ўтирмасдан, ёрилиб гапирсангчи ахир!

— Қунанбой кўкламда эрта кўчса, Увоқ элининг ерига чанг солгали кўчган бўларди. Яйловга эрта кўчса, Керей элининг қўнисини кўзлаган бўлар эди. Лекин қистовга қолганда, отининг оёғи етадиган қистов борки, ҳаммасини ўзига қаратиб олган. Ҳали Тнейнинг бургутидек¹ ўзимизга чанг солиб юрмаса дегин — деб, Бўжей бир хавфнинг учини чиқариб қўйди-да, индамай ўтира берди. Суюндик Бўжейнинг гапидан ташвишга тушиб қолди. Лекин Қунанбой босиб олади деб хавф қилинадиган жой йўқ эди.

— Азизим, икки ямлаб бир ютиб бўлди-ку. Жуонтаёқ элини ҳайдади. Анет элидан оладиганини олди. Кўшени ҳам хўб шилди. Яна ким қолди? Кузовдаги Тақиртумадан тортиб, то яйловдаги Бойқўшқаргача, ўттиз қўниб бориладиган ер ўшанинг кўклам яйлайдиган ери, кузови, қистови, яйлови-ку!

Ирғизбойлар блан солиштириб қараганда, Жигитекларда қўнис ҳам кам, яйлов ҳам тор. Тўсип учун халқ ичидаги ўзга сўзларнинг ҳаммаси ҳам биру, шу жиҳати ҳам бир эди. У Қунанбойнинг Суюндик айтган қўнисларини кўз олдига келтирди-да:

— Қўйингчи, ҳар қадамда биттадан қўнис-а!— деди. Суюндик айниқса бу жиҳатдан Жигитек блан ҳамдард эди.

— Яна қўнис бўлганда ҳам, қандай денг! Ути белга урадиган ўтлоқлар, атрофи қулп уриб, гуллаб турган

¹ Тней деган овчининг афссавий бургути, у ўз эгасига чанг солиб титиб ташлаган экан.

ўланлик кўллар, тўлиб тошиб оқадияган сувлар, суви кўм-кўк булоқлар.

Бутун бошлиқ бир эл битта булоқнинг бошига уйма-лашиб ўтирса, унинг ҳар овулига биттадан катта сув тегади.

— Шуларнинг ҳаммасини шу қадар қисқа муддат ичида босиб олди. Яна нима ҳаққи қолди!!

— Шунинг айтиши, яна нима ҳаққи қолди десангизчи?!

Бўжей буларнинг сўзига аралашмасдан, бир чеккада қулоқ солиб ўтирарди, энди бу гаплар кор қилгандай, тўсатдан қайрилиб:

— Оббо, иккаланг ҳақ улаштирадиган бўлганингда айтарсан бу гапларни!— деб, қўлини силкитди.

— Гапираман десанг гап кўп, лекин гапдан нима чиқади? — деб қовоғини солиб Тўсипга қаради.

— Дармон йўқда, армон кўп,— деди яна, лекин армон озиқ бўладими! Қўлингдан бир иш келмагандан кейин гапирдинг нимаю, гапирмадинг нима!

Унинг бу «армон» дегани ўзининг ичинини емириб, еб бўлган, буни Тўсип яхши биларди. Тўсип блан Бўжейнинг отоқли бобоси Кенгирбойнинг қабри Шийнинг бўйида. Жидебой Барак деган катта қўриқлар ҳам ўша ерда. Қунанбой қистов қиламан деб, ҳатто ўша ерларни ҳам олди. . . ўша вақтда Бўжейга ғоят алам қилганидан олишиб кўрмоқчи ҳам бўлган эди. Лекин Қунанбой дарров Тўсипни чақириб, чорасини кўриб қўйди. Тўсип Бўжейга насиҳат қилиб, уни босиб қўйган эди. Қунанбойга қарши бош кўтаришга Бўжей учун энг қулай пайт шу эди, бироқ, шу пайтда ҳам қўлдан бериб қўйишди. Кейинчалик неча-неча зардаси қайнаб Тўсипга гапнинг очигини айтганда:

— Қунанбой блан сўзлашиб бўлганмиз, энди амалда кўрсатишдан бошқа чора йўқ. Азамат бўлсанг амалда кўрсат! Қўлингдан келмаса, эски одатингни қилиб бўйин эгавер!— дер ва бу фикрини Суюндикка ҳам сездирарди. Яна жигитекларнинг ичидаги ўзининг бир суянчиғи Бойдалига ҳам айтиб қўярди. Бу гапларни ҳарқайсисига холи ўринда айтарди.

Кузовдан етти манзил юриб Қизилшўқи, Қидирға, Кўлқайнарға етган Қунанбой овуллари, энди шу ерлар-

даги қистов-қистовларига тарқалишмоқчи бўлганида Қунанбойдан фармон келди:

«Хабар бормагунча кўчилмасин, тарқалишмасин!» деб юборилти. Ўзи, ёнига Мойбосарни олиб, Чинғизга кетибди. Чинғиз у қадар йироқ бўлмаса ҳам, Қунанбой кун бўйи от устида юриб, кечқурун қайтиб келди; келиб катта хотини Кункенинг овулига тушди. Бу ерда бугун «насиба» олиб келган хотин меҳмонлар кўп эди. Уларнинг ичида Қунанбойнинг кичик онаси Тонгшўлпон, яна кексайиб қолган янгаси Бўпайлар ҳам бор эди. Булар блан бирга, Ирсойнинг онаси, Жумоннинг онаси, Жўртоннинг оналари ҳам келишган эди. Буларнинг ба'зилари Кункега овсин, ба'зилари келин эди.

Буларнинг йигирмага яқин бўлган овуллари кўпдан бери алоҳида кўчадиган бўлиб қолган. Буларнинг кўпчилиги Ирғизбойнинг кичик хотинларидан тарқалган қариндошлар блан, Ўскенбой¹ нинг кичик хотинларидан туғилган қариндошлар эди.

Қунанбойнинг овулларига шу овсинлар, келинлар йилига икки марта насиба олиб келишади: бир марта кўкламда — Қунанбойнинг овуллари яйловга кўчар олдида — қиш бўйи йироқда бўлиб, кўришаолмай юрган хотинлар, ёз чиқиб бир жойга тўпланганларида Зеренинг катта уйдан бошлаб, Кункенинг уйигача бир-бир келиб кетишади. Иккинчи марта қистов-қистовга келаётган чоғларида келишади.

Қунанбой келгунча, бемалол, хандон ташлаб кулишиб, ечилишиб ўтирган хотинлар Мойбосар келиб, Қунанбойга эшик очганда жим бўлиб қолишди. Эркаклар тўрга чиқиб ўтирганларидан кейин, фақат Тонгшўлпонгина:

— Мана бу оналаринг, янгаларинг сенга отаб қўйган нарсаларини олиб, кўргали келишди. Энди қистов-қистовга тарқалмоқчи бўлишаётир. Бўтам, кекса энангнинг насибасини алоҳида олиб келдик! — деб, Зерени ҳам эсига олди.

Каттадан кичик ҳамма Зерени «кекса энанг» дегани учун Тонгшўлпон ҳам сўнгги йилларда ўз кундошини шундай деб атарди.

Қунанбой индамади. Тонгшўлпон шаддод ва ўқтам оналардан эди. Унинг ёш келинчаклик чоғида, йилқиға ёв текканда, яйдоқ отга миниб, қўлига найза олиб ёнга

¹ Қунанбойнинг отаси.

қарши чопганини ҳамма билар эди. Унинг ўзининг уйлик, жойлик тўрт ўғли бор. Шу сингари кўп ўғиллик кичик хотинлар ўз-ўзидан ўктам бўлиб кетади. Қунанбойнинг индамай ўтириши Тонгшўлпонга ма'қул тушмади. У бир қўзғалиб қўйиб:

— Атаган насибамизни Кункега олиб келганимиз йўқ, ёш бўлсанг ҳам бош бўлдинг, сенга олиб келганмиз. Эртага қистов-қистовга тарқалиб кетамиз-да инга киргандек ётиб оламиз. Хотинларнинг куни шу-да. Йил ўтгунча омон бўл, тилагимиз шу. Дуои жонингни қилиб ётишдан бошқа нима ишимиз ҳам бор! — деди.

Қунанбой энасига қараб, жимгина, бош эгди ва бироздан кейин:

— Тарқалиб кетамиз деяпсизми? Бордию тарқалиб кўчмасакчи, унда нима қиласиз? Ҳали яна бир марта насиба олиб келишга тўғри келмаса денг! — деб, жилмайиб қўйди.

Қунанбойнинг жилмайганини кўриб, уйдаги хотинлар ҳам жилмайишди. Новча, озғин, рангида қони йўқ Кунке эрининг чиройи очиқлигидан фойдаланиб:

— Мен бугун юкларни ештириб, ўтовларни тиктирмақчи эдим, нима бўлди, яна бир кўчиш борми? Одамларни ҳам, ўзимизни ҳам ҳалак қилиб қўйдингиз-ку! — деб Мойбосарга қаради.

— Мана энди икки марта насиба ейдиган бўлдинг «ҳалак»лиги борми?! — деб, қайниси Мойбосар ҳам кулиб қўйди.

— Юкларни ештира, уйларни ўрнатаман деб уринма! Эртага яна кўчасиз! — деди Қунанбой.

— Ҳа, бўтам, яна қандай кўчиш? — деб Тонгшўлпон ҳайрон бўлиб, Қунанбойга тикилди.

— Ҳаммангиз бирга кўчасиз. Эртага эрта блан Чинғизга кўчамиз. Қўнис қараб келдик. Овул-овулингизга бориб айтинг! Нарсаларни боғлаб, ҳозирлана беринглар! — деди Қунанбой.

Эртасига эрта блан Ирғизбойларнинг йигирма овули дув кўчди, Чинғизнинг қоқ бағрини кўзлаб жўнади.

Кўчлар узилмасдан, чўзилмасдан, бир тўп бўлиб юрди. Бошқа вақтларда кўч деган турна-қатор бўлиб борарди, ҳозир булар, тўпига лочин теккан ёввойи ўрдак тўдасидек ғужғон бўлиб борарди. Кўчиш тўсатдан бошланди, Қунанбой тонг отар-отмас ошиғич равишда буйруқ бериб:

— Ивирсимай тезроқ бўлишсин! Чувалишмасин! Баравар қўзғолишсин!— деб, овул-овулга одам чоптирган эди.

Қизилшўқидан Чинғизга қараб кетадиган сўқмоқнинг чап томонида бир тепа бор эди, Қунанбой ёнига Мойбосар, Қамисбой ва Кункенинг туғилган катта ўғли Қудойбердини олиб, ҳамма отлиқлардан ўтиб шу тепага чиқди. Унинг остидаги тўриқ оти тепаликда қулоғини чимириб, орқада келаётганларга «юрсангларчи» деяётгандай кишнаб турарди. Қунанбойнинг ўзи ҳам, одамларга айтадиган бир гапи бор кишидай турарди.

Ҳали қуёш чиқмаган, гира-шира. Йигирма овул юкларни ортаётганда товуш чиқармай ҳаракат қилган бўлса ҳам, йўлда, ма'рашиб бораётган қўзилардек, турлитуман товушлар кўтарилди. Ҳали юк ботган туя бақиради, ҳали онасидан адашган бўта бўзлайди. Овул-овулнинг қопаган итлари бир-бирига ириллашади, кўчни олиб бораётган йигитлар кўч атрофида от чоптириб шовқин-сурон қилишади. Йиғлаётган болаларнинг, уришаётган оналарнинг, товушининг борича ҳай-ҳайлаб мол қайтараётган чўбонларнинг, ёш-қариларнинг товуши бир бўлиб, кўкка кўтарилабошлади.

Кўчлар баравар қўзғалган пайтда, Қунанбой Қамисбой блан Қудойбердига:

— Бор, иккаланг дарров бориб, шу кўчларнинг бошлиқларини чақириб келинглари!— деди.

Қудойберди блан Қамисбой дарров от қўйиб кетишди. Новча хипча бел ёш йигит Қудойберди, кенг яғринлик Қамисбой тепаликдан пастга тушиши блан отини чоптирганича йўлнинг олдини тўсиб боришмоқда эди. Иккаласи бир нафасда бориб, кўч-кўчнинг олдидаги эркакларга учрашади-ю, яна отини елдирганича кўчни бўйлаб кетади. Булар учрашган ҳар тўпдан биттадан, иккитадан эркак айрилиб чиқиб, ўша тепаликка қараб от чоптиради. Улар Қунанбойнинг кутиб турганини кўриб, ўпкасини қўлтиқлаганича, отига қамчи босиб, тезроқ етиб боришга интилишарди.

Қудойберди кўчнинг у бошига етгунча, Қунанбойнинг олдида йигирма-ўттизга яқин отлиқ тўпланиб қолган эди. Кузнинг салқин кунларидан бири, шамолсиз тип-тинч. Осмонда булут ҳам йўқ. Сўнгги отлиқлар Қунанбойнинг ҳузурига етганда, эриган чўяндек, учқун отиб, ярқираб чиқиб келаётган каттакон қуёш йироқдаги Орқат тоғининг чўққиларига минабошлаган эди.

Кўчнинг олдига кўндаланг тушиб, бирининг орқасидан иккинчиси қад кўтариб юксалган силсилалари блан уфқгача чўзилиб буюк Чинғиз тоғи ётарди. Бу катта тоғнинг баланд чўққиларини куёш шу'ласи бир нафасда тилла сувига ботирди. Тоғлар тун ёпиғини очиб ташлашди. Осмонда кўчдан чўчиб учган бўз тўрғай, қора тўрғайлар қанот қоқиб чирилламоқда; кўч устида ғужфон ўйваб қилаётган наволари ҳавони титиб турарди.

Кўкда қаторлашиб кетаётган, кўз илғар-илғамас бир гала турна видо'лашаётгандай «қурру-қурруқ» деб ўтиб кетди.

Қудойберди блан Қамсибой остидаги бўз отини пишқиртириб, қора терга ботириб, энг сўнгги кўчнинг бошлиғини бошлаб келганларида, тепаликдаги Қунанбойнинг ёнида элликтача одам бор эди. Кейин келган уч кишининг бири Қунанбойнинг яна бир кичик онасидан туғилган иниси Жақиб эди. Қунанбой унинг саломига алик олдида, «кетдик» деб, тизгинни сийтади.

Булар бир гала бўлиб, сўппайиб турган тепани босиб ўтиб, Чинғизга қараб кетишди. Кўчлар четдан, ҳали шошмасдан бормоқда эди. Бир тўда отликларнинг ўртасида Қунанбой кетмоқда.

Икки томонда казо-казо қариндошлари, Уркер, Мирзатой, Жўртторлардек отаси блан туғишган оғалари, кичик оналаридан туғилган Жақиб, Мойбосар, Ирсойлардек суянчиқлари, яна бирқанча инилари, қариндош-уруғлари.

Қунанбой ўз онаси — отасининг катта хотинидан ёлғиз ўғил, элга бош бўлиб келган отасининг ўрнини босган ўғил. Аркони давлат, амру фармон, бийлик шунинг қўлида. Еш жиҳатдан ҳам кўп оға-иниларига қараганда катта. Шунинг учун ҳам, бобоси Ирғизбойдан тарқалган мана шу йигирма овулнинг ичида шу кунга қадар бирор киши Қунанбойнинг сўзини иккита қилган, ҳатто арзизини ҳам ботиниб очиқ айтаолган эмас. Қунанбой бирорларга ҳужум қиладиган, лашкар тузадиган, қаҳру газабини ишлатадиган бўлиб қолса, бу қавмнинг ичидан бирортаси бош тортмайди. Ҳамма чўғдек йиғилиб зўр куч бўлади. Ер олиш, эл олиш, осонлик блан қўлга мол кирғизишга қолганда, булар Қунанбойни дарҳол онглашади. Кундош устига кундошдан туғилган бўлгани блан Қунанбой буларнинг ўртасидаги низо'ни бир зумда кўтариб ташлаб, бошини бириктириб туради. Гина сақловчиларни ўлжадан, фойдадан маҳрум қилиб, жазолаб

ўзига бўйсиндириб олади. Бир ёқадан бош чиқариш нақадар фойдали иш эканини уларга хўб уқтирган. Шунинг оғлаганларидан буён, Ирғизбой авлодики бор, бир жон, бир тан.

Сўнги кунларда, ўзаро айтишиб юрадиган кундошлар ҳам, ичидаги ғарзини юзага чиқаролмайдиган бўлиб қолган. Уларнинг кексаларини ҳам, ёшларини ҳам ё оға-инилари, ё эри, ё боласи дамани ўчириб, босиб қўядиган бўлган. Бўйсунмаганларини ё эрига, ё бирорта қайнисига урдириб, ўзгалари четдан қараб туриб «Хўб қилдинг, хўб қилдинг» деб туришади.

Бутун инон-ихтиёрларини Қунанбойнинг қўлига берган йигирма овул бир уядан чиққан бўриларга ўхшар эди. Бутун Тўбуқти элининг ичида ўзларини ҳечкимга бермайдиган, қўлидан ҳар иш келадиган бўлиб қолишларининг сабаби ҳам шу эди. Қичкинагина, сафи мустаҳкам бўлганидан кейин, ўзларидан бошқа уруғлар — Тўпой, Тўрғай, Котибақни ҳам ўзларига тортиб, қанотлари остида олиб юришарди. Анет, Жуонтаёқ, Соқ-Тўғалоқ, Кўкше сингари сони кўп, қудрати йўқ уруғларни ҳам ўз атрофларига тўплаб, танобини қўлига ушлаб олган. Ирғизбойлар лозим топганда шу сингари уруғларга қиз бериб, қиз олиб «узун арқоқ — кенг тузоқ» қуриб қўйишарди. Ба'зиларни ўзлари жўрттага киш-кишлатиб, бир балога тақиб, ундан яна ўзлари қутқариб олган бўлиб ҳам, ўзларига қаратиб олишарди.

Шундай қилиб, кам жамоа Ирғизбойлар кам деганда бошқа 20 қабила блан чатишиб, чирмашиб кетди. Узун томир ёйди. Қунанбойни Қунанбой қилган мана шу бўлди. Қунанбойни қуршаб келаётган Ирғизбойнинг шу бир гала казо-казолари:

«Қаерга кўчаётирмиз? Нега кўчаётирмиз?» деб сўрашмас, улар, одатдагидек, «зиён келтирадиган, беҳуда ишга бошламайди! Борганда билармиз!» деб қўяқолишарди.

Қунанбойнинг икки томонга бош силкитиб, орқаси елиб юрадиган узун, тўриқ оти тўпдаги бошқа отларни беихтиёр тасқоқлатиб, йўрғалаб тўпдан бироз олдинда борар эди. Битта-яримта ёшнинг оти бехосдан ўзиб кетгундай бўлса, ёнидаги катталар: «Тўхта!», «Чекин!» деб, жеркиб ташлар эди. Қунанбой ягона кўзи блан ўнг-сўлни қараб олди. Бу тўпнинг ичида Ирғизбойлардан бошқа ҳечким йўқ экан. Гарчи булардан ҳарбирининг овулида бошқа уруғлардан келиб, қўшни бўлиб, мол боқучи,

чўбон бўлиб юрган «келгиндилар» кўп бўлса ҳам, улар бундай тўпга қўшилмайди. Улар фақат хизматда. Қунанбой шу юрганича тўдасини бошлаб, кўчнинг олдига тушди.

Қунанбой, йигирма овулнинг йигирмата бошлиғига Чинғизнинг қайси водиси, қайси қистовига бориб туришни айтиб қўйди. Унинг сўзи маслаҳат, кенгаш эмас, фармон тарзида бўлар эди.

Олти кундан кейин шу Қунанбой овулларининг кўчи ўтган йўл блан яна бир гала кўч юрди. Бу Бўкенше ва Бўроқнинг кўчи эди. Булар ҳам Қизилшўқидан ўтиб, Чинғизга кирмоқчи бўлиб келишаётган эди. Кўчиб бораётганларнинг сони кўп бўлса ҳам, моли кўп эмас эди. Булар чўғдек тўпланиб кўчмай, тарқалиб, чувалиб, ҳаммаси ўз ҳолича келаётган эди. Кўч атрофида от минган одам оз. Ҳар кўчда битта-яримта эркак блан кўч бошлаган кекса хотинларгина от минган. Улардан бошқа бола-чақа, чол-камбир ва ёш хотинларнинг кўпчилиги юк ортилган туяларга минган. Булар гўё отларини ўтловга юбориб, қишда миниладиган отларинигина олиб қолган элларга ўхшарди.

Буларнинг ичида битта-яримта тойлаққа, ҳўкизга минган эркаклар ҳам кўринарди. Кўчиб келаётган кўп халқнинг ичида икки-уч овулнинг кўчигина бошқача бўлиб, айрилиб турибди. У Бўкенше уруғидан Суюндик ва Сугирларнинг кўчлари, Бўроқ уруғидан Жексеннинг кўчи эди.

Шу сўнги кўчларнинг олдида Суюндик, Сугир, Жексен, яна бошқа ёши-қари бўлиб, 20 тача одам келаёттир. Буларнинг ичида ҳазилкаш, хушчақчақ, суҳбатлашиб, кулишиб келаётган одам йўқ. Нуқул тўн, чакмон кийган ғамгин тўпнинг чиройи ҳам, ҳозирги куз кунининг кўнгилсиз, ғамгин ҳавосидек гунгурт, сўнуқ. Айниқса, Суюндик блан Сугир, Жексенлар серташвишроқ кўринарди. Кўпчилик ўшанинг оғзига қараса ҳам Суюндик тортинибгина:

— Бориб кўрайликчи, бетма-бет сўзлашайлик. Жавобини ўз оғзидан эшитайлик!— дерди.

— Нима бўлса ҳам бориб кўрамиз-да!

— Қани, қандай жавоб, қандай ваз кўрсатар экан. Ўзидан эшитайлик! — деб, Сугир блан Жексен ҳам унинг гапини қувватлашди. Бу тўпдаги ёшу-қарининг қовоғи тушиб борарди.

Қунанбой кузовдан эрта қайтиб кетгач, бошқалар ҳам одатдагидан ташқари, қўйларини эрта қирқтириб кўчган эди. Ёз бўйи Бўкенше блан Бўрсоқ Қунанбойнинг зиҳнига унча ўтиришмай, ҳа деса, дамига тортгудай бўлаверган эди.

Суюндик шундан хавфсираб, қайси куни Бўжей блан маслаҳатлашгани борган бўлса ҳам, бирор фикр ололмай қайтган эди.

Шундай қилиб Суюндик, гарчи кузовдан кўчишда кейинда қолган бўлса ҳам, Ирғизбойларнинг эрта кўчишидан чўчиб, унинг сабабини суриштиришини қўймаган эди.

Ҳозир Ирғизбойларнинг авлодидан бўлган Тўпай, Тўрғай, Котибақлар ҳам шу Бўкеншеларнинг орқасидан кетма-кет кўчиб келаётган эди.

Кўчлар Чинғизга кириши блан тоғ оралаб, қистов-қистовга қараб кетди. Бўкеншенинг Чинғиз ичидаги қистов қилиб олган ерлари чоққина. Унинг ўрта ери Жексен овули ўрнашган Қорашўқи бўлиб кўкламда Қўдарни шу ерда осиб ўлдирилган эди.

Чинғизга етгач кўч белгили йўллардан қистовларга қараб тарқаб кетди. Суюндик блан Жексенларнинг овули эса Қорашўқининг икки томони — тўқайлик сувини бўйлаб, юқорига чиқиб кетди. Бироздан кейин тоғ оралгидан ўтиб, Қорашўқининг бағридаги текис ерга чиқишди. Ана, Қўдар ташлаб юборилган қоя. Унинг этагидаги қалин ўт ўрилиб, ғарам қилинган, Жексен ерларининг устки томонидан сигир ва туялар ўтлаб юрар, оппоқ-оппоқ ўтовлар кўринарди. Беҳисоб қўй-қўзилар ҳаммаёқни тутиб кетган. Бу ер энди Жексен қистови эмас, шу ўтирган овулларнинг ери бўлганга ўхшайди.

Уша қоядан берида Суюндикка қарши мўрмалахдек йилқи ўрмалаб келмоқда; икки чети икки томондаги тоғнинг бағригача чиқиб кетган. Ичида жийрон от блан саман от кўп. Қунанбойнинг йилқиси бўлиши керак.

— Худо урди десаи-чи! Азизим Суюндик, энди нима қилдим!— деб Жексен кўзига ёш олди.

— Яйловингни ёв олди, қистовингни ўт олди деган фалокат шунда!— деди Суюндик, уҳ тортиб. Ёз бўйи турли-туман совуқ гаплар эшитиб юришган бўлса ҳам, худди шундай бўлади деган гап, бу тўпдаги ёшу-қарининг хаёлига ҳам келмаган эди. Буларнинг ичида айниқса Жетпис ўртаниб бораётган эди.

— Ёлғиз Жексеннинг эмас, бор Бўкенше, бор Бўрсоқ-

нинг ерини биратўла босиб олган кўринади. Бу хўрликни кўргунча ўлган яхши!— деди.

Бўкенше, Бўрсоқларнинг бирнеча йигитлари отларини суриб олдинга чиқишди.

— Ер аччиғи — жон аччиғи!

— Бўкенше блан Бўрсоқ қувгиндидан туғилганми?

— Токай чидаймиз?

— Қўрқа-қўрқа аҳволимиз шу бўлди!

— Дамингни чиқарма, дамингни чиқарма деябериб, шу ҳолга солдиларинг!

Ҳаммаси Суюндик блан Сугирга ёпишди.

Бу сўзлар Суюндикнинг бошига қамчиндек тегаётган эди. Қаттиқ ҳаяжон ичида қолди. Агар буларни ўз ихтиёрига қўйиб берса, шу келаётган йилқига ҳужум қилишдан ҳам тоядиган эмас. Лекин ҳалиги сўзлаётганларнинг ҳаммасига разм солиб, ўйлаб кўрса, бирорта кўзга кўринадиган, фалон овулнинг одами дейдигани йўқ. Ҳаммаси камбағал, қашшоқ, фуқаро, авом халқ. Булар бир иш қилса қилиб ташлайди, лекин унинг оғирлиги кимга тушади? Эртага буларни бошлаб келиб молга теккан, овулга ҳужум қилган Суюндик бўлиб қолади. . . Шу томонларини ўйлаганда, Суюндикнинг эти жимирлашиб, кайфи учиб кетди. Боши блан ҳам, моли блан ҳам жавоб берадиган шу Сугир, Жексен учови бўлади. У бирдан отининг бошини тортиб, тўхтатди-да, зарда блан:

— Ҳой, йигитлар, тўхта ҳамманг! — деди. Ҳамма тўхтаб унинг оғзига қаради.

— Гапларинг шу бўладиган бўлса, уруш жанжални ўзларинг қилаберинглар! Мен аралашмайман. Қунанбой сенларнинг йигирмата сўйилингдан қўрқмайди. Қўрқадиган бўлса шундай қилар эдими? Сен йигирмата бўлсанг, у юзта, сен юзта бўлсанг, у мингта, ана! — деб, Қунанбойнинг овули томонга ишора қилди. Уни ҳамма энди кўрди. Овулдан ўша қоя томондан яна икки томондаги тоғдан ошиб, ҳалиги йилқига қараб, отини аста-секин бостириб кўп киши келмоқда эди. Ҳаммасида сўйил. Ба'зилари сўйилни кўндаланг қилиб, олдига қўйиб, ба'зилари қўлига ушлаб, ба'зилари тақимига қистириб, ба'зилари билагига илиб келаётир.

Суюндикнинг гапидан кейин гангиб қолган Бўкеншелар блан Бўрсоқлар жим бўлиб қолишди. Сўнг ҳаммаси ҳам отларини аста-аста бостирганича, қаршидан келаётган бир гала одамга қараб кетишди.

Сугир Бўкеншеларнинг ичида, йилқиси кўп энг катта бойи ҳисобланарди. Энди у ётиғи блан сўз бошлаб:

— Эл бор, юрт бор, бизга ҳам тегадиган ҳисса бордир! Айтармиз, юрт кенгашига солармиз. Фақатгина жаҳл устида бир балони бошлай кўрманглар!— деб ялинди.

— Балони қайси биттанг бошлайдиган бўлсанг, ўша балонинг оқибати бўлиб келадиган оғирликни ўз гарданингга оласан! Қачон айтган эдинг дема!— деб, Суюндик гапини қисқа қилиб қўяқолди.

Йилқилар ичидан буларга қарши келаётган бир гала одамнинг ичида Қунанбой ҳам бор эди. Унинг узун тўриқ оти бошини чайқаб, кокилини елпиб ташлаб, аста босиб келмоқда. Қунанбой Суюндикларнинг олдига тўпидаги одамларнинг ҳаммасини эргаштириб келмади. Йилқидан буёққа чиққандан кейин ёнидаги отлиқларнинг кўпини қайтариб юборди, ёнида ўн тача казо-казоларнигина олиб қолди. Шулар блан келиб Суюндикка совуқ ва «қўлингдан нима келарди» дегандай мағрур назар ташлади. Унинг қовоғидан қор ёғар эди. Мансабдорнинг айниқса Қунанбойнинг бундай чоғларда авзойи шундай бўларди. Суюндиклар бунинг ясама эканлигини билса ҳам, ҳамisha бундай вазият туғилганда, ўзини четга олиб келган. Бўкеншеларнинг тўпи олдин салом берди. Қунанбой товушини чиқармай лабини қимирлатибгина алиқ олди. Бироз сўз қотмай туришганларидан кейин, Суюндик:

— Мирза, бу отлиқлар ким экан? — деди. Тўбуқтининг бутун мансабдорлари Қунанбойни «мирза» деб аташар эди.

— Шундай, отарга чиқариш олдидан шу отларга тағма бостирай деган эдим. Шунга келишган,— деди. Қунанбой.

Гап шундан нарига ўтмади. Жексен орқасига қараган эди, кўчларнинг олди довондан ошиб келаётганини кўрди.

— Мирза, маңа бу келаётган кўчлар бизники эди. Қистовимизга келаётган эдик. Бу ерда бўлса, бундоқ бўлиб қолибди. Бу қандай бўлди?

— Ҳа, сенга биров кўчиб кел дедими? Ўз бошимчалик қилиб, орқамдан қувлагандай кўчмасдан, хабарлашиб, сўраб кўчсанг бўлмас эдими? Кўчинг орқага қайтади!

— Ҳоким элга эга, эл ерга эга эмасми?

— Ҳоким деган осмонда туради деб ким айтди сенга?

Ирғизбойларга бутун бошлиқ Чинғиздан қистов берилмасин деб ким айтган?

— Чинғиз сенга шуьчалик зарур эмас, бошқа қистовларинг ҳам кўп, ёмон ҳам эмас-ку, мирза!— деди Суюндик. Қунанбой унинг оғзидан сўзини илиб олиб:

— Бизларга оға эдинг, биздан олдин эр етдинг, кенг Чинғизни батамом эгалладинг. Ирғизбойлар ҳам оз, ҳам сендан кичик эди. Бутун бошлиқ Чинғиздан кўзга кўринарлик бирорта қистов бермадинг. «Ўзга қистов дейсан». . . Чинғиз турганда, ўзга қистовлар қистов эканми? Мен токай чидайман, токай сабр қиламан? Ирғизбойларга ҳам қулай қистов керак. . . Энди Ирғизбойлар ҳам қанот ёзган эл бўлди; ёт эмас, ўз жигаринг. Ҳисса тегмайдиган қувғиндидан туғилдимми? — деди шу блан да'восини ҳам, қарорини ҳам айтди.

— Хўш, энди Бекеншенинг қанча қистовини олиш мўлжалинг бор, мирза?— деб, Суюндик энди бу да'вонинг миқдорини билмоқчи бўлди.

— Бўкенше Чинғизнинг шу еридаги бор қистовини беради.

— Ие, биз қаёққа борамиз?— деб, Жетпис тутақиб кетди.

— Энди Бўкенше ҳайдаб чиқариладиган бўлибди-да?

— Шафқат қиладиган одам қолмабди ўзи!— деб, бошқалар шовқин кўтарай деган эди, Қунанбой газаб блан Суюндикка қараб, қамчинини ўшалар ёққа нусқаб: — Товушини ўчир анавларингни!— деб ўшқирди.

Суюндик Қунанбой олдида ўзини оқлаш учун йигитларига:

— Ҳой ҳовлиқмаларинг деган эдимку сенларга, бунча чувиллашасан! Бас қил!— деди. Ҳамма беихтиёр жим бўлди.

— Бўкенше, Бўрсоқ! Қистовингни олганим блан сизларни қистовсиз қолдираманми? Олсам текинга олмайман: ўрнига шу Чинғизнинг ичиданоқ қистов бериб оламан. Ана, Жигитеклар блан Кукше элининг ичига бориб ўрнашасан. Берган еримнинг тўри— Толшўқи, Пайгаги— қоровул. Кўчларингни қайтариб, ўша ерга боринглар, гап шу!

Шу пайт кун ботиш томондан ҳам, кун чиқиш томондан ҳам бирнеча отлиқлар келиб, Суюндикнинг тўпига қўшилган эди. Кунботиш ёқдан келган икки отлиқнинг бири Суюндикнинг катта ўғли Асилбек эди.

— Бизнинг қистовни Жақиб блан Жўртторлар эгаллабди... Энди нима қилдик!— деди.

Кун чиқиш томондан келган Сугирнинг қўшниси Қобос эди.

— Бизнинг қистовларни Ирсой, Мирзатой, Уркерлар эгаллабди... Кўчни нима қиламиз? Юкларни қаерга туширишни билмай, гангиб қолдик,— деди. Шу сингари қистовидан, ота қўнисидан айрилган овулларнинг ёшуқари азаматлари энди тўрттадан-бештадан бўлиб кела бошлади. Ҳаммасининг ҳам ранги ўчган, ҳаммаси ҳам аламига чидалмай бўғилиб, тутақиб келган эди.

Булар, кўч блан қолган эркаклар, аёллар, ёшлар, кексалар ҳаммасининг норозилигини, қарғишини, ғазаб ва нафратини ўзлари блан олакелганга ўхшарди.

Бўкенше блан Бўрсоқнинг тўпи тобора ортмоқда эди. Лекин Қунанбой бўш келадиган эмас. Суюндиқ ўз элининг оғир аҳволда қолганини кўриб турар, ўзининг ҳам ер блан яқсон бўлиб, оёқ ости бўлганини яхши оинларди.

— Қандоқ қилай? Менинг қўлимдан нима келади?.. Етдан кўрсак бир сари эди!— деган эди, Жетпис:— Адолат деган нарса қолмапти-да!— деб қолди.

— Раҳм қиладиган одам қолмаган экан!..

— Бу хор бўлган Бўкенше блан Бўрсоқни биратўла хайдаб юборгани ма'қул!— деб, кўпчиликнинг яна зардаси қайнаб бошлади. Худди шу пайт Қунанбойнинг ёнига икки тўда отлиқлар келишди, олдинги тўп Бойсол бошлиқ ўнтача казо-казолардан иборат эди. Булар Котибақнинг отоқли одамлари. Бойсол бошлиқ ҳаммаси очиқ чирой блан келиб, Қунанбойга салом бериб:

— Янги қўнис муборак бўлсин, мирза!

— Буюрсин, ўйнаб-кулиб, яшанг.

— Маконингиз қутлуғ бўлсин!..— дейишиб табриклай бошлашди. Шулар блан орқама-орқа яна бир тўп келди. Булар беш-олти киши эди. Буларни бошлаб келган чол Қулуншақ, Тўрғай уруғининг энг йўғон устун. Қулуншақ донгги чиққан «Беш қашқа» деб оталадиган бешта азамат найзабоз, қиличбоз, жанговар ботир ўғилларини олдига солиб келган эди.

Қулуншақ Қунанбойнинг ёнига келиб:

— Бўтам, Қунанжон, эсон-омон юрибсанми? Қўнис қутлуғ бўлсин!— деди. Бўкенше ва Бўрсоқлар энди оинлашди. Бу зўрликни Ирғизбойлар Ирғизбой бўлиб олиб,

Ўлғиз ўзлари қилаётгани йўқ экан. Бу ишни Котибақ, Тўрғай, Тўпай уруғларининг бор мансабдорлари қутлаётир.

Суюндикнинг Котибақдан бўлган умиди бошқача, ҳеч бўлмаса «Адолатлик Бойсол бу ишдан четдадир» деб ўйлаган эди.

Булар зимдан қандай маслаҳат қилишган? Бу ерда қандай сир бор?.. Ма'лум эмас. Ҳарқалай бу кайфиятга қараганда, Улжон авлодики бор, ҳаммасини Қунанбой ўзига қаратиб олган кўринади.

Буларнинг салом бериб, табриклар келиши фақат табриклар учун эмас, аслида Бўкенше блан Бўрсоққа ўзини кўрсатиш учун қилинган иш. Буни Қунанбой жўрттага шундай қилдирган.

Буни Суюндиккина эмас, Жексен ҳам пайқаган эди.

— Еспирим, ота қўнисимиз эди. Қолаберса, кеча кўк-ламда шу тўпланиб турганларнинг кўз олдида, мана шу тошнинг бағрида бир Бўрсоқ боласининг қони тўкилган эдику. Эр азаматимизнинг қони тўкилган ер эди-ку!— деди. Бу гап бу ердагилар учун кутилмаган гап бўлди. Суюндик энсаси қотиб ичида:

— «Мол кетса — эс кетади, буни айтиб нима қиларди?» — деб қўйди.

Қунанбой учун ҳам бу гап кутилмаган гап эди. Буни жанжал устида дастак қилиб, гап қилиб кўтарадиган одам чиқар деб ўйламаган эди. Шунинг учун, сопини ўзидан чиқариб, бу гапдан фойдаланмоқчи бўлди:

— Нима деяпсан ўзинг? Эсингни едингми? «Эр азаматим» дейсан! Эр азаматинг ўша бўлса, элинг нима бўларди! У эр азамат эмас, Бўрсоқнинг ша'нига иснод... Қўйчи, бутун Тўбуқтига иснод... У аблаҳ эди. Мен ўша аблаҳни йўқ қилиб, изини ҳам йўқотиб юборишлик учун бу ер, бу жойларни жўрттага бошқаларнинг макони қилдим. Бунақа алжима!— деди.

Бўкенше ва Бўрсоқ тўдасига бу гап тош блан ургандай тегди. Шу онининг ўзида, Бўкенше ерини тортиб олиш учун қилинган иш — Қўдарнинг ўлдирилиши сири очилгандай бўлди.

Шу ерга келганда Суюндик ҳам тоқат қилолмай:

— Ерабби, нима деяпсан ўзинг? Оғзингдан ўргилай, Бўжей, Қўдар ўлдирилганда: «Бу сиртмоқ Қўдарнинг бўйнигагина тушгани йўқ, Бўкенше, Бўрсоқ сенинг ҳам бўйнингга тушди» деган эдинг... Армонда кетган экан-

сан-ку, асл йигитим Қўдар! — деганича, мук тушиб, отининг ёлини қучоқлаб қолди.

— Вой юзи қора бўлган бошим! Қора босган шум бошим! Мен ла'нати қандай ит эдим? Вой, жигарим!.. Жигарим Қўдар! — деб ўкраб йиғлаганича, Жексен отини чоптириб, Қўдар қистовига қараб кетди. Шу бўлдию, Бўкенше, Бўрсоқларнинг ҳаммаси: «Вой жигаримлаб» Жексеннинг орқасидан от қўйиб кетишди. Суюндик ҳам кетди. Бойсол блан Қунанбой энди бу ерда туролмай, қовоғини солганича дами ичига тушиб, қайтиб кетишди. Қунанбой ичида: «Ҳалиги гапни чакки айтдим-да, аттанг!» — деб қолди, лекин Бойсолга ҳам сир бермади, аксинча, Бўкеншеларнинг шундай қилиб кетишларига бир сабаб кўрсатмоқчи бўлиб:

— Кўрдингми, буларни ким қутуртираётир! Узагидан ўтгандан кейин ўзагидаги сўзни айтганини кўр! Буларнинг қўлтиғига сув пуркаётган Бўжей, аниқ ўша Бўжей. Тўбуқтида менинг йўлимга тузоқ, қонли қопқон қўяётган ўша-ку. «Бирлик-бирлик» дейсан, айб кимда экан? Кўрдингми! — деб Бойсолга тикилиб қўйди.

— Лекин худо ҳам бордир, кўрарман ахир! — деди, бироздан кейин Бойсолга сир бергандай бўлиб:

— Сен, Суюндик, Сугир, Жексен уччаласига айт: халқ ўртасида фитна кўзгатмасин! Боссин! Чингизнинг қаерига ўрнаштирсам ҳам, уччовининг ҳиссаси чакки бўлмайди. Укинмасин! Укинтирмайман! Шу шартимга ишонсин! — деди.

Боя Қунанбой қайтариб юборган отлиқларнинг ичида Мойбосар ҳам бор эди. У қовоқ-тумшугини осилтириб, от чоптириб, йиғлаганича кетаётган Бўкеншеларга қараб:

— Уни қаранг, биродарлар! Бу, дейман, оқсоқ кўзи тушдан кейин ма'райди дейишарди. Ундоқ эмас экан!.. Тушдан кейин ма'райдиган Бўкеншелар эканку! Кўкламда ўлган Қўдарга, кузда йўқловчи бўлиб чиқадиганларни кўрганмисиз? Ким кўрган десангизчи, — деб хандон ташлаб кулди. Кўкламда Қўдарнинг ўлиғига ҳамма кесак отганда Жексен йиғлаган хотинларга: «нега йиғлайсан, кўзинг оққур!» деб ҳаммасини ҳайдаган, Қўдарнинг ўлиғига ҳеч-кимни йўлатмаган эди. Жампейс блан чўбон Айтимбетгина ундан кўрқмаган, иккови ўликни қабрнинг бошига олиб бориб, йиғлаб, ювиб-тараб кўмишган эди.

Ҳозир Қутжон қабрининг икки томонидаги янги қабрлар Қўдар блан Қамқанинг қабри.

Бўкеншенинг бутун азаматлари от қўйиб, фар'ёд қилиб йиғлаб шу қабрларнинг бошига келишди. Суюндиклар келмасдан олдин қабрларнинг бошида Жампейс, Айтимбет яна иккита чўбон ўтиришган эди.

Улар ёз бўйи келолмай, бугун кўч блан келганларидан қабр бошига келиб қур'он ўқиётган эдилар. Булар уввос солиб йиғлаб, шу қабрларнинг устига келаётган одамларни кўриб гангиб қолишди. Йиғлаб келаётганларнинг ичида ажабо, Суюндик ҳам бор эди.

Булар Жексен блан Жетписни кўриб яна ҳам ажабланишди. Одамлар қабрни қучоқлаб:

— Кечир аршим, кечир!

— Оға жоним, кечир! — деб зор-зор йиғлашарди.

Лекин, булар қанча йиғламасин. Қўдар блан Қамқанинг доғида биратўла икки букилиб қолган, адо бўлган чолнинг кўнгли юшмади.

У, Қамқанинг қабрини қучғали фар'ёд қилиб келаётган Жексенни кўкрагидан туртиб юбориб:

— Вой, кўзинг оқиб тушкур, басир бўлгур... деди.

Бир нафасда қабрларнинг бошига эркакларгина эмас, бутун кўчлардаги хотинлардан тортиб ёш-қари ҳамма ёпирилиб келди. Бутун эл фар'ёд чекиб йиғлар эди.

3

Бўкенше, Бўрсоқ Чинғиздан қайтиб кўчиб кетса ҳам, Қунанбой айтган қистовларга бормади, Қизилшўқи, Қидир, Кўлқайнарга қапа тикиб, ўтириб олди.

Бошқа элларнинг ҳаммаси қистов-қистовига бориб аллақачон жойлашиб олган эди. Қишлик макони бўлганлар бичан ташиш, чалма қуритиш, хоналарни тозалаш, молхона-қўраларнинг тешик-туйнугини бекитиш, печ тузатиш сингари ишлар блан машғул бўладиган пайт эди. Бўкеншеларнинг эса бунақа ташвишлари йўқ, улар қарда қишлашларини билмас эдилар.

Қунанбой Жумабой йўргани Суюндик ва Сугирларга юбориб: «Ана, Қоровул, Болпонг, Толшўқидан хоҳлаган қистовларини олишсин! Яна яйловига Қўлдененг блан Шолқорни туташ олсин! Лекин кўпчилик бормасдан олдин тезроқ ҳаракатни қилиб, ўрнашиб олсин!» деди. Суюндик блан Жексен Чинғиздан биттадан қистов олса, Қоровул, Болпа тегадиган бўлса, айниқса яйловдаги икки катта сув ўз ихтиёрларида бўлса, ўкинишнинг ҳожати йўқ дейишди.

Шундай қилиб, Суюндик блан Сугир ўз мўлжаллари тўғри чиқишини билгач, кўчишнинг ҳаракатига тушиб, қимирлаб қолишди. Ўзга Бўкеншеларга билдирмасдан, Суюндик, Сугир, Жексенлар тонг отиши блан туяларни ушлатиб, арқон-чилвирларини ҳозирлатиб капаларини бузишни буюришди. Булар шу тахлитда, кўпчиликдан ажралиб, йўлга тушганларида Бўкенше, Бўрсоқлардан йнгирмага яқин одам отга минди.

Булар камбағаллар тўпи эди. Буларнинг орасида барваста, ўрта яшар Даркембой деган ҳам бор эди.

У Қизилшўқининг четдаги кўнисида ўтирган Жексеннинг овулига келди-да, Жексен блан Жетписни чақириб олиб:

— Элни ташлаб, ўз бошингизни олиб, қаерга бормоқчи бўлаётирсиз? Қўзғалма! Кўчма! Нима кўрсак, бирга кўрасан! Капангни бузма!— деди.

Жексен қаршилиқ қилаолмади, фақат талмовсираб:

— Қани, азизларим, нима қилмоқчисиз?— деди.

— Ундан кўра иккаланг ҳам, отларингга мин! Бирга юр! Суюндик блан Сугирнинг олдига бориб, маслаҳатни бир жойга қўямиз!— деди, Даркембой.

Жексен блан Жетпис ноилож бирга кетишди.

Булар Суюндик блан Сугирга ҳам ортиқча гапярив ўтирмасдан, қисқагина буйруқ бериб, кўчини тўхтатиб қўйишди. Суюндик чор-ночор буларнинг сўзига кўнди-да:

— Хўш, ўзи нима қилмоқчи бўлаётирсиз? Қиличини сургаб қиш келаётир. Чол-кампирларни ҳу-ҳулатиб, бола-чақани йнглатиб, тоқай ўтирамыз энди? Бошқа илож борми?— деди.

Даркембой дарҳол жавоб берди:

— Суюндик, Жексен, Сугир уччаланг ҳам олдимизга туш! Отларингга мин. Юр, Бўжейга борайлик! Элдан ажралиб кўчиб барака топмайсиз! Бўжейга борамиз. Эл-юртни ўртага соламиз. Агар жонкуяр қуриб кетган бўлса, уёғини ўшанда кўрамиз!— деди.

Суюндик, Сугир, Жексенларни олдига солиб олган бу бир гала одам ўша кунни туш пайтида Чинғиздаги Бўжей овулига етиб боришди. Унинг қистови Тўқмамбет деган ерда, ўти мўл, тўқайи кўп, энг қулай қистовлардан эди. Бу жой Бўжейнинг Кенгирбой деган отасидан мирос қолган жой эди.

Бир тўп бўлиб Бўкеншелар келганини кўриб Бўжей, Бойдали блан Тусипга одам юборди. У бундай катта

ишнинг бутун Жигитек блан бамаслаҳат бўлишини хоҳлар эди. Суюндик бу ерда ҳам тайинлик бир гап айтмади.

— Мана сенга келишди. Сен блан маслаҳат қилишмоқчи. Нима дейсан! Қандай йўл кўрсатасан буларга!— деди.

Бўжей бунинг сирини билмаган эди. Ичида «одатдаги кўрқоқлиги, Қунанбойга қарши гапиришга ҳали ҳам иродаси кучсизлик қилаётир» деб истеҳзо блан аста кулиб қўйди. Лекин, Суюндик кўрқоқлик қилаётган бўлса ҳам, бошқалар тутақиб бормоқда эди.

Суюндикнинг ўзини шу йўсунда тутишини кўриб, фе'ли айниб, тескари қараб ўтирган Даркембой Бўжейнинг кулгисини пайқаб қолиб:

— Бўжека, хушомадгўйлик қила-қила ўлдик-ку! Оёғингни уддалаб босаолмаганингдан кейин ит ҳам, қуш ҳам елкага чиқади-да!.. Ҳа деб, «бас, бас» дея бермай, бизларни ҳам эл қиладиган, одам қиладиган бир маслаҳат берчи!— деди. Бойдали шу сингари мардликни севар, узил-кесил гапни яхши кўрар, ўзи ҳам ғайрати жўш уриб турадиган одам эди. Бор Жигитекнинг кучи кўпинча ёлғиз шунинг ўзида акс этаётгандай бўлиб турар эди.

— Ҳой, Суюндик, сен маслаҳатни мана бу Даркембойдан сўра. Ҳақиқий эр йигитнинг сўзи мана шу камбағалдан чиқаётир. Мана бу азият камбағалда!— деб, кўкрагини кериб, Даркембойга қараб, терисига сиғмай кетди.

Бўжей бу тортишувни аввал қўл блан эмас, йўл блан бошлашни лойиқ топди. Қўлидан келса шу гал Қунанбойни халқ олдида фош қилади, лекин Бўкеншеларни ҳозир огоҳлантириб қўйиши керак.

— Жигитек, Бўрсоқ жигарим, Қунанбойнинг сенга теккани— менга теккани. Ўзимни четда тутиб, тинчлик, ҳузур-ҳаловот изламайман. Қунанбойнинг муддаосини биламан. У сизларга Толшўқи, Қоровул, Болпанг деган ерларни берди деб эшитдим. Бунинг тагида қандай гап борлигини биласизми?— деб, ўтирганларнинг ҳаммасига бир қур қараб қўйди-да, бироз жим қолгач давом этди— бу, Жигитек блан Бўкеншенинг ер-суви бир бўлсин, икки отанинг авлоди бир-бирига яқин ўтирса, тотуклиги йўқолади. Яқин ўтиргандан кейин, бир туп ўт, бир қултим сувнинг ҳам юзига бориб уруш чиқараберади, дегани. Авлод-авлодга қоладиган зидлик пайдо бўлсин дегани. Лекин унинг ўйлаганининг ҳаммаси ҳам амалга ошабер-

мас. Қариндошлигим қариндош. Бордию, замон айланиб, Толшўқи блан Қоровулга келар бўлсангиз, ана жой тай-ёр. Бор-йўғимни ўртага ташлаб, ҳечнарсанинг юзига бормасдан улашиб бераман. Буни қўяберинг. Қани энди ундан олдин унинг блан бир айтишиб, ҳаракат қилиб кўрайлик. Икки томонга баравар қариндош бўлганимиздан кейин биз ўртага тушмасак, ким тушади? Кўпчиликнинг ўртасига ташлаб, бу ишинг бебошлик, бу ишинг зўрлик,— деб кўрайлик. Бўлмаса кейин гаплашайлик... Тўғрими! Бўкеншелар ҳам, Бойдали, Тусиплар ҳам шу маслаҳатни ма'қул кўришди.

— Энди, Тусип, сен отга мин, Қунанбойнинг олдига бориб, шу гапларни батафсил айтиб, жавобини шу букун олиб кел!— деб Бўжей сўзини тамом қилди.

Шунинг блан Тусипни юборишга қарор қилганларидан кейин Бойдали:

— Лскин ҳеч гап қолмасин, ё уёқлик, ё буёқлик қилиб сўзлаш. Ҳаммасини очиб айт. Қўрқа-қўрқа ўлиб бўлдик. Умрбод юз кўрмас бўлиб кетсанг ҳам, аямасдан халқ норозилигини батамом етказ!— деб, Тусипга далда берди.

Тусип шу сўзни маҳкам ушлаб олиб, ўша куни кеч-қурун етиб бориб, Қунанбой блан учрашди.

Қунанбой Қорашўқидаги катта хотини Кункенинг қис-товида эди. Тусип кун ботар-ботмас етиб борди-да, Қунанбойни четга чақириб, бир тепаликнинг бошига чиқиб ўтириб, хўб гапирди. Гапни бошқа томонлардан айлан-тириб келиб, бирлик зарурлигини айтиб, ниҳоят:

— Бу ишингдан Бўкенше эмас, бутун Жигитек ҳам норози,— деган эди, Қунанбой ялт этиб қаради-да, қаттиқ жеркиб:

— Хўш, Жигитек норозиларнинг ҳимоячиси бўлмоқ-чими? Ундай бўлса мана Керей, Уоқ, ана у Сибан эллари ҳам норози. Бутун атроф норози. Кимдан норози? Уғирлаётир, баримтага босаётир, ҳалол молимни бермаётир деб, худди шу Жигитекдан норози. Бойдалидан, Бўжейдан, сендан — Тусипдан норози. Бўкеншени гапир-гунча ўз бошларингни оқлаб ол! Уғрилари-нинг блан бос-қинчиларингни тийиб ол! — деди.

Тусип, тутақиб кетганидан, товушини барала қўйиб юбориб:

— Тентак блан бевош ҳар ерда ҳам бўлади, Қунанбой! Бўжей блан Тусип ҳам ўғрими! Уртага тушдинг,

қариндош-уруғнинг кўз ёшини айтдинг деб, яна ёзғир-моқчимисан? Бегуноҳдан-бегуноҳ бошимизни яна бир ба-лога қўймоқчимисан? Бўжей блан Тусипнинг гуноҳи бўлса қўясан. Бегуноҳ бўлса, нимани қўясан!

— Айтганим айтган, гуноҳқорсан, харомсан!..

— Ундай бўлса, мана завол вақти!.. Қани қўйиб берчи бўйнимга харомлигимни!— деб, Тусип титраб кетган ҳолда, Қунанбой томон бўйнини эгди.

— Хўп, Бўжей менга чоҳ қазимасин! Бировни қалқон қилиб, менга ўқ отабармасин! Ҳамон отадиган бўлса, ёғоч ўқини аямасин, биратўла отсин! Кейин айтмади демасин, ўзидан кўрсин! Бутун оғирликни ўзи кўради! Керей блан Уоқнинг молини берасан! Бердираман! Эртага бошингга сиёз чақиртираман. Бу бир. Иккинчидан Бўкеншенинг ишидан четроқ юринглар. Уртага тушиш сенинг ишинг эмас. Сенларга тушиб қолган гап йўқ. Бошим балога қолмасин десанг, аралашма! Аралашсанг атайин олишгали аралашаётир деб биламан. Бор, бориб айт!.. Шу гапларимнинг бирор оғизини қолдирмасдан Бўжей блан Бойдалига етказ!

Сўз шунинг блан тамом бўлди.

4

Эртаси тушга яқин Мойбосарнинг иккита чопари — Қамисбой блан Жумогул от чоптириб келиб, Жигитек — Уркембойнинг овулига тушди.

Қистов ёнида ўтирган олти уйнинг бутун итлари ҳуриб чиқиб талайбошлади. Чопарлар қамчи уриб, ҳайқириб, итларни қочиришди.

Ҳар уйнинг эшигини панақилиб, мўралаб турган болалар меҳмонлардан қўрқиб, инига кирган сичқондек, ичкарига кириб кетишди.

Уркембойнинг кўҳнагина катта уйда бирқанча эр-каклар ўтирган эди. Уй эгасининг ўзидан бошқа Қаумен, Қорашалар ҳам бор эди. Бу иккови Бўжейнинг яқин одамлари эди. Уркембойнинг қизчаси эшикдан югуриб келиб, отасининг линжига кириб кетди-да:

— Чопар, чопар!— деди.

Чопар келса жапжал келишини болаларгача билар эди.

Бўйнига булғори сумка осган, кўкрагига катта-катта жез нишон таққан икки чопар эшикдан кириб келганда, ҳалиги қизча:

— Ана, қарачи, аке!¹— деб, отасининг бағрига тиқилиб олди.

— Хўш, биродарлар, ўзи нима гап, мунча ғовур кўтардиларинг!— Уркембой уларни совуқ қарши олди.

— Иш тигиз, буйруқ тигиз. . . шошилиб келаётирмиз!— деди Қамисбой тўрға чиқаётиб. Жумоғул ўтирмасдан, бир тиззаси блан ўчоқ олдиға чўккалади.

— Хўш, яна қандай буйруқ экан? Эл кўчди, ёв қувдими?— деди Қораша ва қовоғини солиб, ғазаб блан Қамисбойға қаради. Лекин чопар, тап тортмай.

— Буйруқ шу, ўтов тикасизлар. Сиёз бўлади. Сиёз Қаумен, Қораша, Уркембой — шу уччалангининг овулингда бўлади, халқ шу ерга йигилади. Керей блан Уоқнинг давогарлари келади. Эл блан элни битимға келтириб, ўғрилардан молни олиб берамиз дейишаётир.

— Ким айтди?— деди Қаумен зардаси қайнаб.

— Олиб берадиган ким экан?— деб, Қораша яна чопарларға ғазаб блан совуқ бир назар ташлади.

Уркембой ҳам ялт этиб қаради-да — ўғрилардан олиб берар эканми, ё тўғриларнинг бўйнига аиб қўяр эканми? — деди.

Сиёз кўп чиқим талаб қилади. Бу кўп элнинг бирқанча давогарлари келиб ётади деган гап. Шу элнинг катта-кичик бийлари эртаю-кеч олдидан дастурхон узилмай, еб-ичиб, бемалол бир ой ётади деган сўз.

Ҳаммага маълумки, қай овулнинг бошиға Сиёз келса, ўша овул кўп чиқимдор бўлади, абгорликка тушади. Улуғ қай овулни ғазабига олса ўша овулнинг бошиға Сиёз чақиради. Бу овул осонлик блан Сиёзға кўна қолмаслигини Қамисбой аввалдан ҳам билар эди. Булар Старшин блан оға султонға индаялмаса ҳам чопарға кўп қийиғлик қилади. Лекин Мойбосар буйруқни қаттиқ бериб юборган, бажармай иложи йўқ.

— Буйруқни улуғ берган, мен чиқарди деяпсанми! — деб Қамисбой Қорашаға бир ўкрайиб қаради-да — қани тезроқ! Маслаҳат қилиб, тикиладиган уйларнинг тарадудини қилинглар. Уччовинг тикадиган ўтовлардан бири шу ерга тикилсин Сўйиладиган молнинг ҳаракатини қилинглар, «Жигитек аввало элликта қўй чиқарсин» деган. Шунга қайси овулларға соламиз. Ҳозир гаплашиб олайлик,— деди.

¹ Дада.

Қаумен чопарлар блан сўзлашишдан бир ёруғлик чиқмаслигини яхши биларди. Шунинг учун ҳам беҳуда гапни кўпайтирмасдан, Бойдали блан маслаҳат қилмоқчи бўлди. Уркембой блан Қорашага қараб:

— Ҳой, сен, иккаланг менга қара-чи!— деб, уларга тикилди — бу фақат бизнинг эмас, бутун Жигитекнинг бошига тушган кун. Бўжейнинг уйи йироқ, мана, ёнгина-мизда Бойдали бор. Қораша, сен тезлик блан отга миниб, Бойдали блан сўзлашиб, жавобини олиб кел!— деди.

— Тўғри, шундай қил!— деб Уркембой ҳам кўшилди. Чопарлар ҳам қарши бўлмади.

Қораша ўша онда туриб, нидамасдан чиқиб кетди.

Шунинг блан чопарлар ёзилишиб ўтириб, чой ича бошлашди. Уркембой улар блан баҳслашмаса ҳам, Мойбосарнинг буйруғига ичидан зардаси қайнаб борарди. Бутун Тўбуқтида фақат битта уй қозонига кишининг ҳақини солмаган дейилса, ўша уй Уркембойнинг уйи эди.

Чопарлар кўп кутишмади.

Бирнеча отлиқ тасирлатиб келиб, уй олдига тушиб, шошганича отларини бойлай бошладилар. Қораша Бойдалининг жавоби қилиб ҳечнарсадан тап тортмайдиган, ўғрибоши йигитларни эргаштириб келган эди. Хийла айёр, сезгир одам бўлган Жумоғулга буларнинг келиши ма'қул бўлмади, у:

— Хўш, нима қилиб ҳамманг бирданига бошлашиб юрибсан?— дейиши блан, Қўжақон деган новча, қора йигит:

— Отангни ёв чопса, бирга чоп деган. Сенларга Жигитекнинг бор молни тортиб олиб бергали келдик.

— Бор моли эмас, элликтагина қўй керак. Молинг ортиқчалик қилаётган бўлса, да'вогарлар келганда юборарсан... Шошмасанг ҳам бўлади!— деб, Қамисбойнинг фе'ли айнаб кетди.

— Мол олиб берадиган сенмисан ҳали?— деб, Қораша Қамисбойнинг олдига чўккалади.

— Мен бўлганимда нима қилмоқчи эдинг?

— Сен қонхўр бутун элни қақшатиб бўлдинг-ку, қачонгача халқни эзасан?

— Оғзингга қараб гапир! Ундан кўра, Бойдалининг жавобини айт.

— Жавобими... Мана жавоби,— деб Қораша ирғиб ўрнидан турди-да, қўлидаги йўғон қамчи блан Қамисбойнинг бошига тушириб қолди.

Чордона қуриб ўтирган Қамисбой ҳам ўрнидан турган эди, Уркембой йигитларига ҳайқириб:

— Тут! Ур, итларни!— деди.

Жумоғул блан Қамисбой товушининг борица қичқириб, ҳақорат қилиб, олишабошлаган эди. Ун йигит ёпирилиб, иккаласини кўтариб уриб, тиззалаб босиб олди.

— Мана, Бойдалиннинг жавоби. Икки итнинг терисини пилиб, Мойбосарнинг олдига қипқизил гўшт қилиб юбор! Мана!.. Тўхта!— деб, Қораша Қамисбойнинг бошига миниб олиб, савалайбошлади. Жумоғулни Уркембой блан бошқа йигитлар урди.

Чопарларнинг иккови ҳам, Жигитекдан хўп калтак еб, юзларидан қипқизил қон оқизган бўйича, отини чоптириб, тўғри Қорашўқидаги Қунанбойнинг олдига кириб боришди. Қунанбойнинг ёнида Бойсол ва Мойбосарлар ўтиришган эди. Яна Қулуншақнинг ботир ўғилларидан Нодонбой, Монослар ҳам бор эди. Ирғизбойлардан Жумон, Тўлепберди яна бошқа йигитлар ҳам бор эди.

Қунанбой буларни кўргач, аввал индамасдан, гезариб ўтирди-да, хийла вақтдан кейин чопарларнинг бетига нусқаб:

— Мана, кўрдингми? Қандоқ қилиб қариндош бўлай? Бўжейнинг мана бу қамчиси буларга эмас менга тегаётир... Тур ҳамманг!— деб, ҳайқирди йигитларига: — Ҳозир бориб, ўша ўз уйида урдирган Уркембойнинг қўл-оёғини боғлаб, сургаб келинглар!

Ҳечким бирор оғиз сўз қотмади. Қунанбой ҳам бундан кейин лом деб оғиз очмади. Ун йигит отларига миниши блан учиб кетишди. Буларнинг ичида Қулуншақнинг болалари ҳам кетди.

Мана шу бир гала йигитлар қош қорайган пайтда, Уркембойнинг овулига бориб, тўс-тўполон кўтариб, бутун эркакларни уриб, Уркембойни сургаб уйдан олиб чиқишди. Уркембой уйда қаршилик кўрсатса ҳам, таёқ еб қолишига кўзи етгандан кейин, даммини чиқармай тураберди. У, ранги мурдадай оқариб, ғазабидан бўғилиб, кўкимтир товлаб кетган эди; чидашига қарор қилиб лабини тишлаб, қовоғини солганича тураберди. Эшикка олиб чиққанларидан кейин, унинг қўлини орқасига қайириб боғлаб, ёли блан думи оқ қизил отга миндиришди-да, ирғиб орқасига Тўлепберди миниб олди. Ғазабидан ёрилгудек бўлиб бораётган бу бир гала йигитлар, от қўйганларича, Қорашўқига қараб кетишди.

Қош қорайиб, қоронғи тушиб қолган эди. Булар Чинғиз силсилаларининг ичкарисисидаги Уркембой кўрасидан чиқиб, катта сувни бўйлаб, отларини чоптирганича, қуйи тушиб келишди. Бироздан кейин улар давондан тушиб, сувдан ўтадиган йўлга чиқди. Уша ердан кун ботиш томондаги Қорашўқинга қараб қайрилиб кетишди.

Лекин ўша ерга келганларида, бир тўп баланд-баланд дарахтларнинг орасидан дув чиқиб:

— Бос, бос! ..

— Ушла-ушла!

— Улдир. Улдир, итларни! — деб ҳайқирганича келатган бир гала, нуқул кўк от минган йигитлар ҳужум қилиб келди. Буларнинг сони ўттиз-қирқдан кам эмас эди; ҳаммасининг қўлида чўқмор, сўйил. Қунанбойнинг йигитлари ҳам уларга қарши қичқириб:

— Келиб кўрчи! ..

— Умой!

— Тегиб кўрчи! — деб, от қўйганларича аралашиб кетишди. Буларда ҳам сўйил ва чўқмор шай эди.

Дам-бадам бир-бирига қарс-қурс урилаётган, узун-узун оқ сўйилларнинг товуши эшитиларди.

Қоронғида пистирмада бўкиб ётган, ҳужум қилган Қораша эди. Кундузи унга Бойдали:

— Бир ишни қилар бўлсанг қилдинг. Лекин энди бохабар бўлиб тур! — деб қўйган эди.

Шундан кейин Қораша қоронғи тушгунча отдан тушмай, тоғ бошида пойлаб юрган эди. У кеч пайтда Уркембойнинг овулига қараб кетаётган биргала одамни вақтида кўриб қолди; буларнинг кетаётгани бежиз эмаслигини билар эди; кўриши блан тоғдан чопиб тушиб, ўз овулига бориб, беш-олти йигитни отга миндириб, йўлаккай Қауменнинг йигитларини ҳам отлантириб келгунча, Уркембой овулида ҳалиги ҳангома бўлди.

Қораша душмани Уркембой овулида қўлга тушираолмаслигига кўзи етгач, йўлни тўсишга аҳд қилганди.

Қораша сўйилбозликка кўп омил, унинг овулидаги йигитлар ҳам от устида туриб олинишга моҳир эди.

Қунанбой йигитларининг бошлиғи Қулуншақнинг ботир ўғли Монос эди. Қорашанинг йигитлари ҳужум қилганда у шошиб қолмади. Тақимидаги сўйилни суғурар экан, йигитларига:

¹ Умой — ирғизбойлар сулоласида ўтган бир кишининг номи.

— Узларингни йўқотма, кўплигидан қўрқма, дадил туриб уруш! Тап тортмай олиш! — деб қичқирди.

Шунинг билан ҳар икки томон бир-бирига аралашиб, жанг қила бошлади. Монос Жигитекларнинг икки йигитини уриб йиқитди. Броқ Қораша унга шундай ҳужум бошладики, у ўзини қўриқлашга мажбур бўлди. Қўли орқасига боғлиқ Уркембой Қорашани кўриб қолиб, товушининг борича:

— Қораша, мен бу ердан, айриб ол! — дея қичқирди. Қораша икки киши мингашган отнинг кетига тушиб олди. Ели билан думи оқ, ўзи жийрон бу от жуда югурик экан, етказмай кўп ҳалак қилди. Лекин Қораша ҳам бўш келмади, уни тўпдан айриб олиб қувиб кетди. Тулепберди ҳа деса, орқасига қараш билан бўлиб, олдига қарайолмай кетаётган эди. Уркембой шундан фойдаланиб ўзини отдан ташлаб юборди.

Шунинг билан Жигитек Уркембойни душман қўлидан олиб қолди. Бу кеча Қунанбой томонидан қўлга тушганлар бўлмади. Жигитеклар тоғни бошига кўтариб, Урон¹ чақиришар, шунинг билан сафи ортиб бораётган эди. Атрофдан:

— Қаерда? Қаерда?.. — деб, аланг-жаланг қилиб, чопиб келаётган отлиқларнинг сони тобора кўпаймоқда эди. Буни пайқаб қолган Монос ўз йигитларига:

— Энди жўнаб қол!.. Чекина-чекина уруш! Қани, қочинлар! — деб, ўзи бошлаб қочиб берди. . .

Уркембой қутилиб қолгандан кейин улар от қўйиб тоғдан ошиб кетишди. Қунанбой йигитлари қўлга тушмагани билан, Жигитеклардан енгилиб кетди. Уркембойни олиб кетаолмади.

Шу кеча Уркембойни қутқариб қолиш, кундузи Мойбосарнинг иккита чопарини уришдек икки ҳодиса Жигитекнинг кўкрагини кўтариб, ўзларига ишонч пайдо қилди.

5

Эртасига ҳаво айниб, қиш изғирини турди. Чинғиздан эсадиган қаттиқ шамол бор. Бу шамол кўкламда фойдалиқ: қорни ялаб, тоғ бағирларини, чийнинг ичини очиб кетади; қишда ҳам Чинғиз ели чорвачининг дўсти — тоғ

¹ Урон — қозоқларда ҳар авлоднинг ўз урон бўлади, бу ўша авлоднинг сулоласидаги, машҳур ҳукмрон ўтган одамларнинг номи бўлиб, ўша ном аталганда ўша авлоддан бўлган ҳамма оёққа туради.

оралаб, тоғ бағирлаб, бир ҳафта — ўн кун узликсиз эс-ган пайтда, қиш ранжини енгиллаштириб, мол ўтлайди-ган ерни кенгайтириб, чорвачининг орқа-бошини ёзиб кетади.

Бу шамол жанубдан эсади, шунинг учун ҳам у қадар совуқ шамол эмас. Лекин ғоят ўзгача бир куч блан эса-ди, тоғ бағирларидаги тошларни ҳам учириб кетади.

Бу шамол ўт-ўланлардан, қўй ейдиган филған блан миқжусан сингари ерга ёпишиб ўсадиган ўтларни қол-дирмаса, ўзга томири бўш, новча ўтларни юлиб-юсқиб учириб кетади.

Аслида Чинғизнинг энг қимматли ўти ҳам ўша миқ-жусан, бу қўйнинг жони. Қистовнинг қиммати қўй бо-қишга қулайлиги блан ўлчанади.

Қўйнинг баракаси Чинғиз бўлгандан кейин кўплар, яхши қистов излаганда, келиб тикиладиган ери ҳам шу Чинғиз бўлади.

Чинғизнинг шу қаттиқ шамоли бошқа фаслларда фой-далиқ бўлса ҳам куз кунларида ёқимсиз бўлади. Кунни совитиб, осмонни булут бостириб эсади. Бугун шу қаттиқ шамол бошланиши блан қор ҳам учқунлай бошлади. Бу биринчи қор эди.

Чинғиз тоғининг бағридаги ораликларидаги овуллар бу пайтда қистов-қистовга қўниб, ҳавонинг авзойига қа-раб туришган эди.

Бугун уларнинг ҳаммаси ўтовларини йиғиштириб, май-да-чуйда буюмларни қўрага ташиб, иссиқ уйларига кир-моқда эди. Кўпчилик шу блан банд экан, Қунанбойнинг Қорашўқидаги овули тонготгандан буён, ма'рака қила-ётган овулдай, ўзи блан ўзи овора бўлиб, тўс-тўполони чиқаётган эди.

Уркембойни олиб келаолмаган Монослар кўрган қар-шиликларини батафсил айтиб бергандан кейин, Қунан-бойнинг овулидан ён ёққа қараб, усти-устига чопарлар кетди.

Кеча Бойсол блан шу овулга йиғилган казо-казолар ҳали тарқалишмаган эди... Буларнинг устига энди ат-рофдаги Ирғизбойнинг бутун эркаклари отланиб кел-моқда. Чопарлар кетган томондан ўнтадан, йигирмата-дан бўлиб, отларини чоптириб келаётганлар лак-лак.

Шу йиғилган йигитлардан Қунанбой ўнтачасини са-ралаб олиб, Мойбосарни бошлиқ қилиб, Бўкеншега юборди.

Қизилшўқидаги Бўкенше ҳали ҳам кўчмаган эди. Йигитлар жадал буйруқ бериб, мажбурий равишда Бўкеншени Толшўқи блан Қоровулга кўчирди. Суюндик блан Сугирлар ҳа деганга маҳтал бўлиб, қўш қанотларини ёзиб туришган эди. Ҳаммадан олдин шулар жўнашди. Ўзга Бўкеншелар ҳам ночор кўчиб кетишди.

Бугун кўчаётганлар фақат Бўкеншелар эмас, Қунанбойнинг ўз овулларидан ҳам кўчаётганлар бор эди.

Қунанбой шу маҳалгача бу овулларини қистовга юбормай, ҳамма овулларини бир ерга йиғиб ўтирган эди. Энди, совуқ тушиб қолгандан кейин кекса онасини, Улжоннинг қўлидаги ёш болаларини совуқ қотдириб ўтиргиси келмади.

Болаларнинг ҳаммаси Зере блан Улжонга: «қистовга кўчайлик, совуқ қотдик» деб хархаша қилаётган эди. Шунинг учун бугун Зере Қунанбойни уришиб, шуқуннинг ўзида кўчиртиришга мажбур қилди.

Қунанбой овулларини кўчириб, жўнатиб юборгандан кейин, ҳозир Чинғизда бўлаётган бесаранжомликдан фойдаланмоқчи бўлди.

Тонг отгандан буён, усти-устига келаётган отлиқлар тўпланиб, туш пайтида лак-лак лашкар бўлди. Булар қўлига сўйил, найза, ойболта, чўқмор ушлаган, жангга ҳозир лашкарга айланди.

Бу келганларнинг ичида Иргизбойлардан ташқари Тўрғай, Тўпай, Жуонтаёқ, Анет, Соқ-Тўғалоқ сингари уруғлар ҳам бор эди. Яна Котибақларнинг ўзи ҳам бир катта тўп лашкар бўлди. Бу элларнинг ҳаммаси Шўнай, Ший, Жидебой, Қидирдан тортиб Чинғизгача чўзилиб қишлайдиган эллар булар. Қорашўқига яқин қистовларнинг одамлари эди.

Туш пайтида Қунанбой кийиниб, Бойсол блан Мойбосарни эргаштириб, эшикка чиқди-да, халққа қараб:

— Қани, отга мининглар! — деб, товушининг борича қичқириб, буйруқ берди.

Ҳамма отга минди. Иргизбой йигитлари қўлларига қурол олгач, ўзга эллар ҳам қуролларини қўлга олишди.

Шу пайтда шамол кучайиб, эрталаб учқунлаб турган қор қуябошлади. Теварак-атрофни қоронғулик босди.

Қунанбой узун тўриқ отини миниб, атрофга қараб, ичида «лашкарларнинг қораси ҳам кўринмайди, бу жуда соз бўлди» — деб қўйди.

Қунанбойнинг қошларининг ўртасидаги иккита чуқур-

чукур ажини яна ҳам чукурлашди. У қовоғини солиб, ранги ўчиб, юзидаги туклари ҳурпайган. каттакон ва ўткир, ягона кўзига қон қуйилиб, ғазаб ўти блан чақнаб турар эди.

У, ҳамма отга миниб бўлгандан кейин, икки томонида турган Бойсол блан Мойбосарга қараб:

— Юр!— деди.

Қатқалоқ бўлиб қолган тоғ бағридан тасир-тусир қилиб от ўйнатганича беҳисоб лашкар Жигитек устига жўнади. Лашкарларнинг олдида Қунанбой отини қаттиқ елдириб бормоқда эди.

Булар ўша кун кун оғмасданоқ, от қўйганларича, Тўқмамбетнинг кун ботиш томонидаги тоғ этагига чиқиб келишди.

Бўжейнинг қистови бу ердан кўриниб турарди. Бўжей қўрага кўчиб кирган экан. Мўрисидан қийнинг сариқ тути бурқираб чиқиб, ёйилмоқда эди.

Бунинг ҳам лашкарлари қўранинг атрофини тутиб ётар, лекин тайёр турган от битта-яримтагина эди. Қунанбой буни дарҳол фаҳмлади.

Эгарлоғлик отларнинг ҳаммаси кишан урилган бўйича, қўрадан юқориди, қуйида қалин ўтлик яйловда ўтлаб юрибди. . . Ирғизбой томонидан келаётган лашкарларни кўриши блан одамлар қўлларига сўйил ва найзаларини кўтариб отларига қараб югуришди.

Агар пайт сал қўлдан берилса, буларнинг ҳаммаси отларига миниб олишар, у вақтда қаршилиқ бетма-бет келиб олиб бориладиган жангга айланар эди. Шуни ҳисобга олган Қунанбой тўриқ отини қамчилаб қолди:

— Бос, бос! Улжай, Улжай! — деб урон чақирганича, от қўйиб кетди. Бутун лашкарлар товушининг борича:

«Ирғизбой! Ирғизбой!»

— Тўпай! Тўпай!

— Улжай! Улжай!— деган уронлар блан дув ташланди.

Қаттиқ шамолда ҳамаёқни қоплаб бораётган ёнғиндек, гуриллаб, ерни ларзага келтираётган мудҳиш гулдирсс, ер-кўкни тутиб кетди.

Бўжей овулидаги одамларнинг сони буларнинг лашкарига қараганда жуда оз эди. Жигитек томон ҳечқандай ҳозирлик кўрмай, ғафлатда қолгандай кўринарди. Аслида жанг қилинадиган бўлса, қадимдан ҳаммага маълум олат-бўйича аввало: «майдонини та'йин қилсин» деб хабар

қилиб, шундан кейин лашкар тўпланар эди. Қунанбой ундай қилмади, тўсатдан босиб келди.

Ҳозир Бўжейнинг олдига фақат Чинғизда яшайдиган Жигитекларгина, қуйидаги Болпан блан Шийдаги Жигитек бу ишдан хабарсиз қолган эди.

Хатто тоғдагиларнинг ҳам кўпчилиги бугун қўрага кўчиб кириш блан овора эди.

Бутун бошлиқ Бўкенше элидан ҳозир Бўжейнинг ёнида фақат ўнтача одам бор, уларни ҳам Даркембой бошлаб келган эди.

Жидебой, Мусақул, Қидир, Кўлқайнар ва Қизилшўқидан қўлларига сўйил кўтариб, Қорашўқига қараб кетаётган лак-лак отлиқларни кўриб, Даркембой:

— «Бу бежиз эмас, бу Жигитекка қарши, Бўжейга қарши тўпланаётган лашкар!»— деб ўйлади-да, Қунанбойнинг бу ҳаракати тўғрисидаги хабарни Бўжейга ҳам, бошқа жигитекларга ҳам айтди ва келаётганида йўлакай кириб Бойсол блан Қорашани, Қаумен блан Уркембойларни отлантириб олиб келди.

Ҳозир Бўжейнинг қўраси олдида қирқтача одам турарди. Булар Бўжейни қўриб туришар эди.

Бу ерда кексароқ одамлар блан бирга Қунанбой ҳужумига қарши шайланиб турган бир тўда ёш йигитлар: Қауменнинг иккита абжир ўғли, Бозорали блан Болагсз, Қорашанинг ўғли Абулгази, Жигитек ичидаги жон куяр қариндошларининг ёш азаматлари Бейсемби, Абдилла, Уролбой деган йигитлар ҳам бор эди. Булар:

— Кенгирбой, Кенгирбой — деб уран чақириб, пиёда бўлса ҳам, қўлларига сўйил, чўқмор кўтариб, қистов олдида турган беш-ўнта эгарлоғлик отга миниб, душманга қарши бораётган эди. Бойдали уларга ҳайқириб:

— Тўхта! Бўжейни ёлғиз ташлаб кетмоқчимисиз? Улсанг ҳам ёнида ўл!— деди...

Қунанбойнинг йигитлари — беомон ёвдек шиддат блан, сўйилларини кўтариб, ғажиб ташлагундай бўлиб келмоқда эди.

— Оҳ, хароб бўлди-да! Ғафлатда қолган бошим! Яна ғафлатда қолдим-ку!— деди Бўжей азбаройи куйиб кетганидан. Буларнинг бор умиди қистовнинг юқорисидаги йигитлар блан қуйидаги йигитларда эди. Уларнинг базилари отларига етиб қолишган экан. Бештадан-ўнтадан бўлиб, қўлларига сўйил кўтарганича, от чоптириб, ёвнинг йўлини тўсиб чиқишди. Лекин олди шундай қилгани блан

орқадаги йигитларнинг кўпчилиги ҳали отини ушлаш блан овора эди.

Ўлжай лашкарлари бу пиёда қолганларнинг кўпчилигини отларига етказмай туриб босадиган бўлиб қолди.

Қунанбой босиб келар экан икки томонига юзтадан йигит юборди. Булар шовқин-сурон кўтариб, ўтлаб юрган отларни ҳуркитиб, тўс-тўполоқини чиқариб кетишди.

Сўйил отларнинг эгарларини чил-парчин қилиб ташлади.

Жигитек томонидан олдин отга миниб қарши чиққан сийраккина тўплар Қунанбой бошлаб келаётган беҳисоб ёвга қараб чопишди.

Икки томонга юборилган йигитлардан ташқари, Қунанбойнинг ўзи бошлаб келаётган йигитлар ҳам кўп эди.

Уларнинг йўлини тўсиб чиққан йигитларнинг отлари ўйноқлаб, четга чиқабошлади. Бир йигитга қирқ-эллик сўйил тўғри келар эди. Қунанбой лашкарлари жигитекларни осонлик блан босиб, янчиб ташлаши аниқ бўлиб қолди.

Отларига етолмай юрган йигитлар ёпирилиб босиб келаётган душманни кўриб:

— Чекин! Чекин!— деб пиёда олишмоқда эди. Лекин отлиқ блан яёв олишаоладими? Отлиқ отининг зарби блан келиб сўйил урганда пиёда олишаётганлар думалаб кетар эди. . .

Шундай қилиб, қистовдан йироқ кетган азаматларнинг ҳаммасининг ҳам тинкаси қуриди. Кўплигига ишониб, керилиб, буларнинг тайёрлиги йўқлигини кўриб биратўла гердайиб кетган Ўлжайлар энди ваҳмалироқ қилиб, шовқин-суронга зўр бериб:

— Ўлжай! Ўлжай!

— Ирғизбой! Ирғизбой! Тўпай, Тўрғай, Тўпай, Тўрғай!— дейишиб ўтган ота-боболарининг арвоҳларига қичқиришар эди.

Барча тўсқинликни босиб янчиб бўлганларидан кейин Қунанбойнинг бор лашкари қистовга қараб ташланди. Еру-кўк қийғос-сурон, тўс-тўполоқга тўлиб кетди.

Бўжейнинг тўли сўйил, чўқморини кўтариб ҳали ҳам қистов олдида турар эди. Душман атрофни ўраб олгач Бойдали товушининг борича:

— Тамом бўлди! Ҳеч чора қолмади! Энди эшик-эшикнинг олдини олиб туриб, қўрага киргизмаймиз, олишамиз!— деб қичқирди ва бор тўпини ичкарига бошлади.

Ўртадаги катта дарвозада Бойдали блан Бўжей, буларнинг атрофини олиб Бозорали, Болағозлардек, Қўжақондек ботир, ўткир йигитлар турарди. Душман бор тўпи блан от чоптириб келиб қўра ёнига Қунанбой атрофига тўпланиб буйруқ кутиб турди. Қунанбой, отлиқ, ўртада турар эди.

Худди шу пайт қўранинг ичидан Даркембой югуриб чиқиб Бўжей блан Бойдалининг орасига сиқилиб, қаердандир топиб келган шоҳлик милтигини ўрнатди. Милтиқ ўқланган пилтасига ўт қўйса бас, отилиб кетарди. У, елкаси блан Бўжейни туртиб:

— Бу кўр аяйдиган эмас, яна тагимизга етди. Отаман! Улдираман!— деб чақмоқ чақмоқчи бўлди.

Бўжей унинг қўлини қаттиқ туртиб юбориб:

— Отма, буёққа тур! Бунн ота-боболаримизнинг арвоҳи уради! — деди.

Шу чоқ Қунанбой қичқириб:

— Олиб чиқ ҳаммасини бир бошдан! Сургаб чиқ инидан! Тўнг бўйин қулларнинг оёқ-қўлини боғлаб сургаб чиқ!— деб буйруқ берди. Мойбосар бошлиқ бутун Ирғизбойни отдан тушириб, қўрага йўлдади.

Улар эшик олдида бироз ҳаяллаб қолганида, Қунанбой яна ушқириб:

— Туш отдан! Бос! Бос ҳамманг!— деб, Котибақ, Тўпай, Тўрғай йигитларини ҳам ишга солди.

Бойдали блан Бўжейнинг ёнидаги Бозорали, Болағози, Даркембойлар яхшигина олишишди, лекин мўрмалоҳдек ёпирилиб кирган йигитлар ҳамаёқни тутиб кетди.

Пастак уйларнинг ичида Бозорали ва Даркембойлар сўйилли, қулоч ёзиб, дурустроқ ураолмади. Ҳадемай, Қунанбойнинг йигитлари Жигитеklarнинг қирқтача одами ни босиб, янчиб, сургаб олиб чиқабошлашди.

Қораша блан Ўркембой бошлиқ ёш йигитларнинг ҳаммасини сургаб чиқаришлари блан, бештадан — ўнтадан бўлиб, тарсиллатиб дарра урабошлашди. . . Таёқ еб, ҳаммаёғидан қон оқаётган Қораша ва Даркембойлар, ҳали ҳам тилини тортмай, товушининг борича қичқириб, куракла турмайдиган гаплар блан Қунанбойни ҳақорат қилишмоқда эди. Лекин бу ҳақоратлар кўпчиликнинг ғовури ичида йўқолиб, Қунанбойнинг қулоғига етмас эди.

Мойбосар кўзларини ўйнатиб:

— Ур, ур даррани! Аяма! . . Ким блан олишмоқчи бўлаётир бу Жигитек — деб, буйруқ берарди.

Ҳормай-толмай, аямасдан дарра ураётган йигитларнинг тепасида чопарлардан Мойбосар блан Қамисбой турар эди.

Қунанбой буларга қарамас, унинг кўзи катта қўранинг уч эшигидан сургаб чиқарилаётганларда эди.

У тишини қайраб, фақат битта одамни олиб чиқишларини кутиб турарди. Мана, ниҳоят уни ҳам олиб чиқишди. Бу Бўжей эди. У ўзгаларга ўхшамайди. Рахтидан тушмаган ҳолида ўз ихтиёри блан чиқиб келди. Унинг тулки тумоғи бошида, бошқалар сингари усти-боши ҳам йиртилмаган эди. Уни итариб-итариб чиқараётган киши ҳам йўқ. Фақат атрофини бир гала Ирғизбойлар ўраб олишган.

Қунанбой отига қамчи уриб Бўжейнинг олдига келди. Унинг олдида турган Бойсол ҳам келиб у блан бир қаторда турди. Қунанбой Мойбосар блан Қамисбойга:

— Ур даррани!— деди дағдаға блан.

Қамисбой блан Мойбосар ўша онда Бўжейнинг ёқасидан олиб, ерга отиб уришди.

— Ур даррани! Орқасини яланғочлаб туриб ур!— деб, Қунанбой ҳайқирганича, унинг тепасига келди.

— Басир бўлгур, кўзинг оқиб тушгур! Ҳой, Қунанбой, ота-боболаримизнинг арвоқидан қўрқмайсанми, ланати!— деди Бўжей қичқириб.

Шу пайтда уни йиқитиб, чопонини елкасигача кўтариб қўйиб, Қамисбой қамчи кўтарди. Бўжейнинг эти оппоқ экан. У бели блан орқаси очилиб, мукка тушиб ётарди. Шу онда ҳамманинг нафаси ичига тушиб, жим бўлиб қолди.

Қамисбойнинг кўтарган қамчиси Бўжейнинг орқасига тушиб келаётганда, кимдир келиб ўзини ташлаб, гавдасини Бўжейга қалқон қилди.

Бу— Котибақ Пўшарбой, Бўжейнинг қадрдони ва дўсти эди. У ўзини ташларкан:

— Ҳой, бўлди, бўлди-да, Қунанбой! Мен учун ўт, мен учун ўт,— деб қичқирди.

Бунга Қунанбойнинг зардаси қайнаб, тутақиб кетиб, ўз қамчинини кўтариб:

— Ур даррани! Ур, шу итнинг ўзини ҳам ур!— деб, ҳайқириб юборди. Шу топда Қунанбойнинг ёнидан яна бир даҳшатли товуш чиқиб:

— Уриб кўр-чи!— деди.

Бу.— Бойсол эди. Қунанбой еб қўйғудай бўлиб ягона

кўзи блан унга ялт этиб қараганда, Бойсолнинг симосидан пичоқ бориб суякка тақалганлиги очиқ кўриниб турарди. Лекин Қунанбой айтганидан қайтмади:

— Ур! Иккаласини ҳам ур! — деганда, Мойбосар бошлиқ Ирғизбойнинг чопарлари тасир-тусурига олиб, уриб кетишди.

Қамчи Бўжейга ҳам, Пўшарбойга ҳам тегаётган эди.

Бойсол энди чидамасдан оти блан бостириб келиб, чанг солиб, Мойбосарни елкасидан олиб, Пўшарбойни ажратар экан, товушининг борича:

— Котибақ, Котибақ! Туш орқамга, Котибақ! — деб, урон чақирди. Бир нафасда бор Котибақ, Қунанбой лашкарларидан айрилиб чиқди. Беҳисоб лашкари блан бўлиниб олиб Бойсол Жигитек томонга ўтиб кетди.

Лекин Жигитек лашкарларида ҳозир унга қўшилиб, жанг олиб боргудек мажол йўқ эди. Шунинг учун ҳам Бойсол, Қунанбой лашкарлари блан олишмади. Шу топда Бойсолнинг Бўжей учун, Пўшарбой учун ёру биродар, эл учун зардаси қайнаб, номуси қўзғолиб, жони ачиб, чин кўнглидан Жигитек томонига ўтгани аниқ эди.

Буни ҳамма онглади. Энди Мойбосарлар ҳам Бўжейни уралмай қолди, бўшатиб юборди.

Бўжей ўрнидан туриши блан, кетиб бораётган Қунанбойнинг орқасидан, товушининг борича қичқириб:

— Ҳой, Қунанбой! Мен ҳали сени ўқдан сақлаб қолган эдим. Сен мени ўтга ташладинг-а? Шу ишинг эсингда турсин! — деди.

Қунанбой Котибақдан бошқа ҳали ҳам мўр-малаҳдек лашкарини эргаштириб, Қорашўқига қараб кетди.

И У Л Д А

1

Шом пайти. Қоронғи қуюқлашиб келмоқда. Катта уйнинг бурчак-бурчагидан қоронғилик чиқиб бир-бирига туташиб келаётгандай эди.

Жидебойдаги қистовнинг энг катта уйи шу уй. Гиламлар, гулдор шолчалар, ширдоқлар, кўрпалар блан безатилган бу уй меҳмондўст, тўкин-чочин уй.

Абай кекса энаси ва ўз онаси блан шу уйда яшайди. Ҳали шам ёқилмаган. Кўпчилик эшикда молларни жойлаштириш блан овора. Катта уй одатдан ташқари бўм-бўш. Уйда, Чинғиз томонга қараган дераза ёнида чўкка тушиб, икки тирсагини дераза тагига қўйиб, иягини қўллари устига қилиб ўтирган Абай ва унинг ўнг томонида, кўрпачада ўтириб, бола юпатаётган кекса энаси Зередан бошқа ҳечким йўқ. Энаси кундаги одати бўйича, Ойғиздан туғилган қиз набираси уч яшар Камшотни тиззасига ётқизиб, аста-аста иргитиб, алла айтиб ўтирибди. Унинг алласи ғоят эски. Буни Абай энасидан бошқа ҳечкимдан эшитмаган. Лекин бу кўй кекса онасининг ўзидек меҳрибон, шу қадар қулоғига иссиқ эшитилади. Гўдаклик чоғида Абайнинг ўзи ҳам ҳаркеч, шу алла остида ухларди. Уша кунлардан буён бирор ери, бирор оғиз сўзи ўз-

гармаган; она юрагидек ўзгаришни билмайдиган алла. Мана шундай ғамгин кечнинг ғамгин садоси. Субҳи ўтиб, шоми етган энасининг аламли ҳаёти нидоси. Абай орқасини ўгириб, қулоқ солиб ўтираркан, энасининг гоҳ дардлик, гоҳ меҳр тўкиб юракдан айтаётган, ғамгин алласи гўё Абайнинг ўзини аллалаётгандай та'сир қиларди. У ичидан «Тўхтамаса экан, яна давом этса экан» дерди.

Шу қистовга келганларидан буёқ ҳаркеч Абай, ҳечкимга билдирмай, энаси блан қоларди. Нега шундай қилишини энасига ҳам айтмас эди. Фақат ҳаркун кечқурун қўрага мол келадиган пайтда кичик онаси Ойғизнинг уйига бориб, шу кичкина сингиси Камшотни кўтариб, эркалатиб ўйнатиб юрарди-да кейин олиб келиб, энасига берарди.

Камшот ҳа деганда ухлай қолмасди. Ҳозир ҳам энаси билиб турган эди: аллани тўхтатса, дарҳол қорамуғдек қопқора кўзларини очади. Уйқи аралаш узун-узун киприklarини қоқиб «яна айт» дегандай ғиншийди.

Абай ҳам ўрганиб қолган: шу сингари кечки пайтларини ғалвасиз, тинчгина ўтказади. Елғизликни яхши кўради, ёлғиз қолишга уринади. Агар шундай пайтда эшикда бўлса, ёлғиз ўзи тепалик бошига чиқиб кетади. Ҳамиша саҳро кечи ўзига мафтун этадиган зўр мўнисдек уни онглаб бўлмайдиган бир куч блан ўзига тортади.

Қулоғи энасида, нигоҳи эса ўша олисдаги, Чинғиз тоғининг ғира-шира кўриниб турган чўққиларида кезар эди.

Жидебойдан йигирма чақирим наридаги Чинғиз тоғи қош қорайиб, қоронғи тушабошлаган пайтда кўкимтир тортиб, баҳайбат бўлиб, йироқлаша боради; даҳшатли ваҳший бир кучнинг баланд-баланд ҳашаматли чўққиларига ўхшаган мудҳиш қоялар унсиз, жимгина қоронғиликка кириб борарди.

Сўнги кунларда бу тоғларда қандай ҳодиса бўлаётир, овулдагилар билишмайди.

Лекин Бўрсоқ ва Бўкеншенинг Қорашўқидан ҳайдалгани, зор қақшаб кетгани ма'лум. Ҳашаматли Чинғизнинг қатма-қат ораликлари, бағрилари энди сфат бағрига айланган. Абай фақат шуни билади.

Тоғдан эсаётган изғирин ўша ерда бўлаётган ваҳшиликларнинг изғиринига ўхшайди. Онанинг ёқимли алласи бу совуқнинг дамнини кесгандай бўлади. Бу аллада бутун оламни ўзига асир этадиган ўзгача бир куч бор. Абай нучукдир енгил тортди. Нигоҳини тоғ чўққиларидан

олиб, осмонга қаради. Тўлин ой очиқ кўк саҳнида сузиб келиб, бир тўп олачалпак, қора булутнинг ичига кирди, кирди-да, ажаб кўйларга тушди. Абай бор-йўқни унутиб, ўшанга термилганича қотиб қолди.

Олачалпак қора булутнинг юқориги томонидан кирган ой бекинмачоқ ўйнаётгандай бир кўриниб, бир шўнғиб, одатдан ташқари тез юриб борарди. Ба'зан бутунлай кўринмай кетиб, бир лаҳзада ярқ этиб кулиб чиқарди-да, яна шўнғиб кетарди. Яна бир нафасдан кейин ҳазиллашаётгандай бир четинигина кўрсатиб қўйиб, яна сўнарди. Бундай ўйноқи ойни Абай энди кўрган эди. Яна қилтириқдай бўлиб чети кўринар-кўринмас сўниб кетганда Абай беихтиёр кулиб юборди-да: «Мана бу ой худди шўхлиги ичига сиғмаётган ёш болага ўхшайди-я» деб қўйди.

Абай унга қизиқиб, эрмак топиб тикилиб ўтирган эди. Тўсатдан эшикда, ўпир-тўпир қилиб, шошилиб келаётган оёқ товуши эшитилди... Тўполон қилиб югуриб, шароқлаб кулиб келаётган Успон экан. У кимнидир гашига тегиб, ўшандан қочиб келаётган экан. Йиғлаб уни қувлаб келаётган Смоғул экан. Бу ҳам Абайнинг иниси. Смоғул Абайнинг кичик онасининг ўғли бўлиб, Успон блан тенг эди.

Абай Успоннинг унга бир бало қилганини пайқаб, ирғиб турди-да, Успонни олдидан чиқиб ушлаб олди. Смоғул етиб келиши блан Успонга ёпиша кетди. Уз уйига етиб олган Успон энди тўхтаб, зўравонлик қилиб орқасига айланди-да:

— Қани, нима қилардинг!— деб Смоғулнинг ёқасидан олган эди, Абай иккаласини ажратиб қўйди, ва Смоғулга қараб:

— Нима, нима қилди?— деди. Смоғул йиғлаб юборди:

— Соққамни, қизил соққамни ўғирлаб ана у...

— Қачон? Ҳой, йиғлоқ!— деб, Успон аввало кулди, кейин йиғлаган бўлиб, «қижил шаққам» деб, Смоғулни эрмак қилабошлади...

Абай Успонга дўқ қилиб қўл чўзди:

— Бер дейман соққасини!

— Олганим йўқ, ёлғон!— деди Успон қўл кўтариб. Абай унинг ёнини қарамоқчи бўлди. Успон юлқиниб, Абайнинг қўлидан чиқиб, печ ёнига бориб, икки қўлини орқасига қилиб бурчакка тиқилиб олди. Бу ерда туянинг қимизи ачитиб қўйилган катта челақ турган эди. Улжоннинг шу куз кунларида Зере блан болаларига бераётган

оқлиги шу эди. Успон жўрттага ўша ерга бориб тиқилган, зўр келадиган бўлса, ўша челақни ағдариб, Абайнинг ҳам, ўзининг ҳам бошини балога қўймоқчи эди. Ўздан кучлик акаси Абай блан олишишда унинг шундан ботқа иложи йўқ эди. Успоннинг бир балони бошлашини билиб турган Абай уни судрамади, лекин ғоят ғазабланиб, Смоғулнинг ёнини олиб:

— Бер ҳозир, бер дейман соққани! Қўлингни кўрсат!— деб, Успонни қулоғидан ушлаб, аямасдан бурай бошлади. Успон чинқириб челақнинг юзига ёпиб қўйилган сочиқни оёғи блан тушириб юборди. Челақни ағдаришга Абай йўл бермади. Успон йиғига зўр бериб, товушининг борича додлаб, қўлидаги қизил соққани «шуп» этиб қимизнинг ичига ташлаб юборди-да, икки қўлини кўтариб Абайга:

— Мана! Вой дод!.. Мана деяпман-ку, йўқ!— деб йиғлай бошлади. Абай унинг нима қилганини пайқамай қолди. Лекин Успоннинг ҳаракатини кузатиб турган Смоғул, соққани қимизнинг ичига ташлаб юборганини кўриб қолган эди. У бир ирғиб челақнинг олдига борди-да, билагини шимарар-шимармас қопқора кир қўлини қимизнинг ичига тикди. Қимизни шалаплатиб соққани излай бошлади. Енги ҳам қимизга ботиб, сузиб турар эди. Смоғулнинг тентақлигига жаҳли чиққан Абай Успонни қўйиб уни тортмоқчи эди, Успон Абайнинг қўлидан чиқиши блан, энгашиб қимиз кавлаётган Смоғулнинг елкасига муштлаб, юзи-кўзини қимизга ботирди-да, яна хандон ташлаб кула бошлади. Смоғул соққани тополмай, оғзи-бурнига қимиз кириб, қақалиб, энтиқиб додлаганича ўрнидан турди. У, аламига чидалмай, муштумини кўтариб, Успонга ҳамла қилар экан:

— Ҳа сени!..— деб ярамас бир ҳақорат гапни айтиб юборди. У Успоннинг ўрнига Улжонни ҳақорат қилган эди. Успон ағрайганича қотиб қолди, шошиб қолганидан Смоғулнинг нима деганини дурустроқ ҳам онглаялмади. Лекин Смоғул онасини ҳақорат қилганига Абайнинг қаттиқ жаҳли чиқиб:

— Ҳой, аҳмоқ!.. Унинг онаси бўлса, сенинг ҳам онанг-ку. Буни кимдан ўргандинг, тўнғиз!— деб Смоғулни қулоқ чаккасига тортиб-тортиб юборди; шу жанжалларни бошлагани учун Успонни ҳам ўлгунча урди. Шунинг блан иккала иниси додлаб, йиғлаганича, икки ёққа қараб кетди. Успон бориб онасининг олдига ўзини таш-

лаганда, Смоғул ҳам югурганича ўз уйига, онасининг олди-га кетган эди.

Смоғулнинг ҳалиги гапи Абайнинг кўнглига жуда қаттиқ теккан эди, ичидан онасига ачиниб, катта уйнинг ўртасида туриб қолди.

Бир нафасдан кейин бирдан яна Смоғулнинг йеги товуши эшитилиб қолди. Кичик онаси Ойғиз шовқин солиб уни қарғамоқда эди. Ойғиз катта уйнинг эшигини қарс этиб очиб Смоғулни ичкари итариб юборди-да:

— Мана, еб қўяқолинглар! Талаб, титиб, гўштини еб қўяқолингларчи бу жувонмаргнинг! Биратўла еб қутилақолинглар!— деб ўдағайлаб Абайнинг олди-га келди. Абай:

— Опа!— дейиши блан Ойғиз, уни оғиз очгали қўймай, тўкиб солди:

— Кучингга ишонасан-да! Бир онадан тўрт ўғилсан. Кучингга ишонасан!

— Опа дейман!.. Ҳеч бўлмаса нима деганини сўрасангиз-чи?

— Кераги йўқ! Эр етганингда сендан келадигани шу бўлади-да! Сен ҳам кундош баччалигингни қилаётибсан.

— Вой, нима деяпсиз ўзингиз?

— Уриш яхши бўлса эртага Ҳалел ҳам ўқишдан келар, сенинг ҳам кунингни кўрсатар,— деб ўзининг русча ўқишда юрган ўғлини ҳам эслатиб қўйди. . .

— Ёпирим, она бўлиб сиздан чиққан ақл шуми опа?

— Ёқалашма, товушинингни чиқарма! Булар катта хотиннинг боласи, бошимиз кўкка етганда ҳам биз кичик хотин. . . Тепки емасак кун кўраолмаймиз. . .

Абай ўз уйида ўз онасидан шундай адолатсизликни, шундай дағалликни кўрганига жони ўртаниб, ранги қумқув ўчиб, бўғилиб, титраб кетди, лекин кўз ёшини кўрсатмасликка тиришди.

— Оббо, қўйсангизчи қандай сиз ўзи? — деб дераза томонга бурилиб кетди. Оғзига келиб турган гап кўп бўлса ҳам айталмади. Зере бу жанжалнинг ҳаммасини уқоолмаган бўлса ҳам Ойғизнинг авзойини, ўдағайлаб келганини кўриб, ғоят ғазабланди. Абайнинг қаттиқ ранжиганини ҳам пайқади. У Қамшотни ётқизиб, ўрнидан турди-да, келинининг олди-га келиб, товушининг борича:

— Йўқол ҳозир! Болаларнинг ўртасига тушиб, совуқчилик солиб нима деб алжиётирсан! Чиқ, йўқол, жонинг борида!— деди.

Ойғиз кекса энадан ҳайқииб, орқасига чекинди-да:

— Кичик хотин демоқчисизлар, ҳаммаларинг бирикиб олиб турткиламоқчисизлар. . . Қўраман. . . Эртага келсинчи!— деди. У орқасида Қунанбой борлигини кўрсатиб қўймоқчи эди. Гўзал хотин эрига ёқади, шунинг учун унга орқа қилади-да. Бу гапларни Зерега эшиттириб айтмаса ҳам, Абай эшитиб қўйсин деб айтди. Шу пайт Ойғизнинг орқасидан босинқи, солмоқли товуш эшитилди. Бу Улжоннинг товуши эди. Уйга кирганига хийла вақт бўлган бўлсада, у, даммини чиқармай, қулоқ солиб турган эди.

— Бўлди, азизим, бас қил энди! Ёш болаларнинг олдида яхши эмас. Мен-ку буларни шундай нарсалардан четда тутиб келаётиман, бу нима қилганинг?— деди.

— Ул дейсанми энди? . .

— Худо хайрингни бергур, бас қил! Бор! Сен блан айтишмоқчи эмасман. Қўй захрингни сочма! Бўлди— деди тўғрилиқча.

Ойғиз Смоғулнинг қўлидан ушлаб, Улжонга ўқрайиб қаради-да, даммини чиқармай, чиқиб кетди.

Улжон астагина хўрсиниб, Ойғизнинг орқасидан қараб, бироз ўйланиб турди-да, устки кийимларини ечди, чўнтагидан чақмоқ тош олиб, тутатиб печканинг бурчагида турган шам'ни ёқди. Кучсизгина қизил шу'ла уй ичинини ёритганда онаси Абайни ғоят қийналиб, бўғилиб, қовоғини солиб ўтирганини кўрди.

— Абайжон, нима бўлди, болам?

— Опа! Нега шу кичик опамдан ҳадеб шундай гаплар чиқабереди?— деди Абай ва онасининг олдига келди.

Боласи, катта кишилардек унинг ички сирларини сўраётир. Улжон бошқа болаларидан яширса ҳам, Абайдан яширгуси келмади, ёрилиб гапирди:

— Оҳ, болагинам, кундошнинг оти кундош-да. Шунчаки бу битмас жароҳатни сиртимизга юқтирмаган бўлиб юраберамиз, бўлмаса менинг ҳам ичимда қандай дардлар, аламлар борлигини сен қаёқдан биласан?— деди.

Абай онасининг дардини онглагани блан бирор нарса дейишга сўз тополмади, индамасдан орқасига қараб кетди.

Шу чоқ эшикдан гангир-гунгир сўзлашиб, кулишиб Абайнинг акаси Такежон блан Ғабитхон мулла кириб келди. Булар келиши блан уйга бир хушнудлик олиб киргандай бўлишди.

Такежон Абайдан икки ёш катта, кўп хушчақчақ, аскиячи йигит. Ғабитхоннинг ёши хийла улуғ бўлса ҳам, Такежон блан тенгдош, ўртоқларча ҳазиллашиб, тегишиб сўзлашаберар эди. Такежон мулланинг тилини эрмак қилиб, кулиб келаётган эди. Ғабитхон татар йигити. У бундан бирнеча йил муқаддам солдатдан қочиб қозоқлар орасига, қарқарали қозоқларнинг ичига, Бертис элининг ичидаги, Ирғизбойларнинг бир чатишиб кетган қарипдошининг овулига келган эди. Улар ўша йили Уксенбойга ош берилганда, ошга келганларида уни ҳам бирга олакелишган эди. Шунда Ғабитхонга:

— Сен бирорта катта одамнинг паноҳида бўлсанг яхши бўлади,— деб Қунанбой блан таништириб, шунга топшириб кетишган эди.

Ғабитхон ёш бўлса ҳам, илми етишган муллалардан деб ҳисоблангани учун, Қунанбойнинг қўлида туриб қолган.

У соддагина, камсухан, қозоқчали қизиқ қилиб сўзлайдиган, кўп хуш феъл одам. Бу овулнинг каттадан кичиги уни жуда ҳурмат қилар, яхши кўрар эди. Елғиз Такежонгина унга тегажаклик қилар эди, холос. Ғабитхон сўнгги кунларда ҳар кун кечқурун уй ичидагиларга «Минг бир кеча» ҳикояларидан айтиб берарди.

Бугун ҳам кечки чойдан сўнг, Улжоннинг талаби бўйича, кеча давоми қолган бир қизиқ ҳикояни «Уч кўр» ҳикоясини давом эттирди. Лекин у ҳикоя букун ҳам тамом бўлмади, чала қолди, негаким, бир салт отлик одамнинг дераза ёнидан тасирлатиб қаттиқ чопиб ўтган товуш эшитилиб қолди. Уйдагилар:

— Бу ким экан?

— Ким ўзи! Келиши бежо-ку?— деб, ҳайрон бўлиб бир-бирларига қарашиб турганларида, эшикдан чопар Жумағул кириб келди.

У, кўришиб бўлар-бўлмас гапни кеча Тўқмамбетда бўлган уришдан бошлади. Узининг ҳам ўнг юзи жароҳатланган экан. Уни ҳам, кеча эрталабдан буён бўлган ҳангомаларни ҳам батафсил айтиб берди. Зере ҳам эшитсин деб товушининг борича сўзлади. Бўжейга дарра урилганини ваҳмалироқ қилиб, бўрттириб, шодлиги ичига сиғмай гапирди.

Зере Бўжейга дарра урилганини эшитганда, қовоғини солганича, Жумағулга тикилиб, ғазаб блан қайтариб сўраб, анигини билиб олгандан кейин:

— Қадрдон, қимматдон эди. Ор-номусдан бутунлай айрилиб бўлган экансан жуванмарг бўлгур, яна нима деб бола-чақанинг олдида уни дoston қилаётирсан?— деб Жумагулни жеркиб ташлади.

Уйдагиларнинг ҳаммаси Бўжейни ғоят ҳурмат қилиб, яқин кўрганиданми ё кекса энасининг сўзига бўлами, ҳарқалай қандайдир чўчинқиброқ жим бўлиб қолишди.

Отасининг бу ишени хурсанд бўлиб қарши олган, фақат Такежон бўлди, у:

— Ажаб бўлибди, оёққа болта урмасин, билиб қўйсин!— деди. Улжон унга ҳўмрайиб:

— Бўлди, кўп биқсима! Бошқаларнинг қилаётгани ҳам етар! — деди. Бу гапларни Жумагул блан кетма-кет кириб келган кекса чўбон Сотой ҳам эшитган эди.

Бироздан кейин у, кундузи қўй яйлатиб юрган чоғида кўрган бир ишни айтди. Букун туш пайтида Бўжей, Бойсол, Бойдалилар бошлиқ ўнча одам, атайин келиб, Кенгирбойнинг қабрини зиёрат қилиб, қур'он ўқиб, хийла вақт ғамгин ўтирганларидан кейин кун ботиш томонга— Шунай томонга қараб кетишипти.

Сотой уларнинг от боқарларидан бири блан сўзлашиб қолган экан, у:

— Бўжейлар Қунанбойнинг устидан арз қилгали об-ластьга — Қарқаралига кетаётир, шунинг учун, сафарга чиқиш олдидан, отасининг арвоҳини йўқлаб, ундан мадад тилаб, сўнг йўлга чиқишмоқчи,— деди.

Шундан кейин Жумагул ҳам ўзининг қандай иш блан келганини айтди. Қунанбой Абайни айтиб кел, деб юборган экан. Қунанбой ҳам эртага Қарқаралига жўнамоқчи экан, Абай ҳам бирга борсин деб айтиб юборипти.

Бу хабарни эшитганда уйдагиларнинг ҳаммаси жим бўлиб, ўйланиб қолишди.

Эртасига туш пайтида, яқин одамларнинг ҳаммаси, Абайни йироқ сафарга жўнатгали эшикка чиқишди. Жумагул семиз саман отга кумуш қадаб ишланган эгар жобдиқ уриб, Абайни миндирмоқчи бўлиб, жиловидан ушлаб турган экан, Абай аввало кекса энаси блан хайрлашиб:

— Хайр, эна! — деб икки қўли блан энасининг бужмайиб қолган озғин қўлини қисди. Энаси Абайнинг пешонасига юзини қўйиб туриб:

— Арвоҳлар ёр бўлсин, оқ йўл берсин! Абай жоним! — деди.

Абай бошқаларга йироқдангина: «Хайр-хайр» деб, отга томон юрган эди, онаси отнинг жиловини Жумағулнинг қўлидан олиб, Абайга:

— Кел!— деди-да, бисмилло, деб қўлтиғидан олиб отга ўзи миндирди.

Абай отга қўниб, жўнамоқчи бўлиб, барини тиззаси блан қимтиган эди, Улжон ўзининг узун-узун оппоқ бармоқларини саман отнинг ёлига қўйди, айтадиган бир гапи бордай кўринди. Абай шуни онглаб, онасининг юзига қараганда, Улжон унинг кўзларига бироз тикилиб туриб:

— Болам, катталар бирда тотув, бирда араз бўлабе-ради «кундошнинг кули ҳам кундош» деган гапга сен риоя қилма. Бўжекангни кўрганингда яхшилаб салом бер. Бир вақтлар қадрдонинг, яқин одамнинг эди. Ким яхши, ким ёмон— сен қаёқдан биласан? Отанг душман деса, сен одил бўл! Ёмонлик кимнинг қўлидан келмайди. Иш қилиб жон куярдан айрилма!— деди.

Абай жўнади. Бирнеча марта айланиб, орқасига қараганда, оналари уйга кириб кетмай, қараб туришган эди. Онасининг сўнги сўзлари ҳали ҳам қулоғига эшитил-лаётгандай бўлди. Бўжейга гоят раҳми келиб, ичи ачиди.

2

Абай отаси блан Қарқаралида турганига кўп бўлди. Қаҳратон қиш, қор қалин тушган эди.

Қунанбой кичкина шаҳарнинг ўртасидаги кўк тунука томлик катта ёғоч уйга тушган. Бу қозоқлар суҳбатини яхши кўрадиган, меҳмондўст бир татарнинг уйи эди.

Оғасултон шаҳарга бирқанча қариндошларини, бирқанча одамларини эргаштириб келган. Қунанбой тушган уйнинг орқасидаги уч-тўрт кўчадаги уйларга ўз тўпи блан ўрнашиб олган Мойбосар, Жақиб, Қоратой сингари Қунанбойга қарашлик одамлар бор. Яна кечаю-кундуз Қунанбой блан Мойбосар тушган уйда бўладиган тилмочлар, навкарлар, Мойбосарга қарашлик чопарлар— Қамисбой, Жумағуллардан ташқари, Қунанбойнинг чопари Қорабос ҳам бор эди.

Қунанбойнинг йигитлари кўринишда шаҳарлилардан тамом ажралиб турар эди.

Қунанбойнинг атрофида татарлардан Ғабитхондек, қирғизлардан Изиқуттидек, хўжалардан Бердихўжадек, ҳатто ёлғиз ярим келган черкаслар ҳам бор эди.

Қунанбойнинг ўттиз чоқли йигитлари саккиз уйини

олиб ётишарди. Худди Тўбуқтининг бир овули Қарқаралининг ўртасига кўчиб келгандай бўлиб қолди. Абай отасининг олдида зеркиб қолгундай бўлса, бир бошдан шу уйларга бориб, ўзига эрмак топиб келарди.

Буқун ҳам Абай нонуштадан кейин отасининг олдида чиқиб, Мойбосар тушган уйга қараб кетди. Чарақлаб қуёш чиқиб турарди. Қарқаралининг атрофини ўраб турган тепаликлар оппоқ қор билан қопланган, ялтираб ётарди. Тоғдаги қарағайларни ҳам момикдек қор босган. Ҳозир дарахтлик тоғлар Абайнинг кўзига оқ тўнининг тескарисини кийиб олган чолга ўхшаб кўринарди. Совуқ қаҳри-заҳрига олиб, шимолдан билинар-билимас совуқ ел эсиб турарди. Абай тулки тумоғининг боғини бойларкан, энасини эсига олди. Жўнаётган чоғида у: «тумоғининг боғини боғлаб юр, қулоғиндан санчиқ турса ёмон бўлади. Мана, кўриб ўтирибман-ку» деб ўзининг қулоғини кўрсатган эди.

— Ўзининг соғлиги қандай экан? Айниқса совуқ бўрон бўлаётган кунларда мени эслаётгандир! — деб, Абай Жидебойдагиларнинг ҳаммасини эсига олди; ўзи ҳам оналарини соғинган эди.

Усти музлаб қолган қаттиқ қор оёқ остида қисирлар, Абайнинг оёғидаги ихчам қилиб тикилган янги қора этиги, музлаб қолган қорда тийганиб-тийганиб кетарди. Абай энди ёш болалардек эмас, йигитчалардек кийинган: бошида қора баҳмал сирилган тулки тумоқ. Катталар почта тумоқ кийса, сўнгги йилларда йигитчаларга, шу сингарини, тулки тумоқ расм бўлган эди. Устига тийин пўстин, устидан ихчам қилиб тикилган кумуш ранг товланиб турадиган қора баҳмал тўн кийган. Қўлтиғини кенг ўйиб, енгини узун қилиб тикиладиган тўнни шу қарқаралик қозоқларгина кийишади. Буларнинг ёқаси ҳам бошқача бўлади. Қарқаралиларнинг тумоғи ҳам бошқача. Уларнинг тумоғи Тўбуқтиларнинг тумоғидек олти карж бўлмай, тўрт карж қилиб тикилади. Абайнинг бошида ҳам ўша ўз элининг тумоғи, белида қайиш камар эмас, яшил қийиқча. Бу ҳам йигитчалик аломати.

Абай кўчада тўп-тўп бўлиб ўтиб бораётган салт отлиқларни — овул одамларини кўрди. Буларнинг кўпчилиги Қунанбойнинг олдида келаётган одамлар. Кундагидек эртадан-кечгача улуғнинг уйида ғужғон ўйнайдиган мансабдорлар, давогарлар, арз қилгали келганлар.

Абай, Мойбосар тушган уйга етди. Дарвозадан кири-

ши блан бостирманинг тагида турган бир гала Тўбуқтиларга кўзи тушди. Буларнинг ичида бегона одам йўқ, ҳаммаси ҳам ўзи биладиган одамлар, қариндошлар, катталар эди. Буларнинг ўртасида санг-санг тўнни елкасига солиб, қизил мағиздан келган Мойбосар ва унинг ёнида Жақиб, Тўлепберди яна бирнеча ёш йигитлар туришган эди. Бошқа уйларга тушган Тўбуқтиларнинг ҳаммаси шу ерга жам' бўлишган экан.

Қозоқбой, Жумағул, Тўлепберди, Бураҳон тўртталаси, ёли қулоғидан ошадиган кулранг ғунонни йиқитиш ҳаракатида эди. Қарқаралига келганларидан буён тўп-тўғаракдан «Қунанбойнинг насибаси, тортиқ» деган ном остида семиз қўй, сўқимга боқилган биялар, онаси қисир қолиб, сут эмиб юрган семиз тойлар келаётганидан Абайнинг хабари бор эди. Афтидан, Мойбосар бир семиз молни сўйиб, ўз тўпи блан нажир қилмоқчи бўлса керак.

Ирғизбойлар Қарқаралига келаётганда йўлда ҳам, шаҳарда ҳам шу сингари иззат-икромни кўп кўришаётган эди.

Улар, ичидан, ўзларини ўзга қозоқларга нисбатан бундай кунларга, иззат-икромга етиштирган Қунанбойдан гоят миннатдор эди. Кулранг ғунаннинг семизлигини кўриб, Қунанбойдан яна ҳам миннатдор бўлишди. Шундай пайтлардаги одатлари бўйича «Мирзани» яна оғизларига олишди.

— Шу гал Мирзанинг обрўйи бошқача бўлаётир-ку!— деб, Жақиб гап бошлади.

Кейинги кунларда Оғасултон Қунанбойни, Қарқаралидаги арз қилгали келадиганларга қўшилиб Тўбуқтиларнинг ўзлари ҳам «Мирза» деб аташарди.

— Кўралмаган куйиб ўлсин! Эртага мачит ҳам битай деяпти... Бутун халқнинг муҳаббати бизнинг Мирзага оғди десангчи,— деди Мойбосар гердайиб.

— Мачитнинг ўзи ҳам шундай мачит бўлиптики, асти кўяберинг!.. Узи ҳам Қарқарали кўрмаган шани-шавкат бўлди-да...— дейишиб Бураҳон, Тўлепбердилар ҳам хурсанд бўлишди.

Абай Қарқаралига келгандан буён «мачит» деган гапни отасининг оғзидан ҳам, бошқа мансабдорларнинг оғзидан ҳам кўп эшитаётган эди. У отасининг кўпнинг оғзига тушиб, донгги кетиб, обрўйи ошишига сабаб ҳам шу мачит эканлигини яхши биларди.

Қунанбой ўтган йил ёздан буён шу атрофдаги энг биринчи мачитни шу Қарқаралига ўз кучи блан солдира-

ётган эди. Уша мачит бугун битган экан. Шаҳардаги муллалар, элнинг казо-казолари шу мачитни солдиргани учун Қунанбойни кўп та'риф қилишар эди.

Бундан икки-уч кун муқаддам Қунанбойнинг олдига келиб кетган домла-имом мулла Ҳасан Саратов ҳам:

— Қора халқдан хон туғилган ўзингсан... Мачитнинг каломи шарифдаги бир қисми Байтилло... худойи таборак ва таолонинг уйи... Уни нодон халқ, авом саҳроликларнинг ичига солдирдинг. Яратгучи эгамнинг севикли бандаларидан биттаси бўларсан. Иншоолло... — деб, кўп мансабдорлар, старшинлар, улуғларнинг олдида дуо қилган эди... Бу дун'ёсини ҳам, у дун'ёсини ҳам ёрлақанга ҳазрат қайтиб кетаётган чоғида Қунанбой унга бир от, бир туя бериб, уйига кузатдириб қўйган эди.

Абай ўз отасини бошқа мансабдорларга нисбатан кучи ҳам, халққа та'сири ҳам зўр эканлигини сезарди. Ҳозир Абай отасига синчиклаб қараб, разм солиб, унинг бунга қандай эришганини билгиси келарди. Брок бирга юриб, бирга турадиган бўлганидан бери отаси кўзига бир муаммодай кўринабошлади.

Кулранг ғуноннинг ғўштини сархил-сархил жойлари ошхонага жўнатилади. Бошқа уйларга тушган Тўбуқтиларнинг ҳаммаси Мойбосар ҳозирлаётган тушлик овқатга келишмоқда. Шунинг учун ҳовлида кирди-чиқди кўпайиб қолган эди. Келган одамларни Мойбосар уйга бошлаб, энди бемалол ўтиришмоқчи бўлган пайтда дарвоза очилиб, Қорабос кириб келди. У шошилганича келаётир. Мойбосар тўхтаб, уни кутиб турди. Қорабос яқинлашиб келиши блан:

— Олшекенг келади... Ҳозир Мирзанинг олдига Олшекенг келади дейишаётир. Шунга Мирза сизларни айтиб кел деб юборди... Қани дарров бўлинглар! — деди, Мойбосар блан Жақибга қараб.

Мойбосар дарҳол тўнининг енгини кийиб, дарвозага қараб юрди. Жақиб ҳам унинг блан бирга кетди. Абай бошқалар блан қолмоқчи бўлган эди, Мойбосар орқасига қайрилиб:

— Абай, юр сан ҳам!.. Қайнатанг-ку, қайнатангга салом бериб кел! — деб уни эрмак қилаётгандай қиқирлаб кулди.

Бундан икки йил муқаддам Қунанбой блан Олшинбойнинг дўстлиги қудаликка айланиб, шу Олшинбойнинг

Тусип деган ўглининг Дилда деган қизини Абайга бўлишиб қўйишган эди.

Қунанбой Қарқаралига келгандан буён, Олшинбой бирнеча мартаба келиб меҳмон бўлиб кетди. Бу атрофдаги бор мансабдорларнинг ичида Олшинбойнинг номи ўзгача бир донг чиқарган. Уни Олшинбой деб атайдиган одамни, Абай хали учратган эмас, уни фақат «Олшенкенг» дейилади. Бу ўлкада Қунанбойнинг номига тенглашадиган ягона ном шунинг номи. . .

Унинг авлод-аждодини ҳам бутун Тўбуқти, бор қарқараликлар «Қоракўк»¹ деб аташарди. Олшинбой машҳур Тиленшибийнинг ўғли. Унинг отаси Қозбекбий шуларга қараганда, Абайнинг қаллиги Дилда демак, бир теги-тахтлик, отоқлик ернинг боласи. Бу қаллиқчанинг қалин моли ҳам унча-мунча бўлмаса керак, негаким Қунанбой овулидан Қарқаралига юбориладиган тўп-тўп от, туялар аксари шу Олшинбойнинг овулига юборилар эди. Уларнинг фақатгина шу қудоликларими ё ундан бошқа илнжалари ҳам борми ҳарқалай, Олшинбой блан Қунанбой орасидан қил ўтмас эди.

Олшинбойнинг номини эшитганда, Мойбосар блан Жақибларнинг йўрғалаб қолишларининг сабаби шу эди.

Лекин Абай бор ерда Олшинбойнинг номи аталадиган бўлса, Мойбосар нуқул уни уялтириб:

— Шу киши сизнинг қайинотангиз бўладилар! Бу атрофнинг энг йўғон устуни шу киши. Устларига бостириб кирманг! . . Кирганингизда та'зим қилинг!— деб, тегажаклик қилаберар эди.

Абай Мойбосарнинг шу хилда эрмак қилиб кулишидан сиқилиб Олшинбойдан ўзини тортиб юрарди. Лекин ўтган сафар Қунанбой блан Олшинбой Абайни жўрттага чақириб олиб: «Уялма» дейишди. . . Йигит бўлдим, деб юрган чоғида, уни овулдаги келинчакларга ўхшаб, уялиб, қисилиб-қимтинишга мажбур қиладиган Олшинбой номини Абай у қадар хуш кўрмас эди.

Мана энди Мойбосар, Тўлепбердилар ёки чопар Жумағул сингари гапдан оғзи ҳормайдиган, ҳазилкашлар «куёв», «қаллиқ», «қуда томон» деб унга Дилдани эслатаберишларининг ўзи уни Дилдани йўлласа, кўнгли кетадиган қилиб қўйган эди.

Ҳозир уч-тўрт киши бўлиб, кўчада кетаётганларида ҳам Мойбосар Абайга қараб жиддийлик блан:

¹ Пойгада ютиб чиққан, зўр ҳурматни билдирадиган лақаб.

— Мана бу мачитнинг тўйи ўтиб, жиндак қўл бўшасин, шундан кейин сенга айтадиган бир жиддий гапим бор. . . Унақа енгиллик қилма, ёш боламисан, шукур зингиртдек азамат йигит бўлиб қолдинг. . . Олшинбойнинг овулига бекорга мол бераётир дейсанми буёқдагиларни? Шу гап Қарқаралидан қайтишда сенга айтадиган бир гап бор,— деди. Абай қовоғини солди-ю, индамай қўя-қолди, ичидан Мойбосарнинг нима демоқчи бўлаётганини сезиб турар, лекин асло кўнгиси келмас эди.

Унга Қорабос:

— Айтаман, айтаман, деб илинтириб юрмасдан «гап шу» деб қўяқолсангчи. Хаёлингда Абай билмайди деясанми? Бунинг балони биледи!— деди.

— Қўйинг, Қораака, қўйсангизчи! Шу гап, шу мах-ташларингизни қўйсангиз менга от миндиргандай бўлар эдингиз,— деб Абай Қорабоснинг елкасига осилди. У Қорабоснинг фе'лини, ширин сўзлигини яхши кўрарди. Шунинг учун ҳам тортинмасдан унга эркалик қилаберар эди.

— Шошмай тур, ҳали иш битсин. . . Айтганим айтган. . . Ҳали сен блан бир гаплашаман, гаплашганда ҳам ҳазилакам гаплашмайман!— деб, Мойбосар ҳалиги гапнинг тегида кўп гап борлигини сездирабошлади.

«Бу гапларни отам блан маслаҳатлашиб айтаётган бўлса керак-да!— деб ўйлади Абай,— Унда бу гап ҳазил эмас, чин бўлади-ку, қандай бало бўлди ўзи» — деб кайфи учиб кетди. . . Нимагадир шу тўғрида гап очилди дегунча, ҳақиқатан ҳам Абайнинг захраси учиб кетарди. . . Булар шундай қилган сайин Дилдадан кўнгли совиб борарди. Унинг номи Абайга гўё бир хил зўрлик ифодасидай туюларди.

Бундай вақтларда Абай қовоғини солиб ялт этиб қараб кўярдию, лекин ботиниб Мойбосардек оғанинг юзига қаттиқ гап айтолмас эди. . .

Шу пайтда улар Қунанбой тушган уйга етиб, ҳовлига киришди. Упир-тўпир қилиб юрган отлиқ ва яёв одамлар ҳовлининг юзини тутиб кетган экан. Катта ҳовлининг ҳарқат-ҳарқатида да'вогарлар бештадан, ўнтадан бўлиб, довра қуриб сўзлашиб ўтиришар эди: «Тергов, бийлик, фатво, шарт, айб, гина, уруш, яраш. . .» Тўда-тўда бўлиб ўтирганларнинг кўпчилиги тумоғлари, тўнларига қараганда Бўшон элининг одамига ўхшарди. Буларнинг ичида Балхаш бўйидан келган Додон элининг одамлари,

Тўбуқтиларнинг чопони ёки Доғонди, Керейларнинг жуғ чакмони, чўққи тумоғи ҳам кўриниб қоларди.

Бу кенг ҳовлидаги тўпларнинг қайси уруғдан эканлигини кийимларидан ташқари яна бир аломатларидан аниқ билиш мумкин. Кеча Қорабос Абайга ҳар қабиланинг отига босадиган тамғасини айтиб берган эди. Абай ҳовлидан ўтиб бораркан, ҳар тўпнинг олдида боғлақлик турган отларнинг сонига тамғасига диққат қилиб борар эди. Ана «Кўз тамға», икки доиралик тамға босилган отлар — Орғинлар блан Бўшанларнинг оти, мана бу «ашамай» тамға босилган отлар — Керейларнинг оти. Ана у кўк от-чи — Ҳа, бунга «шўмиш» тамға босилган — наймонларнинг оти экан. «Бу ерда наймонлар ҳам бор экан-да!» деб ўйлади Абай. Икки ерда араб алифбесининг «шин» ҳарфига ўхшаш тамға босилган оти — киборларнинг отини ҳам кўрди. Абай ҳовлида бироз айланнишиб, шуларни тамошо қилмоқчи эди, лекин катталар тўхтамасдан уйга киришди. Жақиб олдин бориб, Қунанбой ўтирган уйнинг эшигини очди. Уч-тўрт киши баравар кириб салом беришди. Катта, ёруғ уйнинг остонасидан тўригача қимматли қизил гилам солинган. Уйнинг тўрт томон деворига, шаҳар одати бўйича, қимматли поча пўстинлар илинган. Кашта тикилган чойшаблар, жойна-мозлар тутилган. Кўрпа-тушак, момиқ ястиқлар блан безатилган. Букланадиган катта хон тахтанинг икки томонида Олшинбой блан Қунанбой катта-катта, оппоқ ястиқларга ёнбошлашиб ўтиришган экан. Келганлар салом берганларида Олшинбой блан Қунанбой тилар-тиламас лабларини қимирлатиб, зўрға алик олишди.

Келганлар Олшинбой блан Қунанбойнинг икки томонини олиб ўтиришди. Олшинбой нима ҳақидадир сўзлаётган экан, буларга қараб сўзини бўлиб, тўхтаб қолди. Қунанбой: «гапираберинг» дегандай ишора қилди.

Барваста келган, икки юзи қипқизил, оппоқ соқоллик Олшинбой қора камзулининг устидан поча пўстинини елкасига ташлаб ўтирарди. Бошида кулранг дўппи-қозоқ тақияси. Дўппининг икки томонидан бошидаги гардиш-гардиш ялтироқ този кўриниб турарди. Яқинда қирдирган оппоқ сочи чиқиб келаётган бўлса ҳам, унинг тозини яшираолмасди.

Олшинбой эшикка қараб ўтириб, катта қирра бурнини кўтариб сўзида давом этиб:

— Боймурийнинг ўзи ҳам қовоқ-думоғ қилиб, гапиргу-

си келмайди. . . — деган эди, Қунанбой бошини кўтариб, Олшинбойга қаради. Олшинбой зардаси қайнаб кетган Қунанбойнинг юзига тикилиб:

— «Бўжейни зиёфатга айтсам Қунанбой ёқтирмайди, Тўбуқти қачондан бери менинг қозонимга хўжайин бўлиб қолди» дейди, — деди.

— Боймурин унинг ёнини олишининг важи нима экан, шуни айтдимиз? . . — деди Қунанбой.

Абай сўз нима тўғрисида кетаётганини яхши биларди. Утган куни отаси шу Олшинбой блан анча вақт суҳбатлашиб ўтиргандан кейин, ниҳоят ундан Бўжейга бир совуқ гап айтиб юборган эди. У «Бўжей арз қилиб, оёғимдан олишини қўйсин! Акс ҳолда сур чопонини кийдириб¹, бўйини газлатиб² ҳайдатиб юборилмагунча қўймайман!» деган эди. Қунанбой блан Бўжейнинг ўртасидаги келишмовчиликни битириш масаласи Олшинбой блан шу Қарқарали қозоқларнинг яна бир устуни бўлган Боймурин орқали олиб борилаётган эди.

Бугун Олшинбой у томондаги гапнинг ҳозирги чўққиси қай томонга қийшайганидан Қунанбойни хабардор қилгали келган бўлса керак.

Боймуриннинг Бўжейни қўллаб юришини Қунанбой фақат ҳалиги гапдан эмас, бошқа вақтларда ҳам билиб юрар эди. Қунанбой Боймуринга э'тибор қилмас, унинг асосий душмани Боймурин эмас эди. Ранжиса ранжий берсин, унинг ранжиши оғир келса, Олшинбойга оғир келади. Иккинчидан Олшинбой «сени деб қариндошим Боймурин блан ўртамизга низо' тушди» деб Қунанбойга ола қарамайди.

Сўнгги йилларда Қунанбой блан Олшинбойнинг бири-бирига бўлган садоқати бирнеча бор синалган. Қариндошдан ҳам қудалик дўстлик ширинроқ келиб, иккаласи ҳам унча-мунча ранжларни кўтариб кета берадиган бўлиб қолишган. Шунинг учун аввалги сўзини ўша ҳолича қолдириб, Олшинбой Қунанбой кутаётган жавобга кўчди.

— Аввал унинг жавобини айтайин, кейин бир маслаҳати бўлар. Бўжей сенинг ўша гапнингга енгиллик қилиб, ўйламасдан жавоб берибди. «Сур чопонни бизнинг Мир-

¹ Сур чопон — маҳбус кийими.

² Бўйини газлатиб — кафанини кўлига бериб юбораман деган ма'нода.

за бичган эмас, худо бичган. Уни кимга буюришини ҳали кўрармиз. . . » дебди. Унинг қўлтуғига ё Боймурин ё яна бошқа бир одам сув пуркаётган бўлса керак!

Бу жавобни эшитганда, боядан буён жимгина ўйланиб ўтирган Мойбосар, Жақиблар сесканиб кетиб бақрайиб қолишди.

Ичларида: «Бу қандай қутириш? Бунга бир бало бўлганми ўзи! Харом ўлайин деган экансан! . . . Ўз увалинг ўзингга» дейишди.

Абай ҳам Бўжейнинг қандай жавоб беришига интиқ эди. Ҳалиги Олшинбой айтган гапга у ҳам ҳайрон қолди. Ичидан: «Бу қандай алам, қандай ўртанишдан туғилган гап экан? . . . Яна қандай мардлик-а?» деб ўйлади.

Қунанбой бу қайсарлик блан берилган жавобни эшитганда бошини кўтариб, ягона кўзи блан қаршисидаги деразага тикилганича қотиб қолди. Унинг қонсиз юзи қаттиқ ғазабдан бўғилиб, қорамтир товлаб бораётгандай кўринар эди.

У на бир товуш, на бир ҳаракат, на бир сўз блан сир бермади. Ҳаммасини ичига солиб, бўғилиб, дамнини чиқармаганича ўтираберди. Унинг юзига ён томондан икки марта қараб қўйган Олшинбой ҳайрон бўлиб, ичида Қунанбойга қойил қолди.

«Ичида, ҳаммаси ичида! Юраги эт эмас, тош бўлса керак! . . . » деб қўйди Олшинбой ўзича. У бошқа мансабдорлар ичида Қунанбойга ўзгача баҳо берганида Қунанбойнинг мана шундай пайтларда ўзини ғоят тутабилиши, ўзгача бир саботини кўзда тутиб берган эди.

Уйни сукунат босди. Ҳали даҳлизда қолган Қорабос астагина эшикни очиб, оёғининг учи блан битта-битта босиб келиб:

— Майор келибди, мирза, сизга келган экан,— деди.

Қунанбой шунда ҳам пинагини бузмай ўтираберди. Бироздан кейин эшик очилиб, барваста келган майор кириб келди. Унинг ёнида қотмагина, рангги пиноҳдек, чўққи соқол қозоқ тилмоч Қасқа ҳам бор эди. Бу тилмоч бу ерга кечаю-кундуз келиб-кетиб турарди.

Майор, Қунанбой ва Олшинбойлар блан қўл бериб сурашди-да, Қунанбойнинг рўпарасида турган стулга ўтирди. Унинг катта-катта мовий кўзлари сал ғилайлашиб қарарди. Унинг юзи-кўзини жингалак сапсариг соқол босган. Гардани қилқизил бўлиб, икки қатланиб турарди. Буни қозоқлар ўз оти блан атамай, ўзга майорлар синг

гари, кўринишидаги аломатлари блан атарди. Бошқа майорларни битта аломати блан: «чиройлик майор», «семиз майор» деб ёки сепкилига қараб «сепкилли майор» дейишса, бунинг неча хил сифати бўлса ҳаммаси блан аташарди. Ба'зан «гилай майор», ба'зан «жун майор», ба'зан «пишган бош майор» ҳам дейишарди. Қунанбой блан Олшинбой атрофидагилар уни ақли кам деганга ишора қилиб «пишган бош майор» дейишарди. Бу майор Қунанбойнинг айтганига юрабермас, ўз ихтиёри, ўз йўли блан иш тутар, шунинг учун ҳам Қунанбойга ёқмас эди.

Қарқарали округининг бутун инон-ихтиёри, амр-фармони Қунанбой блан шу майорнинг қўлида. Қозоқлар округни «дуан» деб, буларни дуанбоши дейишарди. Қунанбой округнинг бошқарувчиси бўлиб, бу майор унинг ўринбосари эди. Шунинг учун Қунанбойни Оғасултон ҳам дейишарди. Учинчи бир кишини кичиксултон дейишарди. У ҳозир шаҳарда эмас эди.

Майор ҳозир Қунанбойнинг олдига Бўжей масаласи блан келган эди. Қунанбой Бўжейнинг жавобини эшитиб, ғазабидан чатнагудай бўлиб ўтирган пайтда, бу майорнинг келиб қолиши айни муддао бўлди.

Шундай пайтларда Қунанбой, ортиқча такаллуфларга бориб ўтирмасдан, тўғридан-тўғри ишга бошлар эди. Уша одатини қилиб дарҳол гап бошлади:

— Майор, сен Тўбуқти авлодидан эмас эдинг-ку. Қарқаралига келганингдан буён жигарларингни топиб олганга ўхшайсан, ҳарқалай Бўжейни ҳайдатиш керак, қоғозларини тўғрила деган эдим. Шу ишни хўп чўздинг. Унга жон куяр бўлиб қолдинг, жигарингни нима ба-ло? ..— деди.

Қунанбой ягона кўзини майордан олмай, ўқдек қадаб, заҳарини сочиб турарди. Майор: «Таржима қил» деб, тилмочга қаради.

Қасқа тилмоч иккиланиб бир Қунанбойга, бир майорга қаради; чўкка тушиб ўтирган жойида типирчилаб қолди. Бир томондан рус тилини унча яхши билмагани бўлса, иккинчидан икки улуғнинг бир-бирига айтаётган қаттиқ гапини тўппа-тўғри етказишда иккиланаётгандай эди. Гоҳ ер чизиб, гоҳ ўзини уёққа-буёққа ташлаб, нима қилишини билмай қолди.

Қунанбой бунинг сўз бошлайолмаётганини кўриб, тутақиб кетди-да:

— Ҳой, тилмоч, айтган гапимни батамом етказ-чи шунга!.. Ичининг оғзида ўтирган сўфи тўрғайдек мунча думингни липиллатасан!..— деди.

Мойбосар «тўрғай» деганда кулиб юборди-да, Қунанбойнинг ғазабли чеҳрасига қараб дарров ўзини тутди. Лекин ич-ичидан кулгиси қистаб, ўлаёзиб ўтирарди. Бу ўхшатиш Абайга ҳам ғоят қизиқ туйилди... унинг кўз олдига қарчиға солиб юрган пайтларида кўрган, ичининг оғзида думини қоқиб, ҳали уёққа, ҳали буёққа айланиб турадиган шақ-шақ келган эди. Ҳақиқатда ҳам бу шўрлик тилмоч ҳозир худди ўшанга ўхшарди. Лекин бўлаётган гап ҳазил гап эмас. Кулгининг ўрни эмас. Абай Мойбосарнинг ҳалигидай енгиллик қилиб, кулиб қўйиб, кейин ҳижолат тортганини пайқаб ўзини босиб олди.

Ниҳоят тилмоч қийнала-қийнала бутун гапни майорга тушунтириб берди. Майор шошмасдан, йўғон товушини барала қўйиб, гап бошлади.

— Бизларга ҳокимлик кеки бўлган одамдан ўч олиш учун берилган эмас. Бўжеи Ералиновдан тушган қоғоз кўп, текшириш керак! Яна унинг тарафдорлари ҳам кўп. Уни ҳайдатма, шошмай тур!

Шундан кейин иккаласи гап талашиб айтишиб кетишди.

— Шундай қилиб, бизларни олиштириб қараб ўтирмоқчисанку! Мақсадинг шу!— деди Қунанбой.

— Мен ўзимча қилаётганим йўқ... Оғасултон бўлиб келган Қусбек, Жомантойларнинг ҳам фикри шу. Ҳатто мана бу Олшинбой биладиган Боймурин ҳам шу фикрда...

— Улар ким? Битта-яримта!.. Озчилик! Яна кўралмаганидан шундай қилаётир. Кўп элнинг кўп мансабдорлари менинг сўзимни ма'қуллаётир. Ўзинг ҳам кўриб турибсан-ку, ё шундай эмасми?

— Озчилик бўлса бўлаберсин, лекин қонун — подшоҳликнинг қонуни шуларнинг гапига ҳам қулоқ солади. Ушаларнинг сўзи ҳам юқорига, улугга етади-да!

— Етказадиган сансан-да! Айбдорнинг ёнини олиб ўтирганингдан кейин, дуан ошиб, уларга бормайдими!

— Қунанбой мирза, сен ундай қилиб мени айблама! Бунинг ўзи икки юзлама ханжарга ўхшаган иш.

— Биладан, мақсадинг нима эканлигини яхши биламан!

— Оғасултон ўрнингизни унутманг!.. Сизни ҳам, мени ҳам корпус сайлаган,— деб майор трубкасини тутатиб уйнинг у бошидан бу бошига юрабошлади. Майор ҳам, жаҳдли чиқиб, қипқизариб, бўғилиб кетган эди.

Қунанбой яна бир нарса демоқчи эди, Олшинбой йўл бермади. Дуан бошлиқларининг гапи шу таҳлитда давом этадиган бўлса, урушиб кетишлари турган гап эди. Бу беҳуда иш бўлар эди. Олшинбой бундай ишга йўл қўйиши тўғри келмайди. Қунанбой учун ҳам, ўзи учун ҳам зарарлик бўлиб чиқади... У боядан буён хон тахтага тирсагини тираганича, қимирламай ўтирган эди, энди ўзини орқага ташлаб, қаддини ростлади-да:

— Ҳой, мирза! Ҳой, майор! Сабр қилинглар-чи! — деди.

Олшинбой блан фақат Қунанбойгина эмас, майор ҳам ҳисоблашар эди. Кўп оғир ишларни шунинг блан бирга битиришган. Шу кунга қадар бир-бирларига қошдан қовоқ қайтаришмаган. Яна Олшинбой ўзи улуғ бўлмаса ҳам, ҳақиқатга келганда кўп-кўп старшинлар, ҳатто Оғасултон сайловчиларнинг ҳам энг зўри деб саналар эди. Буни майор ҳам яхши билади. Олшинбой блан ҳисоблашмай илож йўқ. Олшинбой сўз қотганда, уёқдан-буёққа юраётган майор тўхтаб, ер остидан Қунанбойга бир назар ташлади. Афтидан, Қунанбой ҳам Олшинбойнинг сўзига қулоқ соладиган.

Тутақиб, нафаси оғзига тикилиб келган майор стулга ўтирди.

— Улуғлар, сизлар бунақангги ман-манлик қилманглар!.. Яхши эмас! — деб Олшинбой гап бошлаши блан Қасқа тилмоч майорга қараб бор вужуди блан букилиб, тушунтира бошлади:

— Бирингиз бирингизга суянчиқсиз. Фақат аҳил бўлсангизгина элни бийлайсиз. Аҳил бўлмасангиз нимани бийлайсиз. Ўзингиз блан ўзингиз овора бўлиб юрт ҳам қолади, иш ҳам қолади. Келишиб ишланглар. Ўзаро келишаолмасангиз биз сингари ўртадаги, холис одамнинг сўзига қулоқ солинглар. Менинг сизларга айтадиган гапим шу! — деб, иккала улуғга ҳам бир-бир қараб қўйди. Энди буларнинг ўзини босиб олганини кўриб, Олшинбой давом этди. Энди, Бўжей масаласига келсак,— деб, Қунанбой томонга энгашти — мен шу иш юзасидан келган эдим. Қани майор энди шу ишни букун кечга қадар тўхтатиб туришга рухсат беринглар-чи менга! Сизлар икка-

лангиз ҳам шу гапни ҳозирча тўхтатиб туришга розилик берасизларми?

Олшинбой сўзлаётган пайтда Қорабос даҳлиздан сирланган чуқур сариқ чорада қимиз олиб кирди. Мойбосар ва Абайлар дастурхон ёзиб, ялтироқ сирли косаларда катталарнинг олдига қимиз қўйишди.

Юзи сал қурумланиб¹ турган сапсариқ қимиз Мойбосар архарнинг мугизидан ясалган идиш блан шопирганда, кўпирмасдан пиш-пиш этиб жимирлади.

Дастурхонга уч товоқ оширма бўғирсоқ қўйилди. Олшинбой сўзини тамомлаб қолган пайтда, Қорабос катта товоқда иссиқ овқат олиб кирди. Бу одатдаги қовирдоқ эмас, Қунанбойнинг қимиз блан ейдиган жовбуйрек² деган овқати эди.

Олшинбой сўзини тамомлаши блан Қунанбой уни ҳам, Мойбосарни ҳам овқатга таклиф қилди:

— Қани, овқатга қаранглар! Бисмилло...

Мачит соламан деб, имом ҳазрат блан кўпроқ борди-келди қилганидан буён Қунанбойнинг ўзи ҳам, оми бўлишига қарамай, ўша диндор, тақводор «оғзидан бисмилло» тушмайдиган фотиҳани қўймайдиган кексаларга эргашиб, анча тақводор бўлиб қолган эди.

Олшинбойнинг сўзини тамом қилишига биринчи баҳона таом келиб қолгани бўлса, иккинчиси ортиқча гапга ўрин йўқлиги эди. Олшинбой шу ишга киришиб «ўзим битираман» дегандан кейин, майорнинг ҳам ўзбилармандчилик қилишининг ҳожати йўқ эди. Агар нотўғри битирса, уёғини ўшанда кўради. Бордию, дуруст томом бўладиган бўлса, бу ишни Олшинбойга топширишдан яхшиси йўқ. Шунинг учун майор ҳам:

— Фикрингизга қўшиламан, майли тўхтай. Жавобини ўзингиздан кутаман,— деди. Шундан кейин қимизхўрликка берилиб беш паранг коса қимизни уст-устига ичиб юбориб, жовбуйректан озгина еган бўлдию, хайрлашиб чиқиб кетди.

Тилмоч овқат тамом бўлгунча ўтирди. У кетгунча Қунанбой ҳалиги иш ҳақида оғиз очмади. Бироздан кейин дастурхон йиғилиб, тилмоч ҳам кетди. Шундан кейин Қунанбой:

¹ Қурумланиб — яхши қимизнинг юзида майда-майда қурумга ўхшаган нарса сузиб юради.

² Жовбуйрек — буйракнинг устидаги ёғини шилмасдан қовирилади.

— Жигилдонини порага тўлдириб олган бу пишган бошининг галини кўрдингми?.. Бўжей блан Бойсол Боймурин орқали бунга хўб тиқиштирган десангчи... — деб боядан буён таноби узилмаган хаёлининг бир чигал ерини ёзди.

Олшинбой ҳам шу ҳақда ўйлаётган эди. Лекин у Қунанбойга нисбатан чуқурроқ ўйлаб, турли-туман ўринсиз шубҳаларга бориб, ташвиш тортаётган эди. Қунанбойнинг сўзига дарҳол жавоб бермади, анча вақтдан кейин:

— Порани-ку, қўябер-а. Пора емайдиган улуғ бор дейсанми? Унгдан ҳам, сўлдан ҳам баравар олиб, баравар ҳазм қилиб, эпини қилаётганлар озми? Бу ерда гап шундагина эмас-да! — деб, бугун Қунанбойга ўзича айтмоқчи бўлиб келган гапига кўчди. У ба'зи вақтларда пешонасини тириштириб, кўзини юмиб сўзлар эди, ҳозир ҳам шундай кулиб:

— Мен бу бўлаётган ишларнинг ҳаммасига чеккадан кўз солиб турибман-ку... «Тўққиз қур'ада ўйнаётганларга қараганда, ўйиннинг боришини чеккадан қараб турган одам яхши билади» дер эди. Бизнинг бий... — деб, ўз отаси Тиленшибийнинг ҳам сўзларини эслаб қўйди. — Айтганидек Тўбуқти ичида бўлаётган ўйиннинг энди бошқа бир тус оладиган пайти етди. Буни бир ёқлик қилинмаса, улғайиб кетадиганга ўхшайди! — деди-да, бироз ўйланиб қолди.

Қудасининг гапни бу томонга буриши Қунанбой учун ажиб бир янгилик эди.

— Олшеке, Бўжей блан Бойсол Тўбуқтида оёғимдан олган бўлса, энди дуонга келганимдан буён ёқамдан олмоқчи бўлиб қолди. Қандай қилиб индамайман! — дейиши блан Олшинбой чап қўлини хон тахтадан бироз кўтариб:

— Олишадиган бўлсанг, сен ҳам аямайсан. Олишгандан кейин у ҳам аямайди. Лекин ҳалиги майорни ҳам кўрдинг! Фақат майорнинг ўзигина эмас, унинг орқасидаги пайт пойлаб юрган, Боймурин сингари нимадан баҳона топиб, сени илинтиришни билмай юрганлар озми?.. Ушаларнинг ҳаммаси Оғасултонликдан биратула умидини узган дейсанми? Эртаю-кеч орқанга тушиб, «ёзғир шайтон» блан пайингни қирқиш пайида. Аслида бошинг аралашган ишнинг улғайгани курсин, — деб бир нозик масаланинг учини чиқариб қўйди. Қунанбой энди-

гина бу ишларнинг тагига тушуна бошлади. Ҳалиги майор ҳам, мана энди Олшинбой ҳам Бўжей блан Қунанбойнинг жанжалининг остида кек ётади деган гапга ишора қилаётир. Бу гап улғайиб, бора-бора «Оғасултон Оғасултон бўлатуриб, Бўжейнинг овулига ҳужум қилди, ўзи бош бўлиб кўп бегуноҳ одамларни қақшатди, дарра урдирди» деган гаплар кўпайиб, бошига бало бўлмай қоладими? . . . Бўжейнинг «арзи», «аямайди», «текшириш керак» деган гаплар бир аланганинг учқунлари. . .

Қунанбой хаёл суриб, Олшинбойнинг юзига қараганича «Қани, кўнглингдаги бор гапнинг ҳаммасини айтчи» дегандай индамай турарди. Олшинбой тикка Қунанбойнинг юзига қараб ўтириб, салмоқлаб сўз бошлади:

— Букун мана мачит ҳам битиб, обрўйнинг ортиб, доннинг кўпга кетди. Шуни кўралмайдиган одамлар ҳам кўп. Аввало ана у корпус, майорнинг ўзи кўролмайдди. Кечириш блан киши бош эккан бўлмайди. Кўнглингдаги бор гапни чиқариб ташла. Бу ҳам бир Қунанбойлигинг бўлсин. «Эзгулик иш устида гуноҳдан пок бўлайин» деганинг бўлсин. Уша қариндошинг Бўжейни душман қилиб бегоналарга юборма! . . . Жигарлигингни қилиб, бағрингга торт, яраш!

Қунанбой хийла вақтгача жавоб бермай, ўйланиб қолди. Ярашишни Олшинбойдек одам илтимос қилаётганда, ҳарқандай жавобни ҳам ўйламасдан бериб бўлмайди. Аслида Қарқарали дуонининг энг зўр, энг эʼтиборлик одами шу Олшинбой. Кўп уруғларнинг не-не жанжали ҳам шунинг олдида бир ёқлик бўлади. Қолаберса, Қусбекдек одам ҳам шу Олшинбой блан сўзга боришиб қолиб, Оғасултонликдан ўчиб кетди.

Мана шу Олшинбойнинг дўстлиги орқасидагина оз уруғ Тубуқтининг Қунанбойи Оғасултон бўлди. Яна Бўжейни душман қилиб четга турта берса, у остида ётиб ҳам оёғини гажийдиган кўринади. Ишнинг кетиши шуни кўрсатиб турипти. Ундан кейин, қилганда, Бўжейга бу қилди. Бўжей ҳали бунга нима қилди? Қунанбой Олшинбойки ўртага тушгандан кейин кўнишдан яхши чора йўқ, деган қарорга келди. Ўзига қолсаку «кечиш» хаёлида ҳам йўқ эди-я! Агар Олшинбойдан бошқа одам ўртага тушганда осонлик блан кўна қолмас эди. Энди бу одамнинг йўли бўлак. . . Шунинг учун Қунанбой:

— Олшеке, ҳамма ишдан хабардор бўлиб, кўриб-билиб айтаётирсиз. Дўст бўлганингиз учун айтаётирсиз.

Шуни билмасам айб ўзимда бўлади. «Асти кечирмасман» деган эдим. Лекин қайсарлик қилиб қаерга борардим? Энди худо билсин, сен бил, ўзинг бартараф қил,— деди.

Гап шунинг блан тамом бўлди-да, бироз ўтиргандан кейин Олшинбой уйига кетди.

Бўжей учун Абай ич-ичидан хурсанд бўлди, ҳатто ичидан Олшинбойга ҳам бирқадар меҳри товлангандай бўлди... Мудҳиш, беомон ёвликнинг Шаҳди қайтиб дўстликка айланганини Абай «ух» деб шодланиб қарши олди.

3

Шу гаплар бўлган куни кечқурун Абай ёлғиз ўзи Қарқарали шаҳрини кезгани кетди. Ба'зан диққат бўлиб ҳамгин тортса, ё бир нарсадан хурсанд бўлиб кўнгли кўтарилса, мана шунақа ёлғиз чиқиб кетарди. Кун кечкиргани блан ҳали қуёш ботмаган эди. Шаҳар четидаги қарағайлик гўзал тоғнинг чўққиларида ҳали, қипқизил алангадек ёниб турган шу'ла ётарди. Тоғда шамол бўлса керак, унинг яйдоқ жойларида, зарҳал қор зарралари учиб ўйнарди.

Шаҳар ичида шамол йўқ, лекин совуқ. Кишининг руҳини енгиллаштириб, ўзини беғам қиладиган бир пайт. Тоғнинг шаҳарга қараб турган бағрини кеч кўланкаси босди. Яқин ерлардаги чўққи тошлар ҳам, ўша кўланка ичида кўкимтир тортиб, қоронғуликка кириб бормоқда...

Абай ўзлари тушган уйдан икки-уч кўча нарида гангир-гунгир сўзлашиб, муюлишдан қайрилиб келаётган бир гала одамларни кўриб қолди... Буларнинг ичида Абайга таниш одам кўринмади. Хандон ташлаб кулиб, сўзлашиб келаётганларнинг ҳаммаси эгни юпин, шаҳар одами эканлиги кўриниб турарди.

Абай кўча блан битта бўлиб келаётган ёш-қари кишиларга қараб, кўчанинг ўртасида туриб қолди. Лекин ҳеч ким Абайга э'тибор қилмади, музлаб қолган қорни ёғир-ёғир босиб, яқинлашиб келишмоқда эди. Абай энди пайқади: булар оппоқ соқоллик, кўркам бир чолни ўртага олиб келишаётир... Чол кулиб буларни ҳам кулдириб келмоқда эди.

Ажиб, чолни икки киши етаклаб келмоқда. Чол қаддини расо тутиб, бошини юқори кўтариб келаётгани блан ҳечёққа қарамасди. Сўзлаганда ҳам тўппа-тўғри, олдига

қараб сўзларди. Абай бу ўзгача чолга ҳайрон бўлиб, туриб-туриб, ниҳоят тушунди: чол кўр экан...

Кўпчилик Абайни пайқамагани яхши бўлди... Улар ёнидан ўтиб бораётганда Абай ҳам ўшаларга қўшилиб кетаберди. Кўчадан қўшилганлар фақат Абай эмас, ба'зи бир эшик олдида турганлар, дуч келиб қолганларнинг ҳаммаси ҳам чолга қизиқиб унга эргашмоқда эди... Абай орқароқда кетаётган мош-гурунж соқоллик бир одамдан:

— Бу киши ким бўлади, оға?.. — деб сўраган эди, у одам ҳайрон бўлиб:

— Ие, Шўжекенгни танимайсанми?.. Бу қандай гап бўлди?.. Шўже, Шўже оқин-ку? — деди.

Абай Шўженнинг номини кўп эшитган бўлса ҳам, лекин ўзини кўргани шу эди... Унинг номини эшитиш билан югурганича тўпнинг олдида кетаётганларнинг ичига қўшилиб, Шўжени яхшилаб кўриб, сўзларига қулоқ сола бошлади.

— Шўжеке, юринг бизникига! Мана бизнинг уйга етдик. Мен Бекберганман, — деди бирга келаётганлардан биттаси...

— Йўқ, бизникига борадилар...

— Ҳой, қўйсангларчи, мен ўзим аллақадан олиб келаётирман!..

— Ие, нима деяпсиз, Шўжеке бизнинг уйга тушган! От ҳам бизникида турибди! — деди яна биттаси.

Шундай талаш бошлангандан кейин, бирга кетаётганларнинг ҳаммаси тўхтаб қолишди. Ўтган-кетганлар ҳам тўхтаб, ҳалигиларга қўшилмоқда эди.

Ҳалиги «бизнинг уйга-бизнинг уйга» ларни эшитиб Шўженнинг ўзи ҳам тўхтаган эди. У хурсанд бўлиб хандон ташлаб кулди-да:

— Э, биродарлар, мен ҳам ўз фикримни айтайми? — деди.

Ҳамма қадрлик кексанинг оғзидан чиқадиган гапни эшитишга муштоқ бўлиб:

— Айтинг, айтинг... Шўжеке!.. Майли, ихтиёр ўзингизда, ўзингиз айтинг!

— Қаерда қолишни хоҳласангиз айтаберинг! — деб, атрофдан қистайбошлашди.

Шўженнинг товуши жаранглаб бошқа ҳамма товушни босиб кетди:

— Менга қаранглар, мени зиёфат қиласиз, юмшоқ тўшак ёзиб берасизларда... хўп, жигарларим... ҳамма-

ларингизни уйингизда ҳам меҳмон бўламан... Шу беш кун ичида Шўженинг халқимига тош тиқилиб қолмас ахир, шу қизил қорин омон бўлса, таклиф қилаётганларнинг ҳаммасини бурнидан ипга чизиб, биттасининг уйида тушлик, биттасининг уйида кечлик овқатини баҳам кўрарман. Ҳозир изғирин туриб кетди, кеч кирган бўлса керак. Энди менинг кекса вужудимни тўрт томонга чўзғиламасдан, шу яқиндаги бирор эшикка киргизиб юборақолсаларингиз яхши бўларди...— деди. Шўжейнинг гапига кулиб қулоқ солиб турганлар унинг хоҳишига рози бўлишдан бошқа чора тополмади. «Яқин дарвоза» шу ернинг ўзида эди.

Уй эгаси югурганича уйга кириб кетди. Тўпланиб турганлар, Шўжени ташлаб кетишга кўзлари қиймай, ҳамон туришар эди.

Шўжени зиёфат қилишдан умид узган халқ энди Шўженинг бирор оғиз сўзини эшитмасдан, тарқалгиси келмас эди.

Шўженинг ёнида турган кекса одам уни гапга солгуси келди шекиллик:

— Э, Шўжеке, дуонга яқинда келдингиз, бу ерда бўлаётган шов-шувларни эшитаётирсизми? — деган эди, Шўже:

— Қани гапирчи! Нима гап! Дуонинг яна нима деяпти? — деди.

Ҳалиги одам, шаҳар янгиликларидан хабардор экан «Қунанбой солдираётган мачит битди. Олшинбой блан Қунанбой шунинг тўйини қилишмоқчи. Яна Оғасултон Қунанбой қариндоши блан ярашадиган бўлибди. Улуғ блан Олшинбойлар уларни топиштириб қўядиган бўлишибди» деди.

Абай бу гапларни эшитиб ниҳоятда таажжубланди. Уз отасининг номини шундай ерда эшитаман деб хаёлига ҳам келтирмаган эди. «Мачит-ку, мачит-а, ҳатто Қунанбойнинг ким блан аразлашиб, ким блан олишиб юрганигача бутун халққа ма'лум экан-да!» — деб кўп ҳайрон бўлди.

— Ҳа, энди олишаман деб улуғлигидан айрилиб қолмасин дейди-а.

— Қунанбойга ғамхўрлик қилаётган Олшинбой экан-да!

— Бўлмасам-чи, ҳаммасини ҳам ўртасидаги низо'ни кўтариб, бир-бири блан топиштириб юрадиган ўша Олшинбойларда...

— Тўбуқтини обрўга эга қилиб, улуғ қилиб, ҳаммадан устун қилиб қўйган ҳам ўшаларнинг ўзи.

— Энди мана, Тўбуқтининг жонбозларидан на қас-собчиликда ёғлик гўшт қолаётир, на дўкондорда кўзга кўринарлик мол қолаётир. Бу атрофдаги қўсларда ҳам на семиз той қолди-ю, на семиз бия. Ҳаммасини ҳазм қилмагунча, кетмайдиганга ўхшайди дейишаётир.

Шўже бу гапларни тингларкан, кулимсираб турди-да, бир нафасда қофияга солиб, ўлан қилиб айтиб юборди:

— Бор экан бир оқсоқ кал ва бир сўқир,
Қур'онни муёв-муёв мулла ўқир,
Оқсоқ берди сўқирга халқни бойлаб,
Сарасия халқ молининг сўқир чўқур!

Турганларнинг ҳаммаси дув кулиб юборишди... Оқиннинг бу қадар усталик блан, бу қадар тезлик блан шунчалик ўткир гап айтишганига ҳамма ҳайрон эди.

— Оқсоқ кал дегани — Олшинбой.

— Сўқур дегани — Қунанбой.

— Бу гап тортмайдиган чолинг бир оғиз сўз блан ҳаммасини ҳам ер блан битта қилди қўйди! — дейишиб, бири олиб, бири қўйиб сўзлайбошлашди. Абай бу гаплардан қаттиқ уялиб, ўзини четга олди.

Уй эгаси чиқиб, Шўжени уйга олиб киргач, Абай уйига қараб кетди.

Ерга қараб кетаётган Абайнинг қулоғидан ҳалиги бир оғиз ўлан асти нари кетмас эди. Ҳамма гапи ёдида, ичида қайта-қайта такрорлайди.

Унинг назарида мана шу бир оғиз ўлан икки уруғнинг минорадек гердайишиб турган икки устунини бир урушда ер блан яксон қилгандай бўлди.

«Олшеке» деганлари — «Оқсоқ кал» бўлди. Олшинбой бир оёғини силтаб босарди. Мана, «Оғасултон», «Мирза» аталган ўз отаси — «Сўқир!» бўлди. Яна қандай Сўқир денг. Қарқаралининг беҳисоб бойлигини, бор-йўқ сархилини ёлғиз ўзи чўқиб еб ўтирган Сўқир!..

Оламда сўздан ҳам кучлик нарса борми? Абай Қоратойнинг:

«Сўз ўзагингни узади» деган чуқур ма'нолик гапини эслади.

Абай шу таҳлитда ўз хаёли блан ўзи бўлиб, ичида ўзини гангитиб қўйган қандайдир бир куч пайдо бўлга-

нини ҳис этиб бораркан, кўчани ҳам, ўткинчиларни ҳам пайқамай келаётган эди.

Бир муюлишда ўзига томон келаётган уч салт отлиқ одамга кўзи тушди. Буларни дарҳол таниб, беихтиёр тўхтаб қолди. Келаётганлар Бўжей, Бойсол, Бойдалилар эди. Уртада келаётган тулки тумоқлик кўк отлиқ Бўжей. Унинг қонсиз юзида ғамгинлик акс этиб турарди. Қўнғир мўйлаблари блан соқоли кечки совуқдан қиров бойлаган эди.

Абай тўхтаб, тезгина ўзини ростлаб олди-да, бир иши бор одамдай, отлиқларнинг йўлини кесиб чиқиб кутиб турди. Отлиқлар бунинг ҳаракатини кўриб қолишдими ё танишдими, ҳарқалай яқинлашиб келганларида отларининг бошини тортиб, аста-аста бостиришди.

Шу топда Абай зўр ихлос блан ўзгача бир таъзим қилиб, товушининг бориचा:

— Ассалому алайкум!— деб салом берди.

Мадрасада ўқиб юрган чоғида халфалар шогирдларга «кўчада ҳазратни кўрганингизда шундай қилиб салом беринг» дейишар эди.

Абай кўпдан буён ҳечкимга бу тахлитда салом берган эмас эди. Бўжейни Қарқаралига келганидан буён кўргани шу эди. Жўнаш олдида онасининг айтган гапи ёдига тушдими, ё ҳозирги руҳий ҳолатига мос келдими, қандай қилиб бунчалик одоб юзасидан иш қилганини ўзи ҳам билмай қолди.

Боланинг иши Бўжейга ма'қул тушди шекилли, отининг бошини тортиб:

— Ваалайкум ассалом, болам!— деб тўхтади.

Бойсол Абайни энди таниган эди, ёқтирмай юзини четга буриб:

— Ҳа, бу экан-ку, бўлди, юр!— деб, отини юригизиб кетаётган эди, Бўжей:

— Тўхта!— деди.

— Оббо, қўйсанг-чи, ўша онт урганнинг боласининг саломига алик олар эдимми?— деб, Бойсол хўмрайиб Абайга қаради.

Абайнинг икки юзи ёниб кетди. Гуп этиб кўтарилган ҳарорат фақат юзинигина эмас, ичагигача ялаб ўтгандай бўлди. Дили озор топиб, қаттиқ ранжиган бола, чақнаган кўзлари блан ялт этиб Бойсолга қаради.

Бўжей дарҳол Абайнинг руҳидаги ўзгаришни онглади-да, унга тикилиб туриб:

— Болам, тўғриси айтчи, бизни кўрсанг салом бер деб отанг айтган эдимми ё ўзинг салом бердингми?— деди.

— Бўжеке, отам эмас, бу саломни сизга ўзим бердим!..— деди Абай.

Абайнинг руҳи ҳали ҳам кундузи уйдан чиқиб кетаётган чоғидагидек енгил, бегубор эди. Яраш ҳақидаги гапни Қарқаралининг ба'зи одамлари эшитган бўлса ҳам Бўжей, Бойсоллар ҳали эшитмаган эди. Кечга томон Олшинбой буларга одам юбориб, ўз уйига таклиф қилган эди. Бўжейлар гарчи нима гап эканлигини билмаса ҳам, отланиб ўша ерга кетаётган экан.

Абайнинг жавобини эшитгач, Бўжейнинг ихлоси ошиб, унинг ёнига яқинроқ келди-да:

— Отанг ўргатмай, ўзинг билиб салом берган бўлсанг, фотиҳа берай. Кўзингда олижаноблик алангаси акс этиб турибди, чироғим!..— деди.

Бу гап ҳам Бойсолга унча ўтиришмади. У яна юзини угирган эди, Бўжей унинг ҳаракатини пайқаб:

— Ҳой, Бойсол, сен фотиҳа бермаганинг блан бу бола «бўламан» деб турган бола-ку,— деди-да, Абайга қараб:

— Бутун умид сендан болам! Оқ йўл берсин!.. Худо ҳамма нарсадан берса ҳам, отангнинг тош бағирлигидан бермасин! — деб фотиҳа қилди.

Отлиқлар юриб кетишди. Бойдали боядан буён дамини чиқармай турган эди, эндигина Бўжейга:

— Ўзининг ҳам икки кўзи саксовулнинг чўғидек ёниб турибди...— деди.

Абай ўйланиб узоқ туриб қолди.

Шундай дедими-а? Чин кўнглидан айтдимми шу гапни? Ё Бойсолнинг дағаллиги болага қаттиқ тегмасин деб, раҳми келганидан айтдимми? Нима сабабдан бу Бўжей бундай яхши фотиҳа берди! Кутилмаган ерда бу қадар хайрихоҳлик! Шундай ҳам бўлар экан-да?.. Бўжей Абайни яхши билмас эди-ку! Катталар одамни бир кўрганда биладиган, ҳар ишга кўзи етадиган, тажрибакор бўлади!.. Шу тажрибакорлиги орқасида дарҳол билиб, чин кўнглидан шундай фотиҳа бердимми?.. Ундай бўлса, Абай жўн одам эмас, яхши одам бўлиши керак-ку!..

Абай шуларни ўйлаган сайин ўз-ўзидан хурсанд бўлди. Шодлиги ичига сигмай, боши кўкка етиб, юраги чапак чалиб борарди.

Абай жадаллади. Қош қорайиб қолибди. Буни ҳам эндиғиңа пайқади. Уйидан икки-уч кўча ўтиб кетибди. Буни ҳам энди билди. Орқасига қайтди.

Овулда юрган чоғида ёзин-қишин тепалик бошида ёлғиз ўзи ўтириб ўтказадиган кечки пайт, унга ҳозир ўзгача бир та’сир этаётган эди...

Абайнинг ўзи қарчиғай солмаса ҳам қарчиғай солдиган катталарга эргашиб ўтган ёз кўпгина юрган эди. Мана шундай қош қорайиб, кеч қоронғуси қуюқлашганда қарчиғай ҳавода алангадек ёниб толпинар эди. Абай ҳозир ўз қалбини ўша қарчиғайдай ҳис этар эди.

Ўзга кунларга қараганда, бу кун нақадар бошқача: кундузи отаси блан Олшинбой, кечқурун Шўже, ҳозирги Бўжей... Кичкинагина Қарқарали шаҳарида икки олам тўқинишди. Булар бир-биридан нақадар узоқ! Бирида куч, бирида санат, яна бирида юрак... Нега бу бир авлоднинг болалари бирлашмайди. Ҳаммаси бир бўлиб, бир ёқадан бош чиқаришса нима бўларди?..

Абайнинг бошига бу фикр тўсатдан келди. Ўзидан бошқа ҳеч ким ҳали шундай хаёлга бормагандай кўринадди. Ҳақиқатда: «Идрок, эрк...», «идрок блан шон-шараф, давлат» деган гапларнинг мудом бир-бирига қарама-қарши бўлишини ўтган йил «форс, турк» тилидаги китобларда ўқиган эди.

Энди Абай шуни ҳаётда учратди. Буни ўз идроки блан топди-да, «шуларнинг ҳаммаси бир ерда, бир одамда, бир оламда бўлиши керак...» деган қарорга келди.

Шу блан бирга ўзини Қарқаралига келганидан буён камол топиб, улғайиб қолгандай ҳис этди. Кўп одамларни кўриб, кўп гапларни уқди; ҳатто Шўже оқиннинг сўзларини ҳам ўз қулоғи блан эшитди; кўп қабилаларни кўриб, кўп ишларни билди.

Абай кўчадан ғоят кўнгилли бир таассурот олиб, бутунлай қоронғи тушганда Мойбосарнинг уйига кириб келди. У одатдагидан кўра қаттиқроқ ер тепиниб, этигига ёпишган қорни қоқди-да, оёғини қаттиқ-қаттиқ артиб тўрдаги уйга кириб борди. Кечки совуқдан унинг икки юзи қипқизариб кетган, катта-катта кўзларида ўзгача бир аланга ёнарди.

Уйда Мойбосар, Жақиблар бошлиқ кўпгина қариндош-уруғ ўтиришган экан. Булар ҳали тойнинг гўштини еёлмай кетиб, энди шуни ейиш ниятида йиғилишган бўлса керак. Катта сариқ самовар ҳам эндиғина олиб

кирилган эди... Чойни аччиқ-аччиқ қилиб узатишаётир. Мойбосар Абайни кўриб севиниб кетиб:

— Абайжон! Совқотмадингми, қаёқда қолдинг? Кел, ешин, ўтириб чой ич, исинасан!— деб ёнидан жой бўшатди. . . Абай бамайли хотир ешиниб, чой ичгали ўтирди.

Жақиб иссиқ чойни оз-оздан хўпларкан:

— Қани, йигитлар, бўлинглар! Чойни тезроқ ичиб, ҳозирланиб туринглар!— деб, ўтирганларнинг ҳаммасини шоширабошлади.

— Тўғри, тўғри. . . Қоратой! Изиқуттидан хабар келиши блан бориш керак. . .— деди Мойбосар ҳам.

— Эй, овқат тайёр, жой тайёр. . . ҳали меҳмонлар ҳам «хуфтон»ни ўқиб бўлганларидан кейин келишади дейишяпти-ку. . .

— Янги мачитда намозни ҳам хўб қўзишар дейман. . .

— Бўлмасамчи, Ҳасан мулланинг ҳам имомликка ўтганлари шу. Намозни ҳали бери битирақолади дейсанми? . .

— Шуни айтинг, «ёсинни» ё «таборакни» ўқимаса бўладими? Ўзини кўрсатиш учун қироатини келтириб ўқиماغунча қўяди дейсанми ҳали!— деб, Тўлепберди, Бураҳон, Жумағул сингари ёш йигитлар кулгига олишди.

— Ҳой, нима деяпсиз ўзи? . . Тезроқ бўлинглар! Янги мачитга намозга ўзингиз бормайсизми? . . Мойбосар, сенга нима бўлди, намозга бормайсанми?— деди Жақиб.

Намозга боришга Мойбосарнинг унча бўйни ёр бермаётгандек, қайрилиб Абайга қаради-да:

— Ҳой, ҳали ўша тумонатнинг ичида мачитдан бизга жой тегади деб ўйлайсанми! Тўрга чиқиб кетсанг, меҳмонлар келгунча уйга етиб келалмайсан. . . Унда Изиқутти «Нега меҳмонлардан олдин келиб турмадинг» деб бўғузлансин-а? . .— деди.

— Эй, пойгага турсанг ҳам бўлаберади. . . Бормасак айб бўлар! Агар мирза билиб қолса қаттиқ койийди! . .— деди Жақиб яна.

— Мирзанга ёлғондан: «бордик, ўқидик» деб қўя қоламизда. . .— деди, Мойбосар кулиб,— садағаси кетай, мачитнинг тўри ҳам, пойгаси ҳам мачит-ку, лекин осто-нада ўтиришни айтинг. Намоз ўқийман деб, нуқул на-матбош, Қорашўрларнинг ағдарма этигини қоровуллай-манми?.. Ушаларнинг оёғи теккан ерга бош қўяманми?..— Кап-катта Мойбосарнинг намозни эрмак қилиб кулаётганига Абай ҳам кулабошлади.

Мачит очилиб, намоз бошланган онда Қарқарали халқининг бор казо-казолари йиғилиб, биринчи намозни ўқиб, Қунанбойга офарин айтадиган соатда, Мойбосарнинг шундай қилиб, намозни кулгиликка олиб, эрмак қилиб ўтириши Жақибнинг гашига тегди. У ичидан: «Бетовфиқ, оғзига келганини вайсаш одат бўлиб қолган», деб қўйди.

— Агар билсаларинг, бу мачит бизнинг мирзани ҳам, ундан қолаберса шу ерда ўтирганларнинг ҳам зўр обрўга эга қиладиган мачит-ку, садагалари кетай! — деди.

Мойбосар ҳам гердайиб:

— Ҳа, шуни айтсангчи!.. Бу мачит душманларнинг оғзига қум қуяди-ку ҳали! Кўрмайсизми, Бўжей ҳам шуни сезган-да, ярашишга толиб бўлиб қолган кўринади! — деди.

Ярашишга ким толиб эканлиги ҳали буларга номаълум эди. Лекин Қунанбой атрофидагилар: «Бўжей енгилди! Кучи етмаслигига кўзи етиб, ярашмоқчи бўлиб қолибди» демай қўйишадими! Турган гап, буни ҳаммадан олдин мана шу Мойбосарлар айтади.

— Бечора Олшекенг ҳам ҳақиқий дўст-да! Бизнинг мирзанинг холис дўсти ўша-ку!.. — деб, Жақиб Олшинбойнинг кундузги гапини, унинг Қунанбойга кўрсатган садоқатини эслаб қўйди. — Кўролмайди, обрўй топиб кетаётганингни улуғларнинг ҳам, фуқоранинг ҳам оғзи катталари кўролмайди. Ҳатто улуғнинг ўзи ҳам кўролмайди, дейди. Рост айтади, ҳаммадан ҳам ҳалиги майор кўролмайди! Тўғри-да, мачит солиб, обрўй орттириб, элни ҳам, эдилни ҳам ўзига оғдириб кетаётганидан кейин мендан баланд бўлиб, сўз бермай қуяди деб, ўйлайди-да майоринг ҳам.

— Пишган бош майор кўролмасликка-ку, кўролмайди-я, ундан ташқари Бўжей блан Бойсолдан порани ҳам ўлгунча еб олган кўринади. Уни чирантираётган ўша. Энди зиён кўрадиган бўлди. . . — деб Мойбосар ўзи кулди. Мана энди Бўжей блан ярашиш ҳам шу букун кечқурув бўлади. Шу намозга, шу бериладиган ошга улар ҳам келишади. Эшитдингми?

Жақиб ҳам, бу ерда ўтирган йигитлар ҳам бу гапдан беҳабар, Абай ҳам эшитмаган эди. Энди ҳаммаси ҳам Бўжейнинг ярашгали келаётган пайтдаги ҳолини кўришга шошилар эди.

Мойбосар ўз сўзининг бу қадар та'сир этганлигидан мағрурланиб:

— Ҳамма яхшиликнинг бошида Олишекенг борда. . .
Ҳарқалай бераётган молимиз ҳаромга чиқиб кетаётгани
йўқ. Ҳалоллаб олаётир! . . . — деди-да, қийшайиб, гавдаси
блан ёнида ўтирган Абайни туртиб:

— Эшитаяпсизми? Билиб қўйинг, шу гал қайната-
ғизнинг уйларига бормаи қутилиб кўрингчи, — деб, яна
Абайга тегажаклик қилабошлади. Лекин бу гал Абай
аввалгидек гангиб қолмади. Илгарилар Мойбосар шу
сингари кўпчиликнинг ичида ҳазиллашганида терлаб,
пишиб, ўнғайсизланиб кетар эди. Ўтирганларнинг ҳамма-
си Абайга қараб, қиқир-қиқир кулабошлади. Мойбосар
Жақибга кўзини қисиб қўйди. . .

— Мойаке¹, яна шу гапни бошляяпсизми, шундай қи-
лаберсангиз, бор дейман-да, бормаيمان кўяман! . . . — деб,
Абай бошқаларга қараб кулиб қўйди.

— Вой тентагей! Ҳали ҳаммани шарманда қилмаса
дейман бу расво! «Қалин бергандан сўнг ўлик куёв ҳам
тобутда ётмайди» деб, сенга нима бўлди ўзи? Келин у
ерда, бақбақасини оққушнинг томоғидек қилпиллатиб,
«шу гал келмай кўр-чи қани» деб, йўлингга кўз тикиб
ўтирибди-ку! — деб, Мойбосар Абайга яна тегишабош-
лади.

Абай ҳали ҳам парво қилмади, кулимсираб, Мойбо-
сарни эрмак қилаётгандай, пиқ этиб кулди-да орқасида
турган дўмбирани олиб, зўр бериб чалабошлади.

Мойбосар бироздан кейин яна Абайни қитиғига тегиб:

— Шу ўтирган азаматларнинг ҳаммасини ёнингга
куёв йўлдош қилиб қўшиб бераман, бораман десанг
бас! — деди.

— Мойаке, қўйинг энди. . .

— Ҳо, нега қўяр эканман, сра қўймайман!

— Епирим, шундан сизга бирор нарса тегадими? Ян-
га бўлсангиз ҳам майли эди! . . .

— Янга бўлмасам ҳам, янгалардан ортиқ завқ қила-
ман!

Абай кулиб юборди-да, одатдан ташқари бир шўхлик
блан:

— Шу, дейман, ростдан қўймайсизми? — деб, дўмби-
расини тиззасига қўйиб, Мойбосарнинг юзига тикилди.
Унинг кулимсираб турган катта-катта кўзларида ўзгача
бир учқун акс этди.

¹ Мойбосар.

— Қўймайман дедим қўймайман!— деб Мойбосар, «қани нима қилар экан» дегандай қараб туриб олди.

Абай, ҳали ўзи кўриб келган Шўжега ўхшаб, кулимсираб турган кўзларини хиёл юмиб, бошини юқори кўтариб ўлан айтди:

Эй... қўй деганда қўймайсан,
Оз бўлдимя, Мой ака,
Бунда кўрган тамошанг!
Еябсан-ку тўйгунча,
Қарқарали халқини,
Тағин нима харҳашанг!
Олганларинг озмиди,
Яна бирин топибсан.
Эй... Олшинбойнинг қизи ким!
Унга ҳам кўз отибсан.
Ҳайт-ҳайтламоқ шармиди
Шу айлана юртининг
Югуруги блан йўртоғин!
Айтмаёқ қўйсанг нетарди,
Шунда ҳам бормиди ўртоғинг!
Гиж-гижлаб ҳеч қўймайсан,
Буқамидим, қочирсам
Уша овул подасин!
Билсанг агар, шу етар,
Хўп сийладим, қайнога,
Ол уканинг совғасин...

деб хандон ташлаб кулганича, Мойбосарга ёнбошлады.

Ҳамма ҳайрон бўлиб, шарақлаб кулиб юборишди. Мойбосар, шошиб қолганидан нима дейишини билмай, кўпчиликка қўшилиб куларкан бошини чайқаб,— сўкиниб ташлади-да:

— Буни қаранг! Буни! Бу расвонинг гапини қаранг! Энди нима қилдим?— деди.

Абай уни эрмак қилиб кулиб:

— Қани бўлинг, жавоб берадиган бўлсангиз, ўлан блан беринг, бўлмаса қулоқ солмайман!— деди.

— Ана керак бўлса, ҳа деб осилаберасан!.. Эшитадиганингни эшитдингми?.. Ажаб бўлди... Хўб бўлди... Ана керак бўлса!— деди Жақиб қипқизариб, ичак бағри узулгудай бўлиб куларкан.

— Бу, қурмағур, Шаншарнинг жияни-да: Сени бундай қилган Улжон янгам-ку... Қараб тур, ҳали уйга

борарсан, онагга айтиб тотугингни бердирарман!..— деди Мойбосар.

Бошқалар гапнинг тагига тушуниб:

— Ҳа, айтмоқчи бу Тўнтай-а!

— Тўнтайнинг жияни-да!..

— Гапани кўрмайсанми, Шаншарнинг тигдор тилиман деб турибди-ку!— дейишди.

— Йўқ, бу ўланни бирор ердан қўйнига солиб келган, ўзи ўлан чиқаради дейсизми?..— деди ҳали ҳам ҳайрон бўлиб ўтирган Мойбосар.

Ҳақиқатда ҳам бу ўтирганларнинг биронтаси ҳам Абайнинг ше'р тўқиб, ўлан айтганини эшитган эмас эди. Абай ўзининг ҳазили бунчалик та'сир қилади деб ўйламаган эди, ўнғайсизлана бошлади-да:

— Узим чиқарганим йўқ, ҳали кечқурун Шўжени кўрган эдим, ўша киши айтиб берди!— деди.

Йигитлар ишонишни ҳам, ишонмасликни ҳам билмай савол ёғдиришди. Абай шошиб қолмасдан кулимсираб жавоб берди:

— Мойбосар деган бир оғам бор, шу ҳар кунни жонимга тегаберади. Ўша кишига бир жавоб ўргатиб қўйинг деган эдим, шуни айтиб берди,— деди.

Шўженинг ўйноқи, ўткир жавоби Абайнинг қулоғида ҳали ҳам турган эди. Мойбосарни шу таҳлитда ер блан яксон қилгани учун ўзи ҳам ич-ичидан хурсанд бўлди ва ячида «Шўжега ўхшадим-ку!.. Ҳақиқатда ҳам ўшанга ўхшаш бўлаолсам эди!»— деб қўйди. Уйдагилар бунинг «Шўже» деганига бир ишониб, бир ишонгуси келмай, Абайнинг кутилмаган ерда шундай қилганига хурсанд бўлиб куляётганларида, эшик очилиб, шошганича келатган Қорабос кўринди... Ҳамма жим бўлиб қолди. Қорабос эшикдан бошини тикиши блан, ҳовлиқиб:

— Қани, бўлинглар! Намоз тамом бўлди, меҳмонлар мирзанинг уйига кетаётир... Қоратой блан Изиқутти сизларни дарҳол етиб келсин дейишди. Қани, тезроқ, тезроқ!— деди. Уйдагиларнинг ҳаммаси кийинабошлади.

Абай, нима қилишини билмай, ҳайрон бўлиб қолди, негаки, Жақиб унга: «Сен меҳмон кутиб, товоқ ташишга ярамайсан, отангнинг олдида катталар блан ўтиришинг ҳам тўғри келмайди, жой ҳам етишмайди. Ундан кўра букун шу ерда ётақол!»— деган эди.

Абайнинг ўзи ҳам бу «жуда соз бўлади» деб ўйлаган эди. Лекин Мойбосар блан Қорабос:

— Э, ҳеч бўлмаса меҳмонларни кўриб, салом бериб кел!.. Кўрган яхши, бир вақтлар фойдаси тегади! Кўрганнинг қолади! — дейишди.

Бу гап ма'қул тушиб, бошқалардан кейин қолган бўлса ҳам, аста-секин отасининг уйига борди.

Узоққа чўзилган намоздан кейин елиб-югуриб, ошга етиб келган одамлар Абай келгунча, жойлашиб ўтириб олган эди.

Ҳовлида ошпазлар блан мезмонлардан бошқа ҳечким йўқ эди. Лекин ҳовлининг ичкарисию, ташқарисини эгарлоқлик от тутиб ётарди. Тун совуқ, отларнинг устини кумушдек қиров тўзони босган. Чиройлик чаналар блан жабдуқларини шиқирлатиб турган пар-пар отлар ҳам кўринарди. Чаналарнинг ҳаммаси чиройлик, ихчам чаналар... Бу шаҳар бойларининг отлари бўлиши керак. Ба'зан чананинг ичида санг-санг тўнига ўралиб, мудроқ босиб ўтирган кучерлар ҳам кўзга чалинарди.

Катта ёғоч бинонинг ҳовли томондаги эшигига қарши кичикроқ ошхона бор эди. Унинг эшиги дам ўтмай очилиб-ёпилиб турибди. Боя Мойбосар блан уйида ўтирган йигитлар елиб-югуриб, товоқ-товоқ иссиқ овқатларни ташимоқда. Мойбосар блан Жақиб ҳам ошхона блан меҳмонхонанинг ўртасида югуриб елар эди. Меҳмонларнинг олдидан буларга ҳам жой тегмаган кўринади.

Зиёфотбоши Изиқутти эди, у:

— Буёққа! Илдавроқ... Олиб кел! Бўл!.. Бўл тезроқ! — деб, Мойбосар, Жақибларга ҳам қисқа-қисқа буйруқ берарди. Енгилгина пўстин кийиб, енгини шимариб олган Изиқутти эпчил овчиларга ўхшарди. У бугунги меҳмонларга жонини фидо қилиб кутаётир.

Абай меҳмонхонанинг остонасига қадам қўйиши блан, у ердан югуриб чиқиб келаётган Қозоқбой блан тўқнашди. У, учганича, ошхонага кетаётган эди. Абай унга йўл бериб, энди ичкари кирай деятганда, орқасидан Изиқуттининг жеркиб:

— Четроқ, четроққа тур!.. — деган овози эшитилди.

Икки қўлига икки товоқ овқат кўтариб, Бураҳон, Тўлпберди, Жумағул, Қорабослар келаётган экан. Абай яна тўхтаб йўл берди. Ёнидан буғи осмонга чиқиб, товоқ-товоқ гўшт ўтиб кетаётир. Товоқларда нуқул мойлик қази, қарта, сапсариқ олтиндек ёғлик гўштлар, икки товоққа биттадан калла қўйилган. Буларни ҳам ўтказиб юборди-да, Абай уйга кирмоқчи бўлган эди, уйдан шош-

ганича Қоратой чиқиб, қолди. У Абайни туртиб кетаёзди, у:

— Ҳой, мурч, пиёзлик сардакларинг қани... Узини алоҳида тортиш керак!— деб чиқиб келаётган эди.

— Бор, бор! Сардак бор! Ана! Мана келаётир!— деб, Изиқутти Қоратойни қайтарди. Абай буларга йўл бериб, яна ичкари кираолмади.

Боядан буён кирган-чиққанга эшик очучидек тургани ўзига қор қилди-да Изиқуттининг орқасидан суқилиб ўтиб, уйга кирди, кираётганда, Изиқуттининг тирсагини туртиб юборган эди. Бунга орқасини ўгириб турган Изиқутти ҳалиги мурч, пиёзлик сардакни бўлиб бир идишдан иккинчи идишга қуяётган экан, қўли туртилиб кетиб, бироз сардакни тўкиб юборди-да:

— Ҳой, худо урган!.. Ким эди ўзи?..— деб орқасига айланиб Абайни кўрди-да — Э, Абай, сен эдингми?.. Э, чироққинам, четроқда ўтирсангчи!.. Шу ур-йиқитда сенга нима бор эди?..

Абайнинг бу ерга келганини фақат Изиқутти эмас, бошқалар ҳам ёқтирмаётгандай кўринарди — бери кел дейдиган биронта одам йўқ. Шуниси дуруст бўлдики, бу ерда бегона одам йўқ экан.

Даҳлизнинг тўрида ва икки томонида эшик бор эди. Унг томондагиси — Қунанбой турадиган катта уй... Шу уйда хурсандчилик қилиб ўтирган Олшинбойлар ва Мойбосарларнинг товушини кўпчиликнинг ора-чўра қаттиқ кўтарилаётган кулгиси босиб кетаётган эди. Ҳаммани оғзига қаратиб аския қилаётган Олшинбой бўлса керак. Қунанбой турадиган тўрдаги уй икки хонадан иборат икковида ҳам лиқ тўла одам. Биттасида Қунанбойлар, яна биттасида ҳам меҳмонлар тўрт томонни олиб, чордона қуриб, қатор ўтиришарди. Бу уйдаги меҳмонларнинг кўпчилиги савдогар татарлар, қозоқ бойлари, тўрда янги мачитнинг имоми Ҳасан мулла. Лекин бу уйда нариги уйдагилардек ўйин-кулги, аския йўқ, бу уйда сипогарчиликни қўлдан бермайдиган оғир, босиқ одамлар ўтиришган бўлса керак. Чап томондаги уйда Бўшанг, Қорашўрларнинг казо-казо мансабдорлари блан тўралар ўтиришарди. Булар ҳам бир-бирига тегажаклик қилиб, уйни бошига кўтариб кулиб аския қилишаётир.

Абай меҳмонлар ўтирган уйларнинг эшигидан бир-бир бошини суқиб қарадию, ҳечқайсисига кирмади.

Бир ҳисобдан шу даҳлизда ўтириб, ҳамма уйларда

бўлаётган ҳангамани эшитиб туриш ҳам ма'қул, бад-жаҳл Изиқутти яна жеркимаса бўлгани.

Шу ерда бир бурчакда, эсдан чиқиб қолгандек, бир бўш стул турган экан. Абай ўшанга ўтирди-да, ўлиб-толиб югурганича, товоқ ташиётганларнинг ҳаракатини тамоша қилабошлади. Етти-саккиз йигит ҳали ҳам товоқ ташиншдан бўшагани йўқ...

Катта-катта тўрт уйда ўтирганларнинг шу топдаги мечкайлиги бутун бошлиқ яйлов элини айтиб ош берганда, ким кўп овқат ейишга бахс бойлашиб овқат ейдиганларнинг мечкайлигидан қолишмас эди. Боядан буён бир-неча катта бия, бирнеча ғунон, бирнеча той, қанча-қанча катта қўйларни еб юборишгандир!

...Бир вақт товоқ ташиётганларнинг югур-югури яна авж олди. Бўш товоқларни уй-уйдан олиб чиқиб, ошхонага югуришарди... Бўш товоқларнинг энг сўнггиси Қунанбой ўтирган уйнинг эшигидан чиққан пайтда яна ошхонадан уйга қараб, товоқ-товоқ палов қаторлашиб келабошлади. Унинг ҳам буғи осмонга чиқиб, қипқизил бўлиб «мени емайсанми, қандай қилиб мени қолдирасан» деяётгандай эди.

Даҳлизда хизмат қилаётганларнинг бироптаси чурқ этиб сўз қотмайди. Изиқутти Қунанбойнинг йигитларига шундай та'лим берган бўлса керак. Жақиб, Мойбосар, Изиқуттилар ҳозир уч эшик олдида туриб олиб, товоқ этиб келганда олади-да индамасдан ичкарига киргизиб юборади.

Палов... паловдан кейин ивитилган майизнинг суви, ундан кейин чой... Ҳарқалай ярим кечадан ошиб, эл бир уйқуни олгунча, тўрт уй бўлиб ўтирганлар ҳормай-толмай, бўлдим демай, еб-ютишда давом этишди.

Шу маҳалгача ҳам яқин одамларнинг бироптаси тилга кириб, Абайга сўз қотмади. Абай эснаб ўрнидан турди-да, Мойбосарнинг уйига қайтиб кетмоқчи бўлди. У тийин пўстинининг тугмасини солиб, энди эшикка қараб қадам қўйган эди, Қунанбой ўтирган уйдан жаранглаган овоз блан айтилаётган ўлан эшитилди. Товоқ ташиётганларнинг ҳам бир-иккитаси ялт этиб ўша томонга қараб қўйди. Абай ҳам бориб, эшикни қия қилиб, уйдагиларга кўз солди... Чўққи соқолига хила оқ оралаган, қора тўридан келган бир одам ўлан айтаётир... У, дўмбирани жаранглатиб, ўйноқи бир қўйни бошлаб олдида, сўнг, дўмбирасини тиззасига қўйиб, қофияли сўз бошлади.

Меҳмонлар ва овқат ташиётган йигитлар бир-бирларидан:

— Бу ким?

— Улан айтаётган ким?

— Бу қайси оқин?— деб сўрашар эди.

Қунанбойнинг уйдан чиққан Қоратой:

— Болта! Болта оқин! — деди.

Болта оқин кўйлар эди:

Олган ёрни ёмонлаб,
Яхшини қайдан топарсан.
Оқ тўннигни ёмонлаб,
Атласни қайдан топарсан.
Ўз бошингни улуғлаб,
Тенгдош қайдан топарсан.
Оғайнингни ёт билиб,
Яқинни қайдан топарсан.
Араз бўлсанг элингга,
Ёмонлик айтар хабарчинг.
Тоту бўлсанг, оғайни,
Анави бола-чақага,
Суюнчи айтар хабарчинг.

Уйдан Олшинбой, Қоратой, Тиломочларнинг:

— Балли, балли, раҳмат! . .

— Баракалла, бебаҳо гап! . .

— Гапнинг дурдонаси шу-да! . . деган мақташлари эшитилади.

Мана шундай катта ўтиришда, шундай нозик пайтда бир нафасда топиб айтилган ва ярашишга, келишишга, низо'ни кўтариб ташлашга ундайдиган бу сўзлар Абайга ажиб туюлди. . . У, яна бироз қулоқ солиш мақсадида ҳалиги стулни олиб келиб, яқинроқ ўтирмоқчи бўлган эди, брок оқиннинг овози ортиқ эшитилмади.

Уйда ўтирган катталар яна жиддийлик блан ўзга гапларга тушиб кетишди.

Абай Бўжейнинг афтини эндигина яхшилаб кўрди. Унинг симосида ғазабнинг кўланкаси ҳам кўринмайди. Шунинг блан бирга у қадар очиқ кўриниб турган шодлик, ҳушчақчақлик ҳам йўқ, фақат совуққина, сокин бир сабр акс этиб турарди. . .

Абай Қунанбойга қаради. Қунанбой ўзини эҳтиёт тутаетган одамдай ҳарнарсаса зийраклик блан қараб ўйинкулгига берилақолмай, ўтирарди.

Олшинбой блан Боймурин муддаога кўчишди. Новча барваста келган Боймурин Бўжейни яраштиргали олиб келган. Ҳозир гапни Олшинбой блан Боймурин олиб бораётир; биттаси Қунанбой томон, биттаси Бўжей томон бўлиб сўзлаётир.

Болта оқиннинг ўлани тўхтаб, гап жиддий томонга кўчганини кўриб, Абай қайтиб кетай деб турган эди, эшик очилиб, уйдан Қоратой чиқиб қолди-ю Изиқутти блан Мойбосарни чақириб олиб:

— Топиштириб қўйишди, яраштиришди! Мирза ҳам, Бўжей ҳам ўз ихтиёрларини шуларга топширган эди. Олшинбой блан Боймурин иккаласи битишти — деди.

— Хўш, нимага қарор қилишди?.. Қандай битим бўлди?..— деди Мойбосар.

— Битим жуда ғалати... ёт, бегона бўлганларнинг-да куда бўлинглар, шу блан қариндош бўлиб топишиб кетасизлар дер эдик. Энди бир-бирларингга болаларингни беринглар, Бўжей, Қунанбойнинг боласини олиб, бағрига боссин. Иш шунинг блан тинчисин!— дейишаётир!..

— Топган йўллари шу бўлдимиз?..

— Қандақа бола? Ўз боласиними?..— деб, Мойбосар блан Жақиб яна сўрашди.

— Оббо, айтаяпман-ку!.. Албатта ўз боласини-да!.. Бўжей асраб олади!..— деб, Қоратой шошганича қайтиб кетди.

Абай бу қарорга ҳайрон бўлиб, шошиб қолиши блан бирга юраги уюшиб кетди.

— Қайси болани? Кимни берилади?.. Успонними ё Смоғулними?.. деб ўйланиб қолди. У албатта ўғил болалардан биттаси берилади деб ўйлаган эди. Иниларидан биронтасини онасининг бағридан ситиб олиб, бировларга бериб юборишни сра кўз олдига келтираолмас эди.

4

Уч ҳафтадан кейин Қунанбой овулига қайтадиган бўлди.

— Худо хоҳласа, эртага йўлга чиқамиз. Йўл ҳозирлиги кўрилиб, ҳамма нарсани тайёрлаб қўйилсин! Ивирсиб кеч қоладиган бўлинмасин!.. Барвақт отга минайлик! — деб, Қунанбой Қорабос ва Жумағуллардан хабар тарқатди.

Шу гап чиқиши блан Қунанбойнинг ёнидагилар ҳам,

Жақиб, Қоратойлар тушган уйдаги бор Тўбуқтилар ҳам сўнгги бир кунни югур-югур блан ўтказишди.

Уйга кетишнинг дарагини эшитган ёши-қарининг ҳаммасига жон кириб, ғоят хурсанд бўлишди. Уйни ҳаммадан кўпроқ Абай соғинган эди.

Сўнгги кунларда Жидебойдаги оналарининг уй ичиси, уруғ аймоғи унинг тушидан чиқмай қолган эди. Булар тушган ҳамма уйларда бугун елиб-югуриб, ҳозирлик кўриш блан бирга, ўйин-кулги, хушчақчақлик ҳам кўп эди.

— Кетамиз... Яқинда кетамиз!— деган гапнинг эшитилганига букун беш-олти кун бўлиб қолганидан, буларнинг ҳаммаси отларини ҳам, жабдуқларини ҳам ҳозирлатиб қўйишган эди. Қарқаралига келганларидан буён, минилмай, боқилиб ётган ҳуркович отлари ғоят семириб кетган эди. Шунинг учун шу сўнгги ҳафта ичида улар отларни оз-оздан терлатиб, совутиб, тун ошириб қантариб, қишнинг узоқ сафарига ярайдиган қилиб олишнинг ҳаракатида эдилар. Абай қайтишида бир «Оймонгдай» деган ёли блан думи қопқара чиройлик югурик отга миниб кетиши керак эди. Бошини силкитиб, юришидан йўрғага ўтиб кетган чиройлик от ҳақиқатда ҳам йигитчаларга лойиқ от эди.

Бу от ҳам, бошқаларнинг оти блан бирга, бошқа ҳовлида турарди. Абай ҳам уйга кетишнинг дарагини эшитиш блан «Оймонгдай» отни кўргали келди. Отнинг пешонасидаги қашқаси ҳақиқатда ҳам ойдек ёниб, бошини чайқаб, боғлоғлик турган эди. Абай бу отни кўпдан буён минмаган ҳам, кўрмаган ҳам, отни соғиниб ҳам қолган экан. Абай ердан бир ҳовуч ҳашак олиб отнинг ёлидаги, устидаги эрталабки совуқдан тушган қировни тозалаб ташлади. Шундан кейин катта кишиларга ўхшаб, отнинг ёлини ушлаб кўрди. Абайнинг узун-узун озгин бармоқлари керилиб кетди... От ҳам юм-юмалоқ бўлиб, семириб кетган эди. Абай орқасига чекиниб, четдан туриб отига қаради. Отнинг усти ҳам тахтакачдай теп-текис бўлиб кетибди. Яна отнинг олдига келиб, бўйнидан ҳисиб қучоқлаб: «эртага эмас, ҳозир кетақолсак эди!» деб ўйлади. Абай отни яхшилаб эгарлатиб олиб, ўзи тумоғининг боғини боғлади-да, отланиб кўчага чиқди.

Ҳамиша бошини чайқаб, тизгинини чўзиб-чўзиб ташлаб, ўзгача йўрға блан юрадиган от бугун енгил қадам ташлаб, елканли кемадек чайқалиб борарди. Абай ўша кунни кечга қадар отдан тушмади дейилса ҳам бўлади.

Ҳали шаҳарнинг бошига чиқиб кетиб, ҳали бозор оралаб, ҳали Тўбуқтилар тушган уйларга бориб кунни кеч қилди. Туш пайтида отасининг олдида овқат еб, чой ичиб олиб, яна отига миниб, бозорга қараб кетди, бу гал Изиқутти блан бирга борди. Ҳали тушлик овқат чоғида Абай отасидан пул сўради. Отаси Изиқуттига қараб:

— Бозорга ўзинг бирга бориб, оналарига, укаларига оладиган совғаси бўлса ўзинг олиб бер!— деган эди.

Кечқурунгача Изиқутти блан иккови бирқанча дўконларни айланиб кўп нарсалар олишди. Айниқса энаси чойни яхши кўрар эди. Абай аввало чойдан бошлаб, қанд, конфет, духоба, кимхоб, дуроя, кўйлаклик, камзуллик нарсалар олди. Ўзининг остидаги катта хуржунининг икки кўзини тўлдириб олгач, қолганларини Изиқуттининг кўйин-кўнжига тиқиб, кечқурун отасининг олдига келди.

Жўнаш олдидан бошқалар ҳам шундай буюмлар олишнинг пайдан бўлди. Эртага жўнамоқчи бўлиб турган Қунанбойнинг олдида бугун майор, старшин, тилмочлар рўзғон қилишаётган эди. Абай отасининг олдига кирмади, Қорабос, Изиқуттилар тушган уйда хуржунларини жойлаб, оғзини тикиб, йўл тараддудини кўриш блан овора бўлди.

Эл ёта Қунанбойнинг олдидан чиққан майорни Изиқутти узатиб келди ва:

— Мирзанинг дунёсининг ҳузурини кимлар кўрмаётир, пишган бош майор ҳам ҳозир бирқанча нарсанинг бошини еб кетди!— деди.

— Нима, мол олдим, ё пул олдим?— деди Қорабос.

— Мирза: «амалдорсан-ку, одам кўрса кўргудай бўлиб, кулиб юр» деб Бекқорадан келган учта қора отни берди. Пулдан ҳам беш юз сўмни жиғилдонига урди — деди.

Сўнгги кунларда Қунанбойдан фақат майоргина эмас, тилмоч ҳам анчагина нарса олди. Бундан ташқари кункеча Қунанбой Мойбосар блан Қоратойдан Олшинбойнинг овулига ҳам қирқ-эллик қорамолни ҳайдатиб юборди. Уша мол ҳайдаб кетганлар вақтида етиб келалмай, эртага жўнайолмай қоламиз деб туришган эди. Мана ҳозир улар ҳам қайтиб келишди. Мойбосар бундан икки-уч кун олдин, Олшинбойнинг овулига кетаётганда, Абайга яна бир тегишди, лекин, ўтган галдаги гапи учун бу сафар эҳтиёт блан: «Келиндан уятга қоладиган бўлдик-да!» деди. Шунинг ҳам Абайга қараб эмас, Изиқутти сингарни катталарга қараб айтди. Абай яна:

— Бормайман!— деб узил-кесил жавоб берди. Шупинг блан Абай қайинотанинг уйига бориш деган гаплардан қутилиб қолди. . .

Қунанбойнинг жўнашга ҳаракат қилиб қолиши Абайни қайин отасининг уйига юбормайман дегани эди. Энди эртага овулга жўнашади. Абай тўшакка ётиб, кўзи уйқуга кетай деяётган пайтда, Мойбосарни кўз олдига келтирди. Уни Дилданинг овулига бориб келганини ўйлаб, биринчи мартаба қаллиғига кўнгли исиб, ширин хаёлларга боргандай бўлди.

Қаллиғининг олдига бормади. . . Лекин кўргуси келар эди. . . Қандай экан? Мойбосар «томоғи оқ қушнинг томоғидек» деб тасвирлаган эди. У оққуш, қарчиғай, туйғун сингари қушларнинг гўзал бўйинларини кўз олдига келтириб, ҳақиқатда ҳам қушларнинг бўйнига ўхшаш чиройлик, нозик бўйинлар ҳам бўлишини ўйлади. Фақат бугунгина эмас, у авваллар ҳам бирнеча марта Дилда ҳақида ўйлаганда, ўзгача бир кучлик ҳиссиётга берилиб ўйлар эди.

— Борсам нима бўларди?— деб, ўйлай бошлади Абай ажиб бир хаёлларга бориб. Лекин Мойбосардек дағал одамларнинг қилиғи унинг кўнглидаги сирини эрмак қилиб, кулаётгандай туйиларди. У чин кўнглидан Дилда блан учрашишни истайди, лекин «Қаллиқ кўриш»га ўхшаш бўлмағур урф-одатлар, турган-битгани хижолатликдан иборат ҳархил бид'атларни истамайди, Абай хийла вақт тўлғаниб яна уялади! . . шунинг учун ҳам боришга юраги бетламайди, ётиб, ниҳоят кўзи уйқуга кетди.

Эртасига, Қунанбой айтганидек, эрта жўнашди. Ҳар тўп ўзи тушган уйдан гала-гала бўлиб чиқиб, шаҳарнинг четида учрашди.

Бирқанча старшинлар, бийлар, тўралар юзга яқин киши бўлиб Қунанбойни шаҳарнинг четигача кузатиб чиқиб ўша ерда биров туришди-да, ниҳоят «Хайр, хайр мирза! . . Оқ йўл берсин! . . Сафарингиз бехатар бўлсин» деган тилаклар блан қолишди. Қунанбой ўттизтача одами блан Тўбуқтига қараб йўл олди.

Қарқаралидан Чинғизга етгунча узоқ йўл босиш керак. Йўлнинг йироқлигидан ташқари, қор ҳам қалин, йўл юриш оғир эди.

Одатда шимолдан эсадиган кучлик шамол бу йил қишда ҳам хийла вақт эсган эди, ҳафталаб, ўн кунлаб тинмасдан қорни учуриб, оқ бўрон қилиб, ҳозир Абайлар кетаётган ёйдоқ дала, адрлар, водийларни қор кафанига

Ураган, бу қор музлаб қолган, музлаган қорнинг уйилиб-уйилиб ажиб шакллар ҳосил қилиб туриши, изғириннинг нақадар куч блан эганини кўрсатиб турар эди. Кўп отлиқлар қаторлашиб юриш уёқда турсин, уч салт отлиқ сиғадиган йўл ҳам аҳ'ёнда тўғри келар эди. Шунинг учун йўловчиларнинг ҳаммаси, қайтиб кетаётган турнадек қаторлашиб, орқама-орқа боришга мажбур эди.

Йўловчиларнинг олдида Қунанбойнинг ўзи борар эди. Унинг остида орқа томони тухумдек юмалоқ келган оқ ёллик, семиз саман от. У, оддий йўрға отлардек, возик эмас, қовирғаси кенг, усти тахтакачдек, булутга сакрайдиган от. Қунанбой узоқ сафарга чиққанда, айниқса қиш кунлари чиқадиған бўлса, кўпинча шу отини минар эди. Қунанбойнинг устида қора қулуннинг терисидан тўн, бегида кумуш камар, бошида қора бахмал сирилган тулки тумоқ. У, орқасидан қаралганда, барваста, ниҳоятда савлатлик кўринарди. Қора қулун терисидан тикилган тўн саман отга жуда ярашади. Унинг қаттиқ йўрға саман оти бошқа отларнинг ҳаммасини елишга мажбур қилаётир. Абайнинг ҳам оти Қунанбойнинг самани астароқ йўрға блан бораётганда, ўзининг йўл йўрғасига тушиб оладида, саман қаттиқ йўрғаласа ночор елиб, устидаги одамни кўп бетинч қилар эди.

— Епирим, бунинг чопишини қаранг... Худди хода мингандай бўлаётирман,— деб Абай Қорабосга отининг юришидан шикоят қилар эди. Ҳақиқатда ҳам аввалги икки кунда Абайнинг ичак-бағри шилқиллаб, ўзини зўрға уддалаб, борарди.

— Ҳеч қисн йўқ, ўрганиб, этинг қотиб қолади... Этанингни қимтиб ўтир! — деб, қўярди Қорабос.

Абай ўзига қолса, шошилмасдан, отининг йўл йўрғаси блан борарди, лекин элга тезроқ етиш учун кунни ҳисоблаб ўша мўлжалида етиб бормоқчи бўлиб кетаётган Қунанбой бировнинг хоҳишига қараб йўл юрадиган эмас... У, бошқа вақтларда аямайдиған чавондозларини ҳам, олдинга солмай, олдинда ўзи кетаётир.

Фақат бугун эмас, неча кунлик йўлни шу тахлитда босишди. Қунанбой кундузлари қаттиқ юрса ҳам йўлдаги ма'лум овулларга келиб тушганда ҳа деганда чиқақолмас эди. Қунанбой қаерга тунагали тушса, ўша овул уни худди маккадан келаётган ҳожидай қарши олишарди.

Ҳамма ерда ҳам оқсоқоллар, амалдорлар, муллалар, сўфиларнинг оғзида «мачит-мачит» деган гап. Ба'зибир

яхши кўрингуси келган кексалар: «фуқорадан хон туғилдинг!», «қонли жангдан бир ерингга неш теккизмай чиқдинг!», «қўнғироқли катта нор бўлдинг!» деб пилдираб, очикдан-очик хушомадгўйлик ҳам қилишарди. Қунанбой жўнаб кетгунча булар унинг атрофида парвона бўларди.

Йўлда тушилган шу кўп овулларнинг амалдорлари шу қиш Қарқаралига Қунанбойнинг ҳузурига бориб, даво жанжалларини битириб келишган одамлар. Буларнинг кўпчилиги Қунанбойнинг орқасидан оладиганини олиб, кеки бўлган одамлар блан ҳисобини тўғрилаб, ўчини олган кишилар.

Шубортов, Обраладаги тўрт-беш овулда ба'зи бир катталар Қунанбойни кузатишда уни четга тортиб махфий ишларнинг маслаҳатини қилиб йўлдан ҳам қолдиришди. Ушандай овулларда Қунанбойга яхши отлар, катта биялар тортиқ қилишарди.

Шу сингари тортиқ қилинган икки қора йўрға, бир қизил от яна уч-тўртта тўриқ от ҳозир Қоратойнинг етагида кетаётир. Абай бу отларга таажжубланган бўлса ҳам, аввалги кунларда аҳамият бериб, буларнинг қаердан келаётганини ўйламаган эди. Тўбуқтига яқинлашган сайин молининг сони ортаборди. Ҳаш-паш дегунча от етакламаган одам битта-яримтагина қолди. Тўбуқтининг бир учига етиб қолганларида, бу отларнинг сони ўнбешга етиб, энди етаклаб эмас, бир тўп қилиб ҳайдалди.

Бунинг ҳаммаси Оғасултоннинг сафардан тортиқлар блан қўйни-қўнжини тўлдириб келаётганига шоҳид эди. Агар шу кунларда Қунанбойнинг овулида бирор одам ром очган бўлса, албатта, сафардан келаётганларнинг «қўнгли тўқ, қонжуғаси маҳкам, қўша-қўша ўлжалар блан келаётир!» деган бўлар, бир элни босиб талаб, муваффақият қозониб келаётган босмачиларга тушадиган фолдан тушган бўлар эди. Тунаб ўтгали тушилган жойларни э'тиборга олинмаса, ҳатто тушлик қилгали ҳам ҳеч қаерда тўхтамасдан, йўловчилар Қарқаралидан чиқилганига етти кун бўлди деганда Чинғизнинг кун ботиш томондаги ёнбағрига етиб келишди.

Еттинчи кун Қунанбойлар Тўлепберди, Бурахон, Қамисбойларни қувиб етишди. Абай уларнинг нега олдин кетганини билмаган эди.

Бир тепаликда бирқанча отларни ҳайдаб кетаётган одамларни кўрганда, Мойбосар:

— Ана ўшалар бизнинг йигитларимиз бўлса керак!

Айтгандек, ўша уч йигит Қунанбой мол ҳайдатиб юборган одамлар экан. Улар юзга яқин нуқул сархилланган, ёли қуюқ семиз биялар, яхши отларни ҳайдаб кетишаётган эди.

Қорабос ҳайдаб келаётган ўнбеш оти ҳам ўша отларга қўшилди.

Қунанбой ҳалиги отларнинг орасига келиб, ҳайдаб келаётганлар блан сустгина саломлашди-да, бироз тўхтаб қолди.

Абай шубҳага тушиб, Қорабосдан:

— Бу қандай отлар? Кимнинг отлари?— деб сўради.

— Ҳа, тортиқ қилиб берилган отлар, отангнинг отлари.

— Тортиғингиз нямаси, ким берган?

— Вой тентак, гўдаксимон ўзинг?.. Отангнинг қўл остида озмунча халқ борми? Қарқаралида кечаю-кундуз уймалашиб ётганларни кўрмадингми?.. Уша ерда қилган хизматига ҳақ олмайdimи? Е бекорга ишлайdimи?

Абай ортиқ ҳечнарса сўрамади, лекин бу ўзгача ишларнинг тагига етди-да, ўз-ўзидан ҳижолат тортиб, қипқизариб кетди. Енидан ажралмай юргани блан отасининг ҳам, бошқа катталарнинг ҳам ички сирини сезмаган экан.

Абайнинг эсига Шўже тушди. У «Сарасин, халқ молининг сўқир чуқур» деган эди. Шўже Қунанбойдан четда, йироқда юрса ҳам унинг бутун а'молини билар экан, билганидан шундай деган экан-да. «Қандай номус иш» деб, Абай ўз-ўзидан айниқса Шўжедан уялгандай бўлди.

Йўловчилар яна қаттиқ жадаллади. Абай отини елдириб келмоқда эди. Буқун Қорашўқига, Кункенинг овулига етиб бориш керак. Қариндош-уруғларининг ҳаммасини шу буқун кечқурун кўриш керак. Лекин Абай, соғиниб юраги узлиб келаётган бўлса ҳам, ҳалиги оғир ҳислар унга шодланишга йўл бермас эди.

Абай чуқур ўйлаган сайин турлик-туман қабиҳ ишларни кўпроқ кўрабошлади. Олшинбой овулига юборилган элликта қорамол ҳам шундай молларнинг бири бўлган. Абайга олиб бериладиган келиннинг қалин моли ҳам шу сингари таланган, қақшатиб олинган моллардан...

«Томоғи оққушнинг томоғидек» деб мақталган қаллиғи! Дилда!.. Абайнинг кўнглидаги беғубор соф олам ифлосланиб, кир бўлиб, зарҳал бўёқлари ўнгиб, кўнгилсиз, расво бўлиб бораётгандай бўлди. «Маҳбуба! Маҳбуба!» деган сўз ҳам бу қадар софлигини йўқотиб бунчалик

ғариб ахволга тушар экан-а, деб ўйлади Абай. Ҳзи учун ҳам, Дилда учун ҳам гоят қаттиқ озор чекди. Озор чекдигина эмас, ғазабланди.

Китобларда баён қилинишига қараганда, порахўрлик — гуноҳларнинг гуноҳи. Бу порахўрлик ўтган замон бойларидан Кегирбойнинг ҳам суягида кетган, кетмас доғ бўлиб унинг ша'нида қолган. Пора ҳолитанг бўлиб қолган одамларнинг оғзидан тортиб олинадиган маломатлик бир ғанимат. Дулат, Шўжейларнинг айтишига қараганда, пора ҳеч кечирилмайдиган гуноҳларнинг биттаси... Донг чиқариб, обрў олиб берадиган «тангрининг уйи» ҳам шу сингари порага келган моллардан солинмадими?.. Порадан тикланган бўлса ҳам, мачит бўлиб тураберар экан-да, «харомдан тикландим» деб емирилиб тушмас экан? Яна унинг ичида худонинг, пайғамбарнинг номи блан ва'з айтилади. Салласи қозондек имом кўзини сузиб «Бухоро мақомида» «таборак»нинг қироатини келтириб ўқийди. Севикли ўғилнинг қаллиғига атаб яхши ниятлар блан солинган оқ уй ҳам чимилдигигача порадан тикилар экан-да.

Йўловчилар Қорашўқига кечкурун етиб келган бўлса ҳам Абай отасининг олдида, Кункенинг овулида қолмади. Енига Жумағулни олиб, ўша онда Жидебойга жўнади. Йўл бўйи отини гоҳ чоптириб, гоҳ елдирди.

Қаттиқ юриб келаётган отликлар деразанинг тагидан ўтиб, овулдаги итлар жонининг борича ҳуриб чиқишган пайтда, уйдаги оналар кечки овқатни ҳам ёйишмаган, ҳали ухлашмаган экан. Новча, юзларини шамол олиб қорайган, етилган йигитча салом бериб кирди. Дуппадуруст, катта кишиларга ўхшаб, кийинган, унинг оёқ босиши ҳам катталардек салмоқлик. Абай тўсатдан кириб келганда, Жидебойдагиларнинг ҳаммаси шодланиб қий-чув қилиб:

— Абай!..

— Абайжон!..

— Бўтам!..

— Қора кўзим.. Абайжон!— деб чувуллашганича, алоҳида бир хурсандлик блан қарши олишди.

Уйдагиларнинг ҳаммаси соғ-саломат, энаси блан онасининг вақти чоғ! Иккаласи ҳам галма-гал Абайни қучоқлаб ўпди. Успон ҳам ухламаган экан. У, шодлиги ичига сиғмай, товушининг борича қичқириб, сонига шаппалаб сакрайбошлади.

— Қани, чиқар совғангни!.. Ширинликдан ҳам борми!.. Қани чиқар! — деб, Абайни оналари, Ғабитхон, Такежонлар блан сўрашгали ҳам қўймай, қистай бошлади; унинг қўйини титиб, чўнтақларига қўл солиб, қайта-қайта:

— Қани, бер!.. Бўл, энди! — дер эди.

Шундан кейин уч-тўрт кунгача Абай уйдан чиқмади, ҳечқаерга бормади. Айниқса отасининг олдига бормади: «Қорашўқида Қунанбойнинг уйи тўла одам эмиш, Кункеннинг уйини меҳмон босиб ётган эмиш, Қунанбойни кўргали келганларнинг сони йўқ эмиш» деган хабарлар ҳаркун деярлик Жидебойга келиб турар эди. Бу овулдан Қунанбойнинг олдига фақат Такежон борди.

У, отасига ўлжага теккан отларнинг дарагини Жумағулдан эшитиб:

— Ҳаммаси ҳам танланган яхши отлар дейишаётир. Бор сархилини Қудойберди танлаб олади, — деди. Кункендан туғилган акаси Қудойбердидан яхши отларни қизганиб, — яхшисини териб-териб оламан! Олиб келаман!.. Кўрасан.

У, шу кетганича, қолиб кетди.

Бу кунларда Абай Қарқаралида кўрган, кечирганларини иккала онаси блан Ғабитхонга ҳикоя қилиб бериш блан бўлди. Унинг ҳикояларини ба'зан, кичик онаси гўзал Ойғиз ҳам келиб тинглар эди. Отаси блан Бўжейнинг қай тахлитда ярашганини ҳам айтиб берди, лекин бола бериш деган гапни оғзидан чиқармади. Бу гап Абайнинг ичини еб бораётган оғир дарднинг бири эди. То отасининг ўзи айтмагунча, оналарининг шу қадар шодланиб, уни қарши олган бахт-саодатли кунларини қайғи ҳасрат кунига айлантиргуси келмади. Бу гапни отасининг ўзи айтсин. Қани оналари нима дейишади. Ҳозир агар Абайнинг оғзидан эшитадиган бўлса, олдиндан газабланади, яна ғамга ботади. Яхшиси бундай гапни вақтидан олдин билдирмай туриш керак. Абай Жидебойга келаётган чоғида шу жиҳатларини ўйлаб, ёнидаги Жумағулга ҳам: «Бу овулдагиларга билдирмай туратур» деб тайинлаб қўйган эди.

Шундан кейин, тўрт-беш кун ўтгач, «Бўжей ҳам келибди» деган хабар келди.

Қунанбой тездан Жидебойдаги уйга Қорабосни юборди. У келиб Зере блан Улжонга:

— Мирза салом айтиб юборди. Эртага кўп одамлар

блан келмоқчи. Бўжеё блан шу уйда ярашиб, шу уйда топишадиган бўлишипти. Бўжеё, Бойдалилар ҳам шу ерга келишар эмиш. Шунга ҳозирлик кўриб, кутиб олсин деб, юборди!— деди.

Бу хабар Улжонни ортиқча ташвишга солмади. Ойғиз блан иккови икки кун уривиб, той-той қилиб боғлаб қўйилган буюмларни ешиб, қимматлик гиламлар, яхши шолчалар, чойшапларни олиб Зеренинг катта уйини, меҳмонхонани, Ойғизнинг уйини яхшилаб ясашиб қўйишди. Чора-чора бўғурсоқлар пиширишди, қўй ўтишди, қурут эздиршди, шундай қилиб овқатларни ҳам бир қадар ҳозирлаб қўйишди. Бирнеча қорин сариқ ёғнинг ичидан тузи дуруст, маззаси яхши, кўриниши сапсариқ олтиндек тоза мойларни танлаб олиб, ўша қоринларни буздиршди. Айтгандек эртасига Қунанбой блан Бўжеёлар одамлари блан келишди.

Бўжеё катта уйга кириб келганда, Зере ўрnidан туриб бориб, йиғлаб, унинг, юзидан ўпиб кўришаркан:

— Бўтам, биздан кўнглинг қолиб, совиб кетмадингми? Сен бола, мен она эдим-ку?— деди.

— Азизим, меҳрибоним! . . .

— Оҳ шўрлик онамиз! . . .— деб, Бўжеё блан бирга келган Бойдали ва Суюндикларнинг кўнгли бўшаб кетди.

Бўжеё ҳам, чиндан юраги эзилиб, Зерени қаттиқ қучоқлаб туриб, бир хўрсинди-да, қўли блан ишора қилиб, ўрнига ўтиргизди; ўзи ҳам Зеренинг ёнида ўтирганича қолди.

Бироз жимлик чекди. Кейин Бўжеё бошини кўтариб болаларга қаради. Абай энасидан пастроқда ўтирган эди. Бўжеё Зеренинг меҳрибонлигига жавобан, жигарлигини кўрсатиб, аввал Абайни чақириб юзини-юзига қўйди, сўнг, Успон, Жумағулларнинг юзидан ўпиб кўришди.

Ҳақиқатда ҳам Бўжеё бу уйни бошқача қадр қиларди. Бу уйга Қунанбойнинг уйи деб эмас, шу бир отадан тарқалган авлоднинг уйи, барчага баравар, меҳри-шафқатлик, беғараз ҳалол уй, деб қарар эди.

Бўжеёлар жойлашиб ўтиргандан кейин, Қунанбой ҳам ёнига Қоратой, Мойбосар, Қулуншоқларни олиб, биргала бўлиб кириб келди.

Абай, Бўжеё блан ўз отасининг бетма-бет ўтиришидан хижолат бўлгандай, ўз-ўзидан ийманиб, ерга қаради. Катталарга жой бўшатиш керак эди, шуни баҳона

қилиб, чиқиб кетди. Шу блан кечқурун ҳам, эртасига эрталаб нонушта чоғида ҳам ичкарига кирмади; эшикда онасидан сўраб, Бўжей блан Қунайбойнинг у қадар очилиб сўзлашмай, бир-бирларига сиполик блангина муомила қилишаётганини эшитди.

Эртасига, Бўжейлар жўнаш олдида, Абай Қарқаралида эшитган совуқ гап очилди.

Уз уйида бағрини ерга бериб йиғлаб ётган Ойғизнинг қўлидаги Камшотни Қоратой тортиб олиб, кийинтириб, катта уйга олиб келди. Қопқора, қорамўғдек кўзлари ёниб турган, оппоқ ширингина Камшот катталарга қараб:

— Ака, дада! Дада... Ака!.. — деб, кичкинагина бармоқларини ёзиб, кўзлари жовдираб, қараб турарди.

Улжон, гўдакнинг аянч ҳолини кўришга тоқат қилолмай, чиқиб кетди. Зере мук тушиб йиғлаганча қолди. Утирган катталардан тош бағирликнинг совуқ изирини эсаётгандай, Абай ҳам отилиб, чиқиб кетди.

Қунанбой ягона кўзи блан уйдаги, кўнгли бўшаб кетганларнинг ҳаммасига ўқдек қадалиб, отиб юборгудай бўлиб қаради. У Қарқаралидаги шартга биноан шу боласини Ойғизнинг бағридан юлиб олиб, Бўжейга берди.

Уйда бўлаётган фалокат ўзгаришни сезмай аввалгидек ўйнаб кулиб, ширин тили блан чулдираб ўтирган Камшот бир бегона одам кўтариб эшикка томон юргандагина чўчиб:

— Опа!.. Опа... Эна... Эна... — деб чирқираб йиғлаб юборди.

Кичкинагина юрагини қўрқинч босиб, ўти ёрилиб йиғлаётган бола гўё чўғ босиб олгандай чирқирарди.

Гўдакнинг шу фар'еди, чирқираган овози Бўжейлар йироқлашиб кетгунча босилмади. Улар йироқлашган сайин, ўтга ўртаниб ё сувга ботиб бораётган кишининг фар'едидек, аламлироқ бўлиб юракни тилка-тилка қиладиган йиғи овози ўхтин-ўхтин эшитилиб турди.

ЧАНГАЛЗОРДА

1

Абай Қарқаралидан келгандан буён отга миниб, уёқ-буёққа бормайдиган бўлди. У кўпинча Жидебойдаги овулда оналарининг олдида бўлиб, то кўкламгача кечаю-кундуз китобдан бош кўтармади. Мадрасадан келганидан буён ихлос блан қўлига китоб олгани ҳам шу эди. Бирқанча араб, форс сўзлари ёдидан кўтарилиб унутилаёзган экан. Биринчи ҳафта ўша ёдидан чиққан сўзларни, Ғабитхондан олинган луғатга қараб эслаб олиш блан ўтди. Шундан буён қўлига тушган ҳарбир қалин китоб унга кўп вақтлар интизорлик тортиб, ниҳоят етишган азиз ва меҳрибон дўстдек туюладиган бўлди.

Ғабитхон ҳам китобхон эди. Абай унинг китоблари орасидан ўзини қизиқтирадиган кўп асл нарсаларни топди. Булар Фирдавсий, Низомий, Фузулий, Навоий, Бобир асарлари, «Жамшид», «Сайдбаттоли ғозии», «Минг бир кеча», Тобора ёзган тарих, «Юсуф Зулайхо», «Лайли ва Мажнун», «Гўр ўғли» га ўхшаган китоблар эди. Абай бу китобларни бош кўтармай ўқир эди. Бироз вақт ўтгач Абай ўқиган баъзи китобларини кечқурунлари уйдагиларга ажойиб ҳикоя қилиб айтиб берадиган бўлди. Бундай қилишига энаси сабаб бўлди.

Зере Абайнинг қунт қилиб китоб ўқишини кўриб, бир кун кечқурун:

— Болагинам, шу ишинг — иш. Еган-ичганига маст бўлиб, билқиллаб семириб, идрокдан-ҳувардан маҳрум бой болалари кам дейсанми? Ҳарнечук шу ола қоғозингдан қолма! Ушаларга ўхшаш бўлма!.. деган эди.

Абай энаси китобнинг қадрига бунчалик етиб, мақташидан ғоят хурсанд бўлди ва ўша гапдан кейин ҳар кун бир ажойиб ҳикоя айтиб берадиган бўлди. Оналари, мол боқучи болалардан тортиб, Абайнинг оғзига тикилганича, ҳикоя эшитишар эди. Ба'зи-ба'зида Ойғиз ҳам ҳикоя эшиттали келарди. У, Камшотдан айрилиб қолганидан буён ичига чироғ ёқса ёрмайдиган, юрагига қил сирмайдиган бўлиб, ранги кетиб, сўлиб, катта-катта қора кўзлари яна ҳам катталашиб, чакка томирлари кўкимтир товлаб, борлиқ гўзал симосида ғурбат акс этиб турадиган бўлиб қолган эди. Оҳ деялмай алам чекаётган она ўзини ўзи ер эди. Абай онасининг бу аҳволини жуда яхши онларди. У келган кечаларда ҳикоясини ўзгача қунт блан айтар эди.

Абай ҳикоя айтишга қандайдир жуда чечан, жуда моҳир бўлиб борарди. Ғабитхон бўлса ўша китобларни гарчи ўзи ўқиб чиққан бўлса ҳам Абайнинг ҳикоясига жон-дили блан берилиб қулоқ соларди.

Фақат шуниси ёмон бўлдики, кўклам чиқиб, мол туға бошлаган пайтга келиб, бор қизиқ китоблар ўқилиб, бутун ҳикоя айтилиб тамом бўлиб қолди.

«Ҳикоя, ҳикоя» деб Абайга ёпишадиганлар энди Абай айтган ҳикояларни биронта мол боқарга ё болаларга айттириб эшитадиган бўлишди.

Лекин улар Абайдек қойил қилиб айтишаолмас эди. Буни сезган Улжон:

— Қиш ўтди. Ез чиқиб, мол кўзилаб қолди. Ҳикоянинг ҳам вақти ўтди. Кўйинглар энди, бекор қишнинг охири узаб кетади,— деб, айттирмай қўяр эди.

Лекин оналарининг ўзлари, бўш вақт топилдя дегунча, Абайдан яхши китоблардаги яхши ҳикояларни қайтадан айтиб беришни сўрашар эди.

Ғабитхон блан Абай китоби бўлган мулла сифат кексалардан, хашаки муллалардан битта-яримта китоб топиб келишарди. Биркун Ғабитхон атайин Қорачўққига Кункенинг овулига бориб, хуржунининг икки кўзини лиқ тўлатиб, китоб олиб келди.

Қунанбой бу китобларни Қарқаралида Ҳасан мулла орқали олган эди. Бир кун Абай:

— Бизга беринг!— деб, сўраганда:

— Енимда ўтириб, менга ҳам ўқиб бер! Шунга хуб десанг бераман, ўзинг ўқиб, ҳузурини ўзинг кўрадиган бўдсанг, бермайман!— деб, бермаган эди.

Абай отасининг олдида тургиси келмай, бу китоблардан маҳрум бўлиб келаётган эди. Ғабитхон кечгача Қунанбойга ялина-ялина бир амаллаб, китобларни ундириб келди. Ғабитхон олиб келган нарса уйдагиларнинг ҳаммасига ҳам, Абайга ҳам, Ғабитхоннинг ўзига ҳам бир улуғ бойликдай бўлди.

Броқ худди шу китоблар келган куннинг эртасига отасидан одам келдию Абай Қорашўқига жўнаб кетди.

Абай Кункенинг уйига етиб бориши блан Қунанбой уни бир топшириқ блан Қулуншоқнинг овулига юборди. Абай отасининг Қулуншоққа айтадиган сўзларини яхшилаб ўқиб олиб эшикка чиққанда, Қорабос унинг блан бирга боргали ҳозирланиб турган эди.

Қулуншоқнинг овули у қадар олис эмас, Қорашўқининг кун ботиш томонда қадимги Қўдар қистовининг нариги ёғида, Тўрғайларга қарашлик қистовлардан бирида. Қулуншоқ Тўрғай элининг бошлиқларидан эди.

Бирқанча йўл юрганларидан кейин, икки салт отлиқ йўловчи, Қўдар қистовининг рўпарасига келишди. Абай Қўдар блан Қамқанинг қабрига бориб қур'он ўқиди-да, қовоғини солганича, жимгина отининг бошини буриб, йўлида давом этди.

Уша кунги мудҳиш воқиа гўё шу букун эрта блан бўлиб ўтгандай кўз олдида гавдаланди. Уша куни тўккан аламлик иссиқ-иссиқ ёшлари ҳам зсига тушди.

Қулуншоқ овулларига келиб тушганларида, Абайнинг симоси катта кишилардек жиддий ва бирқадар ғазаблик эди.

Қулуншоқнинг овули ҳали қистовдан чиқмаган экан. Одатда кун исши блан уй ёнига ўтов тикиб ўтириларди, лекин Қулуншоқнинг овули ҳали чиқмаган экан.

Қулуншоқ, гарчи Абайга бола деб қараса ҳам, Қунанбой юборганлигини назарда тутиб, катта киши келгандек қарши олди. Меҳмонлар ўтириб, ҳол-аҳвол сўрашиб бўлганларидан кейин Қулуншоқ:

— Ҳой, хотин, меҳмон келди. Овқатнинг тарадудини қил!— деб буйруқ берди.

Унинг «Беш қашқа» деб аталадиган бешта азамат ўгли бор. Улардан уйда ҳозир фақат Монос бор экан. Монос «қашқа» деса дегундай, пешонаси кенг, юзидан нур ёғилиб турган паҳлавондек ёш йигит экан. У меҳмонни ёқтирмагандай бир чеккада жимгина, дўмбирасини тингиллатиб ўтирарди.

Уйда чой тайёр экан. Моноснинг хотини — ёшгина жувон дастурхон ёзиб, чой тайёрлай бошлади. Йилтираб турган қўнғир сочлик, қирра бурун, қора тўри келган келин мулозиматлик, озода ва чаққон кўринди. Унинг бутун ҳаракатларида сиполик блан бирга ажойиб бир эпчиллик ҳам кўринар эди. Утирган уйга пайз киргизиб, нур сочиб тургандай куп нозанин жувон экан.

Абай унинг ҳаракатларига қараб туриб:

— Қулуншоқ оға, — деб сўз бошлади.

Қулуншоқ хиёлгина Абай томонга ўгирилди. Қўлидаги катта носқовоғини чертиб ўтираркан, кўмкўк носдан олиб, ҳузур қилиб бурнининг икки катагига тортди.

— Отам сизга салом дедилар.

— Саломат бўлсин...

— Мени юборгани мана шу ердаги Бетқудуқ важдан эди. Илгари бу жой Бўрсоққа тегишлик жой экан. Бўрсоқнинг қистовини Оқперди олган экан. Энди ўша ернинг қирию-ўрининг ҳаммасини қўшиб олганман деяпти. Бултур, қистовга кириш олдидан, ўша ерга сизнинг овулингиз қўниб, бирқанча вақт турипти. Оқперди отамга «ёз келаетир, Қулуншоқ яна ўша ерга бориб ўтирмасин, мен мол оғизини теккизмасдан, кузда бичанини ўриб олсам деган эдим. Энди Қулуншоқ шу ернинг баҳридан ўтса!» деб илтимос қилипти.

— Ҳа, ҳа, шундай дегин, Оқперди-ку шундай депти, қани энди отанг нима деди?

— Отам Оқпердининг сўзи ўринлик, Қулуншоқ ўша ерга бормаса яхши бўлади деб, мени юборган эди.

Абай тап тортмасдан, қисилмасдан катталардек ётиғи блан гапирди.

Қулуншоқ индамасдан бошини қуйи солди, мийиғида қулиб қўйди-да:

— Чой ич! Қани, дастурхонга қаранглар! — деб, дастурхон томон қўзғалди. Абай чой ичиб, Қулуншоқнинг жавобини кутиб ўтирар эди. Қулуншоқ бир пиёла чой ичиб бўлгундек вақт жим ўтирди-да, сўнг тўсатдан Абайга қараб:

— Хўш, болам, отанг бу Бетқудуқни кимга қарашли эканлигини яхшилаб текшириб кўрдими ўзи? Бўрсоқнинг вақтида ҳам биз галма-гал ўтирар эдик-ку. Ўтини бўлса ўша вақтларда ҳам ўрар эдик, тенг бўлиб олар эдик. Отанг шуларни ҳам биладими?— деди.

— Албатта у гаплардан хабари бўлса керак. Лекин бу ерда гап ернинг кимга қарашлигида эмас, гап келишиб иш қилишда, оқсоқол. Отам бу ернинг асл эгаси Бўрсоқ эди, бу ўша Бўрсоқларнинг ери, Қулуншоқ ҳаққи бўлгани учун эмас, келишгани учун улуш олиб келган, келишаман деса, Оқперди блан ҳам келишиши мумкин, фақат ўша ернинг Оқпердига қарашлик эканлигини унутмасин деб юборди.

— Шундайми, ҳали отнинг эгаси Оқперди денг. Отнинг эгаси минади-да, бизларни хоҳласа мингаштиради, хоҳламаса мингаштирмайди. Қистовимдан бир қадам жойда бўлса ҳам, Бетқудуқдан қўлни ювиб қўлтиққа уриб қўяқол денг,— деб Қулуншоқнинг фе'ли айнаб қовоғи тушиб кетди.

Абай унинг нима учун ранжиётганини яхши билар эди. Ўзига қолса унинг дилини сиёҳ қилиш хаёлида ҳам йўқ эди. Отаси топширган иш нақадар оғир эканлигини энди ҳис қилди. У, кимсан Қулуншоқдек одамнинг бошини қарга уришини билмай қолганини кўриб, бу гапларнинг қанчалик оғир эканлигини онглаб:

— Мен сизга фақат отам айтиб юборган омонат гапни етказдим, энди у ёғини ўзингиз биласиз,— деган эди, Қулуншоқ:

— Начора Оқперди — Оқперди! Оқпердига худо бахт берди,— деб заҳарханда қилиб кулиб қўйди.

Қулуншоқнинг буқадар ўзини тутиб, қилаётган ҳазили ма'қул тушиб Абай кулиб юборди. Отасининг топшириғини бўйнидан соқит қилган Абай энди Қулуншоқнинг ҳазилини ийиб олиб:

— Бахт берганда нақд берди денг,— деди.

Абайнинг бу сўзига уйда ўтирганларнинг ҳаммаси хандон ташлаб кулиб юборишди. Бу сўз айниқса ҳалиги чой қуйиб ўтирган келинчакка кўп ма'қул тушди шекиллик, қип-қизариб, шарақлаб кулиб юборди-да, ялт этиб Абайга қараб, лабини тишлаб қолди.

Қулуншоқ завқ қилиб, Абайга:

— Оббо боламей, бу гапинг ажойиб гап бўлди. Асли

шу гапингни Оқперди эшитганда бўлар эди-да! — деди хурсанд бўлиб.

Шундан сўнг Қулуншоқ Бетқудуқ можарасини бир чеккага қўйиб:

— Чироғим, бир вақтлар Бўжейга берилган гўдакнинг аҳволи қандоқ экан? Шўрлик Ойғиз йиғлаб қолди дейишган эди. У қалай — деб, Абайнинг уй ичисини, Зеренинг аҳволини, Улжонни сўради. Абай Камшот ҳақида оғиз очмай ўтирган эди. Қулуншоқ яна сўз бошлаб:

— Менинг билишимча Бўжей томон мол олмаганидан норози бўлса керак. Кичкина синглиннинг ҳам кутуми унча яхши эмас деб эшитаман. Бечора Ойғиз ҳам шуларни сезиб, ич-этини еяётган бўлса керак! — деб, йўқ ердаги дилни вайрон қиладиган кўнгилсиз гапларни қўзғай-бошлади.

Абай ёрилиб, бу ишлар ҳақида гапириб, сир бермоқчи эмас эди. Бир қадар жим ўтирди-да, сўнг гапни бошқа ёққа буриб:

— Оқсоқол, нима сабабдан сизнинг болаларингизни «Беш қашқа» дейишади? Шунга айтиб беринг! — деди.

Қулуншоқ бу боланинг гапни буриб юборганини кўриб, ичидан:

«Ўзи кўп эслик бола кўринади, хила вазмин, сир очилмасин деб ўтиришини кўр, буни, бунга ҳам ўргатган экан» деб қўйди, сўнг у гапларни қўйиб:

— Қашқа дегани ботир дегани — дейишади-ку, лекин булар, — деди Моносни туртиб — Ботир бўлиб жуда минганни минг уриб берипти дейсанми? Бир вақтларда Бўкенше блан Бўрсоқ «ўлсак ўламызки, Қорашўқини бермаймиз» деб келганда, отангнинг бир оғиз саломини ерда қолдирмай, шу бешқашқаларни эргаштириб борган мен эдим. Эгаси кетиб, сабил қолган ердан ҳеч бўлмаса бирор қудуқ тегар деб умид қилган эдим. Қашқаларнинг пешонасига тош тегди халос, — деб, яна аввалги, Абайга ма'қул бўлмаган сўзига кўчди.

— Таланган элдан тортиқ олма деган гап бор. Ёт бўлганда ҳам майли эди, бегона эмас, ўша Бўкеншени қақшатиб олган ер кимга вафо қиларди? Унга ўқиниб нима қиласиз? — деди Абай салмоқлик қилиб.

Монос блан хотини Абайнинг бу гапини ма'қул кўришса ҳам, Қулуншоқ кўнмади, Қунанбойга адовати борлигини билдирди.

Абай бу сўзлардан Қулуншоқнинг ичида «таланган

ердан ўлжа тегмади» деган армони борлигини билдирди. Шунинг билан бирга ер ва ердан бошқа дарди бўлмаган Қулуншоқдан ранжиб, отланди.

Абай отасига Қулуншоқнинг кўнганини айтса ҳам аччиғ-тиззиқ гапларини айтмади. Қунанбой Абайнинг айтган гапларини яхшилаб билмоқчи бўлиб Қорабосни бир чеккага чақирди. Қорабос Абайнинг бугунги ишидан кўп хурсанд бўлган экан:

— Болангиз сўзга уста бўлиб қолипти, худди катта кишилардек, гаплашади!— деб Абайни мақтай бошлаган эди, Қунанбой «Бўлди, бас қил» дегандек ишора қилиб унинг сўзини кесиб қўйди.

Эртасига Қунанбой Абайни яна бир топшириқ билан жўнатди. Енига Қорабосни қўшиб, энди Суюндикка юборди.

Суюндикнинг овулига Абайлар эл ётарда етиб боришди. Ўз қистовидан айрилиб, Қоровулнинг бош томонида— Туйеўркеш деган ерда қишлаган Суюндикнинг овули ҳозир уйларда эмас, ўтовларга кўчиб чиққан экан. У моли кўп овул, қистовликка шу жойни лойиқ кўриб, шу ерда турган бўлса ҳам ҳали янги уй сола олмаган, эски кўрага сиғишмай, кун кўзи кўриниши билан ўтовларга чиқиб олишган эди.

Суюндикнинг оппоқ кенг, иссиқ ўтови сандиқлар, тахлаб ва тираб ташланган гиламлар билан безатилган. Бўсағанинг икки томонигача қипқизил гиламлар, шолчалар тутилган. Ҳали ҳам иссиқ этик, тийин пўстин кийиб юрган Абай бу уйда совуқ қотмади. Кўклам чиққандан буён унинг ўтовда ўтиргани ҳам шу эди. Бу уйнинг ҳавоси енгил, киши эркинлаб нафас оладиган салқин. Абай кўкламда ўтовда ўтиришни жуда яхши кўрар эди. Уйнинг ўртасида милтиллаб шам ёниб турарди. Суюндик хотини ва Адилбек, Осилбек деган ўғиллари билан меҳмонларнинг олдида ўтиришарди. Бу уйга баҳор нурини ёғдириб ҳусн киргизиб турган яна бир кимса ҳам бор эди.. Бу — Суюндикнинг қизи Туғжон. У Суюндикнинг кичик хотини бўлмиш онаси ўтирган кичик уйга дам-бадам чиқиб турар эди. У келаётганда чўлписининг шилдирлаши эшитилар эди. Унинг қулоғидаги ёниб турган исирғаси, бошидаги камчат телпаги, билагидаги биллак узуклари Абайга ўзгача бир латофат билан кўринди. Унинг юзи тўладан келган оппоқ, қирра бурун, кўзлари қолқора, қошлари қалдирғочнинг қанотидек.

Туғжон гапга қулоқ солиб ўтирганида, кушганида ёки уялганида қошлари парвоз қилмоқчи бўлган қалдирғочнинг қаноти сингари кўтарилади, яна тушади, ҳарбир ҳаракати кишини энтиктиради. Абай ундан кўзини олмас, форс шоирларининг газалларидан унинг та'риф ва тавсияфига сўз ва татбиқлар излар эди.

Қизнинг кўп кириб чиқишининг боиси меҳмонларни кутиш тараддуди экан.

У, бироздан сўнг, оқсоч хотинга дастурхон ёздириб чой қуйишни буюрди-да, ўзи отасининг ёнига ўтириб, пиёлаларни узаптиб, хизмат қилабошлади.

Абай Суяндикдан ҳам тортинмади, у блан ҳам етилган йиғитлардек сўзлашди.

Туғжон келиб ўтиргандан сўнг Абай Суяндикка қараб:

— Суяндик оға, мана бу сизнинг ерингизнинг олдидаги ёлғиз турган тепаликни нега «Қоровул» дейишади?

— Ким билади, чироғим!— деди Суяндик бироздан сўнг илова қилди,— Тўбуқти блан Мотойнинг уруши, бир-бирига ёвлиги ҳечқачон босилганми? Уша вақтларда ё қочган, ё қувган томон қўйган номдир-да, ўзи ҳам бошқа тоғлардан айрилиб, атайин қўйилгандек, яйдоқ далада қўққайиб турибди-ку, ўшанга чиқиб қўриқламаса, қаердан қўриқларди.

— Шундай қилиб, бу номни Тўбуқтилар қўйган дейсизми? Улар келмасдан олдин бундай ном йўқ эканда?

— Қаёқдан бўлсин? Бу атрофдаги номларнинг ҳаммасини Тўбуқтиларнинг ўзи қўйган.

— Бу номларнинг ҳаммасини Тўбуқтилар қўйган бўлса, нега Чинғиз дейилади? Ё Чинғиз деган Тўбуқти ўтганми?

— Йўқ! Бу сўзининг жони бор. Ҳақиқатда ҳам бу буюк Чинғиз тоғини нима учун Чинғиз дейилар экан?— деб Суяндик ўйланиб қолди.

Адилбек отасининг тутилиб қолганига ҳижолат бўлиб:

— Чинғиз деган сўз «Чинқиш» деган сўздан, кишининг қаттиқлигидан олинган дейишади-ку!— деган эди, Абай кулиб қўйдида:

— Ундай эмасдир. Чинғиз отоқли хоннинг исми-ку, деди.

— Ҳа, тўғри, бу сўз менинг ҳам қулоғимга бир чалингандай бўлган эди, ёдимдан чиқибди. Қани, билсанг

ўзинг айтиб берчи, чирогим,— деб, Суюндик Абайга қулоқ берди.

Ёш меҳмон Чинғизхон ҳақида ўз билган-эшитганларини айтиб бўлиб, охирида ўз фикрини ҳам қўшиб қўйди:

— Тоғнинг номи «Чинғиз» бўлиб, чўққисини «Хон» аталишининг ҳам сабаби шудир. Ана у тоғнинг ҳам «Ўрда» дейилиши ўша Чинғизхоннинг турган жойи эканлигини кўрсатади. «Қоровул» ҳам ўша замонлардан қолган ном бўлса керак дейман,— деди.

Суюндик Абайнинг сўзларига кўп диққат блан қулоқ солди: ҳатто олдидаги чойи ҳам совуб қолган эди. Туғжон отасининг бу қадар диққат блан эшитаётганини энди пайқайди. Лекин Туғжоннинг ўзи ҳам Абайга тикилганида хийла вақт ундан кўзини узалмай қоларди.

Булар Абай айтган янгиликларни қизиқиб тингларкан, суҳбат жонланиб кетди. Осилбек блан Қорабослар ҳам:

— Ҳа, шундай бўлса керак!— дейишди.

Абай энди Чинғиз тоғини қўйиб, худди шу Суюндикнинг қистови Туйеўркеш олдидаги «Хон» чўққисини, ундан кейин Момой эли қишлайдиган «Ўрда» деб аталадиган тоғлар ҳақида ҳикоя қилиб берди. Бу ерларнинг нима учун шундай деб аталишини шу кунга қадар билмаганликлари ўтирган ёши улуғларнинг ҳаммасига ҳам кор қилди.

Суюндик Абайнинг пиёласини олиб бериб:

— Ол, Абай, еб-ичиб ўтир!— деди-да, меҳмоннинг олдига бўғирсоқ, мой ва жентдан¹ мўлроқ суриб қўйди. Отасининг бу ёш меҳмонга қилаётган мулозиматини Туғжон ҳам сезиб ўтирарди. Ба'зи-ба'зида Абай Туғжоннинг қопқора кўзларини ўзига тикилиб турган ҳолда учратарди. Бу қараш сўник қараш эмас, тикилиб, термилиб қараш эди.

Абайнинг аёл кишига астойдил қарагани ҳам шу эди. Туғжон Абайга узоқ тикилиб туради-да, қизариб, аста кўзини олади.

— Кўп яшаган билмай, кўпни кўрган билади, шунинг сингари эшитганинг ўрганганинг дуруст, болам!— деб Суюндик бир нафас жим қолган эди, Абай унинг шу сўзига илаштириб:

¹ Жент — Сарик ёғ ва асалга қорилган сут ун.

— Узингизга ўхшаш кексалардан эшитилган гапларда, Суюндик оға! — деди. Бироздан сўнг сиполик блан мулойимгина қилиб:

— Рухсат этсангиз сиз айтган ба'зибир гапларни ҳам, ўз оғзингиздан эшитсам,— деб Суюндикга қаради. Суюндик:

— Майли, сўра, болам! Нимани сўрамоқчи эдинг? — деди.

— Кичик ўрданинг ёнидаги Қўжекбой Қулажбойнинг ер да'восида қозилик қилган экансиз, шунда «мен қўйга қараб бўлмайман, худога қараб бўламан!» деган экансиз, нима учун шундай деган эдингиз? Шунга сўрамоқчи эдим, — деди.

Абайнинг бу саволига Қорабос, Адилбек, Осилбеклар кулиб юборишди. Бу гап Абайдан бошқа, ўтирганларнинг ҳаммасига ма'лум бўлса керак. Суюндик Абайнинг саволига жавоб беришга гангиб, ўйланиб қолди:

— Чироғим буни отангдан эшитсанг бўларди.

— Узингиз биласиз-ку, отам бола блан очилиб сўзлашмайди.

— Бу гапга отангнинг ҳам алоқаси бор, биласанми?

Қорабос, Осилбеклар ҳамон кулиб ўтиришарди. Улар бир томондан Суюндикнинг сипогарчилик қилиб, жавоб беришдан бош тортаётганига, иккинчи томондан кутмаган ердан Абайнинг бундай ногаҳоний саволни бериб қолишидан кулишаётган эди.

— Ҳа отамнинг алоқаси борлигини биламан.

— Ундай бўлса, отангнинг номи аралашган гапни аввало отангнинг ўзидан эшитсанг дуруст бўларди!

— Баракалла, Суюндик оға, бу гапингиз тўғри! Лекин сиз блан отамнинг орасига совуқчилик тушишига сабаб бўлган ўша қозилик дейишади. Бу ҳам тўғри гап-ку, шундай эмасми?

— Тўғри.

— Шундай бўлганидан кейин сизларнинг орангизга низо' тушишининг сабабини мен ўз отамдан, мана бу Адилбек оғам блан Осилбек оғам сиздан эшитиб қўя-қолса қандоқ бўлади? Бу нарсани ҳарким ўз отасидан эшитадиган бўлса, биз болалар, бу ишга бир томонлама қараган бўламиз; биринчидан янглишамиз, иккинчидан биз ҳам бир-биримизга ола қарайдиган бўламиз. Сиз менга, менинг отам буларга айтиб берса тарози тенг болади.

Абайнинг бу далиллари Суюндикка ҳам, бошқаларга ҳам ма'қул тушди. Қорабос терисига сиғмай кетиб:

— Боланинг сўзи тўғри-ку!— деб, Суюндикни воқинани айтиб беришга ундади.

Суюндик кулимсираб туриб:

— Оббо болам, жуда орқа-олдимни ўраб олдинг-ку-а! — деб, иккиланиб Адилбекка қаради-да:

— Бу меҳмон йигитни кўрдиларингми, болаларим, бунинг хуш'ёрлигини фаҳмлаётирсизми?— деди хурсанд бўлиб.

Чой ичиб бўлингани блан Туғжон дастурхонни йиғдирмай, жилмайиб, сўзга қулоқ солиб ўтирарди. У ҳалидан-ҳали Абайга қарар, кўзи-кўзига тушганда, кўзларидан дўстга боққандаги садоқат ва ишонч ифодаси акс этарди.

Абай сўзини аввало ўзи ўйлаган томонга бурди:

— Суюндик оға, ўша менинг отам блан айтишиб қолганингизни ўзингиз айтиб берақолинг энди,— деди.

— Бунчалик ўтинсанг, айтсам айтиб берақолай! Билиб кўярсан! Сенинг отанг Момойлардан Жомонтой блан кўнгли яқин бўлиб юрди-ю, оқибат Жомонтой отаиғга ўкил куёв бўлди. Ушанда у сарпо тариқасида отангинг олдиға юз қўй солди.

— Ўкил куёв нима?

— Ўкил куёв чин куёв эмас, дўстга ўхшаган гап.

— Ундай бўлса, нега дўст дейилмайди?

— Дўстлик тенгқурлар орасида бўлади. Бордию ёши катта одам блан ёш йигит дўстлашмоқчи бўлса, ба'зида уни ўкил куёв деб ҳам атайдилар.

— Хўш, ундан кейин нима бўлди?

— Бирда ўша Жомонтойнинг ўғли Қўжекбой ўзининг Қулжабой деган қашшоқ қариндоши блан ер талашди. Ушанда Мирза мени «Шу ишга қозилик қилиб, ерни бўлиб бер» деб олиб борди. Мен икки томоннинг ҳам арзини эшитиб, қандай бўлмасин, одиллик блан бўлишни ўйладим-да, «мана шу ердан бўлинсин» деб юриб бўлабошладим. Отангинг ўзи ҳам бу ишнинг бошида, Қўжекбойлар блан орқамдан келаётган эди. Мен ерни кўнгилдагидай қилиб, одиллик блан бўлмоқчи эдим. Сени турибман, юришим Қўжекбойга ёқмаётир — орқамда ёжиниб ёрилгудай бўлиб келаётир. Бир нафасдан кейин, ҳовлиққанича пичирлаб, Мирзага бир нима деди. Отанг ўша Қўжекбойнинг сўзини ма'қул кўрди шекилли,

орқамдан ҳайқириб: «Ҳой, пес, қанақасига бўлаётирсан» деди. Мен холис қози эдим-ку? Алам қилди. «Қўйига қараб бўлаётганим йўқ, худога қараб бўлаётирман» деб жавоб бердим.

— Хўш ундан кейин нима бўлди?— деди Абай.

— У ёғини сўраб нима қиласан, чироғим? Тўс-тўполон кўтарилиб, қиёмат бўлди, иш қилиб,— деди Суюндик қўл силтаб.

Абай қипқизариб кетиб, юзини ўгириб, чуқур ўйга толди. Шам алангасига тикилиб турган кўзларининг чуқур-чуқурида шам алангасидек қипқизил аланга кўри-ниб турарди. Туғжон меҳмондаги бу ҳолатга ҳайрон бўлиб, астойдил қараб қолди.

Бу ерда Абайнинг шу аҳволда сукут қилиб қолганига кулиб ўтирган одам ҳам бор эди. У Суюндикнинг кичик ўғли Адилбек эди. У ғоят ўжар, тўнг йигит; акаси Осилбекка ўхшамайди. У, Абайни бу қадар гангиб қолганини кўриб, ичида:

«Ажаб бўлди, истаганинг шу бўлса, оғзи-бурнингдан чиқарди-ку!» деяётгандай, мийиғида кулиб қўйди.

Лекин Абай, нақадар ҳижолатда қолмасин, ўзини йўқотмади. Бироздан сўнг яна ўзи гап бошлаб, иккинчи бир воқияни сўради. Бу гап ҳам Усекенбойга ош берилганда Суюндик айтган гап эди.

Суюндик уни ҳам айтиб бермоқчи бўлди.

— Мирза отасига, Усекенга¹ ош бераман деб, Кўкшетовнинг бор халқини йиғди-ку, Тўбуқти элида унинг олдига тушадиган ма'рака бўлган эмас. Эшитган бўлсанг керак?

— Эшитган эдим, сиз ҳам борган эдингизми?

— Отанг блан ўртамиз бузилиб юрган вақтимиз эди, бормадим. Лекин мана бу Ойдўс, Жигитек, Момой, Жуантаёқ элларида бормаган одам қолмади. Юрти-олам кўчиб, ўша Кўкшетовга бориб ас'аса — даб-даба блан ма'рака қилди. Ушанда Бўжей блан Мойбосар сўзга боришиб қолади. Мойбосар старшин. Жуонтаёқнинг ўғрилари Бўжейнинг Наймондаги қариндошларининг овулига бориб, кўп йилқисини ҳайдаб келиб, ғаротини келтиради. Ушаларнинг орқасидан қувлаб келган одам «ҳақимни олиб бер» — деб Бўжейга осилади. Бўжей Мойбосарга ёпишади: «ҳақиқатига кўч, молини олиб бер!» —

¹ Ускен ака.

дейди. Мойбосар «нима деб алжияпсан, эсингни эдингми» деб, Бўжейни жеркиб ташлайди. Бўжейнинг кеки шундан бошланди-да. «Ҳаддим сизмайдиган бўлса, орқангда чочвоқбардорлик қилиб юришимнинг нима хожати бор» деб, ўпкалаб қолади. Шундай қилиб, Бўжей ма'рака тарқамасданоқ кўчиб кетади. Унга қараб Жигитек, Бойшўра ва Жуонтаёқлардан ҳам ошни ташлаб кетганлар бўлган. Ушанда мен уйда ётган еримда бир гап айтган эдим: Тиқилинч қилаётганинг ўша гап-ку.

— Нима деган эдингиз?

— Билгинг келаётган бўлса, уни ҳам айтиб берай:

Ўзга эгиз бўлганда, худо якка,
Олдингда ота-онанг худди Мақка,
Қирқ уйликни қирқ пичоқ қилган эдинг.
Ўз ошинг ҳам бузилди, Осман ака!

деган эдим. Эл-юрт оғзидан қўймай юрган гап—шу гап.

Бу гапнинг тагида яна бир гап борлиги Абайга очиқ кўриниб турарди.

— Бу гапнинг тагида яна бир гап бор-ку, энди уёғини ҳам айтиб берақолинг-да.

— У ёғинг нимаси, болам?

— «Қирқ уйликни қирқ пичоқ қилдинг» дедингиз-ку! У ишни ҳам Бек отам қилганми ё бошқа бировми?

— Оббо, Абайжон, йўқ ердаги гапларни қўзғадингда! Бу ишда айблик Бек отанг эмас, бунда ҳам ўз отанг айбли. Энди менга бу гапларнинг ҳаммасини айттириб олиб, отанг блан бизни яна нари-бери қилиб қўймасанг бўлгани — деб Суюндик кулиб қўйди.

— Йўқ, Суюндик оға, билай деб сўраётиман-да. Устингиздан чақимчилик қилгали сўраётганим йўқ.

— Албатта шундайку, болам! Ундай бўлса, «қирқ уйлик» деб ана у Кўкентоғининг бағридаги Уоқ элини айтилади. Ушаларнинг ичида фитна чиқиб юрган чоғида Қунанбой аралашиб, Қўной деган ботирни қўллайди. Фитна авж олиб кетган пайтда отанг Қўнойга маслаҳат бериб, душман томонни қирдириб ташлади. Қамолда қолган эл қаршилиқ кўрсатолмай, кўlining бўйидаги қалин тўқайга уриб кетади. Шунда Қунанбой тўқайга ўт қўйдиртириб юборди. Утдан қочиб чиққанларни урдириб, Қўнойга бўйсундириб беради. У сўзим шунга ишора эди.

Абай бундан кейин бошқа гап сўрамади.

Бироздан сўнг таом келтирилиб ҳамма овқатга ўтир-

ди. Уй ичи, Абай блан Қорабосни бегона меҳмон деб ҳисобламагани учун, одатдагича дастурхонга Суюндикнинг ҳамма болаларидан тортиб, катта хотинигача ўтирди. Отаси блан онасининг ўртасида ўтирган Туғжон энди Абайга аввалгидан яқинроқ ўтирди. Шу онгача Туғжоннинг юзи Абайга тўғридан кўриниб турган бўлса, энди ён томондан кўринарди.

Уртача келган қирра бурни энди аниқ кўринди. Ён томондан қаралганда Туғжон яна ҳам жозибалик экан. Унинг юмалоқ ияги остидаги бақбақаси ўзига кўп ярашган, йўғон-йўғон қопқора ялтироқ сочлари оппоқ нозик бўйни орқалик ўриб ташланган. Уртача исирғаси дамбадам силкиниб титраб турарди.

Негадир, Туғжон гоҳ қизариниб, гоҳ оқариб кетади, у ҳаяжонга соладиган алангалик ўзгача бир ҳис қучоғида эди.

Умуман Суюндикнинг уйи меҳмондўстликда ном чиқарган, бугун ҳам гўшти жойига қўйиб пиширди. Қорабоснинг мўғиз сопли пичоғи қишдан қолган қазини ҳам, сапсариқ от ёғини ҳам лип-лип кесиб япроқламоқда. Сургўшт блан янги гўшт қўшиб пиширилган эди. Бунинг устига қиш бўйи бўрдоқига боқилган семиз қўй ўттирилиб сўнг сўйилган экан. Овқатга шундан ҳам солинибди. Бу гўшт овқатга яна бошқача лаззат ва ҳусн киргизган эди.

Лекин, овқат шу қадар лаззатлик бўлиб, ҳамма зўр иштаҳа блан ея ётган бўлса ҳам, Абай дурустгина емади.

Туғжон ҳам билак узукларга тўла оппоқ нозик қўлини овқатга камдан-кам узатарди. Суюндик блан Осилбек Абайга қайта-қайта:

— Ол чироғим!

— Есангчи, нега дурустроқ емайсан!— деб турса ҳам Абай еялмади.

Овқатдан кейин, Суюндик кўпдан бери соғиб ичаётган қисир бияларининг яхши қимизи келтирилди. Уни ҳам узўқ сўзлашиб ўтириб ичишди. Шу кеча ўтиришнинг охирига бориб Абай олдингидай эмас, қандайдир тортиниб, ўнғайсизланаётгандай кўринди. Буни уй эгалари «ёш меҳмоннинг уйқуси келди» га чиқаришди. Ниҳоят ўрив солинадиган бўлди. Эркакларнинг ҳаммаси эшикка чиқди. Бу кеч Абайнинг кўнгли қандайдир бир алангалик ҳис блан тўлган эди.

Илгари Абай «ма'шуқа» деган гапни дostonларда, бе-

ҳисоб ҳикояларда кўп учратган бўлса, мана бугун китобда, ҳикояларда эмас, ўзининг соф симоси, шодлиги, изтироблари иссиқ нафаси блан «ўша мен эдим», «мен шу ерда эдим» деб келиб, энди ўз бошига тушгандай бўлди.

Суюндикнинг ҳикояларидан сўнг кўнглида озордек бўлиб қолган оғир ҳис, назарида, ҳозир ағдарилиб тушиб, чуқурларга чўкиб кетгандай бўлди. У ташқарига чиқиб, ўзи ёлғиз қолганда, юлдузлар тўла осмонга тикилиб туриб, кўкрагини тўлдириб, ҳузур қилиб нафас олди.

Кўк саҳнида яримта ой кўтарилиб, сузиб бораркан, юракни аламдан, ғуссадан халос қилиб, йироқларга, мана шу булутсиз кўкдек юксакларга — аллақайларга бошларди. . .

Туйеўрқешдан Чинғиз чўққиларининг ярмигина кўринар экан, қорамтир ой ёруғи остида кўкимтир минораларга ўхшаб, жимгина сукут қилиб турарди. Тоғ томондан мулойим шабода эсарди.

Бир-бирига ёндашиб ётган беҳисоб қўй қимир этмасдан ором олиб, унсизгина нафас олаётир. Осилбек блан Адилбек ўз уйларига кетишди. Кўғалсойдаги беш-олтита ўтовнинг тунлиги ёпиқ эди. Улар ой ёруғи остида гумбаз-гумбаз бўлиб кўзга чалинарди.

Суюндик блан Қорабос меҳмонларнинг оти олдида ўралашиб юришарди. Абай шу баҳор кечасининг софлигини, тонг шабодасини, бошқача бир тонгнинг, фақат унинг юраги учун отадиган тонгнинг бўлакча шабодасини ҳис этаётгандай бўлди.

«Бу ўшами? Севғими? Агар севги шу бўлса, мана бу фарахбахш олам, шу тип-тинч гўзал кеча унинг бешиги ўша ажиб сознинг кўйловчиси экан-да».

Сутдек ойдин кеча. Ҳали тонг отишидан дарак йўқ. Абай тонг ҳали отмаслигини билса ҳам, қандайдир ўзгача тонгнинг яқинлигини ҳис этарди. Изтироблар, умидлар, шодликлар, қайғуларга тўла юрак тонгини сезарди. Унинг вужуди ўзгача иссиқ қандайдир онглаб бўлмайдиган бир ҳис блан тўлган. Уша ҳис, парвоз қилиб бораётган қуш қанотидек ҳис энтиктираётир.

— Бу нима? Буни нима деса бўлади? Бу қандай ҳис? Менга нима бўлди ўзи? Тоқатим, сабрим қани?

У, худди совқатаётгандек, бутун вужудини титроқ босди. Юраги ҳам арзиқиб санчиб кетгандай бўлди.

— Тонг. . . Юрак тонги. . . Уша сен эдингми? Ҳаётимни ёритгучи сенми? Нимасая ўзинг?

Унинг кўз олдида Туғжоннинг оппоқ билаги, ёш бола-
нинг бўйнидек оппоқ нозик бўйни!.. Тонг шу-да... Шу-
нинг ўзи!

... Оқ юзинг оппоқ экан, отган тонгдек!

Бу қалбининг тараннуми, севгилиси Туғжонга бағиш-
ланган биринчи муҳаббат қўшиғи эди.

Абай бу икки — уч оғиз севги сўзини ичида такрорла-
ди. Бу сўзлар қандайдир енгил, оромбахш бўлиб, ўз-ўзи-
дан қуюлиб келаётгандай туюларди. Лекин шу онда Қо-
рабос чақириб қолди. Эшикда икковидан бошқа ҳечким
қолмаган эди. Абай уйга томон кетаётиб, ҳалиги ше'рини
яна қайтармоқчи бўлган эди, «Оқ юзинг оппоқ экан отган
тонгдек!» дан бошқасини эслай олмади.

Қорабос блан Абай уйга кирганда Суюндик блан кат-
та хотини баланд каравотда ётишган эди. Уларнинг туша-
ги қалин, сариқ шоҳи парда блан тўсилган эди. Кенг уй-
нинг тўрига иккала меҳмонга тушак ёзилаётир, ундан
бошқа тушак кўринмади.

Туғжоннинг уйи бошқа эди. У Суюндикнинг кичик
хотини Қантжоннинг қизи экан. Буни ҳали уйга кириб
келаётганларида Қорабосдан эшитди. Абайнинг кўнглидан
«Туғжон ўз уйига кетган бўлиши керак» деган гап ўтди,
негаким тушакни ҳали чой қуйиб ўтирган сариқ хотин
ёзаётган эди. Абай тўрға қараб юрди. Шу онда шоҳи
чимилдиқ қимирлаб кетди-да, эшик томондан чўлпининг
шилдирлаши эшитилиб, Туғжоннинг латиф қомати кўрин-
ди. У бир шоҳи кўрпа кўтариб келаётир. У чўлписининг
шилдирлашидан сиқилаётгандай қисилиб, қимтилиб, кўп
эҳтиёт блан ҳаракат қиларди.

Ҳалиги келин Абайнинг тушагини яхшилаб ёзиб бўл-
ган пайтда, қўлидаги шоҳи кўрпани бағрига босиб кирган
Туғжон одоб блан келинга:

— Оёқ томонини, оёқ томонини юқорироқ қилсанг-
чи! — деди.

Бу гап ҳам Абайга, гуё фақат унга аталган ўзгача
бир илтифотдай туйилди. Бир нарса демоқчи бўлди... де-
гуси ҳам келиб турган эди, лекин юраги арзиқиб, оғзига
тиқилиб, бирон оғиз сўз тополмади; фақат қипқизариб,
ўнғайсизланиб, сиртқи кийимини ешабошлади.

Туғжон аста келиб қўлидаги шоҳи кўрпани Абайнинг
тушагига ёпди-ю, эшикка қараб юрди. У юрак сирини
сўзсиз англагандай, зўр илтифот қилди. Шундоқми, ё
бу ҳамма меҳмонларга ҳам қилинадиган ҳурматми? Туғ-

жон ҳалиги келини эргаштириб, аста-аста қадам қўйиб, эшикка томон кетди, қайрилиб ҳам қарамади. Эшикдан чиқиб кетаётганидагина ўзидан олдин эшик очган келинчакни аввал чиқариб юборди-да, мулойим бир ҳаракат блан орқасига қайрилди; сўнги марта уйга юзини ўгириб, эшикдан орқаси блан чиқиб кетди.

Туғжон эшикка томон кетаётган чоғида Абай термиллиб қараб тураркан, чопони елкасидан тушиб кетган эди. Лекин Туғжоннинг бирон мартаба қарамаганига ҳайрон бўлиб, турган жойида туриб қолган эди.

Туғжон эшикдан чиқар чоғида кўзининг қирини ташлаб, Абайни серрайиб қотиб турган ҳолда кўрди. Унинг чопони икки елкасидан тушиб, оппоқ кўйлагига кўриниб турган эди. Абай, гангиб қолган одамдай, икки қўли бўшашиб, шалвираганича турарди.

Абай пайқадими, йўқми — Туғжон чиқиб кетаётган чоғида юзи яна дув этиб, қизариб кетгандай бўлди. Мулойим жилмайиш оппоқ, марварид доналаридек тишларини аниқ кўрсатди ва табассумдан ҳижолат тортгандай бўлиб чиқиб кетди.

— Бу нима? Мендан кулдими? Бирон ноҳўя иш қилиб қўйдимми? — деб Абай ўз-ўзидан сиқилди-да, тезгина ешиниб, шоҳи кўрпага ўралиб, мук тушганича ёта берди.

Чўлпининг шилдирлаши бироздан кейин эшитилмай қолди. Бироздан сўнг онда-сонда яна бир шилдирлаб, йироқлашиб кетди. Абай юрагининг фавқулодда бир шиддат блан тепаётганини сизди. Узгача эшитилаётган қимматли чўлпи сўнги марта бир шилдир этди-ю яна қайтиб эшитилмади. Тун қоронғиси ўғирлаб кетгандай, йўқ бўлди кетди.

Шамни Қорабос ўчирди.

Чироғ ўчсин, ўчмасин ҳозирги ҳолат Абайнинг кўз олдига маш’алдай ёниб турарди. Чироғнинг сўндирилганини пайқагани ҳам йўқ. Кўзи юмуқ, лекин дили оромдан, тоқатдан айрилган, хаёли кўкка кўтарилаётган қуюндек чарх урар эди.

Тонг отгунча кўзига уйқу келмади. Фақат кув чиқиш олдидангина бироз мизғиб кетди. Лекин меҳмонлар уйғонганда бирга уйғониб, эрта турди. Ранги синиқиб, сўлиб қолгандай кўринарди.

Нонуштадан олдин эшикка чиқиб айланиб юрган чоғида атрофига назар ташлаб, Туғжон ётган уйни излай-

бошлади. Суюндикнинг катта уйига ёндош кичикроқ оқ уй кўринди. Бу Осилбекнинг ўтови бўлиши керак. Ундан нарироқдаги олти қанотлик оқ уй кичик хотиннинг уйи бўлиши керак. Абай бирнеча марта ўша уйга қаради. Лекин у уйнинг тунлиги ҳали ёпиқ энди. Туғжон ҳам, онаси ҳам турмаган бўлиши керак.

Суюндик ҳам ташқарига чиқди. Уша ерда Абай отаси топширган олди-берди ишларини сўзлашиб, ишини битирди.

Нонушта чоғида Туғжон келмади. Осилбек ва Адилбеклар ҳам, ўз уйларида бўлса керак, келишмади.

Иш битгандан сўнг, Қорабос эрталабки салқинда йўлга чиқайлик деб, дастурхон йиғилиши блан отларни эгарлагани чиқиб кетди.

Бу овулдан Абайнинг асло кетгуси келмас эди. Меҳмондўст ёқимлик, хуш феъл кексаларнинг уйи худди жуда кам учрайдиган файзлиқ уйларга, иссиққина уяга ўхшарди. Абай ўзича «қани энди шу овулнинг қариндоши ё бирон яқин кишиси бўлсам! Истаган вақтимда келиб, хоҳлаган вақтимда ётиб қолиб, кундузлари ҳам тушиб ўтадиган бўлсам!» деган хаёлга борди. Лекин кетмай илож йўқ эди.

Уйда Суюндик блан Абай ва Суюндикнинг катта хотини қолишганда, Суюндик Абайдан Зеренинг ҳол-аҳволини, Улжонни сўраркан:

— Оналарингга салом айт!— деди.

Суюндикнинг катта хотини кечадан буён индамай ўтирган эди, энди у ҳам Улжонга салом айтаркан, Ойғиз эсига тушиб, ундан сўнг Камшотни ҳам сўради:

— Чироғим! Бир вақтларда Бўжейга берилган гўдакнинг аҳволи қандай экан? Ойғиз шўрлик боласини қандоқ берди-а? Болани ўзидан айириб, чирқиллатиб, йиғлатиб юборишга қандоқ кўнгли бўлди?— деб, норозилиқ оҳангида сўрайбошлади. Абай ноилож қисқа-қисқа жавоб бериб ўтирарди. Хотин бироз эзмалиқ қилиб:

— Бўжейнинг хотини ўлгунча қурумсоқ хотин эди, ўзининг ҳам қизлари кўп. Қизга муҳтожлиги ҳам йўқ, гўдак шўрликка ялчитиб қарармиди,— деб, ғамгин тортди.

— Йўғе, Бўжей бор-ку, хотиннинг эсига келмаса Бўжей-чи, Бўжей ўйлар охир! Нега қарамасин?— деб. Суюндик хотини айтган сўзнинг шахтини кесишга уринди.

— Билмадим-да! Уруғ аймоғидан тортиб, «Жаримага берилган қиз, молини кўзи қиймай, жонини кўзи қийди»

деб, ҳархил совуқ-совуқ гапларни гапиришар эмиш деб эшитдим-ку. Асли ўзи гўдакнинг кўз ёшини оқизишлари чакки иш бўлганку. Ҳарқандоқ бўлганда ҳам, ичдан чиққан эмасмиди? Шўрлик Ойғиз ҳам қай аҳволда юрган экан?— деб, кампир тўлиб-тошиб йиғлаб юборди. Икки кўзи қипқизариб ёшга тўлган ҳолда, хўрсиниб, жим бўлиб қолди.

Унинг бу гаплари Абайга она меҳри, бебаҳо одамгарчилик, чин раҳмдилликдай кўринди.

Жидебойда ўз уйида ҳам, Камшот масаласи ҳеч аримас аламлик дард бўлиб қолган эди. Энди Абай у ердаги ёш тўкиб, доғ-ҳасратда ўтаётган энасини, кичик онасини, ўз онасини эслади.

Шуниси борки, улар фақат Камшотни соғиниб, унинг аҳволига юрак бағри эзилганидан йиғлайди холос. Мана бу хотиннинг оғзидан чиқаётган совуқ сўзларни эшитган эмас.

Кеча Қулуншоқ ҳам, бугун булар ҳам Камшотни худди «кундош қўлига, азоб-уқубатга юборилган етим боладек, ожиз гўдакдек» қилиб сўзлаётир. Бу сўзлар бекорга айтилаётган бўлмаса керак! Жидебойга бориши бланоқ, эшитган гапларининг ҳаммасини оналарига айтиб, Камшотдан хабар олиш керак. Отам нима деса шуни десин, энди бошқа чора йўқ. Абай шундай қилишга бел боғлади. Йўлга чиқиш олдидан яна қимиз ичиб олиб, икки йўловчи отга минди.

Улар Суюндиқнинг уйи олдида кексалар блан хайрлашиб, раҳмат айтиб кетаётганларида, Абай яна кичик уйнинг тунлигига қаради. Тунлик ҳали ҳам очилмаган эди. «Туғжон яна бир кўрай ҳам демабди! Туришга ҳам, кўришга ҳам шошилмапти-да...»

Бу фикр ёш йигитга кор қилди. Отига қамчи берди. Овулдан йироқлашиб бораётганларида кўнгли бўлмамай, сўнгги марта қайрилиб, яна кичик уйга қаради. Уй ёнида бошига қора чопон ёпиниб бораётган, узун оқ кўйлаклик бир хотин кўринди. Туғжонга ўхшайди. Энди турган бўлса керак. Лекин эшикдан чикди-ю, Абай кетган томонга қайрилиб ҳам қарамади. Аста-секин босиб нариги ёққа, Кўкаттепага қараб кетди.

Абайнинг назарида шилдир-шилдир қилиб Туғжоннинг чўлписининг овози эшитилаётгандай бўлди. Бу шиддат блан ураётган ўз юрак тўлқинининг садоси эди.

Абай ночор йироқлашиб кетди. Жозибали Туйеўркеш

орқада қолиб кетди. Шу баҳор ойининг мана шундай ажойиб беғубор, оромбахш чошгоҳида унсизгина, «хайр» ҳам демасдан қолаберди. Гўзал макон, гўзал жонон қолди. Йўловчилар тоғ орасидан чиқиб, Қоровул сувни бўйлаб, адир бағридан кетишаётган эди.

Хаёл суриб, ғамгин бўлиб кетаётган Абай бир вақт орқа томондан тасирлаб чопиб келаётган отнинг туёқ товушини эшитди. Яна тундагидек юраги арзиқиб, беихтиёр қайрилиб қаради. Броқ ўринсиз умид тез сўнди. Суюндикнинг уйидаги одамлардан эмас, тўладан келган бир қора тўри йигит келаётган эди.

Юпингина кийинган, мўйлаби энди сабз уриб келаётган ёш йигит, ёлини тойнинг ёлига ўхшатиб қирқилган кулранг бияга миниб келаётган эди. Оппоқ гўзал тишларининг ҳаммасини кўрсатиб илжайиб келаётган бу йигит Абайларга яқинлаб келиб салом берди. Ҳамроҳсиз йўл юриш кишини зериктиради. Суҳбатлашиб кетамиз деб, атайин буларга етиб олиш учун отини чоптириб келаётган экан. Кулранг бия кўкраги терлаб, пишқириб, энтикиб, сувлиқнинг икки томонидан кўпик сочиб келарди.

Бу явги ҳамроҳнинг қўшилиши Қорабос блан Абайга малол келмади. Бу йигит Суюндикнинг ҳамовули Кўмекбойнинг ўғли Эрбўл деган йигит экан.

Қорабос блан дарров танишиб, сўзлашиб кетди. Уларнинг сўзларига қулоқ солиб келаётган Абай диққат қилиб Эрбўлга тикиларкан, нимагадир унинг кўнглига ўтиришабошлади, чунки Эрбўл Суюндик овулининг энг яқин кишиларидан эди. Унинг онаси блан Туғжоннинг онаси Қантжон холавачча бўлиб, у Суюндикларнинг уйига кириб-чиқиб юрадиган ўз кишиси экан. Суҳбати ширин, хушчақчақ Эрбўл энди Абайга бутунлай ёқабошлади. Бироздан сўнг иккови сўзлашиб кетиб, Қорабос четга чиқиб қолди. Абай Қоровул атрофида қуш кўл экан деб, овга чиқиш орзусини айтган эди, Эрбўл:

— Қарчиғайнинг борми, бўлса, бир айланиб келсакчи! Урдак бор ерга ҳам, ғоз бор ерга ҳам ўзим бошлаб бораман! — деди.

Уйда Такежоннинг кўк қарчиғайи бор эди. Эрбўлнинг бу сўзлари Абайга зўр умид бағишлади. Ҳали Туйеўркешдан чиққанидан буён «Энди қачон келаман... Нима деб келаман» деб яна қандай қилиб келишга бир йўл тополмай келаётган ёш йигитга бунинг сўзлари гўё бир

бебаҳо нарса топиб олгандай туюлди. Суҳбат қуш солиш, ов қилишга кўчганда Абай блан Эрбўл гўё кечаюкундуз сўзлашса ҳам гапи тамом бўлмайдиган яқин дўстлардек бўлиб кетишди.

Лекин адирга чиққанларидан кейин, Эрбўлнинг йўли айрилиб, бошқа томонга кетадиган бўлиб қолди. Эрбўл ўнг томондаги Кўлқайнарга бурилмоқчи эди. Бир иш блан ўша ерга кетаётган экан. Абайлар бўлса, тоғнинг кунчиқиш бағри блан бориб, Қорашўқига, Кункенинг овулига қараб кетишадиган эди.

Абай Эрбўлдан айрилиб кетгуси келмай:

— Кўлқайнарда жуда зарур ишинг бўлмаса бирга кетайлик! — деган эди, Эрбўл:

— Йўғей, нима деб бораман? Нега келдинг дейишса, нима дейман? — деб, кулди.

— Сенинг блан кимнинг иши бор! Айланиб меҳмон бўлиб келасан! Қуш соламиз.

Эрбўл Абайнинг сўзига қизиқиб:

— Узимга қолсаку борардим-а! — деб, бироз ўйланиб турди-да, — Йўқ! Бўлмайди. Иш қолади! — деб ноилож узр айтди.

Бироздан кейин Эрбўл Абайлардан айрилиб, Кўлқайнар томонга қараб кетди. Келишида очиқ чирой блан кулиб келган йигит кетишида ҳам кулиб туриб хайрлашди. Абай унинг хушфе'ллигига завқ қилиб, қараб қолди. Суюндикнинг овулига бориш учун Эрбўлнинг йўлида биронта тўсқинлик йўқ. У истаса, Туғжонини кунда кўраолади. Яқин кишиси, қариндоши. Туғжонга шундай яқин бўлишнинг ўзи қандай бахт деб Абай унинг бемалол ўша ерга бориб-келиб юришига хасад қилди. Эрбўл бўлса, ўша туганмас хушчақчақлиги блан отини елдириб йироқлашиб кетмоқда эди. Туғжонга етиш ҳақидаги энг сўнги умид бу ҳам кетиб қолди.

2

Абайлар Қорашўқига тушдан кейин келишди. Кункенинг катта оқ уйи блан меҳмонхонанинг орасида бирнеча от боғланиб турар эди. Афтидан Қунанбой бирор мажлис қурган.

Қорабос бу меҳмонларни отларидан таниб, булар узоқ ердан келган меҳмонлар эмас, шу атрофнинг одамлари эканини айтди.

— Жуантаёқ, Тўпай, Ирғизбой элининг кишилари. Ҳаркун бўладиган йиғилишлардан бўлса керак. Лекин кетгали ҳозирланиб, отларини янги эгарлашипти, тушликни ҳам еб бўлишганга ўхшайди, қуруқ қолибмиз!— деди.

Абай салом бериб уйга кирганда, катта уйнинг ичилик тўла одам эди. Каравот ёнида ҳаммадан яғиринлик, барваста отаси ўтирарди. Унинг ёқаси очиқ, тўшидаги туклари кўриниб турарди.

Энди тарқалмоқчи бўлиб кийиниб олган катталар кетиш олдидан қимиз ичиб, Қуванбойнинг сўнгги сўзларини эшитмоқда экан. Тумоғларигача кийиб олиб, бир тиззаси блан чўккалаб Қуванбойнинг сўзига қулоқ солаётганлар ҳам бор эди.

Уйдагилар Абайнинг саломига алик олишди, лекин ҳечким сўрашмади.

Қўнака каравотнинг оёқ томонида ўтириб Жумабойга шопиртириб қимиз қўйдираётир. Абай унинг ёнига бориб ўтираркан, сўнгги сўзларини эшитди.

— Фитна бор, биламав. Лекин «ундоқ гап йўқ» дейишади. Майли бунга ҳам ишонай. Садоқатим орқасида жафо чексам ҳам ишонай. . .— деб, ранги ўчинқираб ғазаб блан: қулоғим эшитганини ёлғон деяй, кўзим блан кўрганимдагина ишонай, то кўзим блан кўргувимча тоқат қилай, менга дўст бўлсаларинг!— деди. Қуванбой ягона кўзи блан, тешиб юборгудай бўлиб, тўрдан бўсағагача ўтирганларнинг ҳаммасига бир-бир қараб чиқди, сўнг яна тўрда, ёнгинасида ўтирган Жуантаёқ ва Тўпайнинг кексаларига тикилди.— дўстман десаларинг, мен қанча чидасам, сенлар ҳам шунча чидайсан! Фақат мен қўзғалгап куним бирга қўзғалгали тоқат қилиб турасанлар. Шундай қилсаларинг, мен ҳам рози, худо ҳам рози. Ҳозирча менинг тилагим фақат шу!— деб сўзини тамом қилди ва «кетучиларга рухсат» дегандай ҳаракат қилган эди, ўтирганларнинг ҳаммаси баравар ўрнидан турар экан:

— Сен нима десанг шу бўлсин.

— Сенинг айганинг бўлсин!

— Шартимизни ҳам, ва'даларимизни ҳам айтдик-ку!

— Сен нима қил десанг шуни қиламиз!— дейишди.

Абай ичидан:

— Бир ишга аҳд қилиб, фотиҳа олишаётган бўлса керак! Бир гап бор-ку. Атрофига одам тўплаб, улар блан сўзни бир жойга қўйгали чақирган бўлса керак!— деди-да, отасининг ҳалиги «дўст» деган гапини эслади.

Энди Абай, тўрдан бўсагагача ўтирганларга қараб чиқиб, бир нарсага ҳайрон бўлди.

Мана бу отаси «дўст» деяётган одамларни Абай мутлақо танимайди ёки жуда кам кўрган. Илгарилар бундай йиғилишларда отаси, «дўст» деб Бойсол, Қоратой, Бўжей, Суюндик, Тўсипларни айтарди. Бугун уларнинг биттаси ҳам йўқ. Бирда ўзи борган Қулуншоқ ҳам йўқ. Бошқа бир гап бўлса керак. Дўстларнинг устига яна дўст орттирмоқчими ё уларни бутунлай четлатиб ташлаганми? Булар блан зимдан тия бириктириб, яна бир балони бошламоқчими?

Абай Қарқаралидан келгандан буён, қиш бўйи эл ичи тотулашди, Камшотни йиғлатиб бериб юбориш блан ҳаммаси «тинди, битди» деб юрган эди. Шундан буён кўзга кўринарлик фитна ҳам чиқмаган эди. Эл ичида қандай гаплар қўзғалаётганини суриштириб ҳам кўрмаган эди.

Меҳмонларнинг кўпчилиги жўнаб кетди. Қунанбой иккита-учта оқсоқолни ётиб қолгани олиб қолди.

Абай Суюндикнинг олдига бориб келганини хийла вақтгача отасига айтаолмади. Ниҳоят бир пайт топиб, отаси блан сўзлашиб, вазифасини адо қилди-да, бугун бу ерда ётиб қолмасдан, Жидебойга кетмоқчи бўлди. Бу ниятини отасига айтган эди, отаси:

— Нима, сен қўғирчоқ ўйнайдиган қиз бола эдингми, онангнинг олдидан чиққинг келмайди? Менинг ёнимда туришдан, ўша хотинларнинг ёнида туриш ортиқ бўлдимми? Бу ерда эл-юртни кўрасан, гап-сўз ўрганасан, та'лим-тарбия оласан, у ерда нима бор?— деб жеркиб ташлади.

Отасининг бу сўзлари Абайга унчалик зўр далил бўлолмади. У ичида: «Сиз ота бўлсангиз, у она, бола деган ота блан онанинг тарбиясида ўсади» деб кўйди. Лекин отасига гап қайтармади.

— Уйда қарчиғай бор эди, бу йил қуш кўп экан, Жидебойга бориб қарчиғай солай деган эдим, — деди.

Қунанбой тушунди-да бу тўғрисида индамади, лекин:

— Яна бирор кун туратур, эртага сени Бойдалига юбормоқчи бўлиб турибман, ундан кейин кетарсан, — деди.

Абай ноилож кўнди-да, белини ешиб жойлашиб ўтирди. Угай онасининг уйида қоладиган бўлди.

Бойдали Абай блан кўп ҳамсуҳбат бўлган одам эмас, у ҳам кечагина Қунанбой блан низо'лашиб кетган одамларнинг биттаси. Энди отаси уни ўшанга юбормоқчи.

Олдин Қулуншоққа юборди. У ҳам Қунанбойдан хафа бўлиб кетганлардан. Суюндик бўлса, азалдан Қунанбойга кек сақлаб келаётган одам. Абай кеча кечаси Суюндик блан суҳбатлашиб ўтирганда, биринчи марта катта одамнинг оғзидан ўз отаси тўғрисида анча кўнгилга тегадиган гапларни эшитди. У гапларнинг тегида ҳам, дун'ё-дун'ё ма'но бор эди. Суюндик ҳам, Қулуншоқ ҳам отасидан кўнгли қолган одамлар. Мана энди душманликда Бўжей блан бир ёқадан бош чиқариб келаётган Бойдалига юбормоқчи. Унинг кўнглидаги ғараз кўтарилганими, ё ҳали ҳам эски ҳолича турибдими? Буни Абай билмайди.

Абай «бу қандай бўлди» — деб, бироз ўйланиб туриб, отасининг мақсадига энди тушунгандай бўлди. Эҳтимол отаси уни душманларнинг уйига жўрттага юбораётгандир. «Душман борлигини билсин. Унинг кимлигини билиб, қандайлигини кўриб келса, мени билиб қўяди» деб ўйлаётгандир. Абай шуни онглагандан кейин қаттиқ ҳаяжон ичида ўйга чўмди. Чангалзордай бўлган бу ишларга Абай бир нафас, четдан қаради ва ўзини гўё ёлғиз, қуролсиз, тинкаси қуриб, чор-ночор чангалзор ичига кириб кетаётгандай сизди.

Икки кувдан кейин Қунанбой Абай блан Қорабосни Бойдалига юборди. Бойдали Қулуншоқ блан Суюндикдек эмас — буларга чиройини очиб қарамади. Абайлар унинг катта оқ уйига кириб келаётганларидаёқ, бир ишдан бўғилиб, ғоят жаҳли чиқиб ҳайқираётган Бойдаланинг овози эшитилди.

Уй ичи тўс-тўполон эди. Остонада мол боқучи хотин катта кувда ирkit пишираётир. Бир томонда катта қозонда қурт қайнаётир. Уйнинг ичи иссиқ. Абайлар келаётган пайтда Бойдали кичкинагина, қопқора пучуқ қизни шапалоғи блан шартиллатиб кетига уриб:

— Худо хайрингни бергур, нарироқ турчи, худо хайрингни бергур! Асти одамни типчитмайдиган бўлдинг-ку! — деб қичқирганича, болани итариб юборди.

Қиз ўтга тушиб кетаёзиб, бир томондан ўти ёрилиб, иккинчи томондан ўжарлик қилиб йиғлайбошлади. Аввал чириллаб чинқириб йиғлаётган бола энди кўмкўк бўлиб қотиб-қотиб йиғлай бошлади. Унинг кўз ёши блан мишиқ тулуги араллашиб оқиб борарди.

— Йўқот! Йўқот қоранг ўчқирни, — деди Бойдали хотинига ҳайқириб ва болани қувлаб чиқарди.

Абайлар шу жанжалнинг устига келиб қолиб, салом бериб кўришди-да тўрга чиқиб ўтиришди.

Бойдали саломга дурустгина алик ҳам олмади, совуқ-қина сўрашиб қўяқолди.

Қурт қайнатилаётган уйда қозон бўш бўлмади. Меҳмонларга овқат қилғуси келмаган мезмон учун бу катта баҳона. Абай шу иссиқ, дим уйда шундай тажанг, баджаҳил одамнинг уйда овқат пишгунчалик бир вақт ўтиришни ўзига катта жазо деб биларди. Шунинг учун улар овқатнинг тараддудига тушмаганига хурсанд эди. Абай ичида, Қорабосга кулиб: «Ула, ажаб бўлди! Қани-шу уйдан бирон нарса еганингни кўрарман» деб қўйди.

Ҳақиқатда ҳам Қорабоснинг бир ярамас одати бор, унинг жони-дили «тушлик», «меҳмонга қўйиладиган овқат» бўлиб, дун'ёда ҳамма нарсадан ҳам, шунга ўзгача хирс қўйган эди. Ба'зан Абай қўнмайлик деган ерларда «йўқ қўнамиз, буларда сургўшт мўл бўлади» дер, ба'зан Абай «тушликни шу ерда қилмайлик» деса: «тушликни шу ерда қиламиз, булар жуда меҳмондўст» деб Абайни хуноб қиларди.

Бу гал Бойдалининг фе'ли-атвори Абайнинг кўнглидагидек бўлди. Қорасоқол, башараси совуқ Бойдали меҳмонларнинг бетига қарамай, юзини четга ўгирганича ўтиради. Бироздан сўнг иркит пишираётган хотинга қараб:

— Қимиз олиб кел, буларга дастурхон ёз энди! — деди.

Қорабос белбоғини ешиб, бемалолроқ жойлашиб ўтирди. Абай уй эгаларининг чиройини кўриб белбоғини ешмади. Кичкинaroқ ёғоч чорада қимиз келтирилди. Бойдалининг ўзи қимизни шопириб-шопириб, бир косадан меҳмонларга узатди-да:

— Нима қилиб юрибсиз? Қаерга кетаётирсиз? — деди. Абай қандай иш блан келганларини дарров айтди.

Яна ер масаласи эди. Эл яйловга чиқмасдан Қунанбой ўтган йил ўзи Қорашўқидан ҳайдаб юборган Бўкеншеблан Бўрсоқларга Жигитек ери блан чегарадош жойдан яйлов берган эди. Энди Бойдалига «Сугир блан Суюндиқ Бойдали блан бирга унинг Кўпа деган ерида яйласин!» деб юборган эди. Абай қимизни ичмай, олдига қўйиб, отасининг шу гапларини айтди.

Бу сўзларни эшитгандан сўнг Бойдали қаттиқ ғазабланди, жавоб беришнинг ўрнига ўкрайганича Абайга ти-

қилди. Абай Бойдалининг бундай кайфиятда қарашидан ҳайиқмади. Боланинг юзида на ҳижолат аломати кўринди, на гараз, юзидан фақат «бу одам нега бундай қилиб қараётир!» деяётгандек, ма'сумона ҳайрат акс этди.

Бойдали бир нуқтага тикилганича, ўйланиб туриб, ниҳоят, Қунанбойнинг айтиб юборган гапларига ичидан ёниб бораётган бўлса ҳам, жавобни шартта кесиб айтди:

— Хўб, майли! Сугир блан Суюндик менинг еримда кўнақолсин, яйласин, нима ҳам дердим! — деди. Шу блан гапни қисқа қилди. Уйда жимлик чўкди. Абай қимизни ичиб бўлиб, раҳмат айтиб, энди кетайлик дегандай ҳаракат қилгандагина, Бойдали бир қўзғалиб қўйиб, гап бошлади:

— Айтганига кўндим. Лекин сен ўзинг гапга тушунадиган кўринасан, отангга айтадиган икки оғиз саломим бор, шунини етказиш қўлингдан келадими? — деди.

— Айтаберинг, оқсоқол! Бирон оғизини хато қилмай, етказишга ва'да бераман. Мен фақат икки орадаги элчиман. Айт деган омонат сўзларингизни бориб айтмасам ё бошқача қилиб етказсам хиёнат қилган бўламан-ку. Гапларингиз гарданымда қарз бўлиб қолмас!

Бу гапларни эшитиб, Бойдали яхшигина қаноат ҳосил қилди. Бола деб ўйлагани бола эмасдек кўринди.

— Етдан айтиб юборсам, четдан айтган бўламан, сенга айтсам отангнинг юзига айтганим бўлади! — деди Бойдали ва бироз жиддийлашди, — кечагина бутун арғин элини йиғиб «ярашдик, топишдик» деган эдик. Энди ярашганимиздаги аҳволимиз шуми? Топишдик деган вақтимизда яна ғалва чиқарадиган бўлса, душманлашиб юрган вақтимиздан бунинг нимаси ортиқ? Гуноҳим нима ўзи? Сенинг отангга Жигитек нима гуноҳ қилди? Бизнинг бобомиз Кенгирбой сизларнинг боболаринг Ирғизбойга оқ фотиҳа берганда, ўз болаларининг ё яқин кишиларининг ичида бийликни уdda қиладиган одам қуриб қолганидан берган эмас эди-ку. Қунанбой бўлса обрўйи қанча ошса, шунча айланиб келиб Жигитекка ёпишади. Бир умр шу тахлитда раҳм қилиш деган гапни билмай ўтмоқчимиз? Жигитекни турткилаб бориб-бориб аҳир бир кун «ўлар ҳолатга ет-да, ўзингни ўтга ташла, шу ҳолга тушганингни кўрмасам, ҳисоб эмас» деяётганида, бу. Нияти шу бўлса, уни ҳам кўрар! Шунини кўрмагунча сенинг отанг тинмайди! Бориб шу гапларимни айт! Бир

менинг номимдан эмас, «бутун Жигитек номидан» айт! Майли, мана бу ерни ҳам олсин, яна кўз тиккан жойи бўлса уни ҳам олсин!

Уй ичи жимжиг эди. Ут ҳали ҳам бир зайилда ёниб, катта қозоннинг тагини қизил аланга тинмасдан ялаб турарди. Ҳалиги тўла қозон қайнаб ярмидан пастга тушди. Боя Бойдали заҳарханда қилиб сўзлаётганида Абай ўша қайнаётган қозоннинг бетига қараб турган эди. Қуйилиб келаётган қурутнинг ўртаси ба'зан кўпик отиб, бақиллаб худди Бойдалининг ғазабига ўхшаб қайнарди. Элдаги қизишиб етган ғазаб, шу қозонда қайнаётган қурутга ўхшайди. Қозон, шу элдаги Қулуншоқ, Суюндик, Бўжейларнинг ҳар ердан отилиб чиқаётган ғазабига ўхшаб, ҳар еридан бир бурқ-бурқ отилиб қайнаётир. Ҳақиқатда ҳалиги айтилган озгина сўзларнинг тагида қанча чуқур жароҳатлар, қанчадан-қанча чигал тугунлар, кўп замонлардан буён йиғилиб келаётган норозиликлар, катта киноялар бор эди.

Абай Бойдалининг сўзларига қарши жавоб қилмади, яхши-ёмон сўз айтишиб, сир бермади. Бойдалининг саломини эшитиб олди-да, унинг блан хайрлашмоқчи бўлиб қамчинини қўлига олди ва телпагини кийди.

Шу онда Бойдали яна бир кўзғалиб «буни ҳам эшитиб кет!» деятгандай ишора қилди. Абай телпагини қайта қўлига олди.

Бойдали энди бутунлай бошқа бўлиб қолгандай, бамайил хотир ўтириб, Абайга қараб жилмайиб салмоқлаб сўз бошлади. Унинг ҳозирги кўриниши ҳалиги Бойдалига ҳеч ўхшамас эди.

Кексаларнинг алвон-турли фе'ли, бир зумда ўзини босиб сир бермай ўтирадиган одати бўлади. Лекин худди шу таҳлитда ғазабини ҳам, сабрини ҳам тез ишга солиб, яна шу қадар осонлик блан ўзини қўлга олабилиш хусусиятини Абай биринчи мартаба шу Бойдалида кўрди.

Ҳалигина ғазаб ўтида ёнаётган Бойдали энди дуппадуруст вазминлик блан:

— Мана шу ўзларинг кўриб юрган Қоратой бор-ку? Ана ўша ҳақиқий тилла одам! Қурғиринг бир ҳовучгина Кўкше элидан чиққан-да. Агар Ирғизбойлардан чиққан-да борми, кўрардинг! Бир кун Қоратой, Бўжей, Бойсал ҳаммамиз Қавменнинг уйида тушлик овқат еб ўтирган одик. Ушанда гапдан-гап чиқиб: «Биз биладиган одамларнинг ичида энг сахийси ким» деган савол чиқиб қол-

ди. Одамлар ўйланиб қолишди. Бойсол гапга аралашмай, қуёшда ётган тозидек, кўзларини бир очиб, бир юмиб, бир чеккада кўкка қараб ётарди. «Сахий ким» деган саволга Қоратой жавоб бериб: «Сахий Қунанбой» деди. Яна бироздан кейин «сўзамол ким?» деган савол ўртага ташланди, яна Қоратой жавоб бериб «сўзамол Қунанбой» деди. Икки доводдан ошди, яна сўз айланиб келиб: «Юрт яхшиси ким?» дейишди. Яна ҳалиги Қоратой жавоб бериб: «Юрт яхшиси Қунанбой» — деди. Шунда Бойсол бошини кўтариб Қоратойга қараб: «Ҳой, Кўкше, нима деясан ўзинг? Сахий Қунанбой бўлса, сўзамол Қунанбой бўлса! Юрт яхшиси Қунанбой бўлса! Биз нима жан уриб унинг блан олишиб юрибмиз?» — деди. Унга Қоратой ўша овнинг ўзидаёқ жавоб берди: «Ераббий, мен Қунанбойнинг бошқа томонларидан нуқсон топиб олишиб юрганим йўқ! Фақатгина «шафқат» деган гапни билмайди, шу тўғрисида хафа бўлиб юрибман» деди. Хийла гапга тушунадиган бола кўринасан! — деб Бойдали Абайга кўз қирини ташлади, — бу сўзлардан отангнинг хабари бўлмаса керак, шуни ҳам бориб айт. Шафқати-меҳри йўқлигини Кўкше эли неча марта кўрганини билмайман. Лекин Жигитек унинг шафқатсизлигини ҳар кун кўраётир, кечирдим деган гапини ҳеч эшитмай ўтадиган бўлдик!

Шу блан Бойдали сўзини тамом қилди.

Йўл бўйи Абай ҳеч ерда тўхтамади. Бугун эшитган сўзлари унга ҳам оғир, ҳам ибратомиз туйилар эди. Бойдалининг овулидан сал йироқлашиш блан Абай Қорабосга:

— Кел, ким ўзишга! — деб, тепиниб жўнаб қолди.

Қорабос бунақа чопишларни унча ёқтирмас эди. Лекин Қорашўқига кун ботмасдан етиш учун тезроқ юрилмаса бўлмас эди. Қорабоснинг остида оқ туёқлик қора бедов — қашқир овлаб юрган югурик от. Югуришда у Абайнинг отидан қолишмас эди. Шунинг учун:

— Қани юрчи! — деб, у ҳам от қўйди.

Икки йўловчи кўп чопишди. Оймангдай блан қора бедов галма-гал ўзишиб, қаттиқ чолиб борар, ўзиб кетган чоғлағида Қорабос «тўхтайлик» дегандай қилиб, отининг бошини тортса, орқасидан етиб келган Абай:

— Юр! Юрабер! — деб, отини қамчилаб кетарди. Қорабос ичида:

«Бу болага Бойдалининг сўзлари кор қилаётган бўлса керак! Шунга тутаяқиб бораётир!» деб ўйлади.

Улар кун ботиш олдидан, отларини қора терга туширган ҳолда, Қорашўқига кириб боришди.

Овул ёнида кичкинагина тепа бор эди. Қунанбой блан Мойбосар иккови ўша ерда ўтирган экан. Абай отдан тушасолиб отининг жиловини Қорабосга ташлади-ю, ҳеч нарсага қарамасдан, отасининг олдига кетди. Қунанбой хийла узоқ ерда ўтирган бўлса ҳам, буларнинг ғоят қаттиқ юриб келганларини отларнинг аҳволидан пайқаган эди. Қора бедов сулиғини чайнаб, тинчланаолмасдан чилвирини узгудай бўлиб, тепиниб турарди. Отнинг аҳволини яхши биладиган, кўзи пишиб қолган Қунанбой учун шу аломатларнинг ўзи етарлик эди.

Лекин Қунанбой бунга аҳамият бермади. Аслида Қунанбой болаларга отни қийнабсан, ишдан чиқарибсан, деб майда-чуйда гапларга аралашиб, эзмалик қилмас эди. Шунинг учун ҳам битта-яримта бола отни оқсатиб ёки зўриқтириб ўлдириб қўйса ҳам парво қилмас эди. Мол-дун'ё тўғрисида Абайга ҳечқачон хасислик қилган эмас.

Лекин Қунанбой Абайнинг уйга ҳам кирмай, шошганича тепаликка чиқиб келаётганига ҳайрон бўлиб қараб турди. Абай яқинроқ келганда, боласининг юзига зеҳн солиб қараса, боланинг икки кўзидан ўт сочилиб, юзлари бўртиб, бурун катаклари пириллаб келаётир. Унинг ёш вужудида ловиллаб бир ўт ёнаётгандай кўринди. У одатдаги оғир, босиқ Абайга ўхшамайди.

Боласи яқин келганда Қунанбой:

— Хўш, болам, нима бўлди? Нега мунча ҳаяжонга тушдинг, қани айтчи!— деди.

Абай пастроққа ўтираркан, отаси бир қарашда кайфиятини билаолганига ҳайрон қолди.

Абай ўтириши блан гап бошлаб, Бойдалидан эшитган бутун сўзларини батафсил айтиб берди. У отасининг кўзларига тик қараб туриб сўзлади. Аввал Қунанбой бу сўзларни кўп совуққонлик блан тинглади. Фақат Бойдалининг: «Асти Жигитекни қўймайдиган бўлди!», «шафқат деган нарсани биладими йўқми?» деганини эшитганидагина жиддий вазият олиб, «Қанн бу гапларга бунинг ўзи қандай қарайди» деяётгандай синовчи назар блан Абайга тикилди.

Абай отасининг ҳалигидай қарашидан ҳам тортинмади. Бойдалининг кинояси нақадар оғирлигини та'сирлик қилиб айтиш блан бирга бу ҳақда ўзининг отасига

бергуси келаётган саволларини ҳам шу сўзларга қўшиб айтаётганга ўхшарди. Ота-бола биринчи марта бетма-бет келиб, очиқ сўзлашиш зарур бўлган бир пайт келганини сезиб туришарди.

Абай Бойдалининг аввалги сўзларини айтиб бўлиб, бир нафас жим қолди. Отасидан очиқ жавоб ололмаганидан кейин Бойдалининг сўнгги сўзларини ҳам айти-да, энди ҳеч бўлмаса, шунга «бир жавоб қилар», «нима дер экан?» деб тоқати тоқ бўлиб унинг оғзига тикилди.

Қунанбой боласидаги бу кайфиятни жуда яхши оинлади. Қоратой блан Бойдали учун бўлмаса ҳам, ўз боласи учун бир жавоб қилиши, бир нарса дейиши керак эди. Бу айниқса ўшалар ҳақида боласига тушунча бериш учун керак эди.

— Қоратой пихини ёрган одам,— деди Қунанбой — ҳар балони билади. Шундай деган бўлса дегандир. Лекин менинча, одамнинг нуқсонлари унинг фазилатидан туғилиши ҳам мумкин. Мен ҳаётимда нимага ёпишсам, ўшанга қаттиқ ёпишаман. Чидам ва сабот инсоннинг энг буюк фазилатларидан бири деб биламан. Эҳтимол менинг нуқсонларим шундан туғилса.

У, ранги ўчиб жим бўлиб қолди.

Абай фақат отасининг жавобини билмоқчи эди, у ўйлатиб қўядиган жавоб берди.

Бироздан сўнг Қунанбой хийла мулојимлашиб:

— Бандалик! Камчилиги бўлмаган банда борми! — деди.

Шу топда отаси Абайнинг назарида зўр одам кўринди. У тўппа-тўғри бўлмаса ҳам, ҳарқалай айбини бўйнига олди. У, Бойдалига ўхшаган, бировга осонгина айб қўйиб ўз айбини қийинлик блан бўйнига оладиган одам эмас. Унинг сўзлари қуруқ гап эмас, чуқур ма'носи бор.

Қунанбойнинг ўз йўли, кўзлаган мақсади бор. Абай ўз кўнглидаги чигилини ечолмай, яна оғир ўйга ботди.

3

Абай Жидебойга кетаётганида отасидан қачон ва қаерга кўчишни сўради. Қунанбой катта овул тез кўчсин деб буйруқ берди. Лекин бу йил кўч бошқа йўлдан юрадиган бўлди. Илгарилар Қунанбойга қарашлик овуллар аввал Қорашўқи атрофига тўпланиб Чинғиз тоғидан Бўкенше довони орқали ошиб боришарди.

Энди Қунанбой бу ерга келмасдан, Қоровул дар'ёси-дан юқори кўтарилиб бориб, Оқбайтал довонидан ошинглар! — деди. Езги яйловга ўша довоннинг ёнидан ўтадиган Боқонос сувининг бўйини тайин қилди.

Боқонос блан Бойқўшқор Тўбуқти элининг яйловидаги энг катта дар'ёлардан бўлиб, шу икки дар'ё Чинғиздаги кўп яйловларни бўйлаб оқарди. Лекин илгари Қунанбойнинг овуллари ўша Бойқўшқорга бориб туришарди. Боқонос дар'ёси Кўкше элига қарашлик эди.

Қоратой блан ўрталарида келишмовчилик туғилиб қолгандан буён, Қунанбой Кўкше элининг яйловига ҳам шерик бўлгуси келиб қолди.

Бу ишнинг тагида бошқа кўп гап бор эди. Афтидан шу йил ёз Жигитек, Бўкенше, Кўкше эллари яна бош кўшадиган кўринади. Бойдалининг кеча Абайдан айтиб юборган гаплари бекорга айтилган гап эмас, зимдан эл блан тил бириктираётган одамнинг гапи. Шундай бўлгандан кейин уларнинг турли-туман хийла-найрангидан, ивир-шивир гапидан хабардор бўлиб туриш керак. Бунинг учун Қунанбой ўзига қарашлик халқнинг бир қисмини ўшаларнинг ичига киргизиб қўймоқчи бўлди. Ҳаммадан мувофиқи у ерга Зеренинг катта овулини юборишди: уни ҳамма Тўбуқти ҳурмат қилади. Бундан ташқари Улжон Кункега ўхшаш эмас. Улжон меҳмондўст, кам сухан, сахий. Яна унинг дастурхони ва барчага бараварлиги бор. Одамларни ўзига торта билади, дўстлашаолади. Ичида қон блан қотган душманлик бўлсин, эт блан терининг орасида юрадиган икир-чикир гина-кудурат бўлсин, ҳаммасини ювиб, артиб туради. Унинг бундай хусусиятлари Қунанбойга эл олиб беради.

Қунанбойнинг: «Оқбайтал орқали боринглар, Боқоносга кўчинглар! Бўкенше блан Кўкше элига ҳам яйлов бўлинглар!» дейишининг асосий сабаби шу эди.

Абай отасининг нима учун бундай қилаётганини онгламади. Ўз овулининг ёлғиз овул бўлиб кўчиши қийин кўринса ҳам ичдан шодлиқ ҳис этди. Кўчининг, Қоровулни бўйлаб, Боқоносгача бориши ёз бўйи Суюндик овулига яқин бўлиш деган гап. Абай бунга қадар Туғжонни энди ҳеч кўрмасман, «ҳеч учратмасман» дер эди, мана кутилмаган ерда Абай Туғжон маконига яқин бораётипти.

Сўнгги кунлардаги барча оғир-енгил ҳислар қаторида Туғжоннинг дарди ҳам ёш йигитнинг хаёлидан бир

нафас нари кетмаган эди. Абай шодлигини, юрагининг чапак чалиб бораётганини яшираолмасди. У отаси бир-нима деса қилқизил бўлиб кетди. Қунанбой буни пайқаган бўлса ҳам, сабабини сўрамади. Турган гап Абай Оқбайталга томон кўчишга қарши эмас эди. Фақатгина ўз тўпларидан бўлиниб яйлайдиган бўлганлари учун ёлғиз овул бўлиб кетишлари яхши эканлигига имони комил эмас эди. Шу томонини отасига айтди. Қунанбой бу ёғини ҳам пишиқлаб қўйган экан.

— Ёлғиз овул бўлмайсиз! Нега ёлғиз овул бўласиз? Уша Жидебой, Мусақулдаги, Кўлқайнар, Шуйгинда яшайдиган Ирғизбой, Жуонтаёқ, Қоработир элларидан кам деганда ўнлаб овул бирга кўчади. Ҳаммасига ҳам ўзим айтаман, — деди.

Жуонтаёқ, Қоработир деганлари Қунанбой овудини паноҳ тортиб атрофида юрадиган, қишин-ёзин бирга кўчадиган мўмин, барчага баравар қўшнилари. Абайга бу гап ҳам ма'қул тушди, шунинг билан Жидебойга қайтиб кетди.

Абайнинг Қорашўқидан олиб қайтган зўр ўлжаси Туғжонни яна кўриш, тез-тез кўриб туриш умиди бўлди. Йўл бўйи бор-йўқни унутиб, фақат Туғжоннигина кўз олдига келтириб, ширин хаёлларга ботди.

«Ҳаётдаги умидим! Ёлғизим!» деган сўзлар ўз-ўзидан қуйилиб келаётир. Унинг юраги мана шу Оймангадй гижинглар эди. Унутилмас минутлар! Олов ёшлик!

Абай Қорашўқидан Жидебойгача отини қаттиқ елдириб келди. Бу икки овулнинг орасида букунгидек тез юрган кунни бўлган эмас. Қандай қилиб бунчалик тез етиб қолганини ўзи ҳам билмай қолди.

Жидебойда ҳамма ўтовларга чиқиб олган экан. Бу йил Қоровул суви тошиб, Жидебой, Мусақулдаги ўтлоқларни босиб кетган, ўт кўкариб, қулф уриб турибди. Оппоқ-оппоқ ўтовлиқ бу овул кеч пайтида ажиб бир манзара кашф этган. Кўнгиллик бўлиб, кишини ўзига қандайдир бир куч билан тортарди. Атрофда қўй-қўзи мағрайди, итлар ҳуради. Овулдан қий-чув кўтарилиб турарди.

Абай катта уйга тушди. Оналари билан сўрашиб бўлгач, кўчиш масаласини айтди. Йилда бу овул аввал тоғ бағирларига, кўкдамда туриладиган жойларга кўчар эди. Улжон бу йил ҳам шундай қиламиз деб, қистовда қолдирадиган юкларини ҳали айриб қўймаган эди.

Яйлов бу йил эрта кўклади. Чинғиздаги эл тоғ бағрига кўчмай, биратўла яйловга кўчишга шошилиш равишида ҳаракат қилмоқда эди. Шунинг учун буларнинг ҳам тўпдан айрилиб қолишлари тўғри келмас эди. Буни Улжон ҳам яхши биларди. Лекин боласи тез кўчиш керак экан деганда, у қадар тезлик блан кўчаолмаслигини билдирди. Уй ичини енгиллаштириб, юкларини бойлатиб, бу ерда қоладиган нарсаларини қолдириб, керак-яроғини ғамлаб, икир-чикир ишларини битириб олиш учун ҳеч бўлмаса беш-олти кун вақт кераклигини айтди.

Абай ичида: «Суюндикнинг овули кўчиб кетиб қоладиган бўлди-да, биз етгунча йироқлашиб кетади энди» деб тинчсизланди. Ҳақиқатда ҳам қўшни овул блан, ё кўнглинг яқин кишилари бўлган овул блан бирга кўчиш қандай бахт. Эртаю-кеч бирга кўчиб, бирга қўниб юрилганда, истаган одамнинг блан кечаю-кундуз кўришиб туришга баҳона кўп топилади. Яна кўпчилик халқ яйловга кўчиб бораётганларида ёппасига бир ерта қўниб қоладиган одатлари ҳам бўлади. Икки кўнгил қўшилса, ойдин кечаларда хилват қапада учрашиш қандай яхши... Бу ишларни Абай ўзи кўрмаган бўлса ҳам, бошқа йиғитлардан бу онларнинг нақадар ширин бўлишини кўп эшитган эди. Лекин онасининг қарори ҳалигиндай ишларга боғлиқ бўлганидан уни ўзгартириб бўлмас эди. Бундай чоғларда Улжон Қунанбойнинг ҳам гапига қулоқ солмай, ўз билганича иш қиларди.

Абай турли ширин ҳаёлларга бориб, севиклиси томон юраги нақадар толпинмасин ноилож кўнди.

Кечки овқат вақтида Абай Зере блан Улжонга Камшот тўғрисида гапирди, эшитганларининг биттасини ҳам қолдирмасдан тўғрисини айтди. Гарчи оналари йиғласа ҳам, куйса ҳам, оналаримни аяйман деб, Камшотнинг аҳволини яширгуси келмади.

Зере хўрсиниб, ғазабланиб Қунанбойдан койиди. Улжон, дамини чиқармай, сиқилиб ўтириб-ўтириб Абайга:

— Бу гапларни Ойғизга билдирмай туратур. Бусиз ҳам шўрликнинг юраги тилка-тилка бўлиб юрибди. Бугун эрталаб: «туш кўрдим, Камшот ўчоққа тушиб кетган эмиш, усти-боши ловиллаб ёниб кетаётган эмиш» — дейётган эди. Суюндикнинг хотини кўп меҳр-шафқатлик одам, гапининг жони бор. Чинғизга борайликчи, ўша ердан битта каттароқ одамни олиб, тўғри Ширақнинг овулига бориб, Камшотни кўзинг блан кўриб, ҳол-аҳволини билиб

келасан. Ундан кейин Ойғизга айтиб, отанг блан ҳам яхшилаб сўзлашамиз,— деди.

Шунга қарор қилишди.

Уша кечадан ўн кун ўтиб Қунанбойнинг катта овули Оқбайтал доводидан ошиб бориб, Чинғиз тоғининг устидаги Қўпа деган яйловга — Жигитек блан Бўкенше яйловининг кираберишига ўрнашди.

Қунанбой айтгандек, бу ерга ўнтача овул кўчди. Бугун худди мана шу ерга етгунларича ҳам, Чинғизнинг этагидан булардан олдинроқ кўчган Бўкенше ва Жигитек овуллари қувиб етишаолмади. Афтидан катта овул секин юрган эди.

Келган кунларининг ўзидаёқ «Зеренинг насибаси», «Катта овулни йўқлаш» деб, атрофдан товоқ-товоқ гўшт, саноч-саноч қимиз кўтариб, тўда-тўда хотинлар келабошлади. Элнинг кўнгли Қунанбойга нисбатан ҳар хил бўлса ҳам, эскидан қолган одатлари бўйича, бу атрофдаги овуллар Зеренинг уйини, катта овулни ётсинишмас эди.

Насиба чиқаручилар, йўқловчиларнинг ҳисоби йўқ. Лекин буларнинг орасида Бўжей, Бойдали, Сугир ва Суюндик овулларининг одамлари кўринмас эди. Келаётганларнинг ҳаммаси беғараз таниш-билишлар. Икир-чикир гапга хуши йўқ, барчага баравар, меҳнаткаш элларнинг одамлари эди. Зерелар келганларнинг ҳаммасидан хурсанд бўлди-ю келмаганлардан гина қилишмади. Абайгина бу ишларни ўзича муҳокама қилиб, ўзича йўйиб қўйди.

Абай, оналарига берган ва'да бўйича, Бўжейнинг овулига боришга шошилаётган эди. Қўпага келиб ўрнашган кунларининг эртасига ёнига Ғабитхонни олиб, Бўжейнинг овулига жўнаб кетди.

Бўжейнинг овули Қўпадан у қадар йироқ эмас, кун ботиш томонда, Кўктепанинг нариёғидаги Сарикўл деган суви ширин кўлнинг бўйида эди. Туш пайтида икки ёш йигит Бўжейнинг овулига кириб боришди. Сарикўл бўйида беҳисоб овуллар турарди. Абайлар Бўжейнинг овулини бир осов тойга миниб, бияларни қайтариб юрган боладан сўрашди. Бола ўртада турган ўнтача ўтовни кўрсатади. Бу овул кўринишда у қадар бадавлат овул эмас, ичида битта-яримтагина оқишроқ уй кўринмаса, кўпчилиги кулранг ўтовлар, ўрта ҳол одамларнинг овулига ўхшарди. Ҳақиқатда ҳам Бўжей ҳечқачон бой бўлган эмас.

Абайлар Бўжейнинг уйига келиб, отдан тушабошладди. Уйда бирорта бегона одам йўқ бўлса керак, эгарлоглик от кўринмади. Бирон йиғилиш бўлса ҳам кўлнинг нариги четидаги оппоқ уйда бўлаётганга ўхшайди. Умуман Сарикўл атрофидаги овулларнинг йиғилишлари, мажлислари, афтидан, ўша овулда бўлса керак. Абайлар Бўжейнинг ўзи ҳам уйда йўқ бўлса керак деган хаёлга боришди. Бу хаёллари тўғри чиқди. Бўжей ўша оқ уйдаги йиғилишда бўлиб, тушликни ҳам ўша ерда қилаётган экан.

Булар отларини боғлаб уйга томон кетаётганларида, Абайнинг қулоғига ўша уйда ёлвориб йиғлаётган бир гўдакнинг овози келди. Қасал боланинг овозига ўхшайди.

Бир кор-қол борлигини сезгандай, Абайнинг юраги шув этиб кетди. Овоз худди Камшотнинг овозига ўхшарди. Абайлар ўтовни айланиб, эшик олдига келганларида ҳалиги боланинг йиғиси жонига тегиб, қарғаётган хотиннинг товуши эшитилди. Қарғаётган Бўжейнинг катта хотини экан. Унинг ҳарбир сўзи бошга тушаётган мушдай эди.

— Ириллатма! Ириллатма-чи, ана у кўзинг ўйилгур етимчани!

Абайлар ячкари киришди, катта уйнинг ичи сиртидек юпий эмас, гиламлар, шолчалар блан безатилган, лекин режа йўқ эди. Бу, уйнинг супуруқсизлигидан, қинғир-қийшиқ йиғилган кўрпа-тушакдан очиқ кўриниб турарди.

Уйда тушак ёнида барваста келган қопқора сурбетгина хотин ип йиғириб ўтирган экан. Бурун катаклари қисилиб, лаби-лабига тегмай пиярлаётган бу қора хотин, афтидан, кўп жиззаки, урушқоқ нарса кўринади. Каравотнинг бош томонида, ерга ташлаб қўйилган кўрпачада, Бўжейнинг бўйга етган якки қизи кашта тикиб ўтирган экан. Бу балоғатга етган қизлар гўзал, яссиққина, бежирим қизлардан эмас, ўшшайган, ёқимсиз, яна худди онасига ўхшаш, жиззаки нарсаларга ўхшарди.

Йиғлаётган Камшот экан. У меҳмонларнинг ўнг томонида бир ёмон жулдур кўрпачада мук тушиб йиғлаётир. Бошида ястиқ ҳам йўқ. Номига ястиқ деб, эски чопондан юлиб олинган енгни ястаб қўйишибди.

Камшот келган одамларни танимади. Лекин уй ичидагиларнинг бераҳмлигини шу янги келган одамларга чақаётгандай, няғи титраб, лабини буриб яна йиғлаб юборди.

Илгари тўлагива, якки юзи қипқизил, кўзлари қоп-қора Камшот энди ўлат теккандек ориқлаб, қошиқдай бўлиб, қонсизланиб кетибди. Оёқ-қўллари ҳам чиллақдай. Юзида азоб ва хорлик кўланкаси, киприклари узун-узун, юзлари худди ғам чеккан, очлик кўрган катта одамларнинг юзига ўхшаб сўлиб, ажин босиб кетипти. Катта-катта бўлиб кетган кўзларидан томчи-томчи ёшлар оқиб турарди. Қаровсиз, ҳор-зор бўлган бола ғарибона бир аҳволда ётарди. Унинг шу ҳолатда ётганини кўрган Ғабитхон блан Абай иккови барабар, болага қараб иштилишди.

Бола буларни танимади, тортиниб юзини ўгирди.

Ғабитхон тоқат килолмай.

— Э, мазлума! Шундай азоб-уқубатларни кўрдингни, бегуноҳ мазлума!— деб, йиғлаб юборди.

Абай мурдадек оқариб, ғазаб ва озордан, ачиниш ва қайғидан қалтираб кетди.

Уйдаги хотинлар, буларнинг олдида сир бой бермаслик учун, у эди, бу эди деб турли-туман баҳоналар кўрсатабошлашди.

— Бошқа болалар соппа-соғ! Фақат шу бола бечорага бир дард тегса-ю, тузалмаса қўйса!— деб, ҳалиги хотин важ-тақал қилган бўлди.

— Қорнинг оғриса, оғзингни тий дейдилар! Бола билладими? Узи ҳам сая тузалабошласа бўлди— кечгача кўзига нима кўринса оғзига тикади!

— Бу аҳволда тузаладимми!.. Ҳаммаси ўшанда... Ҳаммаси ўзидан-да!—деди, ҳалиги қизлар ҳам кекса хотинларга ўхшаб.

Абай бу уйдагилар блан нари-бери сўзга боришмади. Бу бераҳм, тош юрак нарсалар Абайнинг кўнглига кириб келганидаёқ муздек теккан эди.

Бўжеининг хотини чой тараддудини қилабошлаган эди, Абай:

— Ичмаймиз, кетамиз!— деди.

Камшотни шу ҳолатда, шундай азоб-уқубат ичнда бу қадар ғариб аҳволда ётганини кўриб турган бир онда томоқдан овқат ўтадимми!

Одамлар яқин кишиси ўлганда «жигарим, жигарим» лаб йиғлайди. Ўлгандан кейин «жигарим» дейишнинг нима ҳожати бор. Абай яна бироз ўтирса, Камшотни қучоқлаб, бағрига босиб:

— Шўрляк жигарим, бегуноҳ жигарим!— деб зор-зор

Йиғлаган бўларди. Лекин кўнгли душманлик блан қотиб қолган одамларнинг олдида шундай қилса, янглишган бўларди.

Бир ҳисобда ҳалиги икки қизнинг сўзига ғазабланиб, қони қайнаб, уришиб-уришиб, ҳамаёқни тор-мор қилиб чиқиб кетиши ҳам керак эди-ку. Аввалига бир шундай қилмоқчи ҳам бўлиб, ғазаби бўғзига тиқилиб келган эди. Лекин бундай қилиш Камшот учун фойдали иш бўлмайди, аксинча, унинг тортаётган азобини орттириш мумкин эди. Абай нима қилишини билмай қолди, ҳалиги хотин узатган қимизни ҳам ичмади. Хўш, кимга аччиқ қилади? Кимдан гина қилиб, кимдан койийди? Фақат шуларми? Шуларгина эмас! Абай шу томонларини ўйлаб, тезгина хайрлашди-ю, уйдан чиқиб жўнади. Унинг бутун вужудини ўзгача бир алам, қаттиқ ғазаб қамраб олди. Кеч-қурун ўз овулларига борганда ҳам, ундаги алам, ғазаб на бир нафас нари кетдию, на бир мисқол камайди.

Катта уй блан меҳмонхона орасидаги кермада Қунанбойнинг узун тўриқ оти боғдоғлиқ турган экан. Унинг ёнида битта ҳам бегона от кўринмади. Отаси бу овулга эндигина келган бўлса керак. Зап яхши келибди. Абай бор аламини унинг олдида тўкиб солишга бел боғлаб уйга кирди.

Афтидан Қунанбой яқиндагина келган экан. Ёнида Жумабойдан бошқа одам йўқ эди.

Йигитлар уйга кириши блан Ойғиз ҳам уларнинг орқасидан кириб келди. Она юраги бир ёмон гап борлигини сезгандай, қандайдир бир куч уни шу уй томон сургаб келган эди. Кундузи Абайнинг Бўжей овулига кетганини Ойғиз ҳам билган эди, уйга кириши блан Абайга қараб:

— Кўриб келдингми, Абайжон! Кўриб келдингми ҳалиги ҳасратга туғилган бебахт жигарингни, қай аҳволда ётибди!— деди. Унинг товушидан аламлик ўт сочилиб турарди.

Зере блан Улжон ҳам Абайга қараркан, уларнинг симосида ҳам, худди шундай савол акс этиб турарди.

Абай отасига назар солса, у индамасдан, қовоғини солиб ўқрайиб Ойғизга қараб турган экан.

Ўзи ўртаниб келган Абай отасининг қовоғини ҳам писанд қилмади.

— Кўриб келдик. Камшот касал, бир аҳволда ётибди. Бизни танимади. Бутунлай кўнгли совуб кетибди. Ҳамма унга душмандай. . . Нимасини айтаман?— деб тўхтаб қол-

ди. Қунанбойнинг олдида ҳали шу кунга қадар ҳечким бировнинг оҳи-зорини ҳам, ўз ҳасратини ҳам бу хилда тўкиб солиб гапирган эмас эди.

Қунанбой жаҳл блан бурилиб Абайга ўқрайдию индамади.

Хотинларнинг ҳаммаси пиқ-пиқ йиғлай бошлади.

Вужуди ғазабга, кўзи ёшга тўлган Ойғиз қалтироқ овоз блан:

— Оҳ, болагинам, гўдаккинам, шўр пешона етимчам, қандай қарғишларга учраб туғилган эдинг,— деган эди, Қунанбой, худди юзини шу қарғишдан тўсмоқчи бўлгандай, чап қўлини кўтариб, «бас» деди.

Унинг зарбидан ҳайқиб ўсган Ойғиз эсанкираб қолди. Лекин пичир-пичир қилиб, бўғилиб йиғлайбошлади, Қунанбой қичқириб:

— Кўп вайсама энди, бир нарса бўлдими ўзи, бўйнинг узилгур! — деди.

Ойғиз гап қайтармади. Лекин Абайнинг ёнида ўтирган Улжон рўмолининг учи блан кўз ёшларини артаркан:

— Куйсанг ҳам, ўртансанг ҳам дамингни чиқарма! Бу ердагилар Қамшотни ҳар эслаганда, бир ўлиб ўтиргани блан кимнинг иши бор, додингни кимга айтасан? Йиғлаганда қўлингдан нима келади? — деди.

Қунанбой уни ҳам оғиз очгани қўймай, жеркиб ташлади:

— Бўлди-да, биринг олиб, биринг қўйиб! Катта деган сабр беради! Бу нимаси? — деди.

Қунанбой оиласидаги норозиликни шу тахлитда босиб кетмоқчи эди, лекин бунга Зере кўнмади.

— Қўрқитма, қўрқитма келинларимни. . . Бу нима қилганинг! — деб жеркиб ташлаб, сурилиб Қунанбойнинг олдига келиб, икки қўлини ерга тираганича, боласининг юзига қаҳр блан қаради. Абай энасининг бундай жаҳли чиққанини ҳечқачон кўрмаган эди.

Зере, ўқрайганича, Қунанбойнинг юзига тикилиб турарди. Қунанбой онасининг фе'ли жуда айниб кетганини кўриб, паст тушди, унинг кўзига тик қаралмай, ерга қаради.

— Шўрликлар сени ойида бир, ҳафтада бир кўришадди. Ҳасратини сенга айтмай, кимга айтсин? Бераҳм бўлсанг душманга бўл, дўстингга, бола-чақангга бераҳмлик қилиб қаерга бормоқчисан ўзинг? «Ер тангриси сенсан» деб хушомадгўйлларинг айтсин. Бу ерда, бу уйда сен гар-

данидаги қарз битмас отасан, билдингми? Билиб қўй «Ер тангриси» бўлсанг ҳам, осмондан оёғингни узатиб тушганинг йўқ. Сен ҳам бир бандасан. Сен ҳам онадан туғилгансан. Мана, сени мен туққанман. Мана бу оналар оналик зорини айтаяпти. Камшот тўғрисида бизларни не азобларга солиб ўтирибсан. Энди давосини топ. Бақиргунча давосини топ! Қутқар ана у бечора етимчани!

Уй ичи жимжит. Қунанбой нима дейшини билмай, бўғилиб кетди. У ҳечқачон бундай гап эшитмаган эди. Онасининг гапи ор-номусга тегадиган гап бўлиб, қаттиқ ботди.

— Қандоқ қилай?.. Мен нима қилай? Кечагина бутун Арғиннинг яхшилари йиғилиб, шундай қарор қилишди, шундай қил дейишди!— деб, онасига арзи-ҳол айтган бўлди.

Абайнинг энг ғашига теккан нарса ўша қарор, ўша битимнинг ўзи эди.

— Аяшни, ачинишни билмаган битим қандай расво битим ўзи? Қошки тотулаштирадиган битим бўлса! Ахир бу кўнгилни қотириб, совутиб юборадиган битим-ку. Камшотни зўрлик билан тортиб олган Жигитекларни бу ердаги оналар, жигарлар қандай қилиб ўзига яқин кўраолади? Мол ўрнига ёш болани олганига рози бўладими? Ўша бераҳм, бефаҳмларга қолса бутун бошлиқ Камшотдан бешта байтални ортиқ кўради. Мана энди ичимиздаги энг ожиз, энг шўрлик бир ғарибни қаерларга ташлаб қўйдик? Ит-қушга ем қилиб қўйганимиз йўқми? — деди Абай. Бу сўзлар отасига ма'қул тушди. Ўзи ҳам ҳечкимнинг хаёлига келмаган янги гап эди. Лекин, қараса, боласи ўзича янги бир йўлга қараб кетаётир. Қозоқ урфи-одати, қозоқ йўлидан эмас, ўзгача бир йўлга тушиб бораётир.

— Эй, болам, ҳали хомсан! Кўнглинг тўғри бўлгани билан йўлдан чиқиб кетаётирсан!— деди Қунанбой.

Энди Қунанбой боягидай эмас, бу уйнинг дардига шेरлик бўлгандай кўринарди. Гарчи Абайни «хомсан» деган бўлса ҳам, унга бир маслаҳатгўйдек қараётганлиги кўришиб турарди. Яна бунга иссиқ жавоб бериши Улжонга ҳам, Ойғизга ҳам ялинабошлаганини кўрсатарди. Турган гап, бу шунинг аломати. У яна бироз жим ўтириб:

— Оға-йилик шундай бўладими? Бир-биридан аразлаган элни яраштирилганда, улар бир-бирига қалинга

қиз беради. Кундош устига беради. Биз берган бўлсак, жигар парчасини бола қил деб берганмиз, хор-зор қил деб берганимиз йўқ! Ҳамма гап Бўжейда. Агар билса, менинг болам унинг боласи эмасми, ёт кўриб, душман кўриб, кирпидай ҳурпаядиган бўлса, айб ўзида! Ана гуноҳкор бўлсам, мен гуноҳкордирман. Бешиқдан суғуриб, уни одам боласи деб, бағрига ташлаган боламда нима гуноҳ? Хотин-халажга, уруғ-аймоғига ҳеч бўлмаса шуни тушунтираолмаса, Бўжейнинг саёз сувга оқиб ўлганику! — деди.

Унинг бу сўзларида айбни Бўжейнинг бўйнига қўядиган далиллар ҳам бор эди. Абайнинг ўзи ҳам умрида биринчи марта Бўжейдан кўнгли қолиб қайтган эди, «хотинини онт урган бўлса, Бўжей йўлга солса нима бўларди» деб ўйлаган эди. Бу фикрини йўлда Ғабитхонга ҳам айтган эди.

Улжон, Жумабой, Ойғизлар, бутун гуноҳни Бўжейнинг хотинига қўйишди. Уша томондан қулоққа чалинаётган аччиқ-тиззиқ, совуқ гапларнинг ҳам бирқанчасини айтиб ўтишди. Ойғиз тўғридан-тўғри «аямасдан душманлик қилаётган Бўжейнинг хотини» деган қарорга келди.

Шу куннинг эртасига Жумабой Қунанбойнинг саломи блан Бўжейнинг овулига бориб келди.

Ойғиз ҳам қўшнилardan бир кекса хотинни Бўжейнинг хотинига юбориб, ундан:

— Боламга ўғайлик қилаётир, эси бўлса, номуси бўлса, шундай қилар эдими, қарамай дардга чалинтириб қўйибди!—деб гина қилиб юборган эди.

Жумабой Бўжейнинг ёнидан хафа бўлиб қайтди. Абай Жумабойдан Бўжейларнинг жавобини яхшилаб эшитди.

Бўжейнинг ёнида Бойдали блан Тусиплар бор экан. Хотини ҳам Ойғиз айтиб юборган сўзларни эрига етказган экан. Бўжей уй ичиси биродарлари блан маслаҳатлашиб олиб, Қунанбойга ғазаб блан жавоб бериб юборибди.

— Қунанбой ёққан ўтга менинг номусим куйиб кетдику, «яраси тузалди, синиғи битди» деяётгандир. Чивиндек танимда нима жон қолди деб ўйлар экан? Бошқалар уй ичиси блан ўртаниб кетсину, ўзимдан бир ушоқ ҳам кетмасин дейдими? Қунанбойнинг нимаси кетди? Битта сачраган уруғими? Ҳа деб сўраб, безовта қилабермасин. Тинч юрсин, тоқатимни тоқ қилмасин!— дебди.

Бу гапларнинг тагидан зўр аламнинг заҳри чиқиб

турарди. Ути сўнмаган душманлик «мен битганим йўқ» дегандай, яна бир қайта йилт этиб ўзини кўрсатиб ўтди.

Бу гапларни эшитганда Қунанбой ғазабидан бўғилиб, қорамтир товлаб кетди. Бўжейнинг жавобидан Абай ҳам қаттиқ хафа бўлди.

— Одамгарчилик қанию, шафқат қани? Бошқалар эмас, ахмоқ хотини эмас, Бўжейдан шу гап келдими? Кўз олдида шундай бегуноҳ норасидани ўлимга маҳкум этиб, шуни кўриб туриб, заррача озор чекмаслик қандай бағри қаттиқлик? Одамохунлиги, шафқати фақат кўринишда эканда. Аслида, бу тўғрисига келганда, ўзига енг бўлломаса ҳам, бошқаларга буй бўлиб юраркан-да. Қунанбойнинг-ку ёмон отлиқ қилиб, унинг блан ёвлашиб, гуноҳвор қилиб юрибди. Қани, Қунанбойдан ўзининг қайси фазилати ортиқ?

Шунда ҳам Қунанбой ёрилиб бир нарса демай, фақат Абайга қараб:

— Менинг боламни одам боласидек эмас, бўрининг боласидек кўрибди-да. Бўжейнинг бу душманлиги гўрига ҳам бирга олиб кетадиган душманлик десанг-чи. Мана шу юрган гўдакларнинг қайсибири оғзига тушса ҳам ғажиб ташлашга, кўзини ўйиб олишга тайёр экан-да! Таваккал! Майли, оқибатини кутаман!— деб, жим бўлиб қолди.

Шундан бирнеча кун ўтгач, Ойғизлар Бўжейнинг овули томонидан кутиб юрган совуқ хабар тўсатдан келиб қолди.

Камшот ўлипти. Эрталаб узилган болани, тўхтатмасдан, тушдан кейиноқ, юмалоқ-ястиқ қилиб, тиқиб келақолишипти. Мана бўлмаса дегандек Қунанбойнинг овулига, Ойғиздек ҳали кўзи ҳаёт, онасига ҳам хабар қилишмапти. Ойғиз блан Улжонлар бу совуқ хабарни бир чўбондан эшитишди.

Бўжейнинг бу қилиғидан фақат Қунанбой эмас Зердан тортиб Абайгача қаттиқ ранжиди. У кунги жавоби бир марта кўнгил қолдирган бўлса, бу иши ўлган устига тепгандай бўлди. Бўжейнинг ўзи ҳам буни сезган бўлса керак, негаким, Камшот ўлган куни «Ойғизга хабар берсак бўлармиди» деб, уй ичидагиларга, Бойдалига маслаҳат солган экан. Лекин Бойдали Қунанбой Жигитекларнинг ерни Бўкеншеларга берганини эслатиб, унга хабар бердирмади.

Кўпа, Қарчиға сингари қўнисларни Жигитекдан олиб, Бўкеншега берганидан буён бу қўнислар ҳам, яйловлар

ҳам, сувлар ҳам кундан-кунга жанжаллик бўлиб, икки иноқ элнинг ўртаси бузилишига сабаб бўлаётган эди. Бойдали блан Тусиплар бу кайфиятни гоят яхши билишар, шунинг учун ҳам: «иш қилиб, Бўкеншени хафа қилиб қўймасак, қўлтиғимиздан чиқариб юбормасак бўлгани» деб ташвишга тушиб қолишган эди. Шу безовталикининг ўзи ҳам буларни Қунанбойга баттароқ ўчакиштириб қўйди. Қунанбойнинг туб мақсадини яхши билгани учун Бўжейнинг ҳам Қунанбойга адовати ортиб бормоқда эди.

Камшотнинг ўлими, Бўжейнинг шу сингари куйиб, ёниб юрган вақтига тўғри келган эди, шунинг учун парво ҳам қилмади.

Лекин, қандай бўлмасин, Абай кўнглида Бўжей Камшот олдида, бегуноҳ норасида бола олдида айбдор деган ҳукм чиқармай қолмади, негаким, катталар ўртасидаги келишмовчиликлар мана шундай пайтда, одамгарчилик синаладиган бир пайтда ўртага тушаолмас эди.

Уларнинг хабар ҳам бермай, Камшотни кўмиб қўйганига Қунанбой қаттиқ ғазабланди. У зимдан хабар қилиб, ўзининг катта овулига Ирғизбой, Тўпай, Жуонтаёқ элларининг кўп казо-казоларини йиғди. Бўжейнинг бу қилмишини ўшаларнинг олдида, ўртага ташлаб, маслаҳатлашиб, яна Бўжейга одам юборди.

Энди бу гал Жигитекларга Жумабой эмас, Қунанбойнинг жонкуяр яқин кишиларидан Изиқутти блан Жақил борди.

Изиқутти бориб Бўжейга:

— Бу нима қилганинг? Ёвдан қолган қул бола эмас эди-ку, Қунанбойнинг боласи эди-ку! Ҳеч бўлмаса, туққан онасига хабар бердирсанг, ўша шўрликка боласининг совуқ дийдори буюрса нима қилар эди! Бу қандай жоҳиллик, қандай душманлик? — деди.

Бўжей Бойдали ва Тусипларнинг олдида жавоб берди:

— Қунанбойнинг ўзи қилдан қийиқ топалмай юрипти-ку. Муштумдек қизи ўлди деб азо очиб, юртга ош берайми энди? Ош берганимда ҳам бошим балодан қутилмайди! Хун оладиган бўлса олақолсин. Лекин қўлидан келса олиб кўрсин! — деди-да, безрайиб ўтираберди.

Афтидан ер тўғрисидаги жанжалларнинг пичоғи суякка бориб тақалган кўринарди. Бу сўзлардан мана шу ёз, қандай бўлмасин зўр алангалар, катта фалокатлар чиқадиган ёзга айланишининг ҳиди келиб турарди.

Изиқутти блан Жақиб жўнатилиши блан Бўжейлар ўзларига қарашлик эллардан барча фикрдошларини маслаҳатга чақаришди.

Уша куни кечқурун Қунанбой ўз атрофидагилар блан гапни бир ерга қўйиб, янгидан душманликка бел боғлаётган бир пайтда Бойсол, Қоратой, Суюндиклар ҳам Бўжей овулида бир ёқадан бош чиқаришга аҳд қилишди. Ёз боши, кўп овуллар Чинғиздан энди ошиб, энди юрт тикабошлаган пайт эди.

Энди икки тараф ҳам мумкин қадар тезроқ кўчиб, Боқонос, Бойқўшқор, Қозбола, Жанибекка ўхшаш кенг яйловларга олдинроқ бориб олишнинг пайида эди. Афтидан уларнинг бу йил ёз кўрадиган кунлари майдонга чиққан сафлар, жанг қилаётган лашкарларнинг кунига ўхшаб ўтадиган кўринарди. Кўп эллик Тўбуқти жони борича ҳаракат қилиб яйловга кўчиб келмоқда. Жигитеклар бўлса, сўйил-чўқморини тайёрлаб, ёзда минадиган отларини совятиб, зўр ҳозирлик кўришмоқда...

Душманлик ўти аланга олиб келарди. Қўшни овулларда кундан-кун безовталиқ авж олиб, ёшлар ҳам, қарилар ҳам, хотин-халаж ҳам: «Ана келиб қолди!», «Ана босди!» «Олиб кетди, юлиб кетди!» деган совуқ хабарларни кутиб жон титроғига учраб, тинч ётиб ухлайолмайдиган бўлиб қолишган.

Зеренинг овули мана шундай тинчсизлик ҳукм суриб турган бир пайтда, тўхтамасдан юриб Боқоносга етди. Бу ерга ўнтагина овул эмас, ўттиз-қирққа яқин овул бўлиб келишди. Кечаю-кундуз Улжон блан Ойғизнинг уйини қуроллик одамлар босиб ётарди. Қунанбой шу овули Боқоносга етгунча, ўзи ҳам бирга келди. Упир-тўпирнинг ҳаммасини шу ерга йиғиб, улуғлик вазифасини ҳам шу ерда қилиб, буйруқларини ҳам шу ердан бериб турди. Барча чопарлар, старшинлар, бийлар ҳам бу кунларда Боқонос бўйида бўлишди. Бу атрофдаги ўттиз-қирқ овулнинг ҳаммаси ҳозирги фавқулодда йиғилишларнинг ўрда-сига айланди. Йиғилишга сабаб бўлгудек сиёз ҳам, сайлов ҳам, ма'рака ҳам, пойга ҳам йўқ. Тўй-хашам ҳам йўқ. Шундай бўлса ҳам, уларнинг йиғилишдан боши чиқмай қолди.

Бу ишлардан отасининг мақсади нима эканлигини Абай билмас, негаки Қунанбойнинг атрофини казо-казолар қуршаб олгандан буён яна Камшот ўлиб, оналари ғамлик бўлиб қолганидан буён Абай отасидан анча йироқ-

лашиб қолган эди. Қунанбой овуллари Боқоносга етган куннинг эртасига шу Боқоносга яқин Жанибек, Тезек, Қорашўқи, Қозбола яйловларига Жигитек, Бўкенше, Котибақ элининг овуллари етиб келиши керак эди. Лекин нимагадир улар келишмади. Суриштириб кўришса, улар орқада, довоининг у ёғида қолиб Оқтўмар, Қоршиғали, Шоқпок деган кўнисларда қолишибди. Одатда ўчакишган эллар кўчилаётган пайтда талашиб тортишиб, бир-бирига халақит беришга уриниб кўчар эди. Уларнинг аввалги авзойи ҳам шундай эди. Нима бўлди? Нима сабабдан бу таҳлитда бўқиниб қолишди... Ҳамма ҳайрон бўлиб «нега бундай қилишди? Сабаби нима экан?» деб туришган эди, туш пайтида тўсатдан Боқонос бўйига ўзгача бир хабар келиб қолди.

Изиқуттининг овулига йўлакай тушиб, қимиз ичиб ўтган уч йўловчи Бўкенше: «беш кундан буён Бўжей қаттиқ касал. Сўнгги кунларда касалнинг аҳволи оғирлашиб қолди. Дардининг оғирлигини Бўжейнинг ўзи ҳам сезганиданми, ё эҳтиёт яхши деганиданми, ҳарқалай кеча кечқурун бор жон куярларини, биродарларини чақиртириб олиб, ризолик тилашаётир деган гапни эшитдик» дебди. Бу йўловчиларнинг гапи ваҳма гап эмас, ҳақиқат эди.

Боқонос бўйидаги, катта жангга ҳозирланиб юрган элининг оғзида букув кун бўйи Бўжейнинг гапи бўлиб, «Бўжей ризолик тилаётган эмиш! Бойсол, Бойдали, Тусиплар йиғлашиб, видо'лашаётган эмиш! Беморнинг ҳоли оғирлашиб қолган эмиш! У дун'ёга сафар қилиб қолмаса гўрга эди» — деган гап тарқалиб бормоқда эди. Даладаги бир-бирига дуч келган чўбонлар, қўшоқ бошида учрашган хотинлар, йўлда бир-бирига йўлиққан йўловчилар бири-бири билан ивир-шивир қилиб сўзлашаётган овсинлар ҳамманинг оғзида фақат Бўжейнинг гапи.

Эртасига совуқ сўзлар аниққа чиқиб, Бўжей ўтган кеча ўлипти деган хабар ҳам келиб қолди.

Бу хабарларни йўлда эшитиб келган Жумабой, Улжоннинг уйига келиб тушганида, булар новушта қилишаётган эди. Уйда Қунанбой, Зере, Улжон, болалардан Абай, Успон, Такежон бор эди.

Бўжейнинг ўлганини эшитганда уйдагиларнинг ҳаммаси эсанкираб қолди. Бирқанча вақт гангиб, товушини ҳам чиқараолмай қолган катталар бу тўсиндан келган хабарни ҳарким ўз ҳолича қарши олди. Қунанбойнинг ранги ўчиб кетди, у очиқ турган эшикдан, узоқдаги кўм-

кўк адирга тикилганича, лабларини қимирлатиб астагина фотиҳа қилди. Зере қаттиқ куйиб, оҳ тортиб, кўзларидан дона-дона ёш тўка бошлади. Абай ўпкаси оғзига тиқилиб келаётгандай бўлиб, дами қайтиб, юраги қаттиқ уриб кетди. Шундай қилиб Боқонос бўйидаги Ирғизбой овуллари Бўжейнинг ўлимини хабар қилгали алоҳида одам келар деб кўз тутабошлади. Ҳеч бўлмаса эскидан қолиб келаётган урфи-одат бўйича, жанозага хабар қилгали бирорта одам келар деб, ўйлашган эди.

Одатда орадан не-не оғир гаплар ўтиб, ҳарқанча юз кўрмас бўлиб кетилганда ҳам бошга «хашаматли тўй, тупроқлик ўлим» тушганда, кина-гудратни бир ёққа қўйиб туриларди. Айниқса Бўжейдек одам ўлганда бориб йиғламаган, мазор бошига бормаган, тобутини кўтармаган қариндош-уруғнинг бўлиши мумкин эмас. Қунанбой ҳам, Зере блан Улжон ҳам, чошгоҳгача улардан дарак бўлмаганига тушунаолмай жуда гангиб қолишди.

Булар Бўжейнинг жанозасига олиб бориладиган меш-меш қимиз, сўйиладиган мол ва ўтовларини ҳам тайёрлаб, энди одам келмаса ҳам бора бериш керак деган гапни унча-мунча тилга олишаётган эди. Кечгача ҳам одам келмади. Бу ҳолат нақадар оғир бўлмасин, кўнмасликка чора йўқ эди. Бўжейнинг жанозасига Қунанбойни айтилмади. Жўрттага уни четга чиқариб қўйилди.

Бу Бўжейнинг васияти бўлиши керак, ё бўлмаса, унинг орқасида қолган Бойдали, Бойсол, Тусиплардан чиққан гап. Қимдан чиққан бўлса ҳам, осон гап эмас. Уша вужудида душманлик қони қотиб қолган қариндош энди ўлим блан, ўлими блан ҳам ўқ отиб кетди! Бир отадан тарқалган ўлжай эли у ёқда турсин, бутун бошлиқ Тўбуқти элида, ота-боболарнинг замонида ҳам шу сингари четга чиқариб қўйиш, кўкракка туртиш бўлган эмас.

Қунанбой қаттиқ қийналиб, ниҳоят ғазабланди. Бу иш унинг кўкрагидан асло кетмайдиган кек бўлиб қолди. Уликка чора йўқ. Лекин Тўбуқти элида кўз кўриб, қулоқ эшитмаган бадфе'лликни қилаётган Бойдали ва Бойсолларга у ичида «Ҳа, саними!» деб қўйди.

Лекин, шунинг блан бирга, жанг қилиш учун шу кунга қадар икки томонда ҳам кўриляётган зўр ҳозирлик тўхтайдиган бўлиб қолди. Бу Қунанбойга очиқ кўриниб турарди. Шунинг учун Қунанбой Боқоносдаги овуллари-нинг бошлиқларига ҳам, Улжонга ҳам:

— Ховатир қилмасдан молларни яйлатиб, бемалол

ўтираберинглар! — деди-да, ўзи Жумабойни эргаштириб, Бойқушқар сувининг бўйидаги Кункенинг овулига кетди.

Жанг майдонига айланай деб турган яйловларда энди тинчлик ҳукм сурди. «Тўс-тўполон бўлар, ҳамма оёқ ости бўлар» дейилган бу ёз, энди мутлақо бошқача ўтадиганга ўхшаб қолди. Қандай ўтар экан? Униси аниқ ма'лум эмас. Лекин, ҳарқалай, Жигитек, бошига шундай ўлим тушиб турган пайтда, отга миниб, қўлига қурол олиб жанг қилмаслиги керак.

Бўжейнинг жанозасига айтилмаган Зере блан Улжон хўп куйишди. Лекин на чора. Беғараз икки меҳрибон, беғуноҳ икки жон Бўжей учун тўкадиган ёшларини уйларида ўтириб тўкишди. Бўжейга бағишланадиган қур'онни ҳам ўз болаларига, Абай блан Ғабитхонга ўқитиб, ўз уйларида бағишлашди. Чалпак пишириб, дастурхон ёзиб, Бўжейнинг етисигача ўз уйларида аза очиб ўтиришди.

Жигитек, Бўкенше ва Котибақ эллари тантанали дафн маросимига тайёрланмоқда эди. Азага ёш-қари эркак-аёл ҳамма келмоқда. Ҳамма ёқда йиғи, фар'ёд...

Бўжейнинг олис-яқиндаги дўстлари, қариндошлари ҳарқайсиси ўзи катта ўтовларини, сўядиган молларини, меш-меш қимизларини, эркак ва аёл хизматкорларини тугал олиб келишган.

Қунанбойнинг овуллари етиб борган олис яйловларга бу элларнинг овули етиб боролмай қолди. Булар ҳеч бўлмаса Бўжейнинг етисини, иложи бўлса қирқини ҳам шу кенг қўнис — Шалқарда ўтказмоқчи эди. Фотиҳага келганларни ҳам, «бел боғлаб тургали» келганларни ҳам шу ерда кутмоқчи бўлишди. Бўжей ўлган куни эрталаб Бойсол, Бойдали, Тусип, Суюндиқлар маслаҳатлашиб, ўзларига қарашлик бутун овуллари бир куннинг ичида мана шу Қаршиғалига етказиб келиб, Бўжейнинг овулларини қуршаб, ўртага олиб ўтиришди.

Бўжей касал бўлиб кўп ётмади, ҳаммаси бўлиб бир хафтагина ётди. Лекин гуп учиб ётганича сра кўзини очмади. Уни аввало тушак тортиб ётиши бланоқ, ер тортиб бораётгандай бўлди-да, юзига мурданинг акси урди қолди. Дарднинг учинчи куни тинчини йўқотиб, бетоқат бўлабошлади. Нафас ололмай, жон талвасасига учраб, вужуди ўт бўлиб ёна берди.

Ўлимни кўп кўрган Бойсол, Бўжейнинг томирини ушлаб кўриб, дами ичига тушиб, оғир ҳаёлга ботди. Касалнинг ёнида ундан бошқа Бойдали, Тусип, Суюндиқлар

ҳам ўтиришган эди. Эҳтимол Бўжей шу пайтдан фойдаланмоқчи бўлди, ҳарқалай Бойсол:

— Учинган! Учинганда одам шундай бўлади. Яхши-лаб бир терласа бошини кўтариб қолади! Тер қисиб турибди-да! — деган эди, Бўжей бор қувватини тўплаётгандай бир ҳаракат қилди-да, қовоғини солиб, қонсиз юзи габадан кўкимтир товлаб, нафаси сиқилиб, гоҳ қаттиқ-қаттиқ, гоҳ пичирлаб:

— Учиниқ! Учинган одам шундай бўлади? Ичимни еб ётган аламнинг учиниғи эмасми? Иш қилиб... Ҳарқалай вақт-соатим етиб қолди... Кенг дун'ё Қунанбойга қолар!.. Мен... Мен кетаман... Ортиқ унинг оёғига тўғаноқ бўлмайман... Лекин... Мендан сўнг аҳволларнинг қандай бўлар экан?— деди.

Утирган дўстларнинг ичида фақат Суюндик сир бериб, кўзига ёш олди. Қолганлар дамани чиқармай, тошдек қотиб, бўзрайганича қараб қолишди. Бўжейнинг рози-ризолик тилагани ҳам, ётганидан буён оғиз очиб сўз қотгани ҳам шу бўлди. Орадан тўрт кун ўтгач вафот қилди.

Қунанбойга хабар бердирмаган Бойдали блан Бойсол эди. Эл ётар чоғида, Бўжей жон бергач, ярим кечагача барча хотин-халаж, бола-чақа блан бирга ҳалиги катталар ҳам, эси-ҳушини йиғиштириб ололмай, ўкриб-ўкриб йиғлашди. Йиғлаётган қариндош-уруғлар, ёру дўстлар энди ўликнинг тепасига дув кириб, бирма-бир йиғлаб кўришаётган пайтда Бойсол ҳушидан кетиб йиқилиб тушди, суяниб турган хассаси ҳам унга таянчиқ бўлолмади.

Бу аҳволни кўрган Бойдали, Тусип блан Суюндикни ёнига олиб, Бойсолни доврадан олиб чиқишди ва четроққа бориб ўтиришди-да:

— Йиғлаганинг блан яхши Бўжей қайтиб келадими? Йиғлаш блан тириладиган бўлса фар'ёд қилаётганлар, ёш тўкаётганлар озми? Ана,— деди Бойдали кўли блан тун кечада оҳу-зори кўкларга кўтаралиб, фар'ёд қилаётган қиз-жувонлар, эр-азаматларни кўрсатиб.

— Эс-ҳушингни йиғ, Бойсол! Белни маҳкам боғла! — деди яна бошқаларга ҳам айтаётгандай,— ундан кўра маслаҳат қилайлик, эл-юртга хабар берайлик, жанозанинг тараддудини кўрайлик!

Эндиги бўладиган гап ўтирганларнинг ҳаммасига маълум эди. Булар шу кеча қирқ-элликка яқин йигитни яна бир-иккита маслаҳаттўй кексаларни ёнларига олиб, ўлик кўмиш маросимига ҳозирлик кўра бошлашди.

Кимга хабар бериш, кимга хабар бермасдикни Бойдалининг ўзи айтиб берди. Шунда Қунанбой овуллари атайлаб чиқариб ташлаган эди. Қирқ-ўттиз хабарчи тун ярмидан оғиши бланоқ, кўш-кўш отлар блан ҳозир бўлишди. Бу югурик отларга минган йигитлар кўп эллик Тўбуқти блан кўшни бўлган Карей, Матай элларини ора-лаб бориб, Қарқаралига яқин ердаги Шўр ва Бўшан элининг отоғлик-отоғлик кишиларига ҳам хабар бергали жўнаб кетишди.

Тонг оппоқ отгунча мижжа қоқмаган Бойдалилар тонг отиши блан шу атрофдаги энг катта уй, Суюндикнинг саккиз қанотлик катта оқ уйини келтириб Бўжей уйининг ёнига ўрнатишди. Уй ўрнатилиб бўлиши блан, унга бошқа анжом киргизмасдан, эшикдан тўргача гилам солинди. Уйнинг ўнг томонига асл суяклар блан безатилган, катта каровот қўйилди. Унинг устига тахи бузилмаган асл гиламлар солдирилди ва Бўжейнинг жасади шунинг устига ётқизилди.

Бўжейнинг жасадини ўз уйдан олиб чиқиб, бу ерга ётқизиш қора кийган хотинлар блан Бўжейнинг қизларининг доди-фар'ёдини ошириб юборди. Мурдани ётқизиб бўлишлари бланоқ, Бойдали эшикка чиқиб, оқ уйнинг ўнг томонига ўз кўли блан «қора» тикиб қўйди.

Бу иш ўлик кўмиш маросимининг энг катта ишларидан. Қора деб, узун найзага боғланган туғни айтилади. Агар Бўжей оддий фуқародан эмас, оқ суяклар авлодидан бўлганда, ўша авлоднинг ўзига хос туғи тикилиши керак эди. Ўликнинг қайси уруғга оидлиги ўша тикилган кўк туғ, ола туғлардан ма'лум бўлади. Агар ўлик фуқаролардан бўлса, унга тикиладиган туғ ўликнинг ёшига қараб тикилади. Шунисига қолганда Бойдали эски урф-одатларни яхши биладиган Суюндик блан маслаҳатлашди. Суюндик унга «ёш ўлса қизил туғ, қари ўлса оқ туғ тикилади. Бўжейдек ўрта яшар кишининг та'зиясига бир ёғи оқ, бир ёғи қизил туғ тикилиши керак» деди.

Бўжей ўлган куннинг эртасига қора тикилиши унинг та'зиясини бошқалардан ўзгачароқ кутилишини билдиради. Туғ тикиш — Бўжейга катта ма'рака қилинади, йил бўйи қаттиқ аза тутилади деган гап эди. Бойдали қора тикиб, йиғилиб турган барча жонкуяр яқинлар блан фотиҳа қилган онда шу уй бўсағасининг икки томонига икки от етаклаб келинди. Биттаси ёли қалин, семиз қудранг от бўлиб, иккинчиси ингичка, келишган от эди. Қулранг

от Бўжейнинг қишда миниб юрадиган оти бўлиб, кўк отни у шу йил кўклам чиққандан буён миниб юрган эди.

Бўжейдек азаматнинг кўз қорачиғидек бўлиб қолган иккита от келтирилганда катталарнинг ўзи ҳам ҳўнграб йиғлаб юборишди. Ба'зилар ҳассасига суяниб, ба'зи кексалар тиз чўкиб:

— Номусим, орим, жигарим, арслоним! — деб фар'ёд қилишди. Бойдали яна бошқалардан олдинроқ ўзини тўхтатиб олди. У бўсағанинг ўнг ёғида турган кулранг отнинг ёнига келиб:

— Жонивор, эганг ўлиб, эгасиз қолдинг-ку, бебахт жонивор! — деб, кулранг отнинг ёлини сўнг, думини отнинг тиззасидан юқорироқ қилиб чўрт қирқиб ташлади.

Кўк отнинг ҳам ёли блан думини қирқди-да, эгасиз қолган отларни бу атрофдаги отлардан бошқача бир тусга киргизиб қўйди. Бу икки от янаги йилгача минилмаслиги, семиртириб, бир йилдан сўнг эгасининг йил ошига сўйилиши керак эди.

Бойдали икки отнинг орқасидан қараб туриб:

— Кўк отнинг ёли, думи қора, та'зия оти шу бўлсин. Кўчилган пайтда эр-азаматимнинг қора ёпилган эгар жабдуғи шу отга урилсин. Марҳумнинг кийимлари ҳам шу жониворнинг устига ёпилсин! — деди.

Шундан кейин Бойдали бошлиқ бутун кексалар, Қаршиғалидаги барча казо-казоларни йиғиб, Бўжейнинг ма'ракасига сўйиладиган мол, бўладиган сарф-харажат ҳақида маслаҳат бошлашди. «Ўлим борнинг молини сочар, йўқнинг этагини очар». Бўжей «бор» бўлмагани блан «йўқ» ҳам эмас: орқасида мана шундай ёр-биродарлари, қариндош-уруғлари бел боғлашиб турганда, нега «йўқ» бўлар экан? Тириклигида нияти бир бўлган қариндошни ўлганда нега унутсин? Гарчи айтилмаса ҳам, шу гап ҳамма ёру биродарларининг кўнглидан ўтди.

Шунинг учун улар, Бўжейнинг ўз уйига оғирлиқ туширмай, иложи бўлса ўзидан бир улоқ ҳам чиқартирмасликқа аҳд қилишди. Эртага бўладиган ма'рака ошини ҳам катта қилиб ўтказадиган бўлишди. Айниқса азалик уй, ўтган-кетган тушиб фотиҳа ўқиб кетадиган уй бўлади. Ҳорган борми, чарчаган борми, оч-яланғоч борми, олис-яқиндан келаётган бегона йўловчилар борми, ҳаммаси бир йил давомида фақат Бўжейнинг уйига тушиши керак. Булар ўқиган фотиҳанинг савоби Бўжейга тегади.

Шундай қилиб Бўжейнинг ўз уйида бўладиган чиқим

ҳали олдинда турибди. Унинг ҳисоби йўқ. Шунинг учун ҳам булар шу қадар кўп чиқимни унинг уйига солмай, бўлиб олмоқчи бўлишди. Ҳаммадан олдин Суюндик ва Бойсоллар «та'зиясига», «ошига қўшганим», «арвоҳига атаганим» деб, бир бошдан қўш от, қўш туя, тойтуёқ, қўйтуёқ, ёмбилар ҳам қўшишди. Шундай қилиб кенгашнинг охирида Бўжейнинг та'зиясига сарф қилинадиган мол-дун'ё анчага бориб қолди. Мана шу кенгашда қора тикилган уйни, азадор уйни ясатиб қўйиш учун нарса йиғиш масаласи ҳам кўрилди. Суюндик, Бойсол, Бойдалларнинг уйларидаги бисотда ётган қимматбаҳо пўстинлар, тўнлар, азалик уйларда тутиладиган гиламлар, чойшоблар, асл буюмларнинг ҳаммасини йиғиб олиб келадиган бўлишди. Азалик уйда Бўжейнинг ғамдан абгор бўлган хотини ўтирар, у сочини ёзиб, бошига қора рўмол солган эди.

Бўжейнинг иккала қизи ҳам бошларидаги телпакни ташлаб, қора рўмол ўрашди. Булар, отаси ўлиши блан, айтиб йиғлаш учун қайғилик-дардлик сўзлар, доғ ҳасратни ифодалайдиган байтлар тўқиб олишган, бугун азондан буён жанозага келганларни шу байтларни айтиб, йиғлаб қаршиларди. Бутун Чинғиз устидаги поёнсиз катта ўлка, кенг дала, беҳисоб яйлов, қалашиб ётган адирлар, қатор-қатор тоғлардан эл зўр бир оқимдек тўлиб-тошиб Бўжейнинг жанозасига келабошлади. Ерни ларзага солиб фар'ёд қилаётган тумонат аза очиб, бирнеча кун йиғи-сиғи қилганларидан сўнг Бўжейнинг жасадини чиқаришди. Бўжейнинг жасадини бу яйловга қўймай, қайтадан Чинғиз ошиб, унинг ўза қистовининг устига, Тўқмамбетга қўйишди. Элнинг мана шундай ҳурматига сазовор бўлган Бўжейдек одамнинг қабрига тупроқ ташламай қолган фақат Қунанбой атрофидагиларгина бўлди. .

ТОҒ ЭТАКЛАРИДА

1

Туш бўлмасданоқ Божнос бўйи ғоят қаттиқ исиб кетди. Ҳавода тангадек булут йўқ. Бу атрофда булут кўринмаганига, бир томчи ёмғир ёлмаганига кўп вақтлар бўлди. Чинғиздаги бошқа яйловлар салқин, сер ёмғир бўлса ҳам шу Божноснинг ўнг томони ўзгача иссиқ, дим бўлади. Бу ерда турганда сувнинг мўллигига, кўмкўк дарахтларига, қулф уриб турган турли-туман ўланларига қизиқиб турилмаса, аслида ёзда яшаш учун ана у кўриниб турган қатта қоратоғнинг нариги томонидаги яйловлардан яхши ер йўқ.

Абай, уйда дами қайтиб, эшикка чиққанида бу ердаги жон эгасики бор, ҳамма иссиқдан лоҳас бўлиб, зўрға юрган эди.

Қатта оқ уйнинг ёнида ётган юнги ҳурпайган сариқ-ола кўппак ҳам, оғзини қатта очиб, тилини чиқариб, ҳарсиллаётган эди.

Отларнинг ҳаммаси ўтлоқларни ташлаб, узоқдаги адирнинг тепасига чиқиб, думи блан елпиниб тўп-тўп бўлиб туришарди. Қўйлар ҳам ўтлоқни ташлаб, сув бўйига тушиб, бағрини захга бериб ковуш қайтариб ётарди. Ўтлоқ эсларига ҳам келмайди. Агар биров ҳайдама-са, сув бўйидан турадиган эмас.

Сигирлар бўлса, Боқонос сувидан чиққан чалчиқ сувларга кириб, ётиб олишган эди. Четда қолган битта-яримта бузоқлар ва ғунажинлар бўлса украининг қувғинига учраб, думини гажак қилиб, бурун катаклари керилиб, бўғизланаётгандек икки кўзи олайиб, ўйин тушиб, қутиргандек уёқдан-буёққа чолишарди.

Ўтовдагилар уйнинг тунлигини ёпиб, пастки томонини ярим белигача кўтариб қўйишган.

Абай мудроқ босаётгандай эснаб, ғаш тортаб турди-да, қаерга боришини билмай, сув бўйига қараб кетди. Бурнининг учи терлаб, бошидан кун ўтиб, Боқоноснинг иссиғидан койиб, жадаллаб борар эди. Сув бўйига келса, Успон, Смоғуллар бошлаб келган бирқанча майда болалар муздек тиниқ сувни сачратиб, қий-чув қилиб чўмилишаётган экан. Абай болалардан нарироққа бориб, ёлғиз ўзи чўмилабошлади; шу ёз сузишни ҳам ўрганиб олган эди. У ёйилиб оқадиган Боқонос сувининг у юзидан-бу юзига икки марта сузиб ўтди. Энди муздаккина бўлиб, баҳри-дили очилгандай бўлди-да, шўнғий бошлади.

Абай бошқа болаларнинг қий-чувига парво қилмай чўмилаётган эди. Лекин нарироқдан Абайнинг шўнғишига қизиқиб қараб турган Успон бир болани эргаштириб, югурганича унинг ёнига келди. У шовқин-сурон кўтариб ўзининг яланғоч сонига шаппалаб қичқирганича Абайга:

— Шўнғи, шўнғи! Яна битта шўнғи! — деб сакраб, бирга келаётган Смоғулнинг орқасига миниб олди. Смоғул уни улоқтириб ураман деб юлқинабошлади.

— Қани йиқитиб кўр-чи, сен эмас, осов-қисир биянинг оқ тойи ҳам мени йиқитаолган эмас, овора бўлма, йиқитаолмайсан! — деб, Смоғулнинг бўйнидан маҳкам қучоқлаб олиб, икки оёғи блан тепинабошлади.

Смоғул Успоннинг зўрлигига ноилож бўйсиниб уни опичлаб, қоқилиб-суқилиб югурганича Абайнинг ёнига келди-да, орқасидаги Успон блан ўзини шалоп этиб сувга ташлаб юборди.

Успоннинг шу сингари хиралиги Абайнинг ғашига тегарди. Бундан бир-икки йил муқаддам бу иниси блан ўзи ҳам ўйнашиб, олишиб кетадиган Абайга энди унинг хиралиги ёқмай, ўзини четга тортадиган бўлиб қолган эди. Ба'зан, ҳа деб жонига тегаберса, уришиб ҳайдаб юборарди. Ҳозир ҳам Успонлар қий-чув қилиб келганига жаҳди чиқиб, сувдан чиқди, кийинабошлади. Успон Абайнинг фе'ли айниганига парво ҳам қилмай:

— Мана ҳозир Абайчасига шўнғийман!— деб, саёз ерга бор бўйича ётиб олди-да, мункиб кетган тойдек, тўнқайиб, икки оёғи блан сувни шапиллата бошлади.

Абай шошмасдан кийиниб бўлиб, энди уйига кетмоқчи бўлиб орқасига қайрилган эди, жар бошига келиб турган Такежонни кўриб қолди. У ғоят яхши кийинган, қўлига қарчигасини қўндириб, чиройлик от устида турарди. Унинг остидаги саман, ёли, думи қора дунан қаттиқ терлаган; кумуш юганининг сувлигини чайнаб ўйвоқлаб турарди. Такежон қонжуғасига битта сариқ ола ғоз блан икки ўрдакни боғлаб олган эди. Уни кўриши блан болаларнинг ҳаммаси:

— Ҳой, ака!

— Акажон менга!..

— Менга!.. Менга беринг!— дейишиб, ирғишлаб сувдан чиқиб югуришди.

Такежон қуш солиб келганда, овлаб келган ўлжасини шу сингари олдидан югуриб чиққан болаларга берар эди. Лекин уларни олдин хўб ялинтириб, атрофида чувуллаштириб, зориллатиб бўлиб, кейин берарди.

Болалар ҳам унинг дарров берақолмаслигини билиб, кўярда-қўймай, осилаберар эди. Такежон Абайга қараб мағрурлик блан кулди. У ҳаминша ўзини қарчигайга қуш олдирадиган йигит бўлиб қолганини Абайга билдириб қўйишга уринарди. У Абайни ҳали ўзига тенг кўрмас, унга ҳечнарсани билмайдиган, бўш бола деб қарарди. Такежон бу йил ёзда қаллиғига ҳам бориб келган. Ўз тенги йигит-яланглардан ўртоқлари ҳам бор. Шу кунларда ҳам ҳаркеча ўша ўртоқлари блан бирга қизларнинг дардида овулма-овул изғиб юришарди. Ҳали Абай бундай ишларга уринган эмас.

Успон блан Смоғул Такежоннинг ёнига баравар югуриб бориб, ялинабошлади. Такежон уларга улугворлик блан бир қараб аввал бир сўкиб ташлади. Бу қилиғи ҳам уни Абайдан катта қилиб кўрсатадиган аломатларининг биттаси эди. Аслида Такежоннинг оғзидан сўкиш тушмас эди. Қунанбойнинг олдида мушукка ўхшаб писиб ўтирса ҳам буёққа чиқди дегунча оғзидан оқ ит кириб, қора ит чиқиб, бола-чақани, чўбонларни, хизматкорларни сўкаберарди.

У Успон блан Смоғулни хўб ялинтириб бўлди-да, сўнг, қонжуғасидаги иккита ўрдакни ешаётиб:

— Ху, ўша сени... Қоровойлар! Эртадан кечгача сув-

ни лойқатгандан кўра, ҳеч бўлмаса, маймунжон терсаларинг бўлмайдим!— деди.

— Маймунжон?

— Қани маймунжон, маймунжон бор эканми?

— Қаерда маймунжон бор экан?

— Жон ака айтақолинг!— деб, Успон блан Смоғул яна ёпишди.

Ёз бўлди дегунча, болаотликнинг фикр-ёди маймунжон бўлади. Лекин Боқонос бўйида маймунжон битмас эди. Қаерда бор экан? Пишганми-йўқми? Униси блан ишлари йўқ.

Маймунжон деганда Абай ҳам ялт этиб қараб, суриштира бошлади. Такежон ҳали келаётиб йўлда Боқонос блан қатор оқадиган Жанибек сувининг бўйида ана у қорайиб турган адирнинг нариги томонида ер кўкни маймунжон тутиб ётибди деган гапни эшитган эди. Бугун-эрта у ерларга Жигитек, Бўкенше эллари кўчиб келади. Улар келгандан кейин булар тералмай қолишади. Шунинг учун тезроқ бориб териб келиши керак. Такежон шундай деганда, ҳалиги бир гала бола шошиб қолиб:

— Юр бўлмаса, борайлик, борайлик, борайлик!..

— Бориб териб келамиз!

— Юринглар!

— Қани, от тутинглар!

— Ол, ана баракасини берсин. Маймунжон, маймунжон! — деб, ҳамма бола ўйин тушабошлади.

Такежон ўзи ҳам маймунжонга боргуси келиб турган экан. У Абайни ҳам «юр!» деди. Абай ўйлаиб тортиниброқ турди-да, ниҳоят, ҳеч бўлмаса отга миниб бирлас ёзилиб келиш ниятида бирга бормоқчи бўлди. Шу блан бирга чой қайнагудек вақт ичида Абай блан Такежон бошлаган майда болаларнинг ҳаммаси тойларга, ғунанларга миниб, елиб-югуриб етиб келишди. Буларнинг ичида каттаси Абай блан Такежон эди. Майда болаларнинг кўпчилиги биттадан тойга миниб, ба'зилари битта тойга иккитадан мингашиб Абайларга эргашиб чиқишганда Успон ҳали келмаган эди. У, бия боқучиларнинг «ёввош тойга мин» деганига кўнмай, шу кундан бошлаб ўргатилаётган, ёли қирқилган осов тойни — оқ тойни танлади. Оқ той учтўрт кундан буён Успоннинг хаёлидан нари кетмай юрган эди. Дуркун, дуп-думалоқ оқ той қисир қолган осов кўк биянинг боласи эди. Кўк бия азбаройи осовлигидан соғдирмас эди. Шунинг учун ҳам унинг тойи боғланмай,

онасини эмиб юрарди, ҳатто шу кунларда ҳам эмар эди. Оқ той осовликда онасининг ўзи эди. Бу тойга яқинда кўзи тушиб қолган Успон бугун эрта блан бия боқучи Масақбойга ёпишиб олиб, биялар биринчи соғиладиган пайтда оқ тойнинг бўйнига сиртмоқ ташлатиб ушлатиб олган эди. Масақбой осов отлар учун яратилган алвас-ти. Успон қўярда қўймай ялинабергач, ноилож кўнган Масақбой эртадан бери шу тойни ўргатаётган эди. Тойнинг осовлиги, қийиқлиги шу даражада эдики, гоҳ сапчиб, гоҳ пишқириб, Масақбойни ҳам икки марта устидан улоқтириб урди. Лекин бошқа осов отдан кўрмаган азобни шундан кўрган Масақбой, аламига чидалмай, оқ тойга қаттиқ ўчакишиб қолди. У тойни қулоғидан олиб, сиртмоқ блан бўйнидан бўғиб, сувлиқ блан икки лунжини эзиб, ўлгудек қийнади. Тойнинг устига катта тўқимни ташлаб, чизимча блан чандиб-чандиб боғладя-да, сакраб миниб олди. Боши-кўзи демай уриб, югуртириб, қора терга тушириб бўлиб, онаси соғиладиган қудунларнинг қаторига боғлаб қўймоқчи бўлди. Масақбойнинг хунарига завқ қилиб қараб туриб, ўзи ҳам завқланиб кетган Успон той ҳолдан кетган пайтда, одамларнинг «тўхта!» деганига ҳам қарамай, ирғиб миниб олди. Икки лунжи титилиб, қонаб кетган той ҳали ҳам тихирлигини қўймаган экан, Успон минганда яна қайтадан сапчиб, ирғиб, кўп қийиғлиқ қилди. Лекин Успон йиқилиш, қўрқиш ўрнига завқ қилиб савалаб, хандон ташлаб кулабошлади. Устидаги болани улоқтириб уролмаган той ниҳоят олиб қочди. Успоннинг муддаоси ҳам шу эди. У олиб қочиб бораётган тойни баттарроқ ҳуркитиб, боши-кўзи демай савалаб:

— Арвоҳ! Арвоҳ!— деб, шовқин солганича, Абайларни қувиб етди.

Оқ той, Успонга бош бермай, бўйинини бир томонга қийшайтирганича, елдек учиб бориб, бор бўйинча Такежоннинг саман отига урилди. Болалар кайфи учиб, эсанкираб қолишди, Успон тойнинг бошини буриб тўпдан чиқаётган пайтда той яна бўйинини ўвглаб пишқириб чопабошлади.

Абай Успонни аяб «нобуд бўлмаса гўрга эди!» деб қўрққан эди. Лекин Успонга кўзи тушганда, ҳайрон қолди: кўзлари ўтдек ёниб қўрқиш у ёқда турсин, аксинча, «яна ҳам баттарроқ ҳурк» деятгандай той ўзини не ал-позларга солмасин, шунинг ҳаммасига пайров келаётган

эди. Шу пайт Абайнинг назарида Успоннинг болалик жиннилиги бирданига йўқолиб, у қадим замонлардаги жанговар паҳлавонларга ўхшаб кетди. Ҳамма ҳангманг бўлиб, оқ той блан Успоннинг курашига қараб қолди.

Бир-иккита каттароқ бола тойнинг мункишидан чўчиб, Успонга ёрдамлашмоқчи бўлди. Успон шошганича қичқириб, уларга:

— Тегма, қоч!— деди.

Шу топда оқ той болани бошидан ошириб туширмоқчи бўлиб, бошини қуйи солиб мункиди. Успон икки оёғини тойнинг қўлтиғига тикиб олиб чалқанча ётиб олди. Болани йиқитаолмаган той ўша оннинг ўзида орқа оёқларини кўтариб, тепинабошлади. Энди Успон тақимини ёзмасдан, энгашиб, тойнинг бўйнидан қучоқлаб олди. Бир нафасдан кейин той яна тўсатдан сапчиб, олишаётган итга ўхшаб, орқа оёғига турди. Бу аҳволга Успон ҳам ҳайрон қолди шекилли, икки юзи қипқизил бўлиб, сочлари ҳурпайиб, ялт этиб Абайларга қаради-да, кулиб юборди.

Унинг атрофида дамани чиқармай турган болалар ҳам бу итга ҳайрон бўлиб кулишди. Такежон Успоннинг ботирлигига завқ қилиб:

— Оббо, аблаҳей, қай гўрдаги бало эди бунинг ўзи?— деб, саман отига қамчи урганича елдириб кетди. Ҳамма болалар унинг орқасидан кетишди. Энди оқ той ҳам юнлож кўнгандай, чопиб кетди. Успон яна тойни қамчилаб:

— Арвоҳ! Арвоҳ! Масақбой, Масақбой!— деб қичқириб осов отларнинг кушандаси бўлган бия боқучи Масақбойга сиғинди. Ҳақиқатда ҳам Успон боядан буён ўша Масақбойнинг ҳунарига сиғинаётган эди.

Маймунжоннинг ҳиди аяқиб, кўк майса қулф уриб турган ям-яшил тоғ этакларида бу болаларнинг маймунжон тераётганига хийла вақт бўлди. Кун кечга яқинлашиб, адирларнинг сояси узайиб, сойларда мулойим шабада эсабошлади.

Отларини тушовлаб қўйиб юборган болалар ҳали маймунжон теришнинг завқига қонгани йўқ. Аввал келиб тушган жойларидан сължишмаган бўлса ҳам, ўша ернинг мевасини тугатишаолмади, ўзларидан ортганини дўппиларига, телпақларига, чўнтақларига сола бошлади.

Бир вақт болаларнинг қулоғига, дун'ени ўт олиб кетаётган ёки лашкар босиб келаётгандек, бир гулдурос эпитилди.

Болалар аланг-жалаң қилиб, ичларидаги катталари Такежон блан Абайга қарашди. Абай, бу гулдурос нима эканлигини яхши биладиган кишидек, лоқайдлик блан Чинғиз томондаги тоғнинг этакларига қараб ўтирарди. Бир нафасдан сўнг шу тоғнинг нариги томонидан ёпирилиб, ошиб келаётган отлар кўриниб қолди. Бу отлар кенг сойга тушиб, пишқириб мўрмалахдек босиб келарди.

Отларнинг орасидаги қулунлар, тойларнинг ҳам кишнаши эшитилиб турар, бошқа отлардан айрилиб чиқиб, ўйноқлаб чопаётган ғунонлар ҳам кўринарди. Болаларнинг тойлари бу ўпир-тўпирни пайқаб, баравар қимирлаб қолишди. Ба'зилари тушовлари блан сакраб-сакраб ўша томонга кетиш ҳаракатига тушиб қолди. Уюрини қумсаб қолган тойлар ва ғунонларнинг ҳаммаси бошларини кўтариб, қулоқларини тиккайтириб, ўша йилқилар келаётган томонга қараб югуришди. Бу кимсасиз ерда кўринган отлар кўчиб келаётган элнинг йилқиси экан. Болалар отларига миниб, овул томон юзланганларида, ҳалиги отлар ошган давондан ошиб келаётган бирқанча кўч кўринди. Унбеш туяни қатор тизган бир кўч бошқа кўчлардан айрилиб олдинга чиқди. Бу кўчнинг орқасидан ўн туялик, ўн беш туялик, саккиз-тўққиз туялик кўчлар қатор бўлиб тизилишди. Аввал ўтган отларнинг орқасидан бирқанча отлиқлар келаётир. Буларнинг орасида қўлига сўйил, чўқмор тутганлар ҳам бор. . . Бошига қалпоқ кийгизиб қўйилган бургутларини қўлга қўндириб келаётган абжир йигитлар ҳам бор эди.

Абайлар яқинлашгунча ҳалигилар қайрилишга қараб кетди. Буларнинг орқасидан келаётган энг олдинги катта кўч Абайнинг ҳам, бошқа болаларнинг ҳам диққатини беихтиёр ўзига жалб қилди. Бу кўчнинг атрофини бирқанча отлиқлар ўраб келаётир, ҳаммаси деярлик хотинлар. Савлат тўкиб кийинган қиз-жувонлар блан кексайиб қолган хотинлар. Ҳаммасининг тагида яхши-яхши семиз йўрға, келишган бедов отлар. Бу отларнинг ҳаммасига кумуш блан ишланган эгар-жабдуқ урилган. Эгар-жабдуқдаги кумуш кун шу'ласига чақилиб, яроқ-яроқ ёниб келаётир. Катта кўчнинг олдида, отларини баравар юргизиб, ёли-думи қирқилган бир кўк отни ўрталарига олиб бир тўда қизлар келишаётир. Булардан бироз кейинроқ-

да бошига юпқа қора рўмол ёпинган оёғин, рангида қони йўқ бир хотин катта кўчни бошлаб келаёттир. Бу хотин бошлаб келаётган ўнбеш туялик кўчнинг кўриниши ҳам ўзгача эди. Ҳамма туяларнинг устидаги юкнинг устига қора гиламлар, тўқ жигар ранг шолчалар, қора наमतлар ёпилган, астагина елпиниб келаётган бу қора ёпиқлар туяларнинг икки томонига оғир бир нафас тарқатиб келаётгандай кўринарди.

Кўчнинг кўринишига ҳайрон бўлиб, жимгина тўхтаб қолган болалар бундай тантананинг олдидан кесиб ўтишга ботинолмади. Кўч ўтиб кетгунча ноилож қараб турадиган бўлишди.

Бир тўп қизлар яқинлаб келиб қолди. Булар ўзаро бир нарса дейишаётгандай бўлди-да, отларининг бошини тортиб, ораларини очиб, ичларидан иккита қизни олдинроқ чиқаришди. Ҳалиги ёли қирқилган кўк отни шу иккита қиз етаклаб келаётган экан.

Успон аввалгидан ҳам ҳайрон бўлиб, Абайнинг олди-га келди-да:

— Булар ким? Бу қандай кўч?— деб қамчини блан акасини туртди ва бирдан кулиб юборди.

— Вой, Абай уни қара! Тумоғини қара!

Успонга қизиқ кўринган нарсани Абай ҳам умрида биринчи марта кўраётган эди. Бу кўчнинг та'зияли кўч— Бўжейнинг кўчи эканлигини Абай блан Такежон аллақачон билган эди. Марҳумнинг дум ва ёли қирқилган отига қизил поча пўстин ёпилган, эгарининг қошига қамчини тикка ўрнатиб унга Бўжейнинг тумоғи илиб қўйилган эди. Олдинда келаётган икки қизнинг кийими ғалати эди: икковининг ҳам бошида эркаклар тумоғи; тумоғининг орқа қулоғини кўзига тушириб, олдини орқасига қилиб кийган эди. Қизлар тўдаланиб турган отлиқларни кўриб, баланд овоз блан йиғи бошлаб юборишди. Одат бўйича та'зиядор кўч овул ёнидан, ёки йўлда бегона йўловчиларнинг олдидан ўтса, қора кийган қизлар шу сингари товуш чиқариб йиғлаши керак эди.

Успон бундай ишларни қаёқдан билсин? У эсини танигандан буён ўз уйларида ўлик чиққан бўлмаса, ўликни қандай қилиб кўмилишини, та'зия тутишни кўрмаган бўлса. Шунинг учун ҳам бу ўтиб бораётган кўч унинг кўзига қизиқ кўриниб, беихтиёр кулиб юборган эди. Гарчи Абайдан қўрққанидан бошини кўтармай турган бўлса ҳам, лекин отининг ёлига ёпишганича, кўзининг қири блан

қараб кўйиб, ичак-бағри узилгудай бўлиб, ҳали ҳам кулаётган эди. Олдинги икки қиз йиғи бошлаши блан кейинда келаётган бешта қиз ҳам отларининг бошини уларга тенглаштириб олиб, аста-аста бостириб, йиғига кўшилди.

Абай буларга қараши блан юраги арзиқиб эсанкираб қолди. «Бир нафас тўхтасанг нима бўлади?» дегандай, бармоғига қамчининг боғини илиб кўйган ўнг қўлини беихтиёр кўтариб юборди, лекин ҳечнима деялмади. Юраги қаттиқ уриб, ранги ўчиб кетди-да, мадори қуриб қўли шилқ этиб, саман отнинг ёнига тушди. Утиб кетаётган бешта қизнинг ўртасида ёли ипакдек оқ йўрға минган қиз Туғжон экан. Кўкламдан буён Абай уни энди кўрди.

Эғвида қора ипак беқасамдан камзул, бошида янги қора камчат телпак, бўйнида бўшгина боғлаб кўйилган катта ипак рўмол, қулоғида исирғалари силкиниб келаётган Туғжон бир тўп қизларнинг ўртасида, худди юлдузлар орасидаги чўлпонга ўхшарди.

Туғжон қора ипак беқасам камзулининг устидан сариқ шоҳи белбоғ боғлаган, ўнг қўлини ўша белбоғга кўйиб, белини ушлаб атрофга қарамасдан, баланд овоз блан йиғлаб борарди. Абай киприк қоқмай, нафас олишини ҳам унутиб, Туғжоннинг овозига қулоқ солиб турарди. Қизлар ўтиб кетаётганда, бошқа қизларнинг овози ичида Туғжоннинг ипакдек майин овози алоҳида эшитилаётгандай бўлди. Шу овоз чиндан ҳам Туғжоннинг овозими? Буни билиш қийин бўлса ҳам, Абайнинг назарида, бу хилдаги бошқалардан айрилиб турган ўзгача овоз фақат Туғжоннинг оғзидангина чиқадигандай туйилди. Туғжон йироқлашиб кетаётир. Унинг орқадан кўринишида ҳам, отда ўтиришида ҳам қандайдир бир латофат бор эди. Йўғон ўрим ялтироқ сочларининг учидаги катта чўлписи қимирлаб шилдираб борарди. Уша унутилмас баҳорда юракни ёндирган, ўшандан буён кўзини юмса ҳамниша қулоғида шилдираб: «Унутмадингми?» деб турадиган мана шу чўлпининг овози эди. Бу ажиб кўриниш гўё, қалин булут ёрилиб, ярқ этиб нурлик ой чиққандай туюлди. Абайни эс-ҳушидан бегона қилиб, ўзгача бир нурга бош эгдиргандай бўлди. Лекин бу ҳис бир нафасгина давом этди. Шунинг блан бирга ёш йигитнинг кўнглида бирқанча ҳислар қуюндек кўтарилиб, дилига ўзгача бир озор етказди.

Инглаётган Туғжон Бўжейнинг қизлари, барча та'зиялик кўч, эгасиз қолган кийимлар, эгасиз қолган от-ҳам-

маси бир бўлиб, Абайга шу қавм-қариндошнинг қайғусини яна ҳам чуқурроқ оңглатди. Қунанбойнинг қилмишини кечирмай, уни жанозага айтмай, дард-ҳасратига шерик қилмай кетаётган шу қадар кўп қавм-қариндош, Туғжондек гавҳари бўлган эл-уруғ гўё Абайларга «нари тур! Кўрма! Сенга мумкин эмас!» деягандай туюлар эди. Бу туйғи Абайнинг кўнглини синдириб, қаттиқ ўкситди. У, «менда нима айб» деб ўзига тасалли бермоқчи бўлди, лекин бу гап тасалли бўлмади.

Бир вақт кимдир туртиб: «Кетайлик» дегандай бўлди. Абай уйқудан уйғонган кишидай, гангиб, ялт этиб қаради. Такежон экан. У Абайнинг аҳволини кўриб, афтини бужмайтирганича кесатиб:

— Ҳа, нима бўлди, нега сўлжайиб қолдинг? — деб кулди.

Абай қовоғини солиб, юзини силади. У йиғлаётганини кўзидан оғир томчилар оқиб бораётганини пайқаммаган экан.

Катта кўч аллақачон ўтиб кетибди. Ҳатто кўчнинг охири ҳам булардан хийла йироқлашибди. Такежон блан бирга ҳамма болалар қўзғолди. Боядан бери тойнинг бўйнидан қучоқлашганича хириллаб кулаётган Успон ҳали ҳам кулаётган эди. Энди бошини кўтариши блан ёнидаги бир боланинг телпагини юлиб олиб, олдини орқасига қилиб кийди-да, хандон ташлаб кулиб, оқ тойини тепинганича кетди.

Успон ўйинқароқлик блан бўлиб, оқтойнинг осовлигини ҳам унутиб юборган бўлса керак; бамайли хотир ўтирганича, тепиниб юборган эди, оқ той бир ирғиб, мункиб кетди. Успон тойнинг тизгинини ҳам тортолмай қолди. Тўсатдан ҳуркиб кетган той устидаги тентак болани осонгина улоқтириб урди. Успон, гуп учиб тушган бўлса ҳам, шошиб қолмади. Тойнинг чилвирига ёпишганича туриб кетди; икки юзи қипқизил бўлиб, хириллаб кулганича ирғиб яна отга миниб олди-да, қамчилаганича қуюндек учиб кетди.

Бошқа болалар ҳам отларини чоптириб кетишди. Абай блан Такежон шошмасдан, аста-секин йўлга тушди. Такежон ҳалиги гапининг устига яна бир марта инисига ўзининг катталигини кўрсатмоқчи бўлиб:

— Хўш, боламисан, ё хотинмисан? Нима гап ўзи, нега йиғладинг? — деди. Энди Абайнинг жаҳли чиқиб Такежонга киноя омиз:

— Катта бўлганинда топган ақлинг шуми? Ҳарқандай бўлганда ҳам жигар эмасми? Хўш нега ўзинг йиғламайсан!— деди.

— Оббо, ўшани нимасига йиғладим? Жанозасига ҳам айтмади-ку? Шунда ҳам тушунмадингми?

— Ҳа, жуда яхши тушунибсан! Тушуниш ҳам гапми! Айтмаган тириклар, бунинг учун Бўжей айбликми?

— Бўжей отанг блан уришгани учун айтмади-да!

— Уришгани учун эмиш!.. Уша уришга ким айбдор? Душманликни ким кўпроқ қилди? Ким оқ, ким қоралигини ҳам жуда яхши билар экансан!

— Яхши билай-билмай мен отамнинг томонидаман! Отамга дўст бўлса, менга ҳам дўст, отамга душман бўлса, менга ҳам душман.

— Бўрининг боласи ақллик бўлгани учун бўрининг орқасидан эргашади демоқчисан-ку.

— Ҳай, сен ўзингдан-ўзинг нима деб алжиётибсан? Узинг ҳам, дейман, ўша алжиб қолган энамнинг ақлидан бошқа ақл йўқ деб ўйласанг керак-да!..

— Сенчи, сен, отамдан ўрناق олиб, ҳечқандай ақл ўрганаётганинг йўқ!

— Хўш, нима демоқчисан? Мени саҳрода ўсган ёввойи деб ўйлайсанми? Онангни. . .

— Йўқол, «катта бўлдим» деганинда бор-йўқ ўрганганинг шу сўкиш! Шўрлик мол боқучиларни, чўбонларни бекордан-бекорга сўкиб, зўровонлик қилишдан бошқа бирон фазилатинг йўқ!

— Вой, вой, жуда дурустсан-ку, тўхтаб тур, бола. Ҳали шу гапларингни отамга айтаман.

— Айтсанг, айтавер! Мен ҳам ҳали «алжиган» деганингни бориб энамга айтаман!

Шу ерга келганда Такежон ноилож Абай блан олишишдан бош тортди, аслида унинг катта тортишувга тоби йўқ, тезгина бебурудлиги очилиб қоларди. Отага бориб чақишга, отаси йироқда, яна қийин гап. Унинг устига ота бунинг гапини э'тиборга оладими, олмайдами? Бу томони ҳам бор. Аммо Абай суюнаётган «энасичи» у кўп хатарлик нарса. Аслида Зере унар-унмас гапга ғазабланабермас эди. Лекин, бордию, онда-сонда бир жаҳли чиққундек бўлиб, қовоғини солиб олса, ҳамаёқни заҳар босиб кетар эди. Мана шу йил кўкламда Такежон қўшнилари бир кекса хотинни ҳақорат қилиб қўйиб хўп балога қолган эди. Бегуноҳ ҳақорат эшитган хотин қаттиқ

ранжиб, йиғлаб Зере блан Улжоннинг олдига келган эди. Кекса эна қаттиқ ғазабланиб, куйиб-ёниб қарғаб, Такежонни ўша онда олдига чақиртириб, кўп қаттиқ тергов қилган эди. Такежон энасининг қаҳратон совуқдек қаҳридан, тушиб кетган қовоғидан қўрқиб, тонмоқчи бўлди. Ниҳоят иш онт ичишга бориб қолганда, Улжон блан Зере баттар тутақиб кетиб, қари эна қўлидаги ҳассаси блан Такежоннинг бошига солиб-солиб юборган эди. Бу воқиа шу яқиндагина, яна келиб-келиб Такежон «Йигит бўлиб қаллиғимга бораман» деб ҳозирлик кўриб юрган кунда бўлган эди. Ҳали гап талашиб келаётиб, бу ишлар ёдига тушиб кетди-да, ҳалиги гапни бир илож қилиб ювиб кетмоқчи бўлди.

— Оббо, тур нари, бўлди-да! Онангни... — деб бир сўкиб олиб, саман отини қамчилаганича кетди.

Абай ундан қутилганига шукур қилиб, орқада қолди ва аста-секин келмоқда эди. Ҳалиги ҳисларни, Такежон блан гап талашиб келаётган чоғида айтган гапларини қайтадан эсига олиб шуларни чуқурроқ ўйлай бошлади.

Уришиб келаётиб, жаҳл устида бехосдан тилига келиб қолган бўлса ҳам «Бўрининг боласи ақллик бўлгани учун бўрининг орқасидан эргашар экан-да» деган сўзи энди ўзига бошқача бир ма'носи бўлган қалтис фикрдай туюлди. Ота-бободан қолган тайёр йўл-йўриқдан аста-секин бориш кимнинг қўлидан келмайди? Уша йўлдан кета беришни йиртқич ёввойи ҳайвонлар ҳам биледи. Киройи бўлганингга яраша, ундай бўлма, одам бўл! Ҳозир ёлғиз келаётган Абайнинг хаёлини шу фикр чулғаб олган эди. Энди у бир четда туриб бутун қариндошларига танқид назари блан қараётгандай бўлди. Бу унинг ўзига бир ўзгача йўлнинг бошидай бўлиб кўринди. Шу сингари огир хаёллар ичида ҳалидан ҳали кўз олдида Туғжон гавдаланиб гўё «шу йўлдан юр» деятгандай бўлар, дам ўтмай, ипакдек буралиб, жилва қилиб келиб, уни яхши одам бўлишга ундар, соф муҳаббатга, раҳмдил бўлишга чақирарди. Борлиқ ҳаётни, одамзодни бирхилда севишга, бирхилда қимматли деб санашга чақиргандай, ғоят қадрлик бир эзгу йўлга етаклаётгандай бўларди.

Шундай хаёлларга ботиб бораётган Абай, Боқоносга келиб қолганини ҳам пайқамай қолди.

Зере блан Улжон Бўжей овулларининг Жанибекка кўчиб келганини Абайдан эшитиши блан ўша куни кеча-

си Бойқушқарга Қунанбойнинг олдига тезлик блан одам юбориб ундан:

— Шундоқ рўпарамизга келиб ўтиришибди. Энди ҳаялласак бўлмайди. Қандоқ қилиб қавм-қариндошнинг юзига қараймиз? Фотиҳа ўқигани нима олиб борайлик? Яна Бойқушқар блан Боқоносдаги овул бирга борадимиз, ё айрим-айрим борадимиз? Тезлик блан шунинг хабарини берсин! — деб сўрашди.

Қунанбой ҳам шуни кутиб турган бўлса керак, ўша куннинг ўзидаёқ ёнига Кункени, яна ўнтача кексаларни, ёш-яланг йигитларни олиб, кечаси Боқоносга етиб келди. Шундай қилиб, Боқоносдаги 20 га яқин овул тезлик блан ҳаракат қилиб, олиб бориладиган меш-меш қимиз ва сўйилладиган молларини ғамлашди. Ҳар овул олиб борадиган қўйлари, қўзиларини эрталаб сўйиб, тайёрлаб қўйди. Қунанбойнинг катта уйи та'зияга атаб меш-меш қимиз, сўйиш учун бир катта бия блан бир той олиб борадиган бўлди. Зере блан Улжон ҳам ма'ракасига сўйилсин деб, бир катта туя олиб борадиган бўлишди.

Бу ишларнинг ҳаммаси эрталаб, бия соғилаётган пайтда бартараф қилинди. Фотиҳа ўқигали кетаётган халқ айна туш қизигида бирқанча салт отлик—50 та эркак, 30—40 га яқин хотин бўлиб, кун ботиш томондаги Жанибекка қараб йўл олди. Буларнинг ичида Абай ва Такежонга ўхшаш ёшлар, Ўспонга ўхшаш болалар ҳам бир тўда бўлиб кетишаётган эди.

Ҳамма от устида, фақат Зере, Улжон яна Сариқ опа деган бир хотин блан иккита ёш келин аравага тушди. Қунанбой бу аравани илгарироқ қўштириб, олдин жўнатиб юборди. Шу арава ярим йўлга етган пайтда, отлиқлар йўлга чиқди. Жанибек суви блан Боқоноснинг ораси кўп йироқ эмас эди.

Қунанбой ёнида бир гала хушомадгўйлари, Ирғизбойлардан Мойбосар, Жақиб, Изиқуттилардек қариндошлари; бу кунларда Қунанбой тарафдори бўлиб юрган Жуонтаёқ, Қоработир, Тўпай, Тўрғай элларининг оқсоқол-қорасоқоллари.

Булар блан кетаётган аёллар бир тўп бўлиб, кейинроқда келишаётир. Уларнинг ичида Қунанбойнинг катта хотини Кунке, кичик хотини Ойғиз ва Қолиқа сингари овсинлар. Кексалардан — Тонгшўлпондек эналар ҳам бор.

Отлиқлар Қунанбойни олдиларига солиб, гала-гала бўлиб келишаётир. Бир нафасдан кейин булар икки қў-

нис ўртасидаги яйдоқ далани дод-фар'ёдга тўлатиб, ўнг томондаги баланд қора адирни бағирлаб, Жанибекка қараб от тутди.

Бу элнинг эскидан қолган урфи-одати шуки, ўлган кишига фотиҳа ўқигали боришнинг энг зарур шартларидан биттаси шу сингари узоқдан от қўйиб «Вой жигарим!» лаб додлаб келади. Буни аввало катталар бошлаши керак. Шунинг учун ҳам келаётганларнинг ҳаммаси Қунанбойнинг йиғи бошлашини кутиб турган эди. Энди Қунанбой йиғи бошлаб, тепиниб, от қўйиб кетганида орқада келаётган эркагу-хотинлар, бола-чақа баравар йиғи солиб, унинг орқасидан дув югурди.

Абай Кункедан туғилган акаси Қудойберди, чопар Жумагул, Жумабой, Такежон, Успонлар блан ўртароқдаги бир тўпнинг ичида келаётган эди. Унинг ёнидаги кексароқ кишилар товушининг борича:

— Вой жигар-ри-им!

— Вой отам! Асқар тоғим!

— Қут баракам!— деб, йиғлайбошлашди.

Чопар Жумагул блан Такежон бўлса, дам отнинг уёғига, дам буёғига оғиб, ўзларини отдан ташлаб юборгудай бўлиб товушининг борича йиғлаб кетишаётир.

Булар, кўринишда ҳақиқатда ҳам, икки букилган, эсидан айрилган, жигар-бағри эзилиб бораётган одамларга ўхшарди. Икки томонга сғмасдан тўғри чопиб бораётган Абай уларнинг ҳалигидай юзаки йиғисига ишонмас эди.

Абай ёнида келаётган акаси Қудойбердига ўхшаб, тортиниброқ йиғлар, лекин чин кўнглидан «жигарим»лаб борарди. Кам учрашса ҳам Абай шу акасини яхши кўрарди. Ҳозир ҳам ўзини ўшанга қараб тутиб «шу нима қилса, ўшандай қилсам, дуруст бўлар» деб ўйлади. Уввос солиб, тошқиндек келаётган отлиқлар Жанибекда, кўк майса блан қопланган яйлоқ далада тартибсиз турган беҳисоб овулларнинг устидан келиб чиқди.

Худди шу топда Зеренинг араваси ҳам тиғиз турган овулларнинг ўртасидаги катта оқ ўтовга — Бўжей овулига етган экан. Қучоқлашиб, йиғлаб кўришаётганлар ўшалар бўлса керак. Белига қора боғлаган оқ ўтов бошқа ўтовлардан айрилиб турарди. Отлиқлар беҳисоб овулнинг устидаги тепаликка чиқиб келиши блан та'зиядор овулни дарров таниди ва қай томонга йўл тутишни фаҳмлаб пастга қараб қуйилди. Уввос солиб, чинқириб

қаттиқ селдай келаётир. Ұрталикда келаётган Абай оқ ўтовнинг ёнида узун-узун оқ ҳассаларига таяниб, икки букилиб, қатор турган ўттизга яқин эркакларни кўрди. Булар фотиҳа ўқигали келаётганларни қарши олиб, йиғлаб турган жон куярлар бўлса керак. Абай чопиб келиб, отдан тушаётгандагина таниди: ўртада турганлар Бойдали, Бойсол, Тусип, Қорашалар экан. Четроқда Болағоз, Бозорали сингари ёш йигитлар ҳам ҳассага таяниб, икки букилиб туришар эди.

Бирқанча ёш йигитлар югурганича ҳалиги от қўйиб келаётган катталарнинг олдини тўсиб чиқиб, кутиб олишди. Уларни қўлтиғидан олиб отдан тушириб, ҳалиги қатор турган эркакларнинг ёнига бошлаб кетишди. Фотиҳа ўқигали келганларнинг ҳарбирини биттадан, иккитадан йигит қарши олди.

Йиғлаётган Бойдали, Бойсолларни кўрганида Абайнинг бутун вужуди бўшашиб кетди. Отдан тушаётиб, юрак бағри эзилиб, ўкраб йиғлаб юборди. Ҳалиги йигитлар эшикда эркаклар блан бирма-бир қучоқлашиб кўришиб бўлган, ҳали ҳам йиғлаётган катталарни қўлма-қўл олиб, оқ уйга олиб киришмоқда. Йиғининг каттаси ўша уйда, хотинларнинг олдида эди. Кўп эркаклар блан бирга уйга Абай ҳам кирди.

Катта оқ ўтовда бўсағанинг ўнг томонидан то тўригача тизилиб ўтирган хотинлар икки қўлини белига қўйиб йиғлашаётир.

Бўжейнинг катта хотини бошига қора рўмол ёпинган, ўртада ўтириб, товушининг борича йиғлаётир. Унинг кўзларидан ҳақиқий алам ёшлари оқиб борарди. Ундан юқориоқда беш-тўртта қиз йиғлаётир. Уйнинг ичи оҳузор, йиғи-сиғи, уввосга тўлган.

Йиғлаб кирган эркаклар, ўтирган хотинларнинг олди-га чўкка тушиб, қучоқлашиб кўришиб, йиғлашарди.

Абай Қудойбердининг кетидан юриб, у кимнинг олди-га борса ўша блан қучоқлашиб кўришарди.

Атрофда ўтирган хотинларнинг ҳаммаси блан кўришиб йиғлаш кўп вақт оларди. Яна бўсағадан тўригача ўтирган хотинларнинг ичида биронтаси бўш эмас. Шунинг учун Қудойберди, йиғлаганича, тўғри Бўжейнинг катта хотинининг олди-га ўтди. У кўришаётган одамдан бўшагандан кейин Қудойберди бориб, қучоқлаб:

— Бош паноҳим, жигарим! — деб йиғлай бошлади.

Абай ҳам шу ердан бошлаб кўришиб, юқориоқда

Ўтирган қизлар томонга ўтди. Уй ичидагилар, бир-бир кўришиб, бир қатор йиғлаб олганларидан кейин, ҳамма ўтирди. Эркаклар энди секин-секин йиғлашарди. Хотинларнинг ҳам кўпчилиги йиғини тўхтатди. Фақат Бўжейнинг хотини блан ҳалиги бешта қиз ҳамон йиғларди. Бўжейнинг катта хотини кўнглидаги бор армонини, эрта айрилганини, етим-есир бўлиб қолганини айтиб йиғлаб, ҳамманинг юрак-бағрини эзиб аста тўхтади.

Ундан кейин қизлар айтиб йиғлади. Уларнинг йиғи-сида кўнгилни вайрон қиладиган ўзгача бир оҳанг бор эди. Овозлари ҳам қуйиб қўйгандек барабар чиқарди. Бешови ҳам узоқ йиғлашди. Бўжейнинг катта хотини йиғини тўхтатгандан кейин бошқа қизлар ҳам босилиб, энди, йиғини Бўжейнинг бўй етган иккита қизи олиб кетди. Булар онда-сонда алангалик «оҳ» тортиб айтиб-айтиб йиғлашмоқда эди.

«Вой отам... Болалари йўлда қолган отам... Орзуси ичида кетган... Етим қилиб кетдинг, бизларни кимга ташлаб кетдинг... Зор йиғлатиб кетган отам!» деган ерлариди уйдагиларнинг ҳаммаси ўзини тутолмай, ўкраб-ўкраб йиғлашарди. Абайга ҳам юракдан чиқаётган бу йиғининг энг оғир пайти шу бўлди. У ўзини ҳеч тутолмади, тобора тўлиб-тошиб, ўкраб-ўкраб йиғлади.

Шу таҳлитда бироз вақт ўтгач, икки қиз йиғига отасининг ҳаётлигида қилган эзгулик ишларини, унинг мардлигини кўриб келди-да, бир нафасдан сўнг йиғини кўп қалтис томонга бурди. Энди улар Бўжейнинг ўзини қўйиб, йиғига унинг қариндошларини қўшиб, ҳаммасининг номини бирма-бир айтиб келиб, уйдагилар жимжит бўлиб тинган пайтда, тўсатдан Қунанбойнинг номини тилга олишди.

Бу икки қизнинг беомон йиғиси тўрда ерга қараб, тумоғини кўзига тушириб, қовоғини солиб ўтирган Қунанбойнинг бошига ургандай бўлиб тушди. Бу йиғи, намоз сингари, уни бузиб бўлмайди. На сўз қотишнинг иложи бор, на тўхтатишнинг.

Икки қиз тоборо сўзларини аччиқ-аччиқ қилиб келиб:

— Ея бўлиб чиқдинг, Ирғизбой,
Айбга бердинг бир қиз, вой!..

деб бир чертиб ўтиб, яна бир нафасдан сўнг:

Унинг номи Қунанбой,
Югруклиги қулондай,
Чипорлиги илондай...

деб тешиб ўтди. Бу гап пойлаб туриб Қунанбойнинг ягона кўзига қамчин блан ургандай бўлиб тушди.

Қунанбойнинг ёнидаги катталар, яна бир бало чиқиб кетмаса гўрга эди дегандек, қамирлаб қолишди. Ба'зилари йўталиб, ба'зилари тамоқ кириб безовталанишди. Лекин Қунанбой, тишини-тишига қўйиб чидади—сир бермади. Шу пайтда Абай уялиб, қисилиб кетганидан ўлаёзди. У, уйдагилар блан кўришиб келиб ўтирганида, ўша ўтирган бир тўда қизларнинг ичида Туғжон ҳам борлигини кўрган эди. У, рўмоли блан юзини бекитиб, Абай томонга хиёл орқасини ўгириброқ ўтирган эди. Абай айниқса шу Туғжондан уялди. Ичида: «Ёпирим, бундан кўра, ер ёрилиб, бизларни ютиб кета қолса-чи» деб ўтирарди.

Шу топда тўрда ўтирганларнинг ичидан биров томонини қириб қўйди. Абай қараса, Сариқ опа экан. У жаҳли чиқиб, қовоғини солганича, бошига қора чопонини ёпиниб олиб, чўққайиб ўтирди-да, баланд овоз блан йиғи бошлади. У, айтиб йиғларкан, аввало Бўжейни хўп мақтаб, унинг яхшиликларини хотирлаб келиб, ниҳоят:

Бунда гарлар не дейди!
Яхшидан ёмон кўпайди.
Қадимнинг асил кўзи эди,
Ўғирлаб кўмдинг Бўжейни.

деди.

Икки тарафлагилар ҳам бир-бирларига «айтамыз, ҳали бир гапирамиз» деб йиғиб юрган сўзларини шу аёлларнинг йиғиси орқали айтишди. Шундан кейин бу тўғрида сўз очган одам бўлмади. Икки қизнинг йиғиси яна бироз чўзилиб бориб тўхтади. Шу топда Зеренинг ёнгинасида ўтирган Ғабитхон домла чўкка тушиб, томоғини қириб олди-да, «таборакаллазийн»ни бошлаб юборди. Ҳамма жим бўлиб, сукут қилди.

Қунанбойнинг Бўжейга фотиҳа ўқиши шу таҳлитда бўлди. Хотинларни шу уйда қолдириб, эркак меҳмонларни та'зия кутилаётган бўш уйга олиб ўтишди. Уй эгаси — та'зиянинг бошлиғи Бойдали блан Тусип эди. Чой ва қимиз устида ҳам, овқат устида ҳам уй эгалари блан фотиҳа ўқигали келганларнинг ўртасидаги суҳбат сўнг даражада руҳсиз ўтди. Онда-сонда Бойдали блан Қунанбой бирон нарса ҳақида гап очишса ҳам, бир-бирларига сиполик блангина қисқа-қисқа жавоб қилишарди. Гарчи Бойдали Қунанбойнинг ишласини ўзи олиб бериб, чойга са-

риг ёғни ҳам ўз қўли блан солиб, унга эҳтиром билдириб ўтирган бўлса ҳам, яхши муносабати шугина бўлди. Улар очилиб-ёзилиб сўзлашишга нақадар уринишмасин, сўз қовушмас эди. Бу йил молнинг тўйиши, бу ерда ўтнинг қандай чиққанлиги ҳақида бир-икки марта гап кетди-ю, яна жимлик чўкди. Яна бир марта бир-бирига қўшни бўлган Керей блан Найман элининг шу йил ёзда бир-бирини босиб, баримта олиб, қирпичоқ бўлганлиги тўғрисида гап очилган эди, бу ҳам узоққа бормади. Кечқурун Қунанбойлар жўнашгунча ўртада танакор бўлган гап фақат шу бўлди холос. Фотиҳа ўқигали келганларнинг ҳаммаси ўша куни кечқурун ғамгин тортиб, бирон оғиз сўз қотмаганлари ҳолда яйлов-яйловларига қайтиб кетишди. Қунанбой ҳам, бир қарздан қутилгандек, «Уҳ» деб, Кункени эргаштириб, Бойқўшқорга кетди. Йўл бўйи оғиз очиб гапирган бор-йўқ гапи фақат:

— Иззат-икром қилмоқчи бўлсаларинг, Сарик опангни иззат қилинглар,— дегани бўлди холос.

2

Куз келди. Уч кундан буён тинмасдан майда ёмғир ёғаётир. Эл Чинғиз оша яйловдан қайтиб пичанни ўриб, қистовда тўхтамасдан кузовларга томон келмоқда эди.

Жидебой, Мусақул, Қоровул, Шуйгинсув сингари бичани ўриб олинган қўриқларга овуллар тиқилиб кетди. Чинғизнинг кўп қистовлик узундан-узоқ бағри блан Қидир, Қизилшўқи, Бўрлидек ясси тоғларни ҳам, адир ораларини ҳам овул тутиб ётарди.

Халқ катта-катта ёзлик ўтовларни йиғиштириб қўйиб, оддийгина кичик-кичик иссиқ ўтовларни тикди. Ҳарким ўз ўтовини иситишга ҳаракат қиларди. Ўтовларга ўг ёқилди, қалин кийгизлар тутилди. Куз фаслида кичикроқ, қурм босмайдиган ўтовлар яхши бўлади. Қурби етган ҳарким шунинг чорасига киришган эди.

Кузовга кўчилганлигининг аломатларидан бири — қўй соғилмаслигидир. Қўзилар катта бўлиб қолган, катта қўйлар блан бирга яйлар эди.

Ғиди-ғиди гап, муноқаша излаб овулма-овул санқиб юрадиган эркакларда ҳам ўзгариш пайдо бўлди. Совуқ лойгарчилик уларни, иссиқ ағдарма этиклар, қалин чакманлар, барра тўнлар кийишга, ёз бўйи минилган ориқ отларига дам бериб боқувдаги отларни минишга мажбур

қилди. Улар бу отларни авайлаб секин-секин юришар, тез-тез совутишар, ўқтин-ўқтин тун ошириб қантариб ҳам қўйишарди.

Мана шундай куз пайтида бировдан биров ишқи тушиб қолган отни сўраб миниш, сотиб олиш, айрибошлаш деган гаплар кўп бўлади. Айниқса «куз олди йиғим-терим чоғида бориб тўполон чиқиб кетадими ёки тўсатдан кўчиш, узоқ юриш тўғри келадими» деб турилган пайтларда, чиниққан пишиқ отларга қизиқиш, айниқса уни қўлга киргизишга уринишлар авж олади.

Ҳозир, кун ботиш олдида, ёмғирдан қўнишиб, отларини елдириб келаётган Мойбосар блан Қудойберди ҳам ёнларига Жумабой блан чопар Жумағулни олиб бир от вадидан туғилган фавқулудда иш блан Қизилшўқидаги Қулуншоқ овулига кетаётган эди. Булутлик куз ҳавоси кечқурунлари манзилни аниқ кўришга имконият бермайдди. Шунинг учун қоронғи тушмасдан етиб олайлик, деб қаттиқ юриб келишмоқда.

Қулуншоқ овули гўё бугун Қунанбой томонидан бир хабар келишини сезиб кутиб тургандай эди. Отлиқлар овул ёнидаги ялангликда намоён бўлиш блан, ўзининг «Бешқашқа»си блан тепаликда ўтирган Қулуншоқ дарҳол ўрнидан турди ва отлиқларни кўрсатиб:

— Ана келишаётир! Қунанбой одамларининг олди шу!— деди.

— Юриши ҳунук-ку!— деб, Бешқашқанинг каттаси Турсинбой ҳам, ўша томонга тикилди. Қулуншоқ:

— Қани, туринглар, энди ўтиришнинг фойдаси йўқ! Биттанг тезроқ бориб, Пушарбойга хабар қил! Олисдагиларга хабар беришга вақт тизгизлик қилади. Пушарбой бор Котибаққа хабар қилсин!— дейиши блан Қулуншоқнинг тўрт ўғли — Турсинбой, Содирбой, Мунгсиабой, Нодонбойлар ҳам:

— Тўғри, Жигитек блан Бўкеншеларга ҳам ўзи хабар қилади.

— Кўчириб кетиш қўлидан келадиган бўлса ҳаммаси етиб келсин!

— Вадалари чин бўлса, сўзининг устидан чиқсин!— дейишди. Бешқашқага Монос ҳам кўшилар эди. У ҳаммасидан кичиги. Монос аслида Қулуншоқнинг ўз боласи эмас, эрта етилган набира, Турсинбойнинг ўғли. Монос катталарнинг буйруғини кутиб турди, ўзи сўз қотмади. У тезлик блан бориб, Пушарбой овулига хабар етказмоқ-

чи, фақатгина келаётган тўрт отлиқнинг келиб тушишини кутиб турарди.

Мойбосарлар Қулуншоқ овулининг олдига келиб тўхтаганида тепалиқнинг бошида ўтирган Қулуншоқлар ҳам ўша ерга етиб келишган эди. Ҳар икки томон ҳам истар-истамас, совуққина сўрашишди. Лекин келганларни эшикда кўп маҳтал қилмай, Турсинбой, бошлаб:

— Қани, уйга киришлар!— деб, ҳаммасини катта уйга олиб кирди.

Катталар уйга кириб кетиши блан Монос четдаги ўтовнинг ёнида турган бир семиз отга минди-ю, Қоровул томонга қараб, тасирлатганича от қўйиб кетди. У боядан буён фақат: «келаётганлар кимлар экан?» кўриб кетай деб, кутиб турган эди. Уларнинг ичида Мойбосарнинг берлигини кўрганидан кейин, дарров жўнаб қолди.

Мойбосар ғазабидан ёрилгудай бўлиб уйга кирди, белни ҳам ечмади. Кўк эл тери тумоғининг бир қулоғини қинғайтириб кийиб, қамчинини икки буклаб, белга таяниб ўтириб, кўзининг қири блан Қулуншоқларга бир қараб қўйди. Унинг ранги ўчган, бурун катаклари керилган, кўзларидан таҳқир ўти сочилиб турарди. У, ўтириши блан, Қулуншоққа ўқрайиб:

— Хўш, биродар, бу нима қилганинг, юборган чопаримни нега урдирдинг? Нотўғри бўлса, арз қилгундек жой топмадингми? Ҳеч бўлмаса бир марта Мирзанинг олдидан ўтсанг нима бўлар эди? Унга ҳам ишонмай, унга ҳам ўзимни кўрсатиб қўяй деддингми? Тўнг бўйинлигингни кўрсатмоқчи бўлсанг керак-да! Кечагина пинжигга кириб юрган қариндош эдинг-ку, хўш нима муддаонг бор? Қани, тўғри юзимга айтчи. Мирза бизни «қани нима демоқчи, ўз оғзидан эшитиб кел» деб юборди. Мана, ўгли Кудойбердини ҳам қўшиб юборди,— деди-да, уйининг ўртасидаги ўчоқда ёнаётган сариқ қийнинг чўғига тупуриб юбориб, Қулуншоққа тикилди.

Бешқашқанинг тўрттаси лоқайдлик блан ерга қараб, чурқ этмасдан ўтиришарди. Мунгсизбой блан Нодонбой бўлса, дурустроқ ўтиришгани ҳам йўқ. Булар четга чиқиб, чўққайганича керагага суяниб, бурунларини чакмонларининг ёқасига тикиб ўтиришарди.

Қулуншоқ ерга ташлаб қўйилган кўрпачада ўтирарди. Унинг ёнида, пастроқда ўтирган Содирбой Мойбосарга тик қараб турарди.

Қулуншоқ кўзини юмиб бироз ўтирди-да:

— Чопарингни урдирганимни айтасан, хўп, азизим, Мойбосар; бошимга ғам, молимга ғорат келтираётган ўз қилмишингни, мана шу Мойбосарнинг қилмишини нега айтмайсан? Мирзанинг кўзи кўрадиган бўлса нега олдин шуни кўрмайди? Нега сени тергамайди?— деди.

— Тескариликка олма! Тескари қараб кетма, тўғрига юр, оқсоқол! Мен сендан гина қилгани, ўртадаги низо'ни кўтариб ташлагали келдим.

— Тескари қараб кетма дедингни? Йўқ, мен юз ўтирмоқчиман. Сендан ажраб, ана у жони ачийдиган биродарларнинг ичига кўчиб кетмоқчиман.

— Бу ишингга розилик бермайман. Кўчишга рухсат ҳам бермайман! Мирза ҳам кўчмасин, кетмасин! Тўрғай блан ўзим сўзлашиб, ўзим тушунтираман деб, салом айтиб юборди.

— Саломат бўлсин! Лекин энди воқиф бўлсин, кўчман!

— Нима бўлди, оқсоқол?— деб энди Қудойберди ҳам гапга аралашди,— отам: «бу кўчиш бор Тўрғайни мендан бегона қиладиган кўчиш. Кимдан айб ўтган бўлса, бирга ҳал қилайлик. Айтадигани бўлса айтсин, оладигани бўлса олсин. Қаерда учрашаман деса, хоҳлаган жойини тайин қилсин, лекин кўчишни оғзига олмасин. Менинг душманларимнинг олдига бормасин!» деб юборди.

Қулуншоқ оғиз очгунча бўлмай, Мойбосар илиб кетиб:

— Хўш менга нима айб юклаётирсан ўзи, қани айтчи! Чопаримни урдирган ўзинг эмасми?— деди.

— Мана шу бешта боламнинг ўртасида биттагина яхши от бор. Сен шуни сўрадинг, мен бералмаслигимни айтдим. Қулоқ солақолсанг нима бўларди, мендан нима гуноҳ ўтган эди, Мойбосар, «ушлаб кел» деб ҳалол молимга чопарингни юборибсан.

— Отни сўраган мен эмас, Мирза эди. Уша отга мана бу боламнинг, Қудойбердининг ишқи тушиб қолган экан. Узининг ҳам «от минаман» дегани шу эди. Мен ҳам: «Қулуншоқ бир эркаликни кўтарар, ранжимас» деб юборақолган эдим. Хўш, нима бўпти?

— Эркалик! Қандай эркалик!

— Қул-қўтонга қилинадиган зўрликнинг отини алдашга келганда, «эркалик» қўйибди,— деб Турсунбой блан Содирбой кесатиб қўйди.

От важдан чиққан жанжални бартараф қилиб бўл-

мади. Баҳс тамом бўлиб, ўртада сўз узилиб, бир нафас жимлик чўкди. Бироздан сўнг Мойбосар Қулуншоқнинг ҳалиги барча Тўрғай авлодини бошлаб, Жигитек тарафига кетаман деган сўзига ёпишиб олди.

Бугун Қунанбой Қудойберди икковини юборганда топширган асосий иши ҳам шу эди. Бундан беш кун олдин бўлган от мажорасини, чопарнинг таёқ ейиб кетганини Мойбосарнинг ўзи атайин қўшди, негаким, шу гапларни уларнинг эсига солиб, тилини қисиб олмоқчи эди. Қулуншоқлар бўлса, бу тўғрида ўзларини айблик ҳисоблагудай эмас.

Булар от тўғрисида алам ўтиб, келган чопарни ўлгунча урганларидан сўнг ҳақиқатда ҳам Жигитек томонига: «энди бизни кўчириб кетсин» деб одам юборишган эди. Мана шу ивир-шивир гап бугун эрталаб Қунанбойнинг қулоғига етган эди. У Тўрғайдек яқин уруғни ҳам қанотининг остидан чиқариб юборишни номус билиб ҳалигиларни, бориб бу гапларни бости-бости қилиб келинглр деб, юборган эди.

Бўжей ўлгандан буён ёз бўйи икки тараф ҳам очиқ тўқинишларга бормаган бўлса ҳам зимдан бор кучини сарф қилиб, элни атрофига тортиб, куч тўплаётган эди. Икки тарафнинг ҳам душманлиги, ғарази тўлиб-тошиб бўғзига етган. Энди бўлмагур бир баҳона, арзимаган бир илгакка илингудек бўлса портлаб, ости-устин келай деб турган эди.

Бўжей борлигида Тўқмамбетда бўлган жангдан кейин катта жанжал бўлган эмас. Лекин шундан буён Жигитек, Қотибақ, Бўкенше эллари бир бўлиб, Қунанбойга қарши бош кўтариш пайида зўр ҳозирлик кўраётган эди.

Бўжей ўлди-да, бу дард сиртдан қараганда бироз бўшашгандай бўлди, лекин кўринишдагина шундай, ҳақиқатда эса Бўжейнинг ўлими, аксинча, чипқоннинг кўзини бекитиб, маддалатган эди. Бўжей ўлими блан ҳам Қунанбойга ёв бўлиб юрган элларнинг сафини бириктириб кетгандай бўлди. Айниқса Бўжейнинг Бойдали, Бойсол, Қоратой, Тусип, Суюндиклардек узангидошлари тишини қайраб қолган эди.

Мана шундай пайтда Қунанбойнинг Қулуншоқ овулидан отоглик «семиз от» сўратиши айни муддао бўлди. Қулуншоқ отни бермади. Бундан олдин ҳам Бойсол ва Пушарбойлар Қулуншоқни қўярда қўймай, ўз томонла-

рига тортиб юрган эди. Тўрғай авлодига Ирғизбойлар қариндошлик жиҳатидан яқинлиги қандай бўлса Котибақ авлоди — Бойсолларга ҳам шундай эди.

Бошқа вақтда бўлганда Қулуншоқ семиз отни Қунанбойга берган бўларди, бермай чораси ҳам йўқ эди. Эл тарозисини яхши онгламаган Мойбосар:

— Бермади, бу қандай гап? Тўрғайдан ололмасак, нима қилиб юрибмиз? Хафа бўлиб қаерга борарди? Борганда қўлидан нима келарди?— деб, ўз бошимчалик қилиб, зўравонлик кўрсатган эди. Оқибати шу бўлди. Мана энди ғаразнинг юзини бира-тўла очиб ташлаб, кўкрагини кўтариб олган Тўрғай булардан айрилиб кетишини ҳам очиқ айтаётир.

Мойбосар Қулуншоқни бу фикрдан айнитаман деб хўп авради, лекин Қулуншоқ унинг сўзларига жавоб бермай, ба'зан индамай, бош тортабошлади. Энди унинг жавоб бермаётгани Мойбосарга қор қилиб, Қулуншоқларни илгариги алпозга солиб, қўрқитиб, эсини чиқариб юбормоқчи бўлди.

— Ҳой, Қулуншоқ оқсоқол, Мирзанинг кўчмасия деган саломини айтдим. Ўзим ҳам кўчма деяётирман. Хўп айтдим, ҳоргунча айтдим. Қани, оқсоқол, кўчмасликка сўз бер! Шунини эшитаману кетаман!— деган эди, Қулуншоқ жаҳли чиқиб, ялт этиб Мойбосарга қаради-да:

— Эндиликда менинг ҳам жавобим қисқа, Мойбосар, тўйдим, бўғзимга келди! Кўчаман дедим, кўчаман!— деб чўрт кесиб ташлади.

Бу сўзларга уйда ўтирганларнинг ҳаммаси ҳайрон қолиб, бақрайиб қолишди.

Мойбосар, жунуни қўзғаб, қамчининг сопи блан кўрпачани савалаб:

— Қимнинг олдига боришингни биламан! «Паноҳ, бўлишга яраймиз, тап тортма!» деётган бўлса керак! Қани, келиб чанғалимдан олиб кўрсин-чи, Бойдали блан Бойсолнинг иштаҳаси катта экан, қараб турсин. Мўғиздек темир қозиқни ўша Мирзаларнинг қорнига қоқмасам!— деб вайсаб кетди. Кўзларидан ўт сочиб ўйноқлатиб: — кечаги Тўқмамбетдагидай қилиб, этакларини орқасига тугиб қўйиб, яланғочлаб туриб сазойи қиларман!— деди.

Бешқашқанинг ичида энг закий, энг ўткири Содирбой эди. У бир ҳурпайиб, қаттиқ бўғилганича:

— Қўй, чироқ! Қўй, Мирза! Ўша можародан ким обрўй топди, уни аста атамай қўяқол!— деди. Худди шу

пайт, ёнига якки йигитни олиб, эшикдан Пушарбой кириб келди.

Пушарбой ўтган йил Тўқмамбетда Бўжейни ажратаман деб, Қунанбойдан таёқ еган эди. Шу блан бирга Бойсол бошлиқ бор Қотибақнинг Жигитек томоғига ўтиб кетишига сабабчи бўлган ҳам шу эди. Паҳмоқ соқоллик, барваста келган Пушарбойдан сра ўша таёқнинг алами чиқмас эди.

Пушарбойлар кириб келиши блан Бешқашқанинг ҳаммаси баравар қўзғалиб, бир ишга ҳозирланаётгандай қимирлаб қолишди. Эшикда ҳам ўпир-тўпир эшитилаётгандай бўлди. Жумабой ичида: «Булар ким экан? Бу қандай кайфият ўзи?» деягандай Мойбосарга қараши блан, эшикдан биров дағал товуш блан:

— Ҳой, уйда ким бор?— деди.

Пушарбой товушининг борича:

— Келабер, мен борман!— деди.

Монос бошлаб келган ўнтача йигит эшикдан отилиб кириб, тўрға ташланди. Боядан буён шу пайтни кутиб турган Содирбой, Мунгсизбойлар ҳам Мойбосарларга ташланди.

— Йўқол! — деб ҳайқирганича, Мойбосар ўтирган жойида қамчин урабошлаган эди, Содирбой калла қилиб уни йиқитди-да, устига миниб олди. Қолган учтасини бошқалар юмалоқ-ёстиқ қилиб кетишди. Чопардан ҳам кўра буларнинг ҳолига маймунлар йиғлайдиган бўлди.

Пушарбой, Содирбой, Мунгсизбойлар Мойбосарни хўп тепкига олишди. Унинг йўлдошлари ҳам кўрадиганини кўрди. Фақат Қудойбердини Қулуншоқ сақлаб қолди, унинг бошини этаги блан ўраб олиб, урдирмади. Индамасдан Мойбосарни тепкилаётган Содирбойлар уни ўласи қилиб уриб бўлгандан кейин:

— Эшикка олиб чиқ! Қани, эшикка олиб чиқинглар!— деб, эшикка сургаб чиқишди.

Содирбой қичқариб:

— Бу ҳали «этакларингни орқаларингга тугиб қўйиб, шарманда қиламан» деган эди. Буники қуруқ гап бўлса, биз амалда кўрсатайлик! Еш, сидириб ташла кийимини!— деб чанг солиб, Мойбосарнинг этиги, шими, бор кийимини сидириб, қип-яланғоч қилиб олди. Ундан кейин бир уриб учуриб юборди-да, устига чиқиб олиб:— сен нималар қилмадинг ўзи-а? Нега мунча ошишиб кетдинг? — деди уни муккасидан ётқизиб,— шарманда қи-

лиш мана бундақа бўлади! Темирқозиқ деган эдинг мана темирқозиқ!— деб, Мойбосарнинг кетига туянинг қотган қумолоғини қўйиб, бир тепиб ботириб юборди.— Номусинг бўлса бу кунингдан кўра ўл! Бу исноддан ўлганинг яхши!— деб, яна бир тепди.

Қунанбойнинг иниси блан боласини шу таҳлитда шарманда қилган Қулуншоқ овули ўша кечанинг ўзидаёқ уйларини йиғиштириб кўчиб қолди. Кечқурундан буён Монос орқали хабар қилинган бирқанча Жигитек ва Котибақлар бу овулнинг кўчи жўнай деятган пайтда лаклак бўлиб келишди-да, атрофини қуршаб-қўриқлаб олиб кетишди. Буларни ўша кечанинг ўзида Қоровул сувининг у юзига ўтказиб, Тўрғайнинг кўп овулларини ўз тўпларига қўшиб олишди.

Кўч жўнаб, йироқлашиб кетгандан кейин Мойбосарларни қўйиб юборишди. Улар кун чиқиш олдидангина отларини топиб олиб, Қунанбойнинг олдига Жидебойга тушга яқин етиб боришди. Қунанбойнинг барча овуллари Жидебойда эди. Айланаси ўн чақирим келадиган Шиқўриқда Ирғизбой, Тўпай, Жуонтаёқ, Қоработир элларининг беҳисоб овуллари бир-бирига тиркалишиб ўтиришарди.

«Мойбосар блан Қудойбердини Жигитеклар урибди. Қулуншоқ овулини зўрлик блан олиб кетибди» деган хабар бу ердаги элларга лаҳзада тарқалиб кетди. Қунанбойнинг шошилинч равишда берган буйруғи бўйича бир чой қайнарлик вақт ичида юз эллик йигит отга минди. Лашкар боши Изиқутти, Оқперди ва Қунанбойнинг ўзи эди.

Жигитекнинг кўчиш-қўнишидан хабардор бўлиб турган Қунанбой айни туш пайтида, тайёр турган лашкарга буйруқ бериб, барабар отлангирди-да:

— Зўрликни, зўровонликни биздан кўрсин! Жигитекнинг кўчини бос! Босиб олиб келинглар!— деб, Мусақул томондан четлаб ўтиб бораётган кўчга ёпирилтириб юборди.

Тўсатдан йиғилган лашкар бу кўч кимнинг кўчи эканлигини ҳам суриштирмади. Қунанбой ҳам жаҳл устида, орқа-олдини ўйламай, «Жигитек кўчи бўлса бос!» деб, буйруқ бериб юборган эди. Кўч ҳақиқатда ҳам, Жигитек кўчи, лекин буларнинг ичида Бўжейнинг та'зиялик кўчи ҳам бор эди.

Қунанбой лашкарларини юбориб, ўзи орқада қолди. Қуроллик лашкар босиб бориб, кўчдаги эркакларни сўйил остига олиб тўқмоқлаб, тўзғитиб юборди-да, от ва сигир-

ларини босиб олди. Энди кўчнинг ўзига ҳужум қилмоқчи бўлиб ташланганларида бу кўчнинг Бўжейнинг кўчи эканлигини билиб қолиб, лашкар бошилар — Изиқутти блан Жақиб бетлаб боролмай қолди. Бошқа йигитларни ҳам қайтарди. Эгасиз қолган та'зиялик отни етаклаб кетаётган икки қиз, буларга қайрилиб ҳам қарамасдан, баланд овоз блан йиғлаганича кетаберди. Фақат Бўжейнинг хотини отининг бошини тортиб, туяларни ҳам тўхтатиб:

— Ҳой, юзи қоралар! Та'зиялик кўчни ҳам оёқ ости қиласанми!— деб қичқирди.

Қунанбой бу кўчнинг Бўжейнинг та'зиядор кўчи эканлигини билиши блан:

— Кўчга тегманглар! Лекин кўч турган жойида турсин, кетмасин!— деди.

Бўжейнинг кўчи тўхтаб бир ерга тўпланди-да, Мусақулга жойлашди. Қунанбой лашкарлари қайтиб кетди.

«Бўжейнинг та'зиялик кўчини босипти! Арвоҳни ҳам ҳақорат қилипти» деган хабар ўша куннинг ўзидаёқ у томондаги овулларнинг ҳаммасига етиб борди. Шунинг блан ўша куни кечқурундан бошлаб, кун бўйи белида белбоғи бор эркакнинг ҳаммаси қўлига қурол кўтариб отга минди. Қуроллик лашкарларнинг тўпланадиган маркази қилиб, худди ўша Бўжейнинг овули турган ернинг устидаги Мусақул тайин қилинди. Қунанбойга қарши чиқиб, беллашмоқчи бўлиб лашкар тўплаётган Бойсол блан Бойдали эди.

Ўша куни Қунанбой лашкарлари ҳам кун бўйи тинмасдан оқиб келди, Жидебойга қуйилаберди. . . Мусақул блан Жидебойларнинг ораси йироқ эмас, уч чақиримгина. Шу икки води катта жанг майдонига айланадиган бўлди. Қунанбой шу ўртадаги уруғларидан ташқари буюк Чинғиз тоғининг Қидир, Шунай, Дўғаланг деган тармоқларини макон қилган Тўғалоқ, Анет, Бекенди элларига ҳам қўш-қўш отлиқ хабарчилар юборди.

Бойдали блан Бойсол бўлса, Жигитек, Котибақ, Бўкеншеларни батамом отлантириш блан бирга Қоратойнинг эли Кўкшега ҳам ундан наридаги кўп авлодлик Мирза, Момой элларига ҳам одам югуртирди. Қуроллик сафга чақирилаётган бу эллар Тўбуқтининг чатишиб кетган йироқ қариндошлари. Агар Тўбуқтидан бирор ота кейин ўтган «Қўнғир» уран чақириб бор авлодини оёққа турғизадиган бўлса, ўшанда мана шулар ҳам Бойдали, Бойсолларнинг авлоди блан бирга турар эди. Бойдали

кўраётган ҳозирликнинг бири шу бўлса, иккинчиси худди шу кечанинг ўзида Тусипни Қарқаралига жўнатиш эди. Бойдали тезлик блан Қунанбойнинг устидан «элни тормор қилди, та'зиялик кўчга ҳужум қилди, Тўбуқтида қаттиқ жанг-қирғин қилаётир!» деб ўттизга яқин шикоятномалар ёздириб, унга ўзига қарашлик қабилалардаги муҳирдор одамларнинг муҳрини бостириб, пишиқлатиб Тусипга берди ва Тусипнинг қўйни-қўнжиги пул тўлатиб ёнига беш йигитни қўшиб, қўш-қўш ёрдамчи отлар блан Қарқаралига жўнатиб юборди.

Бойдалининг бундан сўнгги қиладиган иши, қандай бўлмасин Қунанбойга қарши чиқиб тап тортмай олишиш, чекинмай урушиш эди.

Тонг отиши блан Қунанбойнинг Жидебойга йиғилган беҳисоб лашкари от ўйнатиб, еру кўкни чангитиб, на'ра тортиб чиқишди. Бойдали, Бойсол, Суюндиқлар ҳам лаҳзада отларига миниб, урон чақириб, бутун лашкарни оёққа турғизди. Булар ҳам ғамини еб қўйган: отлари эгарлоғлиқ, сўйил чўқморлари ҳам тайёр эди. Кўкрак кериб, тап тортмасдан, Қунанбой лашкарларига қарши чиқишди. Икки тараф ҳам, еру кўкни чангитиб, от қўйганича чуввос солиб найза ва сўйилларини ўқгалиб бетма-бет келиб, қаттиқ жанг қилиб ўтишди.

Мана шу «Мусақул жангги» деб аталиб, кейин кўл замонларгача Тўбуқтининг эсидан чиқмай юрган бу жангга икки тарафдан ҳам кам деганда минглаб лашкар чақирилган эди. Сон жиҳатидан ортиқлиги бўлмаган Қунанбой лашкарлари неча марта ҳужумга ташланса ҳам, орқага қайтиб турди. Ҳарбир ҳужум қилиб босиб боришида ўнтадан, бештадан йиқилаётган ярадорларни икки тараф ҳам олиб кетарди.

Қанча олишса ҳам бир-бирини енгаолмаган лашкарлар, кечга яқин бориб, икки тараф ҳам орқасига чекинди. Иккинчи кун ҳам шу тахлитда яна бир-бирини енгаолмаслик блан ўтди. Кўпдан буён кўрилмаган бу даҳшатли, зўр жанг учинчи кунга қараб кетди. Худди шу учинчи кун туш пайтида Қунанбой юз элликтача чавандоз азаматларини югурик отларга миндириб, сўйилларини ташлатиб, ҳаммасининг қўлига ойболта, найза берди. У, икки кундан буён, Жигитекни енгаолмаганига қони қайнаб, газаби бўғзига келган эди, энди қон тўкишга борди. Қаттиқ қўллик, кеки кучлик Қунанбой енгганда ҳам шу йўл блан енгмоқчи эди.

Душманининг зўр кучларини гафлатга солиб, олдинга тортиш ниятида аввалги кундагидек сўйиллик, чўқморлик лашкарларни олдин юбориб, уларни жўрттага орқага чекинтириб уруш олиб борди.

Жигитекдан, Котибақдан отилиб чиқиб, тап тортмай қувиб келаётган тўдалар бошқалардан айрилиб чиқиб қолди. Уларнинг бошлиғи Болағоз, Қулуншоқнинг «Бешқашқалари» эди. Котибақдан Пушарбой, Қорекеларга ўхшаш азаматлар эди. Булар Қунанбой турган тепаликкача босиб бориб, бетлашиб келган пайтда, Қунанбой пистирмадаги тўдаларни жангга солиб юборди. Унинг ўзи ҳам шуларнинг ичида эди.

Ойболталиқ. найзалиқ тўдаларнинг бошлиғи ботир Изиқутти эди. Булар қўшилиши блан Жигитек томон ночор орқага чекинди. Қувиб кетаётганларида ўнтача йигитни найза блан санчиб туширишди. Изиқуттининг ўзи қўлидаги ойболтасини кўтариб, Пушарбойнинг изига тушиб олди. Пушарбойни сақламоқчи бўлиб Қореке орага кирганда Изиқутти ойболтасини айлантириб унинг бошига солди. Болта, чап бериб қолган Қорекенинг бошига тегмай, бурнини сипириб тушди. Қопқора қонга беланиб чопиб келаётган Қореке Пушарбойнинг кўз олдида отдан қулади. Жигитеклар ҳатто ўшани ҳам олиб чиқишаолмади, ёвга чап бериб қочаберишди. Қунанбой энди бостириб, ёқадан олиб «Жигитекнинг барча лашкарларини қочиранман» деб ҳовлиққанича келаётган эди. Лекин худди шу пайт Жигитек лашкарларининг орқасидаги оқ адир томонда булутдек тўзон кўтарилди. Адирнинг устини селдай қоплаб, от қўйиб келаётган беҳисоб лашкар кўриниб қолди.

Қунанбойлар бир жосусдан «Жигитеклар Қўнғир элига одам чоптирипти. Момойнинг қуроллик лашкарлари келади деб, кўз тутиб турипти!» деган гапни эшитган эди. Агар Момой келса Жигитек томон Қунанбойларни босиб кетар эди. Бу куннинг энг катта хавфи шу эди. Явгигина Қунанбойнинг хийласи иш бериб, ёвни суриб бораётганида, мана бу Момой лашкарларининг кўриниб қолиши қувиб кетаётганларнинг юрагини ёриб юборди. Изиқуттилар ноилж ўзини орқага олди. Тоғдан ёпирилиб келаётган лашкарнинг сони кам деганда беш юзга борар эди. Қунанбойнинг лашкарлари тўхтаб қолди, шу тўхтаганича кейинга чекинаберди. Жигитеклар босиб бормади.

Энг қизиқ жанг бўладиган бир пайтда икки тараф ҳам орқасига қайтиб кетди. Қунанбой бугун қаттиқ алданганини билмаган эди, билганида ҳалиги босиб боришининг ўзида Жигитекни енгиб олган бўлар эди.

Учинчи кундаги жангда Қунанбой Жигитекни таслим қиламан деб турган бир пайтда Бойдали ҳам бир чора топган эди. Бойдали ҳам шу учинчи кунни ғалаба кунига айлантирмоқчи эди. Шунинг учун бир томондан «Қўнгир келади!» деган шов-шувни тарқатиб юбориб, иккинчи томондан ўзига яқин овулларнинг ҳамма туяларини йиғдириб келиб, қирғин жанг қизиқ турган пайтда, ўша туяларни қаттиқ қувиб оқ адирнинг устидан туширди. Бу туяларни Қунанбой томон лашкар гумон қилиб гангиб қолди ва орқага чекинди. Лекин Бойдали найза, ойболта блан қуролланган лашкарларини бу душманни қувишга ундамади. Шундай қилиб учинчи куни кечқурун «Мусақул жангги» тамом бўлди. Тамом бўлганда ҳам Қунанбойнинг енгаолмаслигини, Жигитекларнинг қарши чиқишига, бетма-бет олишишга қодир эканлигини кўрсатиб тамом бўлди. Буларни лашкар блан, зўрлик блан босиб ололмаслигига Қунанбойнинг кўзи етди.

Жанг майдонидагилар тарқалди, лекин жанг довриғи, олди қочди гап, қизғин баҳслар, ҳикоялар ҳамаёқни тутиб кетди.

Бошлиқларга келсак Бойдали ва унинг яқинлари ишонч блан, гердайиб гапирар, Қунанбой тарафдагилар эса кўпинча сукутда, дарди ичида, тажанг кўринарди. Шунинг ўзи ҳам Қунанбой томондагиларнинг муроди ҳосил бўлмаганини кўрсатади.

Энди буёғи нима бўлади? Қўзғолон кўтариб, бетма-бет келиб олишаётган элни қандай қилиб бўйсундириш керак? Қунанбой шу сингари ўйлар ичида гангиб қолди.

Орадан ўн кун жим-жит ўтди. У томондагилар «Қунанбойнинг тоғи емирилди, шохи синди!» деб терисига сизмас эди. Меҳмондорчиликлар, зиёфатлар, борди-келди авж олган эди. Мана шу умумий шодлик устида қуда тушишлар ҳам кўпайиб кетган эди.

Жигитекларнинг бу шодлиги бекор кетмади. Тусипнинг кетганига ўн кун бўлди деганда Тўбуқтига — Қунанбойнинг овулига Қарқаралидан ўнбештача қозоқўрис келиб тушди. Булар Қунанбойнинг овулига келиб тушган пайтда Тусип ҳам Жигитек овулига келиб тушган эди. Ҳалиги қозоқўрислар, турган гап, ўша Тусипнинг арзига

биноан Қунанбойни текширгали келган тұра бұлиб, қу-ролли соқчилари блан келган эди. Бу келган аскарлар-нинг бошлиғи Чернов деган чиновник бұлиб Қарқарали-даги майорнинг топшириғи бұйича ишни текширгани ўзи келибди.

Тұрага атаб Жидебой блан Мусақул ўртасига ўнтача уй тикилди. Тұра уч кун ётиб тергов олиб борди. Келган кунидан бошлаб Қунанбойни ғазабига олаберди. У, очиб айтмаса ҳам, чиройидан Қунанбойга оғасултон деб қара-май, тергов остидаги айбдор деб қараётганлиги кўриниб турарди. Кайфиятнинг шундай эканлигини билган Жиги-тек, Бўкенше, Бўрсоқ, Котибақ эллари Қунанбойнинг ус-тидан турлик-туман шикоятларни ёғдириб юборишди.

«Сендан у гина, мендан бу гина» қилиб Қунанбой томон ҳам уларнинг казо-казо бошлиқларини қоралаб, уларнинг устига «одам ўлдирди! Овулларни босиб олди, ўтлоқларни ёндирди, икки қат хотиннинг боласини ту-ширди» деб турли уйдирма бұхтонларни ортишди. «Қу-нанбой ана шундай расво эл блан олишди, шунинг учун уларга душман бұлиб кўринди» деб Қунанбойни оқлашга уринишди.

Тұра бу ерда ажрим қилмади, икки тарафнинг ҳам арзини эшитиб, ипга чизиб олди-да, учинчи кун кечқурун Қунанбойга:

— Қарқаралига борасан, эртага эрталаб биз блан бирга жўнайсан, ҳозирлан! — деди.

Турган гап бу ишнинг ёмонликка томон юз тутишининг аломати эди. Қунанбой тұра олдидан қайтиб келиши блан шу кечанинг ўзидаёқ, ўзига қарашлик яқинларидан ўнтача одамни чақириб, кенгаш қилди.

Бу йнгилишда Изиқутти, Жақип, Мойбосарлар, бола-лардан Қудойберди блан Абай бўлди. Кенгашга Қунан-бойнинг ўзи бош бұлиб, олда катта хавф турганини айт-ди. Битта-яримта Ирсойга ўхшаш бўш-боёв кексалар кўзига ёш олган эди, Қунанбой жеркиб:

— Кўз ёшингни кўрсатма, бас қил! Қўлингдан келса маслаҳат бер, ёрдам қил! — деди.

Бунақа вақтда маҳмаданалик, сўзамолликнинг фой-даси йўқ. Фақат йўл кўрсатиб, бир дурустроқ маслаҳат бериш керак эди. Броқ бундай маслаҳат ҳечкимдан чиқ-мади. Қунанбой дўстларининг сувга тушган вондек бў-киб ўтиришларини кўриб, ўзи гап бошлади:

— Иш улуғларнинг терговига боради. Эндиги ҳамма

бало қоғозда. Қоғоз деган нарса обрўйга ҳам, мартабага ҳам, дун'ёга ҳам қарамайди! Қўлларингдан келса, ўша томоннинг арзини тўхтатишнинг чорасига киришинглар. Бор-йўқни сарф қилиб бўлса ҳам, қоғозни тўхтатинглар. Орқамдан арза бормасин!— деди.

Бу ўтирган ёру-биродарлардан шунга ҳам чора топа оладиган одам чиқмади.

Абай отаси атрофидаги одамлар шу сингари дўппи тор келганда нақадар хом-ғўр эканлигини шу кечагина аниқ билди. Шу онгача Абай йўл кўрсатиш, маслаҳат беришлардан тортиниб келган бўлса ҳам, ҳозир кўнглидаги гапини айтишга қарор қилди:

— Арза бормаслиги учун ёвлашаётган одамларнинг кўнглини топиш керак-ку!— деди.

Бу гап Қунанбойга ма'қул тушмай, Абайга хўмрайиб бир қараб қўйди-да:

— Оёғига йиқил демоқчимисан?— деди.

— Йўқ, нега. Тортиб олинган нарсаларни бериш керак. Шундай қилиб, кўнглини тўлдириб, қоғозни тўхтатмасак, бошқа чора йўқ!

Қунанбой унинг гапини онглади-да, қани бу гапга бошқалар нима дер экан деяётгандай қараб турди.

Абайнинг маслаҳати бошқаларга ҳам ма'қул тушгандай бўлди шекилли, ўтирганларнинг ҳаммаси ҳам гап айлантриб келиб, шу фикрни қувватлай беришди. Фақат Изиқуттигина очиқ қилиб:

— Жигитекнинг ҳам, Бўкеншенинг ҳам, Котибақларнинг ҳам дарди ер-ку, қистов-ку. Энди шу ерлардан бўлиб бериб, бир иложини қиламиз-да, қандоқ қиламиз!— деди.

Гапни ортиқча чўзиб ўтиришнинг ҳожати йўқ эди. Бошдан-оёқ ма'носини ўйланса, Жигитекдан узр сўраш деган гап. Қисқаси бору-йўқни ўшаларга бериб, ялиниш деган гап. Гарчи бу иш Қунанбойнинг иззат нафсига қаттиқ тегиб, куйиб-ёниб ўтирган бўлса ҳам, шундай қилишга кўнадиган бўлди:

— Ер блан, мол блан тинадиган кўнгли бўлса, олиб тивсин! На чора, ҳаёт қандай кунларни солмайди кишининг бошига!— деб жим бўлиб қолди.

Қунанбой шу блан кўпчилиكنи тарқатиб юборди-да, Жақиб, Мойбосар, Изиқуттиларни олиб қолди. Уларга бу ишларни олиб боришда кимлар танокор бўлаолишини айтиб берди.

Евнинг кўнглини юмшатиш осон эмас. Тўғри Бойдалининг олдига бўйин эгиб боришдан ҳам ёмон хўрлик бўлади-ми? Мана бу маслаҳат чиқмайдиган биродарлар шундай қилишдан ҳам тоймайди. Шу томонларини ўйлаган Қунанбой орада турадиган кишиларни ном-баном айтиб берди. Биринчи Тўғалоқ элидан чиққан, кўп ичидан пишган йигитлардан Бойғулақ, иккинчиси, Қунанбой блан ўртаси бузилиб қолган бўлса ҳам, кеча Жигитекларнинг сафига келмай қолган Кўкше элидан — Қоратойни кўрсатди. Ўртада туришга, Бойдалига шуларни юборинглар деди.

Аслида булардан пишиқроғи Қоратой эди. У аввало Қунанбой блан дўст бўлиб юриб, кейинчалик ундан қаттиқ хафа бўлиб кетган эди. Қунанбой ўша Қоратойга салом айтиб:

— Улмасак ҳали кўп кўришармиз. Бир-биримизга ишимиз тушадиган кунлар кўп бўлар. Яхшилик блан дидор кўришайлик! Бошқа нима ҳам дейман. Бориб шундай денглар, — деди.

Эртасига Қунанбой овулидагилар, бола-чақалари блан жимгина, шов-шув кўтармасдан хайирлашди-да ёнига ўзининг бешта йигитини олиб тўрага эргашиб отта минди. Буларнинг ичида энг ишончлиси болалик чоғидан буён Қунанбойга йигит бўлиб юриб, сингишиб кетган Мирзахон деган йигит эди. У Қунанбойдан жонини ҳам аямас эди. Гарчи у Ескене деган узоқ элнинг одами бўлса ҳам, Қунанбой бошига шундай кун тушган пайтда, ишонадиган одами шу эди.

Қунанбой эл ичидан тўралар блан жўнаб кетди. Тўра кечагина шу элнинг улуғи бўлган Оғасултонга, нима учун олиб кетаётганини айтмади. Ўрнидан туширадими, ё ўрнида қолдирадими? Буни ҳам оездирмади. Бойдалилар бор-йўғини сарф қилиб, ҳеч бўлмаса шу томонини билишга уринишаётган эди.

Лекин, қандай бўлганда ҳам, кечагина жанг қилиб, элни босиб-янчиб юрган Қунанбой округга боришга мажбур бўлиб кетмоқда эди.

Шунинг ўзи ҳам Жигитек ва Бўкенше элларини қаттиқ қувонтирди. Уларнинг кўчасида ҳам байрам бўлиб, каттадан-кичик ҳаммасининг шодлиги ичига сиғмас, ўйинкулгидан бўшамас эди. Бирлашиб қаршилиқ кўрсатган бу уч эл биратўла бир-бирига бағрини очиб, опоқ-чопоқ бўлиб кетишди. Шу блан бирга энди Қунанбойни элга

келтирмаймиз, ўша ёқнинг ўзидан ҳайдатиб юборамиз, устидан ариза ташлаб сувнинг тагига чўктириб юборамиз; Бўжейнинг ўчини оламиз, арвоҳ қарғишига учратамиз!» деган гаплар ҳам авж олиб кетди. Шакоятномаларни тайёрлатиб, яна ўша Тусипни Қарқаралига жўнатадиган бўлишти.

Лекин шу пайтда Қоратой блан Бойғулоқ келиб қолди. Булар у ёққа тортиб, бу ёққа тортиб кўп уринганларидан кейин арза юбориш деган гапларни тўхтатдирадиган бўлишди. Жигитек элининг сўз эгаси Бойдали эди. Қоратой бор вазмини блан ўшанга ёпишиб олди-да:

— Қайтмайман дейишинг тўғри келмайди, ахир ўртага мана биз тушаётирмиз. Бу қайтмаслик Қунанбойдек одамни ҳам ўкинтираётир, кўрдингми! Ундан кўра бераётган ерини ол, ҳақи кетган элларингнинг ҳақини олиб бериб, ками-кўстини тўлдир!— деди.

Бу хилдаги тортишув икки-уч кунга чўзилиб, кўп нари-бери бўлди-да, ниҳоят ўша Қоратойнинг дегани бўлди.

Лекин Бойдали ер тўғрисига келганда, истаган жойини талаб қилди. Қунанбойнинг ўн йилдан буён тишлаб, тирноқлаб юриб тортиб олган ерларидан ўнбеш қистовни қайтариб олди. Жигитек, Котибақ, Бўкенше, Тўрғайларнинг ҳаммасига ҳам бирнечтадан қистов тегди. Лекин Қунанбойдан олинган ерларнинг ҳаммаси ўша элларнинг бошлиқларига, моли-қоллик, ўзига тўқ овулларга тегди. «Кўпнинг дарди, кўпнинг зори, кўпнинг ташвиши» деган гапларнинг ҳаммаси Бойдали, Бойсол, Суюндикларнинг ўзларининг қистов босиб олиши блан тамом бўлди. Халқни бўлса, шунчаки мол блан, минишга берилган от блан, сўйгали берилган сўқим блан, тана-турпоқ блан рози қилган бўлишти. Бу иш важдан Жигитекларга тўланадиган молни Ирғизбойларнинг бутун овули баравар бўлиб олиб тўлади.

Қунанбой кетгандан кейин ўн кун ўтгач, Жигитек томон оладиганини олиб тинчланабошлади-да, Қунанбойнинг орқасидан қувиб борган арза бўлмади. Қистов олиб, мол олган қабила бошлиқлари эл-элларга шу ишнинг ўзи ҳам ғалаба деб, яна кўп мол тарқатишди. Бу ўртада яна бирқанча кўк-қашқалар аташиб, хайр-худойига зўр бериб, шодлиги ичига сиғмай, бир томонда ашулачи, бир томонда улоқ, бир томонда аскиячилар блан ўйин-кулги, хурсандчилик қилди...

Уруш бослиб, осойишта ҳаёт бошланиб, ҳарким ўз тирикчилигига тушгандан буён эл Жидебой, Мусақул сингари қистовларни ташлаб, қуйига кўчиб келабошлади. Ҳар уруғ, ҳар овул ўз кузовларига жойлашмоқда. Бу ерда овуллар яйловдаги ёки қистовдагидек бир-бирига яқин ўтирмай, тарқалиб ўтиришади. Бу пайтда тўда-тўда овуллар аҳ'ёнда бир дуч келмаса, кам учрайди.

Қунанбой овуллари ҳам бир-биридан узоқ ўтиришарди. Тўбуқтига қарашлик кўп увалар, бепоён далалар, беҳисоб адирлар ҳам шу «Бавур» деган кузовда. Халқ қиш тушмасдан, кузовнинг ҳўл ва қуруқ ўтнини молига едириб, семиртириб олиш пайида бўлгани учун бир-биридан йироқда бўлишни хоҳлайди.

Зеренинг овули бу йил кузовга йилдагидек йироқлаб кетмади. Жидебойдан уч манзил кўчиб, Есембойга етдида «кузни шу ерда ўтказиб, қистовга эртароқ қайтамиз» деб бошқалардан орқада қолди.

Бу йил куз хийла эрта келди. Ёғингарчилик ҳам эрта бошланди. Совуқ шамол эсиб, майда ёмғир шувалаб турарди. Афтидан қиш изғирини эрта турадиган кўринади. Қистовга яқинроқ ўтириш ма'қул. Шунинг учун Улжон кекса онаси блан болаларини ўйлаб, атайин орқада қолган эди. Улжоннинг атрофида қўшни эллардан учтагина чоғроқ овул бор эди холос.

Абай отаси кетгандан буён уйдан чиқмади, лекин Жигитек томонининг ҳишиниб, ошиб-тошиб, зўр тантана блан ўйин-кулги қилаётганидан хабардор эди. Ирғизбойлардан теккан ўнбеш қистовни уларнинг ўзига тўқ катталари босиб қолганини, ўша йўғонлар ўлжани бўлишда келишаолмай, энди бир-бирининг пайини қирқаётганларини ҳам эшитиб турарди. Бу гапларни эшитганида Абай, ҳарнарсани синчиклаб қарайдиган катта одамлардек, истеҳзо блан кулиб қўярди.

Шундай пок, шундай юксак нарса важдан пайдо бўлган жароҳатни ер блан, қистов блан даволаб бўлар эканми? Катталарнинг: «Элнинг кўзёши тўкилаётир... Халқнинг тинкаси қуриди, кўп сиқилди» деган гаплари қани? Абай шуларни ўйлаб, кўп қийналар, сиқилар эди. Ниҳоят «бу дард, бу аламларнинг ҳаммаси ўша одамларнинг жигилдони тўлдирилса босилиб, тиңчланиб қолар экан» деган қарорга келди.

Абай шу нарсалар ҳақида ўйларкан, шу йил кузда барча катталарнинг нима эканлигини яхши билиб олди; билган сайин бош чайқаб, ўз-ўзидан ҳижолат бўларди; чуқурроқ ўйлаган сайин мийиғида кулиб қўярди. Шунинг учун ҳам Ирғизбойларнинг хўрлиги келиб: «Жититеклар яйраб, яшнаб, хурсандчилик қилишаётир, биз Мирзанинг дардида ёниб, ташвиш тортаётирмиз, ана улар бўлса, ўйин-кулгидан бўшамайди!» деб, ич-ичидан ўртанаётган пайтларда Абай бу гапларга ортиқча эътибор қилмас эди.

Шундай гапларни эшитганида Абай кўпинча, ўқ ўтмас совут кийиб олган одамдай, сукутини бузмас, кулимсираб қўяқоларди. Бу кунларда у барчадан бегона, ўз ҳолича юрар, ҳаётдан кўп дағаллик кўриб ўсаётганга ўхшарди.

Сўнгги кунларда Абай кўпинча қўлига дўмбира олиб гўзал кўйлар, нафис оҳанглари кўйлайберадиган бўлиб қолди. Абай бугун кечқурун отга миниб, бир айланиб келди-да, оналарининг уйига кирди. Уйда Ғабитхон, Такежон, Успон, бирнеча молбоқорлар ўтирган эди. Абай дўмбирани қўлига олиб, чордона куриб ўтирди-да, ғоят ўткир, ҳажвилик бир ўлан айтиб берди. Бу ўланда у, ниҳоят ерларини қайтариб олган бўлса ҳам асти тинчимасдан, энди ер бўлиш масаласида бир-бирлари блан келишаолмай можаро қилаётган Бойдали блан Бойсолдан қаттиқ кулган эди. Бу ўлан ўлгунча аччиқ тил блан айтилган эди.

Абай айтган бу ўланни улар ҳузур қилиб эшитиб, қаттиқ кулишди. Уланнинг сўзлари ма'қул бўлди шекилли, Улжон «бу кимнинг ўлани экан ўзи» деган эди, Абай бепарвогина, жиддийлик блан:

— Бойкўкшенинг ўлани! Уша чиқарган!— деди.

Бу ўлан Байкўкшеники эмас, ўзиники эди.

Мана шу куз бўйи, айниқса қиш тушиб, Жидебойдаги уйга кириб олганларидан буён, Абай дўмбирага қаттиқ уринди. Унга та'лим бергали Биткенбой дўмбирачи, Таттимбет дўмбирачи деган отоғлик бастакорлардан та'лим олган кекса дўмбирачи ҳам топилди. Абай дўмбира ўрганаркан, шу блан бирга Бойкўкше чиқарган қилиб бирқанча ҳажвий ўланлар айтиб бериб юрди. Қистовга келиши блан, Ғабитхон мулла Успон блан Смоғулларни йиғиб яна ўқиш бошлаган эди.

Абай ҳам ҳаркеч шулар блан ўтириб, хийла вақтгача китоб ўқирди. Ба'зан Бобир, Навоий, Сўфиоллоёр син-

гари китобларни ўқиб, қўлига қоғоз-қалам олиб, ўшаларга тақлид қилиб бирнарсалар ёзиб кетарди.

Уни «ишқ ўти, ма'шуқа» деган дард етаклайберарди. Абай ҳали умрида ўша кўп эшитган ма'шуқа блан дидор кўришиб суҳбат қилмаган бўлса ҳам, кўнгли блан ҳис этиб, тотиб кўрарди. Хаёлидан нари кетмай, бир нафас холи қўймай, алангаси тортиб турган бир офати жон бор. Туғжон... орага қонли жанглар, курашлар тушиб иккови икки ёқда қолиб кетди... Туғжон бир нафас ҳам Абайнинг хаёлидан нари кетмас эди. Шу йил қиш бўйи ёзган озми-кўпми ўланларининг ҳаммасини тортинчоқ, ботинолмайдиган юрак блан ўшанга атарди, Абай шу қиш «Алиф деб ой юзингга ибрат этдим»¹ деган бир ше'р тўпламини ёзди. «Оқ юзинг оппоқ экан, отган тонгдек» деган ше'рини тамомлади. Ба'зан ше'рларини дўм-бирага солиб, Такежон ва Ғабитхонларга қўйлаб берадиган ҳам бўлди.

Абай онда-сонда уйдан чиқса, оғзи қора сариқ тозини эргаштириб, қуён қувар эди.

Бир кун Чинғизга Қорашўқига бориб, Кункенинг овулида ётиб акаси Қудойберди блан бирга бўлди. Қудойберди ёш уйланган бўлиб, шу йил қиш унинг учинчи ўғли туғилди.

Қунанбой томонидан келадиган хабар аввало шу Кункенинг овулига келар эди. Илгарилар Оғасултоннинг кенгашлари ҳам мана шу катта хотинининг овулида бўлар эди.

Чинғизнинг бағрида ва бир тоғ оша водида Ирғизбойлар ҳам, бошқа беҳисоб эл ҳам кўп бўлиб, турли хабарлар ўша ерга келиб туришининг сабаби ҳам шу эди.

Уй ичидагилар отасидан дарак суруштираберганларида, Абай атайин шу ерга бориб, ҳархил гапларни топиб келар эди. Лекин хабар олгали келиш блан бирга, Кункенинг турли-туман ўринсиз гапларини ҳам эшитиб кетарди.

Қунанбой кетганидан буён Кунке Улжонни ёмон отлик қилиб Абайнинг олдида ҳам турли-туман гапларни айта берарди. Гапининг хулосаси: «Мирзанинг ҳоли нима? Қай аҳволда юрибди? Бу Улжоннинг эсига ҳам кириб чиқмайди. Агар уни ўйлаганида эрининг ёр-биродарларини

¹ Мазмуни: «Биринчи ҳарфимни ой юзингдан гула кўтариб ёздим»

қариндош-уруғини йиғиб, катта уйни Мирза боридагидек хонбозор қилиб ўтирган бўлар эди. Кўчадиган бўлса элдан айрилиб кўчади, хоҳласа Жидебойда ёлғиз қолади. Қолган элнинг бошини қўшиб, хайри-худои қилиб, эрининг тилагини тилаб ўтириш ўрнига ўз тинчини кўзлайди. Йўқлаб келадиганларни кутиш ҳам, бутун чиқим ҳам бизнинг устимизга, тўхматнинг ҳаммаси бизнинг бўйнимизда!» деб ёзғираберар эди.

Улжоннинг казо-казоларни ўз овулига йиғабермаслиги ҳам рост. Чинғизда беҳисоб эллар ўртасида бўлгани учун Кункенинг дастурхон ёзиб, меҳмон кутишининг кўплиги ҳам рост. Кунке айниқса Улжонга қараганда кўпроқ мол сўйиб, ортиқчароқ чиқимдор бўлаётганига чидамас эди. Бу ҳам кундошлик ғаразининг бир чигал тугуни-да...

Кунке вочор мол сўяди, чиқим устига чиқим бўлади. Бу чиқим ортган сайин оғриниб, ниҳоят, Улжонни овсинажинга, йироқ-яқин, таниш-билишларга, қариндош-уруғларга, ҳатто бола-чақага ҳам ёмонлайдиган бўлди.

Абай бу онаси блан сан-манга боришмас, унинг ҳалигиндай гапларини ҳам лоқайдлик блан эшитиб, ўша ондаёқ, унутишга тиришарди, чунки онаси Кункедан келётган бу хилдаги гаплар акаси Қудойбердидан келмас эди. У ҳаминша Абай келганда суюниб қарши олар, жигар-жонлик қиларди.

Абай Кункенинг гапларини ўз онасига етказмас эди. Лекин Қорашўқига ҳар бориб келганидан кейин, уйни холи топиб, онасига айтар, унинг блан маслаҳатлашарди. Онаси, Кункенинг сўзларини эшитиб туриб-туриб:

— Бу гапларга парво қилма! Ҳарким ўз билганича тириклик қилади, бу кундошлик орқасида чиқаётган шум феълнинг изғирини! Кунке блан Ойғиздан шу сингарни қўланса сўзлар чиқмай юрган эдимиз? Онангга айтмай қўяқол, ўзим тийиб қўярман!— дерди.

Айтганидек Зере бир кун Изиқуттини чақириб, Кункега бориб айт, ҳалигиндай гапларни гапирмасин, ундан кўра эрининг ёр-биродарлари, қавм-қариндошларининг гамини есин,— деб, атайин Кункенинг олдига юборди.

Қунанбойнинг овуллари блан ёр-биродарларининг Қунанбойни кутиши узоққа чўзилди. Жигитек томондагилар олган ўнбеш қистовга Бойдали, Бойсоллар талашиб, бир-бирини бўлиб, аллақачон жойлашиб ҳам олишди. Кўрарда кўзи, отарда ўқи йўқ. Бутун куз ўтди-ю, Қунанбойдан

дарак бўлмади. Қиш ҳам ярмидан ошиб борарди. Ҳамон Қунанбойнинг келишидан дарак йўқ. У ҳар ой ёнидаги йигитларни галма-гал юбориб, мол олдириб кетар, хўжалик тўғрисидаги буйруқларини ҳам ўшалардан айтиб юборар, эсон-омонлигини билдирарди, холос.

Ўз иши тўғрисида берган аниқ хабари шу бўлди: бориши блан Оғасултонликдан тушипти. Энди бунинг оқибати осонлик блан битадими? Текшираётир. Область юбормаётир.

Ҳақиқатда ҳам Қарқаралига янги Оғасултон тайин қилинди. Энди Оғасултон қилиб аввал бир Оғасултон бўлиб, кейин ўрнидан тушиб қолган Бўкей тўранинг авлоди Қусбек тайин қилинди. У, қайта ўрнига ўтирганидан кейин, Қунанбойга рўй-хуш бермади, негаким, Қунанбойда ўтган сайловдан қолган кеки бор эди. Бунинг устига у, Боймурин орқали Бўжей тарафини қўллаб келаётган одамлардан эди.

Оғасултон алмашгани блан майор алмашмади. У ҳам Қунанбойга ола қарайдиган бўлиб қолди. Мана шу иккаласи куздан буён Қунанбойнинг ишини чўзиб, унинг устидан тушаётган чақиқ қоғозларни зимдан Омскга, корпусга жўнатмоқда, Қунанбойга билдирмасдан, терговни секин ўшаёққа ошириб юборишмоқчи эди. Агар иш корпусга оширилса Қунанбойнинг ҳайдалиб кетиши аниқ эди.

Кайфият шундайлигини бир ойда аниқ билиб олган Қунанбой, энди Қарқаралидаги ягона жонкуяри бўлган Олшинбойдек одамларни ишга солди.

Ўртага Олшинбой тушгандан кейин Қусбек, ишни енгиллаштирадиган бўлиб, аввалги шахтидан тушабошлади. Лекин қоғозлар корпусга юборилиб қўйилган. Бунинг устига Омскдан келган чиновник блан жиғилдони тўлмайдиган майор ҳам бор эди. Буларнинг корини қилишни Қунанбой Олшинбойнинг ўзига топширди. Бу пора катта-катта пул, беҳисоб мол чиқариш деган гап. Қиш келиб, мол арзонлашди. Бунинг устига элдан семиз мол олдиришга йўл ҳам йироқлик қилди. Қунанбой ҳам, Олшинбой ҳам пулдан сиқилиб қолишди. Худди шу пайтда, қишнинг ярмида бирқанча киракашларга той-той маталар ортдириб, Семейлик¹ катта савдогар Тинибой Қарқаралига келиб қолди. У бутун Қарқарали халқи сўйган сўқимнинг терисини ёлғиз ўзи йиғиб олмоқчи бўлиб келган эди.

¹ Семей — Семипалатинск.

Тинибой Қунанбой блан Олшинбойни эл ичида савдосотиқ олиб боришда ўзига зарур бўлган мустақкам суянчиқ деб билар эди. Бу савдогар халққа насияга мол бериб, қўйини тўпроқ, тўпроғини ҳўкиз, қўзисини қўй қилиб олиш учун ўша элнинг йўғонларига суяниши керак эди. Унинг халқдан оладиган молини хоҳ қўрқитиб, хоҳ тортиб ундириб берадиганлар шулар. Тинибойнинг Қунанбойга яқинлашишидан мақсади шу бўлиб, бундан ташқари ўтган йил Семейга келганида қуда бўлсак, яқинлашсак, деб Қунанбойнинг қизига бир оғиз солиб кўрган эди.

У вақтда Қунанбой шаҳарлик савдогарга қиз беришни ўзига ор билган эди. Юртнинг «отоғлик ерга бермади, моли учун берди» деган гапидан қочиб, очиқ жавоб бермай, дудмал қилиб кетган эди.

Ҳозир пулдан қисилиб турган Қунанбойнинг қизига Тинибой яна оғиз солди. Уртада Олшинбой туриб, икковини қуда қилиб, Қунанбойнинг Кункедан туғилган олти яшар қизини Тинибойнинг ўғлига фотиҳа қилиб қўйилди.

Шундан кейин, Тинибойнинг ҳам ёни очилди-да, майорнинг ҳам кўпиги пасаяборди.

Қунанбой «Омскдан келган Чернов деган чиновникни йўлга солиб бўлармикан, пул олмаса нима қиламиз?» деб кўнгли ғаш тортиб юрарди.

Олшинбой блан Қасқа тилмоч иккови ўша чиновникни алоҳида кутиб, икки кун меҳмон қилишди-да яхши хабар олиб келишди. Олшинбой кулиб:

— Куздан буён шуни кўрсам, қонлик қопқонни кўргандай бўлиб юрардим. Тилагингни бергур, асти иштаҳа шуники эканку, ўзи ҳам кўзини юмиб, ютаберадиган хилдан экан, толиқадиган ҳам, танлайдиган ҳам эмас. Лаққасини бер деб, ноз ҳам қилмайди, қили-қилчиқни қўшиб ютқизсанг ҳам йўқ дейдиган эмас! — деди.

Шундай қилиб, Қунанбойнинг иши пора блан учиқланиб, яхшилаб эми-дими қилиб қўйилди. Энди иш фақат унинг устидан тушаётган қоғозларни тўхтатишда қолган эди. Худди шу вақтда, лоп этиб Омскдан буйруқ келиб қолди. Корпус майорга илгари олинган материалларга асосан Қунанбойни ҳам, унинг барча «ишини» ҳам Омскга олиб кел деб, буйруқ юборган эди.

Энди Қарқаралидаги пора еб қўйган улуғларнинг ҳаммаси исканжага тушиб қолди. Қунанбойни Омскга юбормай илож йўқ. Бу орада Қунанбой яна тезлик блан ўз овулига киши юборди. Қунанбой Омскга жўнар эмиш

деган хабарни эшитганда халқ, Қунанбой ҳайдалиб кетипти, кесилиб кетипти, деб тушунди. Жигитек, Бўкеншелар «Қунанбой кесилиб кетипти, ит қўшиб юриладиган ерга юборилипти» деб бир гап қилса, «йўқ, Қоф тоғига юборилар эмиш» деб бир гап чиқарар эди.

Қунанбой ўз овулларига айниқса онасига салом айтиб «қўрқмасин, бир сафар бориб келишга тўғри келиб қолди, охири хайрлик бўлар» — деб юборди. Шундоқ бўлса ҳам Зеренинг пинҳоний чекаётган қайғуси ортди. Тоат-ибодатдан, намоздан бош кўтармайдиган бўлиб қолди. Ба'зи-ба'зида намоз ичида «ёлғиз... ёлғизгина эди шўрлик» деб юборар эди.

Омскдан буйруқ келгандан кейин, Олшинбой, майор, Чернов ва Тинибой — тўрт киши ўтириб маслаҳатлашиб, қандай бўлмасин, аввало Қунанбойни Омскга жўнатиш керак деган қарорга келишди.

Майор Омскга «юбордик» деб «Жиғалик почта»¹ жўнатиб, ўзи ҳам, қоғозларни олиб, кетма-кет жўнайдиган бўлди. Йўлда бир илож қилмоқчи бўлишди. Агар йўлда иложини қилишаолмаса, Омскнинг ўзида тўғрилайдиган бўлишди. Ҳарқалай бориб уни қутқариб келишни майор ўз гарданига олди.

Шундай қилиб, Қунанбой Омскга жўнатилиди. У қўйни-қўнжига пул тиқиб, озиқ-овқатини ғамлаб, булутга сапчидиган отлардан запас қилиб олди-да, иссиқ чанага тушиб, уч йигити блан жўнаб кетди.

Лекин, ҳарқандай бўлганда ҳам, Омскга қараб юз тутгандан буён Қунанбойнинг кўнглига катта ғулғула тушиб қолди. Айниқса майорнинг дини бўлак, сири бўлак, уни билиб бўладими деб, порани кўп олган ва кўп вадалар қилган бўлса ҳам ўшанинг ўзига ишонгуси келмас эди. Жўнаб кетаётган вақтида Олшинбой блан Тинибойга: «Ўшандан, ўша томондан бахабар бўлинглар. Ҳаммасини гаплашиб, очиқ гаплашиб, менинг орқамдан тезлик блан бировни юбориб, хабар қилинглар!» деди.

Олшинбойнинг кўккўз деган кўп абжир йигити уч кун деганда Қунанбойнинг орқасидан бир от етаклаб етиб борди. Ҳаво очиқ, чарақлаб кун чиқиб турган бўлса ҳам совуқ эди. Икки саман отнинг қалин ёли, узун кокилларини, узун думларигача қиров бойлаган, қаттиқ чопиб кел-

¹ Почтанинг тўхтовсиз боришига ишора қилиб почта аравасининг дуғасига ёки кучернинг қалпоғига жиға тақиларди.

ганидан вужудидан буғ чиқиб турарди. Қунанбойни чанадан кўккўз тушириб, қўлтиқлаб четроққа олиб чиқди-да, шивирлаб бор гапни шипшитди. Бироздан сўнг йигит унга оқ йўл тилаб қолди. Қунанбойнинг югурик тройкаси жўнаб кетди.

Қунанбой бу гапни фақат Мирзахонга айтди:

— Олшинбой, майорни Керекуда¹ кутинглар! Кутиб олиб, у ёғига бирга кетинглар депти,— деди.

— Иш қилиб ўзи айниб қолмасмикан?— деди Мирзахон.

— Айнимас! Нега айнийди?— деб бироз жим қолди-да,— лекин ҳали ўзимиз қиладиган катта бир иш ҳам бор, бир ботирлик кўрсатишимиз керак. Вақтида айтарман, белингни маҳкам боғлаб турасан!— деди.

Майорнинг нияти дуруст бўлса нега Қунанбойни Омскга олиб кетаётганига Мирзахон асло тушунолмас эди.

Унга Қунанбой:

— Шундай қилиши керак! Қорпусга буйруқни бажарганини, мени юборганини, ўзи ҳам чиққанини, уларнинг сўзини иккита қилмаганини кўрсатиши керак. Оқланиб қайтадиган бўлсак Омск деган икки қадам йўл эмасми? У томондан хавотир қилма!— деди.

Қунанбой Керекуда уч-тўрт кун ҳаяллаган эди, чиндан ҳам «пишган бош» майор қувиб етди. У келган куня кечқурун Қунанбойни ўзи тушган ҳовлига чақиртирди. Қунанбой Мирзахонни олиб борди. Майор ўзининг Керекудаги яқин ошнаси қозоқлар блан борди-келди қилиб юрадиган Сергей деган савдогарнинг уйига тушган эди.

Майор Қунанбой блан Мирзахонни ўша савдогарнинг яса туғлик холи уйда ёлғиз ўзи қарши олди. У Қарқаралида тилмоч тутса ҳам, қозоқчани анча билар эди.

— Хўш, Оскенбаич Мирза, энди ўзингни қоралайдиган қоғозларни кўрмакчисан-ку, шундай эмасми?— деди.

— Қани энди, кўрсат! Лекин битта-яримтасини қолдирмасдан, ҳаммасини кўрсатасан-да!..

— О-о, кўрсатаман! Мен сени алдамайман! Олшинбойга ва'да берганман — кўрсатаман! — деб, майор эшикнинг илгагини солиб келди-да, сафар сумкасини олиб, тахлаб боғлаб ташланган даста-даста қоғозларни чиқарди.

¹ К е р е к у — Павлодар.

Майор қоғозларни чиқараётган пайтда, Қунанбой совқотаётгандек қўлини бир-бирига ишқаб:

— Майор, уйингиз хийла совуқ дейман, одам совқотаётир! Ут ёқтирсангиз қандай бўлади!— деди.

Майор бир нафас ўйланиб, қараб турди-да, хизматкорини чақириб, ўт қўйишга буюрди.

Хизматкор бир қучоқ ўтин келтириб печкага қалаб, гуруллатиб ёқиб юборди. Шу топда майор икки шиша коньяк олиб, закускаларини ҳам қўйди-да, Қунанбойга таклиф қилиб, ўзи ҳам ича бошлади.

Қунанбой Мирзахонга ичириб, майорга ҳам «ич, ич!» деганича, гапни чўзаберди. Бироздан сўнг, ҳалиги печкага қаланган ўтин ёниб, қипқизил чўғга айланди. Майор коньякни кўпроқ кўтариб қўйиб анча кайфи ошиб қолган эди.

Қунанбой стол устидаги қоғозларни туртиб:

— Майор, иккаламиз бирга кўпгина ишлашдик, туз тотишдик, энди мени қоралайдиган қоғозларинг бўлса, ҳаммасини чиқар! Ҳаммасини кўрсат! Дўстлигимиз шу бўлсин!— деди.

— Ҳаммаси шу, Оскенбаич, худо бор-ку... Ҳаммаси шу! Бошқа қоғоз йўқ! — деди майор.

Қунанбой ирғиб туриб, майорнинг икки қўлини орқасига қайириб, маҳкам қучоқлаб олди-да, шошганича Мирзахонга: боши блан печни кўрсатиб:

— Тур, Мирзахон! Еқ қоғозларни, куйдир ҳаммасини!— деди.

Майор маст бўлиб қолиб ўз вазифасини унутганиданми, ё Қунанбой бир ёмонлик қилмоқчи деб чўчиганиданми, ҳарнечук олишмоқчи бўлиб юлқинган бўлди. Лекин ёшлигида зўр қиличбоз ўтган Қунанбой бўш келмади — майорни қимирлагани қўймади.

Мирзахон ирғиб туриб бор қоғозларни қучоқлаб олиб борди-да, ўтга ташлади. Майор қутилаолмаслигига кўзи етиб:

— Э, Оскенбаич, қўйсангизчи! Законни қандоқ қиласиз, Оскенбаич, қўйсангизчи!— деб ёлворган бўлди. Бу мастликми ё ўзини гўлликка солишими — билиш қийин эди.— Шундай экан-да? Қўйинг, куйдирмайлик, ҳаммасини бирдан йўқ қилмайлик! Мен қандай қиламан?

Лекин бу гапларни у чин кўнглидан эмас, Қунанбойга қўл келадиган бу чорани ҳали ҳам бўлса қимматга сотиш учун айтаётган эди.

Қоғозларнинг ҳаммаси лопиллаб ёниб, бироздан кейин, қоп-қора кул бўлиб тушди. Мирзахон блан Қунанбой печнинг оғзини ёпди-да, индамасдан бир-бирларига қараб, кулиб қўйишди. Майор ўтирган ерида, ухлаб қолган кишидай, кўзини юмиб, чалқасидан кетиб ётарди.

Қунанбойлар у блан хайрлашиб чиқиб кетишди. Меҳмонлар кетиши блан майор ирғиб ўрнидан турди. Унинг кўриниши ҳам, ҳаракатлари ҳам сергак эди. Бошини бир сиккитиб, яна бироз копьякни ютиб, ишга киришди.

Унинг эндиги шериги шу уйнинг эгаси Сергей эди. Улар эрталаб тузиб қўйилган режалари бўйича, ҳовлига чиқиб, Сергейнинг кичикроқ бостирмасига ўт қўйиб юборишди. Бостирманинг тагида майор тушиб келган катта чана, эгар-жабдуқ, ўша чанага ташлаб қўйилган эски намат, эски яшиқлар ва бирқанча эски-туски қоғозлар ёнди. Бу ишларга Сергейнинг пишиқ саркори Мишка ҳам ёрдамлашди.

Шу таҳлитда ўз ҳовлисига ўт тушириш блан Сергей майорнинг еган порасини ва ғайри қонуний ишларини ёпиб қўйди. Албатта «ол товоғим — бер товоғим» бўлади-да. Утган йил Қарқаралида Сергей хазинанинг пулини еб қўйганда майор ҳам, шу сингари, ўт тушди деб, ўзи акт ёзиб, ўзи қўл қўйиб Сергейни қутқариб қолган эди.

Эртасига Сергей, ўз шаҳарининг жиғилдон масаласида машҳур бўлган округ бошлиғининг олдига бориб, ўзларига маълум йўллар блан гувоҳлар кўрсатиб, «қоғозлар куйди» қилиб, акт туздирди.

Шундай қилиб, орадан беш кун ўтгач, Қунанбой бир бошқа, майор бир бошқа бўлиб, Омскга, корпусга кириб боришди.

Корпус маҳкамаси Қунанбойни ўн кунча қисқа-қисқа тергади-да, ниҳоят, гуноҳсиз топиб, бўшатиб юборди. Майор ўз ишларини битириб, тинчгина округга қайтиб кетди.

Мана шундай йўллар блан оқланиб келган Қунанбой қайтиб Қарқаралига келиши блан «суюнчи» деб, Тўбуқтига чопар учиб кетди. Қунанбойнинг ўзи овулга кетишга шошилмай, Қарқаралида яна бироз туриб қолди.

Мирзахон Омск сафарини Олшинбойнинг овулидагиларга, сирни четга чиқармайдиган кўнгли яқин бошқа кишиларга ажойиб эртак қилиб айтиб берди. Унинг ҳикоясига қараганда, майор тиш-тирноғи блан Қунанбойга

қарши бўлиб, қоғозларни дастлаб чиқариб, унга кўрсатганда ҳам: «Мана, сени шулар блан йўқ қиламан, мана шулар блан бошингни ейман, бундан қандоқ қутилардинг» деб дўқ қилиб, мақтаниш учун кўрсатган эмиш. Мирзахон майорни Қунанбойга қарши қилиб кўрсатиш блан бирга уни анқов, аҳмоқ, қилиб тасвирлади. Бунга ишонмаган одам қолмади. Ҳамма «худди шундай» деб, бири олиб, бири қўйиб сўзларкан, гарчи Қунанбойнинг «юрак ютгандек ботирлиги, усталлиги» айтилмаган бўлса ҳам, ўз-ўзидан довриқ бўлиб кетди.

Мирзахоннинг бу эртаги ёнига қўшилиб, чатилиб биринчи чопар бланоқ Қунанбойнинг овулларига етиб борди.

Майор блан ҳам, Қарқаралининг бор улуғлари блан ҳам қайта топишиб олган Қунанбой, кўкламгача элга қайтмай, Қарқаралида ётиб, яна мансабдорликнинг кети-га тушди, лекин эндиги талаби Оғасултонлик эмас эди.

Қор кетиб, ердан майса бош кўтариб чиққан пайтда Қунанбой Қарқаралидан чиқиб, Тўбуқтига йўл олди. Бу келишида Тўбуқтининг старшини Мойбосарни ўрнидан олдириб, унинг ўрнига ўзи тайин бўлиб келаётган эди.

Бу хабар ҳам Қунанбой округдан чиқмасданоқ Тўбуқтига, овулларга етиб келган эди.

4

Шу кўклам Абайнинг кўнгли ҳаётнинг бор ғалваларидан, одамларнинг қайғу ва шодликларидан бегона, у қандайдир ўзгача бир пинҳоний дард чанғалида бўлиб қолди. Бу дардга бутун юраги, барча ҳислари блан мубтало. Дўмбира ҳам, ёзган шеърлари ҳам шу дардни кўйларди. Кўйлардигица эмас, ёш юракни арзиқтириб, тўлқинлатаётган сирни изҳор этарди. Лекин изҳор қилинмаган дард кўп. Бу дардлар ҳали аллақайларда, ичкарида ётипти. Агар унинг кўксини титкилаб кўрадиган, тинглайдиган, илтифот этадиган бир одам бўлса ҳеч туганмас, тил блан онглатиб бўлмас, аламлик дарднинг ажиб кўйларини эшитарди. У кўнглида борини онглатаолмай энтиккан чоқларида, бошини қаерга уришини билмай, қийналиб:

— Ёрабби, энди қандоқ қиламан? Тил ожиз, сўз топилмайди! — дерди.

Уша айтилган, ёзилган шеърлар шу кунгача Абайнинг ўзида, ўз юрагида, аталган кимсасига биттаси ҳам, би-

рортаси ҳам етган эмас. Етишига умид борми? Умид ҳам йўқ! Фақатгина алам чекиб тўлғанади, фақатгина ширин хаёллар ичида қулоғига гоҳ яқинлаб, гоҳ йироқлаб кетаётган ўша чўлпининг шилдираши аниқ эшитилаётгандай бўлади холос. Отиб келаётган тонгнинг қизил шафағидек, жонсизгина шу'ласидек бўлиб, кўз олдидан ўша симо кетмайди. На хаёлидан нари кетади, на бир нафас холи қўяди.

Кун исиб, қор эрий бошлади. Меҳрибон онадек, чарақлаган очиқ кунлар келди. Абай тоқат қилмаолмай, отга миниб, боши оққан томонга қараб елдириб кетадиган бўлди. Топган баҳонаси — овчи сариқ този. Абай овулдан чиққанидан кейин отининг бошини қўйиб юборар эди.

У, ба'зан, сариқ тозини унутиб қўяр, онда-сонда эсига тушиб қолганидагина қичқириб чақирарди. Гойда този қалин буталар орасидан қуён қочириб, текис ерга чиқариб қувлаб бораётганда ҳам, Абай лоқайдлик блан серрайиб тураберарди. Ба'зан този унинг кўз олдида қуённи пипалаб қочирмасдан турган бўлса ҳам, қарамасдан ўтиб кетиб қоларди.

Одатда този ов тутганда эгаси отдан тушасолиб, едирмай, айриб оларди. Абай ундай қилмагани учун сариқ този ҳайрон бўлиб туриб-туриб, унинг узоқлашиб кетаётганини кўриб, ҳура бошлар, лекин бу ҳам қор қилмас эди. Този бу аҳволга тушунаолмай, ўз меҳнатининг шунчалик қадрсиз бўлганига койигандай безовта бўлиб, гоҳ эгасига, гоҳ қуёнга қараб югурарди. Шунда ҳам Абай парво қилмаса ит орқада қолиб, тутган қуённинг титигини чиқариб еб, ўлгунча тўйиб оларди. Абай бўлса, фақат този оғзи-бурнини қопқора қон қилиб, орқасидан қувиб етганидагина итнинг қуён тутганини пайқарди.

Абай ўшанда ҳам юрак созининг кўйини узмас, чўзиб айтиладиган бир гўзал кўйни жони-дили блан қўйлаётгандай, хаёлини бузмас эди. Қаршисидан ўтган йилдан қолган қуруқ ўтларни тебратиб майин шабада эсганда Абай бошидаги тумоғини олиб, хийла вақтгача юзини тутиб турди. Чинғиздан, Туйеўркешдан, Қоровулдан эсан ел ҳам унга қандайдир яқинлик шарпасини келтираётгандай бўлар, мулойим шабададек ором бағишлардими? Ҳақиқатда ҳам шундай бўларди.

Бир кун Абай ёлғиз ўзи борлик блан йўқлик, туш блан хаёл орасидек қандайдир бир кучли ҳис қучоғида турган

эди. Тўсатдан ёнига бир салт отлик елиб келди. Бу дашт-биёбонда пайдо бўлиб қолган йўловчи уни чўчитиб, уйғотиб юборгандай бўлди. Бу ёшгина бир йўловчи эди.

Қўриқ четидаги бир тепаликнинг этагига чиқиб турган Абай бу ёш йўловчига совуққина назар ташлади. Лекин у йигит, қадрдонлардек, кулимсираб, яқинлашиб келаберди. Яқинлаб келганда Абайнинг отини айтиб сўрашди. Абай уни энди таниди, таниши блан икки юзи ловиллаб, қипқизариб суюниб кетди.

Бу йигит Абай ўтган йил Туғжоннинг овулидан келатган чоғида йўлда танишган Эрбўл экан. Абай ўзининг тўсатдан ўзгариб кетганига ҳижолат бўлди. Эрбўл бунини пайқамади-да:

— Ов қилиб юрибсанми? Итинг қани?— деди.

— Ит шу ерда... Ҳозир шу чийнинг ичидан юрган эди... — деди Абай, ити эндигина эсига тушиб орқасига қараркан.

Сариқ този шу пайтда чийнинг ичидан чиқиб, югуриб келатган эди. Эрбўл тозининг турқини кўриб, кулиб юборди.

— Дурустсан-ку, яхши овчи экансан! Овага шундай тўқ ит блан чиқадими киши.

— Йўғе, тўқ эмас эди!

— Нима бало, бу нимаси? Биқинини қара! Бунинг ўзи нима еган? Ҳозиргина ебди,— деб Эрбўл итнинг уёқ-буёғига қараб, тумшугидаги қовни кўрди-да:— итнинг ов олганини ҳам пайқамабсан-да, қуён ебди-ку!— деди.

Бироздан кейин Абай този ҳақидаги сўзни тўхтатиб, гапни бошқа ёққа айлантирди. Эрбўлдан айрилгуси келмай, гапни чўзиб, анча вақт бирга юрди-да, кейин уни овулга таклиф қилди.

Эрбўлнинг қўли бўш, овул-овулга бориб айланиб юрган экан. Абайнинг сўзини иккита қилғиси келмай бирга кетди.

Шу учрашганларидан бошлаб Абай Эрбўлни беш кунгача юбормади, уни яхшилаб кутди, турлик-туман ўйинлар ўйнашди, ҳикоялар айтишди. Кеч бўлди дегунча, ўлан айтишиб, хийла вақтгача ўтиришарди. Уша кунларда Абай унга ўз ўланларидан ҳам айтиб берди. Шундай қилиб Эрбўл унинг энг яқин сирдоши бўлиб қолди. Абай умрида биринчи марта юрак сирларини шу йигитга айтди, бу ўланларни «Туғжонга айт» деди.

Шундан кейин Эрбўл Абайнинг ўланларини ёдлаб

олиб, ёш йигитнинг чин кўнглидан айтган саломини Туғжонга етказмоқчи бўлиб, жўнаб кетди.

Орадан ойдек чўзилган уч кун ўтгач Эрбўл Жидебойга қайтиб келди-да, Абайни олиб Чинғизга, Туйеўркешга қараб йўл олди.

Абайнинг бутун тилаги фақат бир мартагина Туғжон блан холи ерда учрашиб сўзлашиш эди. Эрбўл унинг шу орузсини Туғжоннинг янгасига Асилбекнинг хотинига айтди, салом блан юборган ўланларини айтиб берди. Туғжоннинг бу янгаси Туғжон блан ғоят сирдош эди. Гарчи шу кунгача қайин синглиси блан бегона йигит ўртасида турмаган бўлса ҳам, лекин шу гал бу иш унга ҳам ўзгача кўринган эди. Эрбўл ҳам сўзамол, айтганини қилдирадиган ўтлик-шўхлик, бама'ни йигитлардан эди.

Ҳарқалай ўша янга блан Эрбўл икки киши бўлиб, Туғжонга Абайнинг барча ўланларини эшитдириб, ниҳоят Абай блан бир марта учрашишга кўндиришди.

Сабр-тоқатидан айрилган Абай Туйеўркешга қандай етганини билмай қолди. Қош қорайиб қоронғи тушабошлаган пайтда икки йигит тоғ орасидаги овулга Эрбўлнинг овулига етиб боришди.

Кичкинагина ғарибона кўрғонда Эрбўлнинг уйдан бошқа уй йўқ эди. Бу қистов Қоровул сувининг бу томонида. Суюндикнинг кўрғони сувнинг у томонида бир чақирим ерда эди.

Бу овулнинг катта-катта, баҳайбат итлари ҳуриб турар, мўриларидан қопқора тутун бўриқсиб чиқар, овул бадавлат овул эди. Лекин унинг одамлари Абайга душман. У ерга боришлик учун Қунанбойнинг боласига йўл йўқ.

Айниқса унинг қандай мақсад блан келганини билса қўлидан келган ёмонлигини аямайди. Осилбек, Адилбеклар бу атрофнинг ҳамиятлик мағрур йигитларидан. Улар душман ўғлининг бундай мақсад блан келганини билиб қолгундай бўлса, омон қўймайди.

Кайфият шундайлигини яхши билган икки йигит қоронғи тушгунча, сувнинг бу юзида ўтиришди.

Қоронғи тушгач, Эрбўл блан Абай отларини ташлаб, у томонга пиёда ўтишди. Овул уйқуда, итлар ҳам тинчиган, жимжит эли.

Эрбўл бир амаллаб секингина, ғичирлатмасдан молқўранинг эшигини очди-да Абайни туя қўраға киргизиб ўзи қоронғида туртина-туртина чиқиб кетди.

Абай ўша зулматда қимирламай, дамини чиқармай тураркан, фавқул'одда бир шиддат блан ураётган юрагининг гупиллашини эшитиб турарди. Эрбўл тезгина қайтиб келди-да, унинг қўлидан ушлаб:

— Худо берди! Осилбек бугун уйда йўқ экан! Ҳозир ўшанинг ўтовига кирамиз!— деди секингина.

Абай астагина салом бериб, жиҳозлар блан тўла уйга кирганда, оппоқ дўндиққина янга каравот ёнида турар, Туғжон ерда кўрпачада ўтирарди. Остонадан тўргача яхши гиламлар солинган, ўтовни айлангириб гул кўрпалар, ипак гиламлар тутиб ташланган. Бир томонга суриб қўйилган оппоқ шойи чимилдиқнинг ичидан қимматбаҳо суяклар қадаб ишланган баланд каравотнинг ярми кўриниб турарди.

Абай сўрашиб бўлгандап кейин мулозиматлик янга келиб, унинг тумоғини олиб, белбағини ешди.

Туғжон шу қаттиқ хижолатдан титраган товуши блан сўрашаркан, қипқизариб, бўртиниб кетди. Бир нафасдан кейин оппоқ оқариб, ранги ўчиб кетди. Эрбўл ёшлар бемалол ўтирсин дегандай қилиб:

— Энди мен у томонга ўтиб, отларни тайёрлаб тураман!— деди.

Абай жимгина бош эгди.

Туғжоннинг янгаси ҳам чой тараддудини қилмоқчи бўлиб, эшикка чиқиб кетди, ўша кетганича қайтиб келмади.

Абай блан Туғжон ёлғиз қолди. Энди Абай нима дейишга ҳайрон, қандоқ қилиб сўз бошлашини билмай, сўнг даража ўнғайсизланди. Лекин зиҳн солиб кўрса, Туғжон жуда уятчан, жуда тортинчоқ, гўдакларга ўхшайди; бу аҳволда иккови ҳам шундай бахтли кечани беҳула ўтказадиган.

Абай энгашиб, Туғжонга биров қараб турди-да:

— Туғжон, менинг саломларимни эшитдингми? Ҳаммаси фақат Сизга аталган, ҳамма сўзлари ҳам, қаттиқ изтироб чекиш орқасида туғилган сўзлар,— деди.

Туғжон астагина жилмайди-да:

— Эшитдим Абай! Жуда яхши ўланлар ёзар экансиз!— деди.

— Мен оқин эмасман! Фақат ўтган йил сизни бир кўрдиму, шу дард, шу кўйларга мубтало бўлдим... Шундан буён бир нафас ҳаёлимдан нари кетмайсиз.

— Ҳаёлимдан нари кетмайсиз дейсиз-ку, лекин ўшандан буён ҳеч келмадингиз-ку?

— Қандай келаман? Элниң аҳволини кўрмайсизми? Бир кўришниң ўзи ҳам орзу бўлди-ку!

— Тўғри! — деб Туғжон қизариниб ерга қаради-да: — мен сизни бир кўрдим, кўч блан кетаётганимизда, пайқадингизми, билмадим, — деди.

Абай шодлиги ичига сиғмай, хурсанд бўлиб:

— Туғжон, шунини айтиң! Мен ўшанда «бир нафас тўхта, бир нафас тўхта» деб юбораёзиб, зўрға ўзимни тўхтатиб қолган эдим. Кўрмади, кўрса ҳам эътибор қилмай кетаётир деб ўйлаган эдим. Туғжон сени унутиб бўладими? — деб Абай, Туғжоннинг оппоқ нозик қўлидан ушлади.

Туғжон қўлини тортиброқ четланди.

Шу кеча икки ёш бир-бирига шу қадар севикли, шу қадар дилбар эди. Икковиниң ҳам фақат шу учрашиш, суҳбатлашишдан ўзга тилаги йўқ эди. Гарчи кўришганлари шу бўлса ҳам, кўп нарсалар ҳақида сўзлашиб бир-бирларига нақадар интизор, нақадар меҳрибон эканликларини онглашди. Тонг отарга яқин қолгандагина Туғжоннинг янгаси келди. У чой ҳозирларкан, яна бир эшикка чиқиб кетганида, Абай Туғжонга яқинроқ келиб, юзидан ўпди. Туғжоннинг икки юзи ўтдай ёниб қипқизариб кетди, кучсизгина қаршилик қилиб, икки қўли блан Абайнинг юзини ушлаб орқага чекияттирди. Бу қаршилик эмас, уялиш эди. Абай интилиб, Туғжонни қаттиқ қучоқлаб олди-да, ўнг кўзидан узоқ бўса олди. Бу онда Туғжоннинг кучсизгина қаршилиги ҳам сезилмай кетди. У бағрига босиб ўпиб турган пайтда Туғжон астагина сиргилиб, икки юзини Абайнинг юзига босди.

— Мениң ҳаётим! — деди, Абай.

Шу топда эшикдан Туғжоннинг янгаси кириб келди-да:

— Ераббий, азизим Абай, сизга қийин бўлмаса гўрға эди! Муз кўчипти! Қоровул сувиниң музи кўчипти! Отингиз қаерда эди? — деди.

Бу ваҳмалик хабар шундай ҳолат устида Абайни чўчитаолмади. Лекин Туғжон шошиб қолиб:

— Сувдан қандай ўтасиз Абай, отингиз қаерда? Бу томонда қандоқ қоласиз? — деб, севикли дўстиниң бошига тушган бу қийинчилиқни ёш қиз шу қадар сергаклик блан қарши олди.

Абай эндигина ўзига келди. Ўйласа, ҳақиқатда ҳам оти нариги томонда. Ўзи ёлғиз. Қоровул суви тентак. Бу

томондаги овулда қолишнинг ҳеч ҳисоби йўқ. Энди хаял-ласа қўлга тушади. Бу ерда қўлга тушмаса, тонг отиши блан сув бўйида кўзга чалинади. Бу осон гап эмас, негаким бу атрофда, айниқса сувнинг бу томонида Абайни дўст деб қарайдиган, уни яқин кўрадиган биронта одам йўқ.

Абай шу томонларини ўйлаб, айниқса шундай хуш чирой блан қарши олган ёш аёлларни хавф остида қолдирмаслик учун тезгина кийиниб хайрлашди-да, чиқиб кетди.

Абай чиқиб кетаётган пайтда Туғжоннинг янгаси, бошига чопон ёпиниб, эшикни очиб олдин чиқиб кетди. Абай уйда қолган Туғжоннинг қўлини қаттиқ қисиб туриб:

— Қўрқма, Туғжон, бир илож қилиб ўтарман! Энди бундан буён хабарни Эрбўлдан кут? — деди.

Туғжон Абайнинг бағрига кириб, унинг бўйига олпоқ билагини солиб:

— Хайр, унутма! — деди.

Туғжоннинг меҳмондўст, хуш фел янгаси Абайни эргаштириб қоронғида эшиккача олиб бориб:

— Азизим, бирга ўтиришга, сўзлашишга тўғри келмади, лекин дўстларинг борлигини кўрдинг! Бизни унутма! Фақат сувдан эҳтиёт бўлиб ўт! Хайр! — деди.

Абай бу келинчакнинг икки қўлини қўшиб ушлаб:

— Янгажон, унутмайман! Бу яхшилигингизни ўлгунумча унутмайман! — деб хайрлашди-да, кичкина эшикни кўп эҳтиёт блан очиб шошмасдан, салмоқлик қадам ташлаб кетди.

Қўрадан йироқлашиб кетгунча, Абайнинг хаёли ҳозиргина ўзи блан хайрлашиб қолган гўзал ва азиз жонларда бўлди. Кўз олдида ўшаларнинг симоси, кўкраги порлоқ нурга, чексиз шодликка, ҳақиқий бир бахтга тўлган эди. Олдида гулдирос солиб оқаётган, ўзгача бир тошқиннинг шовуллаши эшитилиб турган бўлса ҳам, парво қилмади. Муз қўзғалиб, тентак сув тошиб кетибди. Гоҳ гумбурлаб тош кўчиб, гоҳ шапиллаб муз ёрилиб, шовиллаб оқаётир.

Абай сув бўйида бироз туриб, аҳволини мулоҳаза қилиб кўрди. Кечиб ўтишнинг ҳисоби йўқ. Қараса тонг бўзариб қолипти. Сувни бўйлаб, тўқай ичидан уёқ-буёққа бориб разм солиб кўрди. Ҳеч илож йўқ! Хаяллаган сайин кун оқара, атроф аниқ кўринаётир. Эл ўрнидан туриб чиқиши блан мана бу тошқинни кўргани келади. Айниқса

мол қўриқлаб кам ухлайдиган кексалар ҳаммадан олдин келишади. Суюндик овулининг атрофида Қунанбойнинг ўғлини пиёда юрган ҳолда кўришса, фақат бир қарорга келишлари мумкин.

Абай шунда ҳам қўрқмади. Юрагини қамраб олган шодлик бир нафас ҳам уни ташлаб, хавф остида қолганини сездирмади. Гарчи шу кунга қадар ёш бошига бундай мушукул иш тушиб кўрмаган бўлса ҳам, Абай ўз-ўзидан ажабланмади. Худди кўпни кўриб пишиб қолган катта кишилардек ўзини йўқотмас, шошмас эди.

У бир тўп сийраккина толнинг ичига яшириндида, толнинг панасида туриб, Эрбўлнинг қистови томонга кўз солди. Қараса, нариги томонда биров аланг-жалаңг қилиб шошганича келаётир.

— Эрбўл! Ҳой Эрбўл!— деб қичқирди Абай.

Келаётган Эрбўл экан. У Абайга қараб, енгини пастга қаттиқ силкитиб, «буқин!» — дегандай ишора қилди. Абай буқинмай тураберди.

Қоровул суви қаттиқ тошиб кетган бўлса ҳам энгсиз эди. Эрбўл, бу мушукул ҳолга Абайни худди ўзи дучор қилгандай, рангги ўчган ҳолда югурганича сувнинг бўйига келди. Абай чўчидими деб ҳам руҳи сиқилаётган эди. Лекин Абай унинг рўпарасига бориб, оғзининг таноби қочганича:

— Қани, қутқор энди! Мана бу Қоровул қўлга туширай деб турибди-ку! — деди.

Жар бошида турган Эрбўл бир сакраб сувнинг бўйига тушиб, Абайга қараб қичқириб:

— Сен шу толнинг орасида қимирламай туратур, ҳозир келаман, қўрқма!— деди-да, югурганича қайтиб кетди.

Эрбўл уйига бориб, бироздан кейин катта қизил ҳўкизга миниб келди. Абай унинг от блан келмаганига ҳайрон бўлди. Эрбўл келиб, ҳўкизни қамчилаганича сувга тушди. Ҳўкиз музлик сувга тушгуси келмай, кўп қийқлик қилди. Ҳўкиз сувга бир тушиб олгандан кейин, уёғига кетаберди. Сув у қадар чуқур эмас, лекин тез оқар сув, унинг устига яна муз оқаётир. Ҳўкиз музлик сувдан ўтишга дуруст экан, писанд қилмай сувни тўғри кесиб ўтди. Сувнинг у юзига яқинлашиб қолганда, Эрбўл ҳўкизнинг бошвоғини улоқтирди. Абай дарҳол бошвоғни олиб, тортабошлади. Эрбўл ҳўкизни қамчилаганича, сувнинг бўйига чиқди.

Абай Эрбўлни қучоқлаб:

— Ҳой, от қани? Нега от блан келмадинг? — деб юборди.

— Отларни олиб келмадим. Ана у овулдагилар ҳозир туришади. Муз кўчганни билишса ёпирилиб келишади.

Иккови қизил ҳўкизга мингашиб олиб, уни яна сувга солмоқчи бўлишган эди, ўжар ҳўкиз энди юрмай қўйди. Қаттиқ уриниш блан ярим соат ўтди. Диққати ошиб, чатнаб кетгудай бўлган Эрбўл қизил ҳўкизни сўка-сўка тинкаси қуриди-да, ниҳоят ҳўкизни ташлаб, тол орасидан бориб атрофга қаради. Кун чиқиш томон қизариб, олам ёришиб, ҳамаёқ қундузгидай кўринаётган эди. Бахтга қарши овулдагилар ҳали турмаган экан. Эрбўл атрофга кўз ташлаб олиб, югурганича кетди.

Абай бир нафас кутиб турган эди, ҳаш-паш дегунча Эрбўл қандайдир семиз кўк бияга миниб келди. Абай ҳайрон бўлиб:

— Ҳой, буни қаердан олдинг? — деди.

— Дамингни чиқарма, Суюндикнинг чўбони минадиган бия, ана у ерда ўтлаб юрган экан.

— Э, чўбон нима қилади?

— Нима қилгани блан нима ишинг бор?

— Қўйини нима қилади? Чўбони пиёда қолади-ку!

— Вой, хумпарей, чўбони эмас, пири пиёда қолмай-дими! Сени душман қўлида қолдириб кетайми? Нима деяпсан ўзинг? Кел, тезроқ, мин! — деб гапни қисқа қилди-да, Абайни оёғидан олиб, яйдоқ бияга миндирди. Абай дўстининг бу қадар жон фидо қилаётганига, унинг гапларига ўзида йўқ қувониб, миннатдор бўлганидан:

— Эрбўл тушқурей! Қандай ярлақогур эдинг! Асли дўст сен экансан-ку! Унутилмас иш қилдинг! — деди.

Унғача қизил ҳўкизга миниб олган Эрбўл, ҳўкизнинг бошвоғини Абайга узатаётиб:

— Қани энди, Абай, гапни қўй, юр! — деди.

Кўк бия музлик сув ичида пишқириб, гандираклаб, тойғана-тойғана кетаётган бўлса ҳам, йиқилмади. Қизил ҳўкиз ҳам уни қора тортиб бориб, омон чиқди.

Икки йигитча сувнинг бу юзига ўтиши блан ҳўкизни ҳам, бияни ҳам қўйиб юборишди-да, жарни ёқалаб хийла ергача биқиниб бориб, баландликка чиқишди, сўнг, Эрбўлнинг уйига қараб кетишди.

Уз қўрғонининг олдига етиб қолганда Эрбўл орқасига қараган экан, Суюндик овулининг ёнидаги тепанинг

бошига чиқиб, атрофга кўз солиб, биясини излаётган чўбонни кўриб қолди.

— Кўк бия букунги хизматини адо этди. Букунча қўйга бормайди, қўйни пиёда боқасан!— деб кулиб қўйди.

Абай уйга кирмади, отни эгарлатиб, Эрбўлдан ғоят миннатдор бўлиб, чин дўстларча хайрлашди-да, Қоровул сувини ёқалаб, отини елдирганича кетди.

5

Қунанбой Қарқаралидан келганида элнинг олди уйлардан ўтовларга кўчиб чиқишган эди. Ҳар қистовнинг олдидаги кўкламзорда оппоқ-оппоқ, сурранг ўтовлар кўринарди. Чол-кампирлари бўлган уйлар ўтовларга бутунлай кўчиб чиқишмай, ҳавоси кенг ўтовларга ёшларгина чиқишган эди. Янги туғилган қўзилар, бўталар, бузоқлар ҳали ҳам қўра деворининг тагига, офтоб тушиб турадиган ерларга тиқилишарди.

Ёзнинг ҳиди келиб қолган овул худди қўл блан безатиб қўйилгандай кўринар, қандайдир ёшлик нафасига, энди туғилаётган ҳаётга тўлган; ғоят гўзал турли-туман мурғақ қўзилар, улоқлар қуёш нури остида ўйноқлашиб тинмай ма'рашарди. Юнги ҳилпиллаган бўталар ҳам кўринарди. Йилқи ичида қулоқлари узун-узун, жингалак жунлик, ширингина тойчоқлар ҳам кўпайган эди. Ўзини тутиб олган бузоқлар ҳам думини гажак қилиб, тинмасдан, уёқдан-буёққа чопиб ўйнашарди. Мана шундай энди бўртиб, униб келаётган жонли олам ҳаёт тантанасини кўйлар эди.

Қунанбойнинг ҳар икки овули ҳам Жидебойда. Ҳар икки уйда ҳам қисир биялар соғилар, эртаю-кеч ялтироқ қора саночларда қимиз етилиб турар эди.

Фақат Қунанбойнинг ўз овулларигина эмас, Ирғизбой авлодидан бўлган Тўпай, Жуонтаёқларнинг ҳам кўп овуллари Қунанбойни зўр тантана блан қарши олди.

Бирнеча кун давомида суюнчи сўраб елиб-югуриб юрган қариндош-уруғлар энди гала-гала бўлиб, Қунанбойни кўргани келишар, эшиқдан салом бериб келиб, қучоқлаб кўришиб, меҳмон бўлиб кетишар, сўнг, Қунанбойни кўп одамлар блан бирга зиёфатга чақириб, эртаю-кеч меҳмон кутишдан бўшамас эдилар. Бу йил қиш дуруст келиб, яхши ўтди. Сургўштлар ҳам кўп. Қунанбойга атаб, бўрдоқига боқилган семиз қўйлар, қисир онани

эмиб семирган тойлар ҳам кўп эди. Дун'ёдор биродарларнинг кўпчилиги Қунанбойни чақирганда мана шундай нарсаларни сўйишарди. Уни кекса оналари, хотинлари, бола-чақаси, барча қариндош-уруғлари блан бирга чақиришарди.

Зере ўғлига атаб қўйган кўк қашқани сўйди. Қунанбойнинг ўзи ҳам кўк қашқа атаб қўйган экан. Уни Қункенинг овулида сўйдирди. Бу таҳлитда усти-устига қашқа сўйишдан мақсад эл йиғиб, қабила-қабиланинг яқинини-яқинга, ётини ётга айириб саралаб олиш эди. Жафо чекиб келганда, шодланиб қарши олганлар ким? Қувониб қарши олмаганлар ким? Мана шуни билиб олиш эди.

Мана шундай ма'ракаларда катта-кичик қабилаларнинг бошлиқлари, оқсоқол-қорасоқоллари аралашиб, қуралашиб кетишди.

Уша куз жангга аралашмай ҳолис қолган Кўкше қабила бошлиғи Қоратой Қунанбойни шодланиб, қучогини ёзиб қарши олиб, энди унинг пинжигга кириб олди, кечаюкундуз ундан бир нафас айрилмади.

Кечагина «бадарга бўлди, енгилди, улуғликдан, бегликдан айрилди» дейилган Қунанбой, эсон-омон келдигина эмас, старшин бўлиб келди. Турли миш-мишлар дарров хотима топди.

Шу блан бирга Мирзахонлар келиб ҳикоя қилиб берган Қунанбойнинг ботирлиги ҳақидаги эртақ ҳам атрофга дарров тарқалди. Бунинг устига мана бундай қўл қовиштириб куттишлар, зиёфатлар, устма-уст сўйилаётган оқ қашқа, кўк қашқалар фақатгина Қунанбойнинг келганига қувонганликдан эмас, бундан мақсад яна бошқаларни сафга тортиш, фотиҳани ўртага солиб қайтадан топишиш, тарқалиб кетганларни қайтадан йиғиш, камчиликларни тўлдириш — қисқаси уларнинг кўз олдида ўзининг аввалги обрўйини тиклаб олиш эди.

Мана шундай бошқаларга кўрик, ўзларига ҳузур бўлган зиёфатлар ярим ой давом этди. Бу пайтда бутун эл қистовларидан кўчиб, кўкламда турадиган жойларига қараб кетмоқда эди. Энди овуллар ҳам бир-биридан, куздагидек, йироқлашиб ўтиришарди. Энди ҳар кун тўда-тўда бўлиб Қунанбойнинг уйини босаётган меҳмонлар ҳам анча пайсаллаб қолди. Шундан кейин Қунанбой меҳмонлардан ортиб бола чақасига қолди.

Қунанбой ҳозир водига жойлашган Улжоннинг овулида уч-тўрт кун меҳмон бўлди. Қункенинг овули ҳам

буларга яқин ерда эди. Абай шу кунларда отасининг со-
чидаги оқи кўпайиб, юзини ажин босганини пайқади.

Тушлик овқат чоғида Кунке, Қудойберди, Ойғизлар
Улжоннинг уйига йиғилишиб ўтиришарди. Қунанбой Зе-
рега қараб бутун оиласига тааллуқли бир гап гапирди.
Уша узоқ сафарда юрган чоғида қилган армонини айтди:
Шу йил Қунанбойнинг ёлғизлиги ўзига қаттиқ билинибди.
Ўйлаб қараса, қўллаб-қўлтиқлайдиган оға-иниси, суян-
чиғи йўқ экан. Болаларининг ҳаммаси ёш, ундан кейин
болаларини уйлантириб, набираларини эркалатиб ўтира-
диган ёшга етган бўлса ҳам, дунёнинг шу қизиғини кў-
ришни кечиктириб юборган экан. Шундай қилиб энди
болаларимнинг орзу-ҳавасини кўрсам, деган фикрга ке-
либди.

Унинг бу ниятини Зере бошлиқ ҳамма оналар шодлик
блан қарши олишди. Орзу-ҳавас нима? Бунинг оқибати
нима бўлади? Бу — етилган ўғилларни уйлантириш, сўнг
набираларни севиб, эркалатиш деган гап. Бу иш ҳарқан-
дай одамнинг кўзига ҳам бахт-саодатдай кўринадиган
нарса. Сўз орасида Қунанбой: «шу сафар, аввало худо
қолаберса, суянчим қудаларим бўлди. Ҳалол дўстликни,
ҳақиқий одамгарчиликни ўшалардан — Олшинбой, Тини-
бойлардан кўрдим. Яна Тўбуқтидан терговга кетаётган
чоғимда йўлда Тасбўлат авлодидан бўлган Бойтос ҳам
кўп яхшилик қилди» деди.

Ўйдагилар Бойтоснинг номини илгари эшитмаган
эди. Қунанбой ўша сафарга кетаётган чоғида, бир ишни
кўнглидан ўтказипти. Бойтоснинг Эркежон деган қизи
бор экан, шунини думбул Успонга айттириб қўяқолипти.
Ўтирганлар, айниқса оналар Успоннинг оёғига боғ туш-
ганини ўзига қаидай қилиб билдириш, қайси йўл блан
онглатишни кула-кула муҳокама қилишди. Ҳаммаси бу
гапларга хайрлик бўлсин, умр-жонларига барака берсин
деган фотиҳа блан розилик билдиришди.

Шундан кейин Қунанбой Улжоннинг иккита катта
болалари тўғрисидаги гапга кўчиб, яна бир янгилик айт-
ди. Бу — Такежон тўғрисида эди. Ўтган йил қуда тушиб
қўйилган Такежоннинг яқин кунларда тўйини қилмоқчи
экан. Қуда томон қалин молини олиб бўлган. Энди чў-
зишнинг нима ҳожати бор? Бу ҳам уй-жойлик бўлсин,
ўзидан тинсин. Иккинчиси шу ерда ўтирганларнинг бо-
шидаги катта ташвишларнинг каттаси Абайни қаллиғи-
нинг олдига юбориш масаласи эди.

Қунанбой шу сафар Олшинбой блан маслаҳатлашиб, тўйни шу кўкламга тайин қилишипти.

Ҳақиқатда ҳам, ўзга қудалардан Олшинбойнинг йўли бўлак. У Қунанбойга жонажон дўст бўлиши блан бирга, ўзи Орғин элининг отоғлик, Қазибек Тиленши авлодидан. Бу атрофдаги қозоқларнинг ичида улардан азиз, улардан улуғ ўтган одам йўқ. Шундай жойга қуда бўлиш осон гап эмас. Бу — беҳисоб молу дунё сарф қилиш деган гап.

Қунанбойнинг бу ниятини ҳам оналар яхши тилаклар блан қарши олишди. Фақат Зерегиёна:

— Эл яйловга чиқиб, орқа-олдига офтоб текканда борилса яхши бўлмас эдими?— деган эди, унга Қунанбой:

— Бу гапнинг ўринлик-ку, лекин Олшинбойнинг ёзлик яйлови четда, йироқда. Бориш-келишга йўл олислик қилади. Йўл йироқ бўлгандан кейин юриш ҳам қийин бўлади. Ҳайдаб бориладиган мол ҳам уриниб боради. Яна қуда томонга борадиган кексалар ҳам бор, уларга ҳам қийин бўлади. Мол семирсин деб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Шукур, қўлимизда семиз мол ҳам бор. Шундай бўлгандан кейин, худо хоҳласа, шу беш-олти куннинг ичида ҳозирлик кўриб, сафарга чиқинглар, — деди сўнг Улжонга қаради — ўзинг борасан-да, қуданинг уйига болангни ўзинг бошлаб борасан!— деди.

Улжон буни ҳам шодланиб қарши олди. Шу гап чиққандан кейин уй ичининг бор маслаҳатлари, бутун кенгашлари ўша Олшинбойнинг овулига борганга яраша, уялиб қолмайдиган бўлиб бориш устида кетди.

Қунанбой бошлаган ишини кечиктириб, кўп чўзабермас эди, ўша ондаёқ, қуда томонга кимлар боришини, қанча туёқли мол, қанча йиртиш, қанча пул, қанча кумуш юборилишини айтабошлади. Турган гап бу маслаҳат узоққа чўзилди, негаким, йиртиш бўлсин, беҳисоб примчиримларга кетадиган нарсалар бўлсин, ҳаммаси шу гап очилган пайтда аниқ белгиланиши керак эди. Улжон шуларнинг ҳаммасини аниқлаб олмоқчи бўлди.

«Етмиш етти от, ўттиз туя олиб бориладиган бўлди. Қунанбойнинг саман оти блан жийран оти юртнинг орзида Қунанбойнинг Олшинбойдан аяйдиган нарсаси йўқ. Шунинг учун у, олиб бориладиган отларнинг ичига саман от блан жийран от ҳам кирсин, молнинг боши шу бир пар от бўлсин деди.

Бундан кейинги катта ҳозирлик талаб қиладиган нарса йиртишга бериладиган газлама эди.

Шу нарсаларни олиб келиш учун шу кечанинг ўзидаёқ, Изиқутти блан Қудойберди Семей шаҳарига жўнатиладиган бўлди. Булар у ерга бориб Тинибой блан маслаҳатлашиб, керак-яроқни олиб, тўрт кунда етиб келишадиган бўлишди.

Бу маслаҳатга болалардан фақат Қудойбердигина иштирок этди. Бошқа болалар кейин эшитишди.

Ҳарқайси бола ўз бошига тушган бу нарсани ҳархил қарши олди. Ойғиз блан Изиқутти кула-кула Успонга:

— Сенга қаллиқ айттириб қўйдик!— дейишганларида, у аввало тушунолмай:

— Қаллиқ деган нима? Хотинми?— деб сўради.

Изиқутти унга тушунтириб бўлиб, қалай, нима дейсан деган эди, Успон ўйлаб-нетиб ўтирмасдан:

— Ҳа, оламан... Бўпти! Хотинми?.. Хотин керак!— деди.

Бу хабарни Абай дамини чиқармай, эсанкираб, ранги ўчиб кетиб қарши олди; руҳига муздек бир нарса теккандай, сесканиб кетди. Шу онда Туғжон ёдига тушиб, гўё унинг олдида жиноят қилаётгандай бўлди. Абайга бу янги хабарни онаси айтган эди. Боласидаги бу кайфият унга ёқмади. Лекин ичидан «уялганидан бўлса керак» деган қарорга келди.

Абай бирнеча кун қаттиқ тўлғаниб, барчадан бегоналашиб, хаёл дарёсига чўмиб юрди. Мана, булар қаллиқ айттириб қўйди. Шу сингари айттириб қўйилган куёв Туғжонда ҳам бор. Қаллиқнинг олдида бормай, уйланмай илож йўқ. Ота блан онасининг изми шу. Бормайман дейишга ҳечқандай сабаб ҳам йўқ. Бор юраги, бор умиди Туғжонга қараб интилаётган бўлса ҳам, мана бу тузоққа тушмай чора йўқ. Мана шундай-руҳи бир тараф, вужуди бир тараф бўлиб парчаланган ҳолда чор-ночор, бўйнидан бойлагандек, қаллиғининг уйига боришга отланди.

ЮКСАЛИШДА

I

Улжон қудасининг овулига ўттизга яқин одам блан борди. Олшинбой булар келиши олдидан суви мўл, кўм-кўк далага ўрнашган экан. Қозбекбийнинг ўзидан тарқаган овуллар, яқин қариндош-уруғлар бўлиб, қирққа яқин овул шу ерда эди.

Қудалар келишини назарда тутиб булар бияларини ҳам йилдагидан олдин бойлаган эди.

Урфи-одат бўйича Улжон ўзи блан келаётган бир гала кексалар блан қудасининг овулига, куёвлардан ярим кун олдин келиб тушди. Хотинлардан Улжон блан бирга Қалика, оқсочлардан Қатша бирга келди. Эркаклардан қудабоши Изиқутти, у ҳам бирқанча оқсоқоллар, ашулачи йигитлар, отбоқарлари блан келди.

Абайнинг ёнидаги куёвновкарлар ўн икки киши эди. Буларнинг кўпчилиги Ирғизбой элининг ёш-яланглари бўлиб, яна аскиячи Мирзахон, чопар Жумоғул, ака-укаларидан Такежон ҳам бор эди. Абай ўзи айттириб юбориб, буларнинг ичига Эрбўлни ҳам қўшиб олган эди. Етти-саккиз кувлих йўлда Абай блан Эрбўл бир нафас бир-биридан айрилишмади.

Улжон Олшинбойнинг уйига кўп дум'ё блан келди.

Олиб келган от ва туялардан ташқари йиртишга бериладиган матоларнинг ўзи икки катта туяга ортилди. Келиннинг сарпаси турли-туман қимматбаҳо буюмлар: бахмаллар, мовутлар, кимхоблар бирор сандиқ чиқса, тойтой қилиб боғланган бошқа нарсалар, хотин қудаларнинг сарпалари — пешмат, камзул, кўйлак, чорсилар эди. Яна бирқанча лозиматга қўйиладиган нарсалар бор эди.

Келтирилган дун'енинг олди кумуш ёмби Олшинбойнинг ўзига аталган эди.

Бундан ўн йил илгари Қунанбой Дилдани Абайга айтириб қўйгани келган чоғида катта қуда Қунанбойнинг олдига той-туёқ кумуш қўйган эди. У кумуш мана бу ёмбидан кичик бўлади. Аслида-ку урфи-одатга қаралганда, қуда томон нима қўйган бўлса, бу томон ҳам ўшанга қараб нарса қўйиши керак. Лекин Қунанбой уни ҳисоблаб ўтирмай, Олшинбойнинг қўйган нарсасига ярашагина нарса қўйиб юбормади, ҳимматни катта қилди.

Қиз томон қудаларнинг бу баланд ҳимматини, нақадар мардлик блан бел боғлаб келганини қудалар келган куни кечасиёқ билган эди. Олшинбойнинг ҳам қўлидан келганини аямаслиги, мардликка-мардлик қилиши ҳам ўша кечанинг ўзида маълум бўлган эди. Олшинбой хотин қуда блан куёвларга атаб алоҳида учта катта ўтов тиктирди.

Қудаларга олдидан семиз тойлар, гуна қўйи гўштларидан пиширилган овқатлар тортилди. Олшинбой Улжон ўтирган уйнинг эшигини очтириб, рўпарасига бир осон семиз саман тойни кўндаланг қилди-да, сўйиш учун меҳмонлардақ фотиҳа олдирди.

Шу пайтда Абайлар ҳам Олшинбой овулидан бир чақирим нарига келиб тўхташган эди. Такежон, Мирзахонларга ўхшаш ёши каттароқ йигитлар куёвларни ўша ерда қолдириб, қуда томонга хабар бергали кетишди. Абай блан Эрбўл уч-тўртта йигитлари блан отдан тушиб, куёвларни қарши олиб чиқадиغان қиз-жувонларни кутиб туришди.

Абай бундан кейин бўладиган турли-туман расм-таомилларга кўнганини бўйнига олиб, Эрбўлга:

— Шу уйланиш деган нарса ота-оналар учун ҳам, ёшларнинг ўзи учун ҳам бир шодлик-ку, шундай эмасми? Шундай бўлгандан кейин ўша хайрли дамга етгунча ирим-чирим, урфи-одатдек, куёв блан келиннинг йўлига турли қийинчиликларни тўғаноқ қилгани нимаси? — деди.

Эрбўл кулиб:

— Рост айтасан. Мана шу топда ким келади, қандай шўх янгалар келади, бизни не олпозларга солади деб менинг ҳам юрагим пўкиллаб турипти! — деди.

Жумоғул ҳам куёвларнинг ёнида қолган эди. У аллақачон уйланган, бундай қийинчиликларнинг ҳаммасини бошидан ўтказган. Шунинг учун ҳам Абай блан Эрбўл уни, йўл-йўруқ кўрсатиб туриш учун, олдимизда битта-яримта бу ишларни бошидан ўтказган одам бўлиши керак деб олиб қолишган эди.

Жумоғул овул томонга бир қараб қўйиб:

— Ҳали тўхтаб тур, бошингда жиганг йўқ деб, қиёмат қилишади! Тумоғингни кўзингга тушириб киймасанг, қулоқ чаккангга тортиб юборишдан ҳам тоймайди. Эрбўл икковингни ҳали кўп алпозларга солишади. Қўлингдан нима келади, бўйсуниб тура берасан, — деди.

Жиға тақиб бориш ҳамма куёвларга одат. Бугина эмас, бу атрофдаги куёвларнинг ҳаммаси ҳам, одат бўйича, қизил кимхоб тўн, баланд пошналик этик, бошига куёвлар киядиган чўққи тумоқ кийиб, ўша тумоққа яна жиға ҳам тақиб боради.

Абай ўз овулидан чиқаётган чорига Зере блан Ойғиз Абайга ҳам шундай кийимларни кийдириб юборишди. Қари энаси бошқа вақтларда Абайнинг кўнглига қараса ҳам бу гал қарамай, қаттиқ туриб олди-да:

— Ота-бобонгдан қолган одат. Борган ерингдагилар сендан гина қилмайди, отаси куёв, онаси келин бўлмаган эканми деб айбни бизга қўяди. Кий! — деди.

Абай ўша куни бу кийимда ўзини худди а'ламларга, бахши-қушночларга ўхшатиб, ўз овулидан чиқиши бланок, Улжоннинг ёнига келиб:

— Епирим, мен куёв бўлсам, Бўшанг элига куёвдирман. Тўбуқти, Тарақти элига ҳам куёвманми, янги бўлган жиннига ўхшаб, йўл-йўлакай мен куёвман деб, жар чиқариб боришнинг нима кераги бор? Рухсат беринг, ўша ерга борганда киярман, ҳозирча ўз кийимимни кийиб борай,— деди.

Улжон, энсаси қотиб кетган бўлса ҳам, кўнди. Абай ўша а'ламларга ўхшатиб кўрсатадиган кийимларни киймаган, жиғалиқ тумоқ, қизил кимхоб тўн хуржунда эди. Жумоғул Абайнинг ҳақиқатда ҳам юраги пўкиллаётганини пайқаб:

— Барақботирдек одам ҳам: «қуроллиқ ёвдан чўчи-

маган юрагим уйлангали борганда явгалардан чўчиди» деган, биласанми? Қўрқишгаку, ҳали хўп қўрқасан-а, лекин охири хайрлик бўлади. Менинг билганим шу,— деб Абайни кулдириб юборди.

Эрбўл Жумабойга ёлвориб:

— Ҳарқалай, қандоқ таъзим қилиш керак, ким келганда ўрнидан туриш керак, қай вақтда тумоқни кўздан олиб, бемалол ўтириш мумкин, ҳаммасини ўзинг айтиб тур! — деди.

Абай Эрбўлнинг ғамхўрлигини кўриб, беихтиёр ўйла-ниб қолди. Мана бугун у куёв ўтадиган бўсагадан Абай блан бирга хатлайди, Абайнинг ҳаёлига келмаган нарса-ларни суриштираётир. Бу — чинакам содиқ дўстнинг иши. Абай икки орадаги дўстлик тошқиндан ўтилган минут-ларда чўққисига чиққан деб ўйлаган эди. Броқ Эрбўл ҳозир унинг назарида буткул бошқа одам бўлиб кўринди. Қани у илгариги Эрбўл? Бунинг қайси бири яқинроқ? Қайси бири қимматлироқ?

Мана шу сафарга чиқниган кунлари Эрбўл Абайга ўзгача бир салом олиб келди. Туғжон бунинг Абай блан бирга қиз томонга боришини эшитиб:

— Ойдек ботдию, зулматда қолдириб, сарсон қилди кетди! Лекин шунда ҳам унга оқ йўл тилайман! Бахтли бўлсин, салом айт! — депти-да, Эрбўл жўнаб кетаётган чоғида, рўмолини кўзига босиб йиғлаб қолипти.

Абай бу гапни эшитганидан кейин, йўл бўйи қай аҳволда кетаётганини ҳам билмади. Ўзини бир зўрлик, бир мажбурият остида ноиллож кетаётгандай ҳис қилар-ди. Мана шу аҳволда, куёвлар ўзларини қарши олиб чи-қадиган одамларни кутиб тураркан, бир тарафдан хотин-ларнинг кулгиси эшитилди. Бир нафасдан кейин кўп чўлши шиддираши ҳам эшитилабошлади. Куёвни қарши олиб, оқ рўмол ўраган жувонлар, уқпар таққан камчат телпаклик қизлар, бирқанча болалар югуришиб келиша-ётган эди.

Абайлар бир тўп бўлиб туришган эди. Ҳалигилар яқинлаб келишганда, олдинда келаётган жувонлар:

— Қайси биттаси Абай?

— Куёв қани!

— Нега ҳаммаси бирхил кийинган! Нега куёв сарпо киймаган! — деб, келиб кўришабошлашди.

Ҳалиги товунларни эшитганда Абайнинг юраги арзи-қиб кетди; бироз ўзини тўхтатиб олгач кулимсираб:

— Қайси биттамыз ма'қул бўлсак ўшанимиз Абай бўлсин! — деди.

Янгалар кулиб юборишди-да, дарҳол Абайни танишди. Абай шу эканини билиши блан бир ёш келин:

— Қўй, чирогим! Бу тумоғингни ўша Тубуқтинга борганда киярсан, бизнинг овулга куёв тумоғини кийиб кир! — деди.

Ҳалиги жувон кулиб Абайнинг сарполарини излай-бошлади. Жумагул қанжуғасидаги хуржунни ешиб олди-да:

— Айтган эдим, кий десам, ҳеч қулоқ солмади, мана энди ўзларинг ўргатиб қўйинглар! Ҳамма кийими мана, менинг қанжуғамда, — деб куёвнинг кийимини берди.

Янгаларга эргашиб келган болалар иккитадан, учтадан бўлиб, йигитларнинг отларига минишиб, чоптириб кетишди. Абай ёли оқ сариқ йўрғага миниб келган эди. Куёвнинг оти блан кул таши деган гап бор, турган гап энди оқ ёллик отни кўз очиришмайди.

— Ўзи ҳам йўрға экан, вой жуда яхши экан! — деб Абайнинг отига уч бола мингашиб олиб қаттиқ йўрғалатиб кетишди. Олшинбойнинг овулига куёвлар блан қиз-жувонлар пиёда кетишди.

Куёвга атаб тикилган уй бошқа уйлардан ўзгачароқ бўлиб, каттакан оппоқ, жиҳоз кам эди. Жой кенг бўлсин деб, кўп нарса киргизилмаган эди. Лекин уйнинг керегалари кўринмасди. Утовнинг ичини айлантириб турли-туман қимматбаҳо гиламлар, гул кўрпалар тутиб ташланган, чиройлик ранглар бериб тикилган ажиб нухалик чойшаплар, қизил-яшил товланиб, уйни яшнатиб юборган эди. Остонадан тўргача тақир гиламлар, атрофига бахмал ва кимхобдан гул солинган катта-катта наматлар солинган. Қават-қават янги кўрпачалар ёзилиб, кашта тикилган катта-катта ёстиқлар ташлаб қўйилган. Бу уйда катта нарсадан фақат қимматбаҳо суяклар қадаб ишланган ажойиб каравот бор эди. Унинг устига ўнбеш қават қилиб шойи, атлас, адрас кўрпалар, момик тўшак, катта-катта оппоқ момик ёстиқлар йиғиб қўйилган эди. Кўкимтил-қизғиш товланиб турадиган, ипак гажим тутилган шойи чимилдиқнинг бир чети кўтарилиб қўйилган бўлиб, фақат каравотнинг бош томонини тўсиб турарди. Абай шу каравотнинг олдига келиб ўтирганда, унинг икки томонига Эрбўллар ўтирмай, қайин сингиллар, қайин эгачилар, қизнинг ўртоқлари ўтиришди.

Эрбўл, Жумоғуллар улардан юқорироқда ўтиришди. Улар ҳам ўз тўпи блан ўтирмай, қулоқларига катта-катта исирға таққан, камчат телпак кийган барваста-барваста қизлар блан аралаш ўтиришди.

Куёвлар эндигина шу тартибда жойлашиб ўтиришган эди. Эшикдан учта жувон кириб келиб:

— Чимилдиқ, чимилдиқни тушир!— дейишди.

Абайнинг ёнида ўтирган оппоқ пахтадеккина бир қиз ирғиб туриб, атлас чимилдиқни шилдиратиб тушириб юборди. Унгача, ҳалиги жувонлар эшикни очиб юбориб:

— Кириг, кириглар!— деб, эшик олдида турганларни таклиф қилишди-да, куёвлар томонга қараб:— Қани, йигитчалар! Оналарингиз келишаётир!— деди.

Абай, Эрбўл, Жумоғуллар ҳалиги қизлардан тортиб ҳаммаси ўрнидан турди.

Чимилдиқ туширилган эди. Учта кекса хотин уйга кириб келди. Уртадаги қора тўри келган семиз хотин Абайнинг қайин энаси, Олшинбойнинг катта хотини, унинг ёнидаги ўрта яшар оқ-сарикдан келган хотин Абайнинг қайнанаси, Тусипнинг хотини эди.

— Қани оналар, кўрманани чиқаринг!

— Кўрмана қани?

— Бўлмаса болангизни кўрсатмаймиз, уялади!— деб, ҳалиги жувонлар қий-чув кўтариб кулишганича, чимилдиқнинг четини ушлаб олишди.

— Мана, кўрмана сизларники, олинглар! Қани, боламизни кўрсатинг, юзини очинглар!— деб эна қўлига сочиқ олган эди, атлас чимилдиқни очиб юборишди. Куёв йўлдошлари блан ерга қараб та'зим қилиб турган эди. Энаси:

— Умри-жонингга барака берсин, чироғим!— деб, Абайнинг устидан бир товоқ мева-чева, конфетларни сочиб юборди.

Абайларга қараб кулиб турган қизлар дув ёпирилиб, қийғос-сурон кўтариб, талашиб-тортишиб ҳалиги сочиқни тарабошлашди.

— Қадамнинг қутлуғ бўлсин! Кўп ой, кўп йилларга ўйнаб-кулиб етишинглар, чироғим Абай!— деди. Абайнинг қайнанаси ҳам.

Куёвларнинг жавоб қайтариши шарт эмас, шунинг учун улар индамасдан, қатор тураберишди.

Шу пайтда икки она яқин келиб Абайнинг юзидан ўпиб кўришди-да, кўп тўхтамасдан чиқиб кетишди.

Абай бугун кечқурундан буён ўзининг аҳволига, кўри-нишига кўниколмай, қаттиқ сиқилаётган эди. Бир томондан ҳалиги узун чўққилиқ тумоқ ҳадеб кўзига тушганидан безор бўлиб, терлаб-пишиб ўтирарди.

Абайни сўнг даражада қийнаётган нарса келиб-кетаётганлар, чимилдиқдан мўралаётганлар, мана бу қатор ўтирган қиз-жувонларнинг қайта-қайта қараши эди. Булар гўё:

— Куёв кўҳлик эканми?

— Қизимизга муносиб эканми?

— Утириши қандоқ!— деятгандай бўлар эди.

Бир уй бўлиб куёв блан ўтирганлар, бошда унчалик очилиб ўтиришмади. Жумоғул, Эрбўллар ҳам, бошқалар ҳам ҳазил ва аскияни бошламай, сиполик қилиб, ўз ёнларида ўтирган қизлар блан секин-секингина сўзлашиб ўтиришарди. Абай шу уйга киргандан буён ўзидан юқорироқда ўтирган иккита-учта ғоят яхши кийинган чиройлик қизларнинг кўринишига, уларда бўлган ўзгача латофатга — юзларининг ҳаддан ташқари оқлиги, ёноқларининг қипқизариб ёниб туришига қараб ҳайрон бўлиб ўтирарди. Абай Қарқарали атрофидаги Бўшонг элининг бўй етган қизларига упа-элик суртиш қадимдан, оналардан қолиб келаётганлигини билмас эди.

Чойдан сўнг куёвлар ўтирган уйга бир гала бўлиб Такежон ва Мирзахонга ўхшаш ҳали куёвлардан айрилиб кетган каттароқ йигитлар, ашулачилар, аскиячилар, шу овулнинг ёш-яланглари кириб келишди. Булар келиши блан ашула, аския, ўйин-кулги бошланиб, мажлис ғоят жонланиб, руҳланиб кетди.

Куёвни қуршаб ўтирган қиз-жувонларнинг сони йўқ. Лекин мана шу уйни бошига кўтариб, ўйин-кулги қилаётганларнинг ичида ўтириши керак бўлган қаллиқ Дилда бўлса, ҳали кўринмас эди.

Абайнинг бу келиши тантанали келиш, оқсоларга келиш, ба'зан уй кўргали келиш, ба'зан қўл ушлагали келиш деб ҳам аталади. Бу биринчи келиш ўзга келишлардай эмас, бошқачароқ бўлади. Биринчи келишнинг аввалги кунларида куёв кўп ишларга кўнабилиши керак. Бу келишда куёв осонлик блан қаллигини кўраолмайди.

Ўзаро топишиб, қуда тушган ота-оналар шу биринчи келишга аввало катта тўй қилиб бериши керак. Тўй осон гап эмас. Тўй деган нарсани орқа-олдини ўйлаб, зўр ҳовирликлар блан қилинади. Ўша тўйдан кейингина куёв

блан келиннинг қўл ушлаш кечаси бўлади. Шундай қилиб, яна икки кунгача куёв ўз қаллиғи кимлигини ҳам, қандайлигини ҳам билаолмайди.

Абайлар келган куннинг эртасига Эрбўлнинг ўзи бориб Дилда блан сўрашиб, юз кўришиб келди. Дилданинг ҳуснига кўнгли тўлиб, хурсанд бўлиб келган Эрбўл буни Абайга айтиб бермоқчи бўлиб, Дилданинг кўринишидан, қандай ўтирганидан гап бошлаган эди, Абай эшитгуси келмай, гапни бошқа ёққа буриб юборди.

Ёшлар энтикиб кутаётган тўй, Абайлар келганидан кейин ниҳоят учинчи кун деганда бошланди. Букун Абай ўтирган уйга беҳисоб хотин-қизлар келиб кетмоқда. Азондан буён тўп-тўпи блан бирқанча кексароқ хотинлар, қиз-жувонлар, янгалар келиб кетишди. Жумоғул блан Эрбўл ҳормай-толмай буларнинг ҳаммасига ўрнидан туриб, ҳурмат блан та'зим қилишар, ҳалидан-ҳали Абайга:

— Қани, тур!

— Ана, келишаётир!

— Қани тур, одамлар келиб қолди!— деб уни ўрнидан турғизиб, та'зим қилдиришарди.

Бугун куёв ўтирган уйда базм. Меҳмонлар ҳуюқ-сууюқ овқат, турли-туман мева-чева, усти-устига киргизилаётган чой ва қимизлар блан кутилмоқда. Ҳалидан-ҳали куёвнинг устидан сочиқлар сочилаётир. Дўмбира, ўлан, ўйин-кулги, аския, базм сўнг даражада руҳлик.

Вақт тушга яқинлашиб, ёшлар тортилган гўштарни еб бўлган пайтда ташқаридан:

— Тўй бошланди! Тўй!

— Отга, отга мининглар,— деган овозлар эшитилиб қолди.

Абай блан уйдаги эркакларнинг ҳаммаси эшикка чиқишди. Куёвларнинг отлари эгарланиб, қатор қилиб кермага боғлаб қўйилган экан. От устида қилинадиган бу тўй-тамошо, ўйин-кулгиларни кўришга куёвларга ҳам руҳсат этилади. Қиз-жувонлар овулда қолди-да Абай ўн-ўнбеш куёв новкорлари блан отга минди. Булар кўпчиликка қўшилмай, бир тўп бўлиб, четроқда туришди.

Куёвлар блан куёв томондан келганлар эрта отланишган эди. Абай Олшинбойнинг овулидан хийла нарига бориб Эрбўл блан бир четга чиқиб кенг, яшнаган даладаги овулларнинг меҳмон кутишини тамоша қилабошлади.

Бу тўй Олшинбойнинг орзу-ҳавас блан зўр ҳозирликлар кўриб, зўр тантана блан қилаётган катта тўйи. Келган меҳмонларнинг отлари кенг далада тўп-тўп бўлиб қорайиб кўринарди. Олшинбой овулидан бир чақирим нарида, кўкаламзорда икки қатор қилиб, эллик-олтмиш уй тикилган. Тўйнинг катталиги айниқса мана шу тўйга атаб тикилган уйлардан-меҳмонхоналардан очиқ кўриниб турарди. Катта қозон шу меҳмонхоналарга яқин ерга қурилмай, Абайлар тушган овулнинг четига қурилган. Шу ер товонхона. Меҳмонларни кутаётган йигирматача йигит товонхонадан чиқиб, ўша йироқдаги меҳмонхоналарга қараб югуриб кетишмоқда. Буларнинг ҳаммаси от устида, бошларига оқ сурп боғлаб олган.

Бу тўйнинг яна бир ўзгача салтанати шуки, бу йигитларнинг ҳаммаси йўрға отларга минган. Отлар қора терга тушиб, елдек учиб кетаётир. Уша йигирма йигит, икки қўлига товоқ кўтариб, Олшинбой овулидан ҳалиги меҳмонхоналарга етгунча отларнинг бошини қўйиб бериб кетишаётир. Буларнинг орқасидан бирқанча кексароқ одамлар бормоқда, булар ҳам от устида, лекин уларнинг қўли бўш, товоқ ташиётганларнинг орқасида ўшаларнинг отини қамчилаб кетишаётир. Товоқ кўтарган эпчил-чаққон йигитлар товоқлардаги овқатни тўкмасдан, меҳмонхоналарнинг олдига келиб тўхтайдди. Эшик олдида турган оқсоқол, қоросоқол тўйбошилар товоқларни дарҳол йигитларнинг қўлидан олиб, шўнғиб меҳмонхонага кириб кетишаётир.

Шундай қилиб, ҳозиргина сузилган гўшт лип-лип этиб қўлдан-қўлга ўтиб, совимасдан етиб келаётир.

Меҳмонлар одатдагидек овқатни кўп емакда. Уша йигирма йигит меҳмонхона блан товонхона ўртасида тинмай қатнамоқда. Меҳмонларни бу хилда иззатлаш Абайлар уйда ўтирган пайтдан бошланган эди, Абайлар ташқарига чиққандан буён анчагина вақт ўтган бўлса ҳам, давом этаётир. Тўйга келган халқ меҳмонхоналарнинг ҳарер-ҳарерига ўрнатилган катта-катта мешлардаги қимизларни ҳам ичиб, мешларни сиқиб, товоқларни ҳам бўшатганларидан кейингина отларига минабошлашди.

Ташқарида бўладиган ўйин-кулги — пойга, улоқ, от устида учиб келиб, ердаги тангани илиб кетиш, кураш — ҳаммаси ҳам мана шу бугун бўлди. Тўй тамом бўлиб, кеч кирган пайтда, уй-уйларига кетаётган кексалар:

— Қиройи тўй деганга арзийдиган бўлди!

— Олиб келган қалин молига яраша Олшинбой ҳам химматни баланд қилди!

— Биринчи келиш тўйининг ўзи катта тўйдек бўлди, бундан ортиқ нима қилсин,— дейишиб тўйни мақтай-мақтай қайтишди.

Шу кун кечқурун Абай биринчи марта қаллиғини кўрди.

Бугун кечқурун куёвнинг уйига одам сиғишмай кетган. Ҳозир бу уй Олшинбой, Улжон, Изиқуттилар бошлиқ икки томоннинг ҳам катта-катталари, тўй бошлиқлари блан лиқ тўлган. Абайларнинг олдига чимилдиқ туширилиб, ёшларни катталардан айриб қўйилган эди.

Бу уйда ҳозир фақат катталаргина товушини барала қўйиб сўзлашиб, кулишиб ўтиришарди. Чимилдиқ ичидагилар пичирлашиб сўзлашар, секингина кулишарди.

Шу таҳлитда бироз ўтирганларидан сўнг, пойгакда ўтирганлар қўзғалиб қолишди. Бўсағага яқин ўтирган келинчаклар сакраб туриб, чимилдиқни тортиб эшикка улаштириб туришди. Шу пайтда эшикдан бошига қизил шоҳи камзул ёпиниб, юзи-кўзини ҳам ўраб олган қаллиқчани ўрталарига олиб бир тўда қизлар кирди.

Абайлар Дилданинг фақат бўйини кўришди. Ковушини ечаётган чоғида Дилданинг қадди-қомати матолгинаю, лекин қотма, ғоят новча бўлиб кўринди.

Абайнинг ёнидан жой бўшатилди. Қаллиқча, бошида чопон блан, шу ерга, Абайга хиёл орқасини ўгириб ўтирди.

Абай қаллиқчаси блан сўрашармиз деб ўйлаган эди, лекин қаллиқча Абайга юзини ўгирмади. Шунинг учун иккови сўрашаолмади.

Дилда келиши блан, тўрда ўтирган катталарга ҳам, чимилдиқ ичида ўтирганларга ҳам ош тортилди. Лекин куёв блан келин ошга қўл урмади. Ошдан кейин тўрда ўтирган домла хутба бошлади. Бир коса совуқ сув тўрдан айланиб келиб Абайга узатилди. Абай бир ҳўплаб, Дилдага берди.

Шундан кейин иккита янга, кулимсираганича, астагина келиб Абай блан Дилданинг рўпарасига ўтиришди-да, Дилданинг ўнг қўлини бир қават шоҳи блан ўраб Абайнинг қўлига ушлатишди. Абай Дилданинг нозик бармоқларини кўпроқ тутиб қолган эди, янгаларнинг бири тегишиб:

— Уху! Қўлинг ёпишиб қолдими! Қани, буёққа бер

қўлингни! Сочини сила!— деди. Яқин ўтирган қизлар кулиб юборишди. Янга Абайнинг қўлини кўтариб, Дилданинг иккита қилиб ўриб орқасига ташланган сочини силатди. Абай ўша шилдираган бир қават шоҳи орқали унинг сочини силади.

Қўл ушлар, соч силар деган машҳур расм шу эди. Соч силарида куёв томонидан янгаларга катта ҳадия берилади. Ҳали Абайга тегишган янга Улжондан ҳам ҳадия олиб улгурган эди.

Никоҳ кечаси бўладиган урф-одатларнинг ҳаммаси тамом бўлгач катталар барабар қўл очиб ёшларнинг ҳақларига узоқ дуо қилишди.

— Хайрлик бўлсин!

— Кетмас бахт, туганмас давлат берсин!

— Қутлуғ бўлсин, қутлуғ бўлсин,— дейишди. Шундан кейин катталарнинг ҳаммаси дув кўтарилиб чиқиб кетди.

Улардан кейин ёшлар ҳам узоқ ўтиришмай, тез тарқалишди. Куёв блан қаллиқни холи қолдиришди.

Абай шу кунга қадар Дилда блан сўзлашган эмас эди. Бир-бирининг юзини ҳам аниқ кўрган эмас. Дилда ҳали келиб, чимилдиққа кириб Абайнинг ёнига ўтираётган чоғидагина бошига ёпиниб келган камзулини хиёл очиб унга кўзининг қирини ташлаган эди.

Уй бўшаб қолган пайтда, ҳалиги соч силарни олган янга Абайга:

— Қани, энди биз тўшак соламыз. Сен эшикка чиқиб бир шамоллаб кел! — деди.

Бў сўз Абайга бир дағал гапдай қаттиқ тегди-да отилиб туриб эшикка чиқиб кетди. Уйнинг атрофида ҳечким қолмаган эди. Куёвновкорлар ҳам, Эрбўл ҳам кетиб Абай ёлғиз қолипти. Тун қоронғи.

Шу топда Дилда, дугоналари кетиб, ҳалиги иккита янга блан қолган эди. Битта янга уни бошлаб чиқиб кетди-да, иккинчиси чимилдиқни тушириб таҳлаб қўйилган кўрпаларни йиқитиб тўшак ёзабошлади. Дилдани бошлаб чиққан жувон унинг энг яқин янгаларидан бири эди. У Дилдани қучоқлаб:

— Қалай, азизим, куёв қалай? Ма'қул бўлдимми? — деди кулиб. Дилда тортинмасдан:

— Ким билади, қопқора, барзангига ўхшайди-ку! — деди кўнгилсиз бўлгандай.

— Йўғей пайқамагандирсан. Қоратўри бўлса ҳам, истараси жуда иссиқ!— деди уни юпотиб ҳалиги янга.

Ёлғиз ўзи юрган Абайнинг кўнгли алланучук вайрон эди; юрагини қандайдир ранж, ўкинч босгандай, ўзидан-ўзи бирхил бўлиб, қунишиб юрарди.

Абай тўйни кўз ўнгидан ўтказди. Беҳисоб дун'ё сочилди, ша'ни-шавкат, иззат-икром блан кутишлар... Яхши тилак тилаганлар, фотиҳа берганлар ундан кўп. Шуларнинг ҳаммаси ким учун? Икки ёшнинг бахти саодати, ҳузур-халовати учун дейишади. Лекин ўйлаб кўрилса, улар учун эмас. Ўша катталарнинг кўнглидаги орзу-ҳаваси, бир-бирининг иззатини бажо келтириш учун.

Мана, Абай блан Дилдани олинса, булар бир-бирининг дидорини ҳам кўрган эмас, лекин катталар учун бунинг аҳамияти йўқ. Куёв блан қаллиқ бир-бирини кўриб, бир-бирини билса фақат ўша солинаётган тўшакдагина билади.

Абай кўп китобларда ўқиган ма'шуқа, маҳбуба деган гаплар унинг шу кунгача доғ тушмаган кўнглида шу қадар юксак, шу қадар пок нарсадай кўринарди. Шу'ласи блан унинг борлигини мафтун этган, ҳозир ҳам хотирини шу қадар паришон қилган Туғжон нақадар йироқда. Бир шарпа эшитилди. Қараса, ҳалиги янганинг бири уни излаб келган экан. Янга кулиб, ҳазиллашиб:

— Ҳа, қаллиғим сотиб олсин деб юрибсанми? Нега шунча кутдирдинг?— деди.

Абай уйга кирди. Тушак ёзилиб, чимилдиқни тушириб қўйилган эди. Янга Дилдани киргизмай туриб Абайни ешинтирабошлади. Абай сиртқи кийимларини ўзи ешди; маҳсисини ешай деярганда янга унга яна бир иримни эслатди.

Этик тортар деган яна бир одат бор. Куёвнинг этини янга тортади-да, ҳақ олади. Абайнинг чўнтагида онаси солиб қўйган пул бор эди. Абай ичидан ғоят ўнғайсизланиб, ҳалиги пулни янгага ташлади.

Ешиниб бўлиши блан, Абай сакраб тўшакка чиқди-ю, шойи кўрпага ўраниб, ётиб олди. Дилда ҳали ҳам уйга кирмай эшикда турарди. Онда-сонда сочпопугининг шилдираши эшитилиб турарди. Бу ҳам бир йўл бўлса керак. Ақалли чироғ борида ҳам кирмади. Янга Абайни ётқизиб, шам'ни олиб чиқиб кетди-да, Дилдани киргизиб юборди.

Қаллиқ қоронғуда кирди. Бу ишларга энди Абайнинг

ғаши келиб, бор, нима бўлса бўлар дегандай, дамини чиқармай ётаберди. Лекин Дилданинг бутун ҳаракатларини эшитиб ётарди. У камзулини ешди, махсисини ҳам ешиб ташлади. Ҳеч тортинмай тушак ёнига келди, тикка келди-ю, кўрпани кўтариб, тушакни пайпаслади. Абай тушакнинг четида ётар, у ўзининг қандай ётганини ҳам пайқамаган эди. Қаллиқча ҳирқироқ, дағал овоз блан:

— Нарироқ ёт!— деди.

Бирнеча кундан буён беадад урф-одатлар, орзу-ҳаваслар блан катта тўй тамошо қилиб, ардоқлашиб қўшилган икки ёрнинг биринчи марта оғиз очиб айтган гаплари шу бўлди. Абай сесканиб кетгандай бир ағдарилишда ўзини тушакнинг нариги томонига ташлади.

Шу онда Абайнинг кўнгли нақадар муздай бўлса, Дилда ҳам шу қадар алангасиз эди. У ҳам урф-одатга, шунга берганларига бўйсуниб келгани бўлмаса, у ҳам юракдан Абайга бегона эди. Бунинг устига сен Қунанбойнинг ўғли бўлсанг, мен Олшинбойнинг қизиман деган кўрслик ҳам бор эди.

Абай тортиниб, қисилиб-нетиб ўтирмай, янгалар қандай буюрган бўлса, шундай қилди.

Шу кечадан кейин Абай Олшинбой овулида ўнбеш кун турди. Ун кундан кейин Улжонлар жўнаб кетди-да, куёвлар улардан беш кун кейин отланишди.

Айрилишар чоғида Абай блан Дилда бир-бирига хийла ўрганиб қолган, онда-сонда ҳазиллашадиган ҳам бўлишган эди. Дилда Абайнинг кўзига ёқимлик, гўзал кўринди. Дилда ҳам Абайнинг кўринишига анча кўникиб қолди. Лекин иккови ҳам ичдан бир-бирига нисбатан ҳечқандай аланга ҳис этмас, кўнгли муздек эди.

Катталар ҳаётнинг энг қийин довони деб шу биринчи боришни айтса Абай ўша довондан ошди. Лекин ёш юрагига аланга тушиб қайтиш ўрнига, аксинча, бир қадар сўниб, оғирлашиб, алланечук кекса тортиб қолгундай бўлиб қайтди.

2

Абайлар қайтиб келишганда бор халқ Чинғиз устидаги яйловларга кўчиб чиққан экан. Кункенинг овули Дўнгелек қонис деган ерда ўрнашган эди. Қунанбой ўша ерда экан. Бу овулни меҳмон босиб ётган эди. Абайлар кўпчиликнинг ичида ўтирган Қунанбойга салом беришди.

Қунанбой бутун гапни Улжондан эшитган эди, Абайдан эсон-омонликни сўраб қўяқолди. Лекин Қудойберди Абайни ўз овулига юбормай, олиб қолди, уни бутун ўртоқлари билан яхшилаб кутди. Яхши кўрадиган иниси ўйланиб, катталар қаторига қўшилиб келганига бу овулда фақат Қудойбердигина чин кўнглидан шодланаётгандай кўринарди.

У Абай билан Эрбўлдан Бўшанг элини, уларнинг урф-одатларини сўради, сўнг, турган гап, қаллиқчанинг юртидан ўрганиб келишган янги кўйларини кўйлаб беришларини сўради. Шу кеча Абай билан Эрбўл кўп янги кўйларни кўйлаб беришди. Улан бошлаш олдида Абай:

— Қарқаралилар кўйга бизнинг элдан кўра уста бўлар экан! — деган эди. Қудойберди кулиб:

— Қарқаралилар кўйга устами, янги эшик кўриб келган куёвнинг кўнгли кўйга устами? Қаллиқча юртидагиларнинг кўйлаган кўйлари қулоққа иссиқ эшитиладигандир, ким билади! — деди.

Ўтирганларнинг ҳаммаси Қудойбердига қўшилиб кулиб юборишди.

Абай энди дуппа-дуруст, катталарга ўхшаб ўз айтганини ма'қуллашга уриниб:

— Тўғриси айтияпман, Баке! — деди. Абай Қудойбердини «Баке» дер эди.

— Йўқ, сен Қарқаралиларни мақтагандан кўра кўйлайдиган кўйини айт!

— Рост айтасиз, шундай қилайлик! Тўғриси кўйнинг ўзи айтар! Кел Эрбўл, — деб Абай бошлади-да, Эрбўл қўшилишди. Бу иккови: «Кўркем от» деган ғоят яхши бир кўйни айтиб беришди.

Бу кўйни Тўбуқтилар эшитмаган эди. Абай айтаётган кўйи ҳаммага та'сир қилганини пайқаб:

— Хўш, қалай? — деди.

Бу кўй ҳаммага ма'қул тушган эди. Қудойберди ҳам:

— Дуруст экан! — деди.

— Қани бўлмаса яна қулоқ солинг! — деб Абай билан Эрбўл яна «Гўзалим» деган бир янги кўйни айтиб беришди. Қудойбердига бу кўй ҳам ма'қул бўлди, мақтай-бошлади. Абай билан Эрбўл пичирлашиб олиб:

— Энди энг кейин айтишга сақлаб қўйган кўйимизни айтиб берамиз! — дейишди-да, «Оқ қайин» деган ғоят та'сирли, салмоқли, содда бир кўйни кўйлаб боришди. Абайлар бу ўланнинг уч бандини айтиб бўлганча ҳам,

Ўтирганлар киприк қоқмай, нафас ҳам олмай, тикилганларича қулоқ солиб, қотиб қолишди. Абай дўмбирани аста чертиб тўхтади-да:

— Қани, Баке, бунга нима дейсиз?— деди. Бу айтилган ҳар уч кўйни ҳам Абайлар Қарқаралидан ўрганиб келишган эди. Бу кўйларнинг биронтасини ҳам Тўбуқтилар ҳали эшитмаган эди.

— Сенинг гапинг тўғрими деб қолдим. Жуда яхши кўйларни ўрганиб келибсиз! — деди Қудойберди.

Энди Абай Тўбуқтидан ўзлари олиб борган «Яшил води», «Қорача қиз» сингари кўйлар у ерда иш бераолмай қолганини, бу кўйларни уларнинг майда болаларигача биладиган эскирган кўй эканлигини, унинг устига бу кўйларни Қарқаралида бошқачароқ, гўзалроқ қилиб кўйланишини ҳам айтиб берди.

Сўзлашиб ўтиришаркан, Абай яна Тўбуқтиларнинг ўзи кўй чиқаришни билмагани, кўп оҳанглар ўша Қарқарали, Баян Қоратқўлдан олинishi, ўшани ҳам бузиб, бандларини келиштиролмамай кўйлашларини айтди. Шублан Қудойбердининг ҳалиги ҳазилини тор-мор қилгандай бўлди. Акаси Абайнинг бунчалик гапни ма'нолик қилиб гапирадиган бўлиб қолганига қойил бўлиб, уни бир кўли блан қучоқлаб қўйди.

Ҳақиқатда ҳам Абай бу сафардан ҳарнарсгага синчиклаб, чуқурроқ қарайдиган бўлиб келган эди.

Эртасига Абай ўз онасининг овулига келди. Бу ердаги овулларнинг ҳаммаси уни ғоят зўр шодлик блан қарши олди. Кекса эна яхши тилаклар тилар, инилари, шодлиги ичига сиғмай, бўйнига осилиб, соғинганларини билдиришарди.

Бу овул ўти мўл, сувга сероб водийга ўрнашган эди.

Абай кеча Кункенинг овулидан эшитиб келган бир гапининг анигини бугун ўз овулига келиб билди. Тўбуқтининг беҳисоб эллари шу кунларда бўладиган бир катта ма'ракани кутиб туришкан экан.

Болаю-катта, ёш-қари ҳамманинг оғзида шу янги гап: яқинда Бўжейга ош берилар эмиш, Бўжейнинг йил оши берилар эмиш.

Ўтган йил Бўжей ўлганда унинг бошига туғ тиккан биродарлари қишнинг ярмидан бошлаб унинг йил ошини беришга зўр ҳозирлик кўраётган бўлиб, бу ошнинг қайси ой, қайси кун, қаерда бўлиши эрта кўкламдаёқ айтилган эди.

Шунга кўра ҳозир Жигитек, Қотибақ, Бўкенше, Тўрай эллари ўтган йилдан буён бор уруғ-аймоғини бир ерга тўплаб, Шақпақ, Қозбола деган сер ўтлоқ, кенг манзилга ўрнашган эди. Ма'рака Қозболада бўлиб, ҳаммага шу жойни тайин қилишган эди. Албатта бу ма'ракада катта пойга бўлади. Шунинг учун ош берилгандиган ернинг бир томони пойгага яроқли кенг бўлиши керак. Агар Қозболадан бир қора адир ошилса, Дўсимбой, Балқибек, Оқирек томондаги кенг далага чиқилади. Шунинг учун ҳам ма'ракани Қозболага тайин қилинди.

Бу атрофдаги Жигитек, Қотибақларга қарашлик яхши кўнисларнинг ичида бундай ма'рака бериш учун Қозболадан дуруст ер йўқ ҳам эди. Уша Қозболанинг кун ботиш томони Улжон овули ўтирган Бўтақон ўшоғига тутшиб кетарди.

Абайнинг оналари ма'ракага ҳозирлик кўраётган элнинг ҳар кунги тараддудини эртаю-кеч кузатиб, эшитиб туришган эди. Элни соғиниб келган Абай блан Эрбўлга бу хабар айни муддао бўлди.

Эрбўл ўз овулларининг ма'ракага ҳозирлик кўраётганини эшитиши блан уйига кетмоқчи бўлди. Абай кўндию, лекин икки кундан кейин қайтиб келиб, яна бирга бўлишга ва'да олиб қолди.

Абай келган кунининг эртасига онаси блан хийла вақт сўзлашиб ўтириб, кетганидан буён эл ичида бўлган янгиликларни эшитди.

Онасининг гапига қараганда, Қунанбой кўкламдан буён яна атрофига одам йиғиб, ҳаракатни зўрайтираётган экан. Қунанбой келган пайтида кўк қашқа, оқ қашқаларни сўйиб, атрофига тўплаган уруғларидан ташқари бировни иззат-икром блан, бировни ва'далар блан, ба'зи бирхилларни дағдағалик, ваҳмалик хатлар блан ўз атрофига тортиб, бир ойнинг ичида бирқанча қабилаларни яна ёнига тортиб олипти. Уларнинг ичида Қоратой сингари бақувват одамлар ҳам бор экан. Илгари орада юрган холис биродарларнинг кўпчилиги блан яқинлашиб олипти. Қисқаси эл яйловга отланиб, қистовдан кўчар пайтда Қунанбойга қарши овуллар бир ҳовучгина бўлиб, уч-тўрт қабиланинг овулларигина қолипти.

Жигитек томон қишдан буён Бўжейнинг ма'ракасига ҳозирлик кўриш блан бўлиб, бор кучини, бору йўғини шунга сарф қилаётган экан. Шунинг назарда тутган Қунанбой халқ яйловга кўчиш олдидан ўнбеш қистовни

қайтариб берилишини талаб қилипти. Бойдали блан Бойсолга қиш бўйи турли-туман вадалар бериб, ўзининг биродарлари қўлидан бериб қўйган ерларнинг ҳаммасини қайтариб оладиган бўлипти. Утган йил ўша ерларни эгаллаб, қишлаб қолган овулларнинг бошлиқларига салом айтиб, кузда бу ерлардан умидвор бўлмасин, ҳеч нарчасини қўйиб кетмасин, ўтовларини ҳам қолдирмасин, қистов ўзимизга қайтади деб, уларнинг ҳарбирига ашоҳида-алоҳида хабар юборипти. Шундай қилиб, ўн тўрт қистовни қайтариб ҳам олипти. Фақатгина битта қистовга қолганда, тиши ўтмапти.

Бу — Бойсолга теккан қистов экан. Қунанбойнинг буйруғини Бойсолга Қоратой блан Жумабой олиб борипти. Бойсол аввало уларга яхшиликча жавоб қилипти:

— Мирзага салом айт, болаликдан бирга ўсиб келатирмиз. Бутун умр бўйи қистовсиз, ерсиз ўтаётганимни шу элнинг ичида ўзидан яхшироқ биладиган одам йўқ. Шукур, Мирза ерсиз эмас, қўлидан кетган ўнбеш қистовнинг ўнтўрттасини қайтариб ҳам олди. Энди шу менга теккан битта қистовга тегмай қўяқолсин. Урнашиб, авчамунча чиқим қилиб қўйдим! — деб узрини айтипти.

Бу жавобни эшитиб, Қунанбойнинг жини чиқипти ва тўнини тескари кийиб олипти. Ўша кечанинг ўзида Жумабой блан Қоратойни яна юбориб гапни кўп чўзмасдан, қистовдан кўчсин деб буйруқ қилипти.

Қунанбойнинг бу гапини эшитиб Бойсолнинг ҳам жаҳли чиқиб кетиб:

— Ҳоли-аҳволимни-ку айтган эдим. Бундоқ раҳм қилай демайди-я. Ерга текканига эмас, суякка текканига кишининг жони чиқади. Тек ёгай десам ҳам, жонимга ништар тиқиб турғизмоқчи! Ер деб, канадек ёпишиб Бўжейнинг-ку бошини еди. Менинг жоним Бўжейнинг жонидан ортиқ эмас; қўлидан келганини қилсин, гап шу! Қистовдан бир қадам нари силжимаيمان! — депти.

Қоратой яна бир ўт чиқиб кетишидан, бир корхол бошланишидан қўрқиб, Бойсолнинг жавобини мулоҳима-лаштириб айтмоқчи экан, лекин Қунанбой, Бойсол гапни бу таҳлитда гапирмайди, нима деган бўлса тўғрисиини айтабер деб; қини-қистовқа олганидан кейин, Жумабой батафсил айтиб берипти.

Шундан буён Қунанбой яна Бойсол блан Бойдалига гижиниб юрар экан, фақатгина Бўжейнинг ма'ракаси яқинлаб келаётгани учун, номус кучлик, тортиниб турган

кўринади. Лекин Улжон ҳозирги кайфиятни яхши онгларди. Мана халқ Чингизни ошиб, яйловга кўчабошлаганидан буён Бойсол овуллари блан Қунанбой овуллари ҳар қўнисга келганда бир-бирини елкаси блан турғиб ўтгандай, сен эмас, мен деб келишаётган экан. Қунанбой овуллари Борлибой деган далага ўрнашганда, Бойсоллар келиб, шу далага туташ Тўношага ўрнашипти. Қунанбой уларнинг моли кўзига кўринди дегунча зириқтириб ҳайдата берипти. Ундан кейин Бойсол ҳам, жўрттага, Котибақ ерининг Қунанбой овулига туташган ерига ўз овулларини жойлаштириб, нима хоҳласа шунини қила берипти.

Қизилқайнар ёнида ҳам, Жилондида, Борлашақпоқда ҳам Бойсол овули блан бу овуллар бир-бири блан тортишиб келишган экан. Котибақ йигитлари кеча-кундуз Бойсол овулининг атрофидан кетмас экан.

Мана ҳозир ҳам Қунанбой овуллари келиб Бўтақонга жойлашганда Бойсолнинг овули уларнинг рўпарасига ўтовини тикипти. Арзимаган бир баҳона топилса орадан ўт чиқиб, аланга олиб кетай деб турган экан. Айниқса Қунанбой жўрттага уларнинг пайига тушиб, шунга ҳозирлик кўраётган экан. Бу кайфиятни яхши онглаган Зере ҳаммадан олдин келиб, мана шу Бўтақон ўшоғига жойлашиб Бойсолга қўшни бўлипти. Бу овулдагилар уларнинг гашига тегмай, бебош мол боқучилар, соқчи йигитларни жанжал кўтаришдан тийиб, даммини чиқармай, босиб ўтирган экан. Шундай қилиб, Қунанбойнинг шу тахлитда тўнини тескари кийиб чиройини очмай Бўжейнинг яқинда бўладиган ма'ракасига боришдан бош тортаётгани ҳам Улжонни ғоят қаттиқ ташвишга солаётган экан. Уликнинг тупроғини кўрмаганига яраша, йил ўтганда кўнгли эрса нима қилади, деб Улжон қаттиқ сиқилиб, юрагидати бор дардини тўкиб солди. Унинг бу гаплари Абайни қаттиқ ўйлатиб қўйди. У Абайни энди эр етиб, катталарнинг ишига аралашадиган вақти бўлди деб ўйладими, ҳарқалай биринчи марта боласига элнинг кайфиятини, отасининг жанжалларини қизишиб ўтириб очиб сўзлади.

Абай газабини ичига ютиб, рангги ўчиб, қовоғини солиб ўтирарди. Уша кунини кун бўйи ҳечким блан очилиб сўзлашмади, тонг отгунча кўзига уйқини келмай, тўлғаниб чиқди.

Эртасига Эрбўл келди. Иккала йигит катта уйда қи-

миз ичиб ўтиришган эди. Ташқаридан бир нарсага қаттиқ жаҳли чиқиб, ҳайқирганича отдан тушаётган Қунанбойнинг овози эшитилди. У уйга кириб келаётиб эшик олдида тўхтади-да:

— Ҳой, Жумоғул, Мирзахон! Бери кел!— деб уйга кирди. Икки йигит кетма-кет етиб келишди. Қунанбой тўрга чиқиб ўтираётиб:

— Жўрттага овулнинг бир четига келиб, хира бўлиб ўтирипти-ку, ўчакишганидан отларини бу томонга ҳайдаб қўйипти. Қани, Бойсолнинг зўравонлитини кўриб қўяй. Дарров бор, қўлларингга чўқмор, сўйил олинглар. Ана у отларни тўқмоқлаб худди Бойсол овулининг нариги томонига ҳайдаб солинглар! Бор тезроқ! — деди.

Икки йигит югурганича чиқиб кетди, бир нафасдан кейин сўйилларини сургаб келиб, кермада турган отларини ешабошлашди. Буларнинг шарпаси келиши блан Абай отилиб эшикка чиқиб:

— Ҳой, тўхталаринг!— деди қичқириб. У иккаласи отларига миниб, тумоқларининг икки қулоғини орқасига қайириб боғлаётган эди.

Абай буларнинг ёнига бориб:

— Нима қилмоқчи бўлаётирсан? — деган эди, Жумоғул тескари қараб турганича жавоб берди:

— Бориб ёв теккандек қиламиз! Нима қилар эдик.

— Йўқ! Буюққа қара! Урма!

— Ие, мирзанинг буйруғини иккита қиламанми? — деб, тепиниб кетаётган эди, Абай қаттиқ ғазабланиб, бўғилганича, дўғайиб борди-да:

— Қутирма! Тўхта деяпман!— деб, ҳайқириб юборди. Унинг кўзига қон қуюлиб, ранги оқариб кетган, муштумини қаттиқ қисиб олган эди. Ҳалигилар тўхтаб қолишди.

— Йилқига тегма! Урма! Тўрриликча бориб, молбоқорига айтиб келаберинглар.

— Ҳа, буйруқчи?

— Буйруқ шу! Мана шу! Шундан бирон чир чиқариб кўр-чи, сенга кўрсатаман, Жумоғул! Ўзим тотингини бериб қўяман!

Жумоғуллар ноилж бўйсуниб, бўшашганича қайтиб кетишди.

Абай, ранги ўчиб, ғазаб блан уйга кирди-да, тутатқанича отасига:

— Ота, шу саратов кунда, кенг яйловда ҳамаёқни

Ўт-ўлан тутиб ётган чоқда ерни қўриқлаб, қариндош-уруғни ранжитиш қайси мазҳабга сиғади? — деди.

Қунанбой бир чимирилиб тушиб, ялт этиб Абайга қаради-да:

— Нима, Бойсолнинг ёнини оладиган одам қуриб кетган деб ўйлаётган бўлсанг керак-а? Ҳали қистовимни бермайман деб олишаётганида ҳам ўшанинг томонига ўтарсан!— деди.

Абай тап тортмай, дағал бир оҳангда:

— Қистов яйлов эмас-ку!— деди.

— Кек деган қистовдан яйловга кўчмас экан-да? Бировнинг бошига кулфат тушганда, унинг ерини босиб олиш инсонликданми бўлмаса?

— Босиб олиш десак, тўғрисини айтганда, аввал босиб олган Бойсол эмас, ўзимиз-ку. Шу кунгача Бойсол олучи эмас, олдиручи бўлиб келмадими? Умр бўйи биттагина қистов сўраб бош уриб келган одами ўзингиз эмасми? Уша битта қистовнинг илинжида кечагина сизнинг ёнингизга кириб, қўллаб-қўлтиқлаб, ана у раҳматлик Бўжейни ўлгунча савалатганингизда ҳам, бирга бормадими? Бойсолга теккан биттагина қистовни ҳам тортиб олиш зўрлик, жабр. Мана шундан аланга олиб кетиб, кўрдингиз-ку. . .

Қунанбой Абайнинг сўзини бўлиб:

— Бас, кўп ошинма!.. Нима, мен блан олишмоқчимисан!— деди.

Лекин унинг товушидан аввалги ғазаби хийла сусайгани кўриниб турарди. Абай биров жим турди-да:

— Шу кенг яйловда ер-кўкни тутиб ётган ўғни талашиб бетдан олиш иш эмас!— деди.

Авваллар Абай отасига мана шундай эл важидаги гапларни гапирганида шартта гапираолмай, қисилиб, тортиниб сўзларди.

Бу гал Абайнинг гапидаги оҳанг Қунанбойга ўзгача-роқ туйилди. Уйдагиларга назар ташлаб, зиҳн солиб кўрди. Зере ҳам, Улжон ҳам ҳайрон бўлиб, тикилганларича қулоқ солишаётир. Балки бу гап фақат Абайдан чиқаётган гап эмасдир? Балки Қунанбойнинг юзига очиқ айтаолмаса ҳам бор қариндош-уруғ, яқин кишиларнинг ҳаммаси шу фикрдадир? Қунанбой беихтиёр жим бўлиб, ўйланиб қолди. Бировдан кейин ўзини босиб олдида, бир гомонга ёнбошлаб, қўлини бошига тиради. Абай баланд каравотдаги ёстиқни олиб, отасига берди. Қунанбой, ўша

ёстиқни қўлтиғига босганича, Абайга орқасини бериб ётиб хаёлга чўнди.

Аввалги гапига отасининг газаби келмаганини кўриб Абай яна гап бошлади ва диндор отага китоб тили блан сўзласам, зора кўнглига ҳам фарз, ҳам қарз деган гаплар тушиб қолса деган умидда:

— Оилаларингиз бўлсин, болаларингиз, қариндошларингиз бўлсин кўнглидаги гапини, истагини аввало сизга айтиши шарт-ку, айтмай яшириб юриши яхшими? Сизнинг ҳам эшитишингиз, қулоқ солишингиз шарт!— деди. Қунанбой Абайга, қани гапир деягандай хиёл юзини ўгирди. Абай энди тортинмасдан бамайилхотир ўтириб, гап бошлади:

— Рухсат этсангиз, яна бир гапни айтмоқчи эдим. У ҳам бўлса, мана бу Бўжейнинг ма'ракаси тўғрисида. Бу тўғрида ҳали бизнинг гарданимизда адо этилмаган бир-қанча қариндошлик вазифалари ётипти. Энди гапиришнинг ҳожати ҳам йўқ-ку! Шундай бўлса ҳам демоқчиманки эндиликда мана бу бериладиган ошда ёлғиз Жигитек элининг одамгарчилиги, ҳамияти синалмайди. Ма'ракага бирнеча округнинг эли айтилган. Қариндошман, одамман деганларнинг ҳаммаси учун бу ма'рака бир синов. Жанозасида четга чиқиб қолган эдик, энди ҳеч бўлмаса, йил ошига бориб, беллашайлик! — деди.

Қунанбой ўтган йил фотиҳа ўқиғали борган чоғидаги гапларни эслаб:

— Қандоқ қилай! Биров бери кел демаса, ялиниб бо-раманми ё яна бориб, ўтган йилдагидек, кўкрагимга туртки еб келайми?— деб, бу гап ма'қул тушмаганлигини билдирди.

— Ундай бўлса сиз бормай қўяқолинг. Лекин бизга рухсат беринг, биз бориб иштирок этайлик, шунинг ўзи кифоя. Агар қаршилиқ қилмасангиз, бу вазифани мен ўзим адо этаман. Фақатгина ёнимга Изиқуттини қўшиб беринг. Яна сарф қилинадиган озроқ мол-дун'ёни мана бу оналар блан бизнинг ихтиёримизга беринг!— деди.

Бу гапларни Абай гўё ўз кўнглига тугиб қўйган бир иш ҳақида сўзлаётгандай гапирди. Лекин бу гапларни ҳечкимга изҳор қилмаган эди. Улжон ҳам боласининг гапларини ҳайрон бўлиб тинглаётган эди.

Қунанбой бошини кўтариб, тумоғини кийди-да, турмоқчи бўлиб қўзғалди. Ўтирганларнинг ҳаммаси қани нима дейди деягандай жавоб кутиб тикилиб туришган

эди. Бу кайфиятни кўриб фе'ли айниб кетган Қунанбой зарда блан:

— Ихтиёр ўзларингда! Менга деса бориб, Бойдали блан Бойсолнинг оёғига бош уринглар!— деди-да, чиқиб кетди.

Қунанбойнинг кўнгани шу эди. Қандай кўнгилда кўнди? Оғриниб, қийналиб кўндими? Е кесатик блан кўндими? Уёғига Абай парво қилмади. Иш қилиб қаршилиқ қилмаса бас.

Абай оналари блан қолиб, ошга қандай иштирок этиш ҳақида кўнглига тугиб қўйган гапларини уларга бирмабир айтиб берди. Ўйлаб қўйган тадбирларининг ҳаммаси ўринлик эди.

Зере блан Улжон бу ишларга ёрдамчи бўлсин деб, Изиқуттини чақиртириб келиб, худди ўша куннинг ўзидаёқ Абайга қўшиб беришди.

Абай ўз ака-укаларидан бу ишга фақат Қудойбердининг қатнашишини лойиқ топди. Унинг олдига Абайнинг ўзи бориб, анча вақт сўзлашиб, кўнглидаги бор гапини айтиб, тушунтириб келди. Қудойберди Абайга қандай ёрдам керак бўлса ҳаммасини ўрнига қўйишга сўз берди.

Шу кунни кечқурун Эрбўл Бўкенше элига қайтмоқчи эди, отга миниш олдидан Абайни бир чеккага чақириб олиб:

— Абай, сенга айтадиган алоҳида гапим йўқ, фақат ҳали отанг блан сўзлашганингни эшитганимдан буён сен блан дўст бўлганимга шодландим. Айтадиган гапим шу. Энди мен у томонга бориб, корихайрга қўлимдан келган хизматни қилайин!— деди.

Эртасига Абай отга минди. Жумабой блан Мирзахон унга ҳамроҳ бўлди. Учови Қозбола доводидан ошиб, Котибақ блан Жигитек элининг беҳисоб овулларини оралаб бориб, шу ўлканинг ўрта ерига ўрнашкан Бўжей овулига боришди. Бу атрофдаги элнинг ҳаммаси ҳам йил ошининг тараддудиди эди. Бўжей овулидан юқориқоқдаги бир кенг увага сон-саноқсиз ўтовлар тикилмоқда. Ма'рака кунни яқинлаб қолган эди. Эркакларнинг ҳаммаси от устида. Ма'ракага атаб тикиладиган ўтовларни ортиб келаётган кўчлар турна-қатор бўлиб, кетма-кет келиб, ҳалиги увага қуйилмоқда. Абайлар аввало Бўжейнинг қора тутилган та'зиядор уйига тушиб қур'он ўқишди. Ҳали ҳам уйнинг ярим белигача қора тутилган. Ичига

қимматбаҳо сеплар ёйилган. Асл гиламлар, наматларни той-той қилиб, боғлаб тираб ташланган. Катта оқ ўтоғ ҳали ҳам ўша та'зияга безатилган бўйича эгасиз қолган кийимлар ҳам ўнг томонда ғоят гўзал чойшап устига илинганича Бўжейнинг йилини кутиб, та'зия безаги бузилмаган ҳолда турарди.

Шу овулнинг ёнида бир тўп бўлиб, ма'рака бошилар ўтиришган экан. Абайлар Бўжейнинг уйида қимиз ичиб, эшикка чиқишди-да, ўша ўтирган катталарнинг олдига боришди. Булар кичикроқ тепаликнинг устида бир тўп бўлиб ўтириб олиб, уёқ буёққа от чоптиришар, бутун амр-фармонни шу ердан бериб ўтиришарди. Ма'рака бошлиқлари Бойдали, Бойсол, Суяндиклар эди.

Бойдали ўтган йилгига қараганда анча қариб, соқол ва сочидаги оқ кўпайиб, мошгурунчга яқинлашиб қолипти. Абай келиб салом берганида, улар аввалгидай қовоқ солмасдан, очиқ чирой блан қарши олишди. Бойдали блан Суяндик Зере блан Улжоннинг эсон-омонлигини сўрашди-да, ёш йигитга ёнларидан жой беришди. Шу катталарнинг буйруғини тутиб, уларнинг қош-қовоғига қараб ўтирган йигитлар ичида Эрбўл, Абайни аввалдан яхши биладиган Жиренше ҳам бор эди. Бойсол Қунанбой блан хафаллашиб кетганидан буён, Абай блан Жиреншенing учрашгани шу эди.

Энди Жиренше ҳам очилиб, Абай блан иссиққина сўрашди. Янги одамлар келгач, катталарнинг сўзи бўлиниб, ўтирганларнинг ҳаммаси сукут қилиб туришарди.

Шу топда Абай Бойдалига қараб:

— Бойдош оға,— деб, гап бошлади ва нима учун келганини қисқагина, салмоқлик қилиб гапирди.

Зердек оналари шу ўтирганларга салом айтиб юборган экан. Абай Бўжейга қариндошлигини билдириб, унинг ошига иштирок қилиб, беллашмоқчи бўлиб келипти. Аввал четда қолишган бўлса, энди бошқалардан қолишмаймиз деб, холис ният блан келипти.

Бойдали Абайнинг сўзларига қулоқ солиб турди-да:

— Чироғим, бу гапингдан қариндош-уруғнинг ҳаммаси рози. Қай йўсинда қатнашмоқчисан, кўнглингдаги мақсадингни айт!— деди.

Шундан кейин Абай кеча оналари, Изиқутти, Қудойбердига айтиб берган режаларини айтди.

У ма'ракага келадиган меҳмонларга атаб тикилаётган ўтовларнинг орасидан ўзи тиктирадиган уйларга

алоҳида ўрин беришларини сўради. Унта катта ўтовни шу бугундан қолдирмай шу ерга келтириб тикишни ўз устига олди. Ун ўтов, ўттиздадан уч юз киши тушадиган уй бўлиши керак эди. Шу уйларга кераклик анжом, кўрпа-ёстиқ, идиш-товоқ, ҳамма нарсани шу уйлар блан бирга олиб келадиган бўлди. Яна ўнта уйга тушган меҳмонларга тортиладиган қуюқ-суяқ овқатлар, ўшаларга отаб сўйиладиган моллар, бор чиқимларни ўз устига олди. Катта қозонларни ҳам ўзи қурдирадиган бўлди. Ош-ни бошқаручилар, меҳмон кутучилар, хизматкорларгача ўзи олиб келадиган бўлди. Мана энди шу ўтирган катталар унинг шу гапига ишонсинда, ҳозир бу ишларни унинг ўзига топширишга ва'да берсин. Абай катталардан унинг чекига қандай меҳмонлар, кимлар тушишини сўраб олди, шу блан бирга, ма'ракага келадиган энг қадрли меҳмонлардан беришларини ўтинди.

Бойдали, Бойсол, Суюндиқлар эндиги маслаҳатни Абайнинг ўзи блан бирга ўтириб қилишди. Бу ошга кўл катта қабилалардан меҳмонлар келишади. Лекин келадиган меҳмонларнинг ичида бир тўп бошқача меҳмон бор. Булар Бўжейнинг Наймандан келадиган тоғалари — она авлоди. Қадим замонларда уларнинг авлодида Бўжей деган машҳур одам ўтган. Кенгирбой блан куда бўлиб, ўзининг Эрали деган ўғлига, ўша Бўжейнинг қизини айттириб қўйган. Уша Бўжейнинг қизидан туғилган ўғилнинг отини Кенгирбой, машҳур бобосига ўхшасин деб, Бўжей қўйган эди. Бўжейнинг ана ўша авлодларига Бойдали қишдаёқ хабар қилиб юборган эди. Бўжейнинг она авлоди — тоғалари жиянининг ма'ракасига келгали ҳозирлик кўраётган экан. Яқинда улардан хабар ҳам келган эди.

Ўтирганлар Бўжейнинг она авлодини — тоғаларини «Абайга топширилса қандай бўлар экан» дейишти.

— Ундай бўлса, Бойдаш оға ва'да шу бўлсин. Бўжеканинг она авлодини — тоғаларини биз кутганимиз ма'қул! Бизга беринглар! — деди Абай.

Кечагина Қунанбой блан Бўжейнинг бир-бирига аразлигини, душманлигини, ёмон гапларини эшитиб юрган тоғалари энди билиб қўйишсин деган қарорга келишди.

Бу гапни ҳечким очиқ айтмаган бўлса ҳам лекин онглашилиб турар эди.

Абай энди бу овулнинг борди-келдисини, ички тартибини яхши биладиган одамлардан уч йигит берилиши-

ни сўради. Бойдали унга Эрбўл, Жиренше, Бозоралини кўрсатди.

Гап шу блан тамом бўлди. Энди ишнинг каттаси — бутун тараддуд, бутун ҳаракат ҳали олда турипти. Энди бир нафас хаяллашга ўрин йўқ. Абай отга мингали ўрнидан турган эди, Суюндиқ унга миннатдорлик блан қаради-да:

— Емонликдан юқумлироқ нарса борми? Уни излаган кишилар эси бутунлигидан изламайди. Емонликдан ҳечким бирор мартабага эришган, ўсиб-унган эмас. Эришганда киши яхшилик орқасида эришади! Ниятинг холис, кўнглинг оқ экан, болам! Оқ йўл!— деб фотиҳа берди.

Абай бу ўтирган катталар ичида бегона ҳисобланмай, ўз кишиси бўлиб саналганига ич-ичидан хурсанд бўлиб, отига минди ва ёрдамга берилган ҳалиги Бозорали, Жиренше, Эрбўл учовини эргаштириб олиб, кенг уя устидаги тикилаётган ўтовларни оралаб юрди. Ҳаёт ўтовлари ўрнатиладиган ерни Жумабойнинг маслаҳати блан белгилаб, қозон қуриладиган жойни ҳам кўрсатди. Мирзахон блан Эрбўлни шу ерда қолдириб ўзи жўнади.

Булар Абай юборадиган ўтовларни қарши олиб жой-жойига ўрнатиши керак эди. Абайнинг гаплари, тутган иши кўпни кўрган катталарга ўхшарди.

Абай жўнаб кетганида барваста келган чиройлик Бозорали қолганларга қараб:

— Епирим, бу Абай дейман, эр етиб чиниқиб қолипти-ку! Фақат айтган сўзларининг устидан чиқсин-да! — деди.

— Устидан чиққанда ҳам, шундоқ чиқадики, қараб туринг ҳали!— деди Эрбўл ишонч блан.

Абай Қозболага жўнаб кетаётган чоғида уйдагиларга тайёрланаберинглар деб тайинлаб кетган эди. Шунинг учун ҳозир Улжоннинг овули тўс-тўполон блан ҳозирлик кўраётган эди. Бу ердаги ишларни Улжон, Изиқутти, Қудойберди бошқармоқда эди.

Абай Бўтақон Ушоғига келиши блан ўн ўтов йиқитилиб, туяларга ортилабошлади. Утовларни ҳалиги учови шу Ирғизбой элининг бор ўтовларининг ичидан танлаб олишган эди, Абай сариқ йўрға оти блан елиб, югуриб улар танлаб қўйган ўтовларни тикунглиқ турган чоғида кўриб чиқди-да, бир-иккита кўҳнароқларини ёқтирмади. Уларнинг ўрнига бошқа қариндошларининг оппоқ ўтовларини олди. Шундай қилиб, йилқи кечки сувни ичкали

келадиган пайтда Қозболага қараб, қаторлашиб жўнаган ўн ўтовнинг ҳаммаси ҳам ояпоқ, чиройлик катта ўтовлардан иборат эди.

Ҳарбир ўтовга солинадиган гиламлар, наматлар, шолчалар, тутиладиган чойшаплар, кўрпа-ёстиқ бирга жўнатилды. Жўнатилаётган уйларнинг кўпчилигида идиш-товоқ ҳам мукамал эди. Дастурхон, сочиқларини ҳам Улжоннинг ўзи кўздан кечириб, тутилмаган яхши дастурхонлардан юборди. Ҳарбир ўтов блан бирга уларни ўрнатадиган ва ма'ракада хизмат қиладиган йигитлар ҳам юборилди.

Кетаётган пишиқ, эпчил, зийрак йигитларнинг ҳаммаси ҳам Бўжей ма'ракасига юз тутган бу овулларга чин кўнгли блан хизмат қилгали бел боғлагандай, ўз ихтиёрлари блан баравар отланишди.

Меҳмонларга атаб тикиладиган ўтовлар жўнатилиши блан Абайнинг асосий иши бошланди. Меҳнатнинг оғири ҳали шундай турган эди. Кўчни жўнатиб юбориб, эди катта уйнинг ёнида тўрт-беш киши Зерени ўртага олиб маслаҳат бошлаганларидагина Абай қолган хизматнинг нақадар оғир жанлигини онглади.

— Яна нима керак? Нима қилиш керак?— дейишарди галма-гал Улжон блан Изиқутти.

Энди ма'ракага қуриладиган катта қозоннинг бошига тикиладиган ўтовларни ҳам жўнатиш керак эди. Абай бунинг учун бир-иккита ўтов етар деб ўйлаган эди. Йўқ, сўйилган молнинг гўшти ўтовларда сақланар экан. Бунинг учун беш-олти ўтов қурилмаса бўлмайди.

Буларнинг ҳаммасига ошпаз, сув ташийдиган, ўтин-чўпга қарайдиган кишилар ҳам керак экан. Аввал нима сўйилади? Қунанбойга маслаҳат солиб бўлмайди, ҳамма ишни ўзлари ҳал қилишлари керак. Ҳамон гап одамгарчиликни, ҳимматни кўрсатишда бўлса шу ерда кўрсатиш керак. Бунга қолганда Изиқутти тортиниб, ҳечнарсаялмай қолди. Абай бўлса, нуқул кулги бўлмаслик керак, дер эди холос.

Бу масалани ҳал қилишда Қудойберди кўмаклашди.

— Энди, ҳарнучук, сенинг юзинг ерга қарамасин, киройи борганингда яраша одамлардан бошқачароқ, дуррустроқ бўлиб бор! Ўша уйларга атаб ўнта семиз бия олинлар. Уй бошига иккитадан катта қўй солайлик: — деди. Шунга қарор қилишди.

Улжон катта қозоннинг иши нақадар оғир эканлиги-

ни айтдида, унинг бошида эслик, ҳушлик каттароқ одам туриши керак деб эртасига ўзи бош бўлиб, Ойғизни, Қаликани, Сари опани, яна бирқанча оқсоч хотинларни олиб, Қозболага жўнамоқчи бўлди. Шу кечнинг ўзида тезлик блан бутун овуллардан ун, чой, ширинлик, мевачеваларни йиғдириб келишди.

Барча ишларни маслаҳатлашиб, ҳал қилишган чоқларида энг қийини қимиз масаласи бўлди. Соғиладиган бияларни у ерга олиб бориб боғлашнинг иложи йўқ, жой тор. У ерда халқ тиқилиб ётипти. Булардан бошқа меҳмон кутучилар қимизнинг кундагисини кунда етказиб турадиган бўлишпти. Бўтақон ўшоғидан Қозболага узлуксиз равишда қимиз етказиб туришни ёлғиз Абайлар эмас, мана шу ерда қолаётган овулларнинг бор катта-кичиги барабар бўйнига олиши керак.

Эл ётгунча, Улжон блан Абай шу атрофдаги йиғирма овулнинг казо-казоларини чақириб келиб, яна маслаҳат бошлашди. У ерда ош бошқаручиларни топиш ўз йўлига. Энди бу ерда ҳам битта дурустроқ, сўзи ўтадиган, бутун ишларни бошқараоладиган одам бўлиши керак эди. Бу вазифани Қудойберди ўз бўйнига олди. Жумоғул, Ирсой, Жақиб сингари ёши катта қариндошлар уни қўллаб-қўлтиқламоқчи бўлишди. Ирғизбойларнинг шу сингари казо-казолари бош қўшиб қилаётган катта кенгашда Зере сўзлади:

— Ҳарқанча маслаҳат бўлса қилинди. Энди қуми тупроқлик ёт одамларнинг ичида ёш болаларимнинг яхши ниятини ер блан яқсон қилманглар. Уликка хизмат қилишдан катта бошларинг кичик бўлиб қолмайди. Одам бўлсаларинг ҳамманг ҳам кина-кудуратни унут! Бўжей тириклигида олқишини олмаганларингга яраша энди арвоқидан қарғиш олманглар. Болаларим блан келинларим, сенлар ҳам оёғинг турсин бошинг блан хизмат қил! Меҳмонларнинг кулидан кириб, косовидан чиқ. Эрликни фақат олишимда синалмайди, меҳр-оқибатда синалади. Ҳориб-толиб қолсаларинг ҳам қошдан қовоқ қайтарманглар! Уйнаб-кулиб хизмат қилинглар! Эс-хушларингдан адашиб, шишиниб кетманглар! Ма'қул, қобил бўлиб, аҳллик блан хизмат қилинглар! Шундай қилмасаларинг, мана қариндошлар ҳаммангиз тўрт кўз тугаллик блан ўтирибсиз, менинг тириклайин ўлганим! — деди.

Катта овул кечаси блан тайёрлик кўрди ва ош овқатга керакли ўтовлар жўнатилди. Кун кўтарилиши блан

Улжон ёнига Ойғиз блан Сари опани олиб жўнади. Ҳаммадан кейин Абай блан Изиқутти кетди.

Меҳмон кутиладиган ўтовлар ҳам, қозон бошига тикиладиган ўтовлар ҳам белгиланган ерларига ўрнатилиб қўйилган эди. Ўтовларнинг ичини ҳам безатилиб, ҳар уйнинг олдида меҳмон кутадиган йигитлар қўл қовиштириб ҳозир туришган эди. Ҳар ўтовнинг бўсағасига иккитадан катта соба¹ ўрнатишган эди. Абайнинг орқасидан кетма-кет йўлга чиққан қимиз ташучилар ҳам катта-катта саночларда қимиз келтириб, ҳалиги собаларга қўйишди.

Улжон, шодлиги ичига сиғмай, билагини шимариб, ўз вазифасини бажаришга киришган. Катта қозон қуриладиган ўчоқни Қозбола сувига яқин ердан кавлатилди. Йигирмата йигит бияларни ағдариб сўяётган пайтда, Улжон яна бир гала йигитларни олиб, йигирмата қўйнинг ўнтасини Қозбола сувининг бўйига олиб борди-да, ҳарер-ҳарерга гуриллатиб ўт ёқдириб, қўйларни ўттирабошлади. Одатда кўпчилик келадиган тўй ва ма'ракаларда қўй ўтилмас эди, шундай бўлса ҳам Улжон семиз от гўшти блан баррадек қўй гўштига ўтилган қўйнинг гўштини ҳам қўшиб пиширмоқчи эди. Гарчи меҳнати зўр бўлса ҳам, Абай тиктирган уйларнинг дастурхонига тортиладиган овқатларга яна бир ҳусн киргизмоқчи эди. Фақат ўша она авлод томонидан келадиган меҳмонларнинг казо-казоларига отаб, қишдан қолган бор сургўшларни ҳам икки қажава қилиб олиб келган эди. Меҳмонларнинг ҳаммасига етказолмаса ҳам, энг қадрлик катталарига янги гўштларга сургўшт аралаштириб тортоқчи эди.

Абай тиктирган ўтовлар бу ердаги бошқа уйларнинг ҳаммасидан ўзгачароқ бўлди. Буларнинг сиртқи кўриниши ҳам, ички беағи ҳам бошқача бўлиб, кўзга ташланиб турарди. Энг азиз меҳмонларга оталган ша'ни-шавкатлик уйлар шу уйлар бўлди.

Сукундик блан Бойдали бу уйларнинг тартиб-тапаррижини кўриб, Абайлар қурган катта қозоннинг бошига келиб, отдан тушди-да, Улжон блан сўрашишди. Бошқалардан ўзгача қилинаётган тараддудни кўриб, ичларидан ғоят хурсанд бўлишди. Бойдали яна отга миниб, кетай даятган пайтда Улжон уни бир четга чақирди-да:

¹ Соба — катта саноч, бирнеча саноч қимиз кетади.

— Меҳмонларни кутиш ўз йўлига. Эртага пойга берилиб, полвонлар курашади. Неча турлик пойгалар булар. Совринга тўққиз туядан бошлаб тикиб, пойга берадиган бўлибсизлар, жуда яхши бўлипти! Қариндош-уруғ борини аяйдиган вақт эмас. Менинг болам ҳам, пойгаларга соврин тикишдан четда қолмайман деяпти, шунинг кўнглига қараб, мана шу нарсани олиб келган эдим! — деб, чўнтагидан шойи рўмолга ўроғлиқ бир нарсани чиқарди-да, Бойдалига узатаётиб: — пойгага тикиладиган бир тўққизнинг боши шу бўлсин! — деди ва бир катта куюм «стойтуёқ» кумуш берди.

Сўйяладиган молнинг ҳаммаси ўша куннинг ўзида сўйилиб, озиқ-овқат ҳам қозон бошига тикилган уйларга жойлаштирилиб, кун ботиш олдидан Қозболага келадиган кўп меҳмонларнинг олди келиб тушабошлади.

Бойдали, Бойсол, Изиқуттилар меҳмонларга атаб тикилган уйларнинг ўртароқ еридаги тепаликка чиқиб хийла вақтдан буён меҳмонларни кутиб туришган эди. Тўрт тарафдан қирқ-элликдан, йигирма-ўттиздан бўлиб, отларини аста бостириб, лак-лак меҳмонлар келишмоқда. Меҳмонларни кутиб олгали ҳозирлашиб турган йигитлар югурганича ҳар тўпнинг олдидан қарши олиб чиқиб, салом беришиб, уларнинг кимлигини билиб, тепаликда ўтирган катталарга томон бошлаб келмоқда. Урф-одат бўйича бошқа элдан келган азиз меҳмонлар аввало ош бераётган бошлиқларнинг олдига бориб, улар билан сўрашиб, сўнг меҳмонхонага киришлари керак эди.

Меҳмон кутучилар бўлса, ҳарқайсиси ўз уйларига тушадиган меҳмонларни, ўз чекига тушган уруғларни қарши олиб чиқишарди.

Абайнинг йигитлари Жиренше, Эрбўл, Бозорали, Мирзахонлар ҳам ўша меҳмонларни қарши олаётган тўда ичида юришган эди.

Абайнинг ўзи қирқ-ўттиз йигит билан меҳмонхоналарнинг олдида Еттисувдан келадиган меҳмонларни кутиб турарди.

Аввалги юзталаб келаётган меҳмонларнинг сони мингдан ошди. Жигитек, Котибақ, Бўкенше эллари тиккан овулларнинг кўпчилиги ўз меҳмонларини қарши олиб жойлаштираётир.

Абайнинг меҳмонлари қош қорайган пайтда кўринди.

Бўжейнинг тоғаси серсавлат, оқсоқоллик, кўркам кекса киши экан. Бўжейнинг ма'рақасига шу одамнинг ўзи

келипти. У тепаликка чиққанда, бошқа меҳмонлардан ўзгача қилиб, отдан тушиб, барча катталар блан қучоқлашиб кўришди. Булар кўпчилик бўлиб келишган экан. Етти сувдан келаётган семиз Найман, Жолайир, Мотой, Сибон элларининг кишилари ҳам шу одамнинг орқасидан келишаётган экан. Буларнинг орқасидан тўдалашиб келаётган найман қалпоғини кийганлар ҳам кўринабошлади.

Изиқутти блан Суюндик Бўжейнинг она авлодининг ва уларнинг орқасидан келган одамларнинг олдига тушиб, уларга аталган меҳмонхоналарга бошлаб кетишди.

Тоғалар яқинлаб келганда, меҳмонхонанинг олдида турган барча йигитлар блан Абай салом бериб, уларни отдан тушириб олишди. Суюндик Бўжейнинг тоғасига Абайни таништириб, унинг Қунанбойнинг ўғли эканлигини айтди.

Абай қўл қовиштириб «Хуш келдингиз, тоға» деб та'зим қилди. Меҳмонлар шу тикилган беҳисоб уйларнинг ичида мана шу ўпта уйнинг ўзгача эканлигини отларидан тушмасданоқ пайқашган эди. Бу уйларга ўзлари тушмай, бошқа уйлардан жой кўрсатилган меҳмонлар «бу ўзгача уйлар кимларга аталган экан? Бу уйларда кимлар кутилади» деб, бир-биридан сўрашаётган эди. Шунинг блан бирга бу уйларни Қунанбойнинг ўғли тиктирганини ва бу уйларда Бўжейнинг тоғалари кутилишини ҳам бир нафасда билиб қолишди. Мўйсафид тоға блан унинг ёнидаги казо-казолар ўртадаги энг яхши ўтовга жойлаштирилди.

Тоғалар пойгага қўшгали бир қора арғимоқ, икки саман югурик от олиб келишди. Буларнинг пойгага қўшгали олиб келган думи боғланган уқпарлар, туморлар тақилган отлари ҳам алоҳида ерга бойланди.

Узоқ-яқиндан келаётган гала-гала тўдаларнинг ҳаммаси ҳам шу сингри пойгачи отларини пишқиртириб, ўйноқлатиб келишаётган эди. Аввалги тўплар келиши блан кўп ҳаялламай бошқа меҳмонлар ҳам етиб келишди. Кўз очиб юмгунча ўн ўтовнинг олтитаси тўлиб қолди. Еттисувлик қабилаларнинг ҳаммаси деярлик келипти. Энди қош қорайган пайтда Қозболага оқиб келаётган меҳмонларнинг кийимларини пайқаб бўлмас, қайси уруғдан эканлигини ҳам билиб бўлмас эди. Фақатгина ба'зиларида қора, ба'зиларида саман отлиқлар кўп катта-катта тўдалар кўринарди. Уларнинг кумуш урилган от жабдуқлари шам' шу'ласига тушганда ярақлаб кетар, бу

келаётган уюрсак отлар бу ерда тўдаланиб турган беҳисоб отларни кўрганда кишнашар эди. Абайнинг уйларига тушадиган меҳмонлар сал тайсаллаб қолди. Абайлар энди қолганлари эртага келишар деб, аввал келган меҳмонларга қимиз тортабошлаган эди. Шу топда Эрбўл Абайнинг ёнига келиб:

— Яна бир тўп одам келди!— деди, пичирлаб. Бу тўп Найман элининг Тўбуқтига яқин ерда турадиган авлоди — Сибонлар экан. Бу элнинг нариги учи — Ояғўз Қўнғиршавли, Оқшавлига бориб туташиб, бериги учи шу Чинғиз элига келиб қўшилади. Бу Тўбуқти эли блан сирдош, лекин кўпинча сен эмас, мен деб талашиб-тортишиб келаётган эли.

Абай дарҳол эшикка чиқиб, бор йигитларини тўплаб, уларни ҳам яхшилаб қарши олди. Турган жойи яқин бўлганлигидан Еттисувдан келганларнинг ҳаммасига қараганда булар кўпчилик бўлиб келишган экан. Абайнинг чекига тушган меҳмонларнинг охири шулар эди. Абай буларни бўш турган уч-тўрт ўтовга жойлаштирди-да, барча йигитлари блан жон отиб, меҳмонларни кутишга киришди. Меҳмонларга аввало қимиз киргизилди. Унинг орқасидан чой... Ундан кейин от блан келтирилган товоқ-товоқ гўштлар тортилди.

Йўлдан чарчаб келган меҳмонларнинг кўпи овқатдан кейин ётабошлади. Фақат Сибонларгина ҳали бардам эди. Овқатдан кейин буларга қимиз тортилди.

Тоғалар тушган уйда ўралашиб юрган Абай энди Сибондан келган меҳмонларнинг олдига кирди. Сибонларга Собирбой бош бўлиб келган экан. Собирбой оқин сўзга усталикда ном чиқарган Оқтойлақнинг ўғли эди. У ёшлик чоғида донғи кетган Жоноқ оқин блан айтишиб, уни ўлан блан мот қилиб «бола оқин» деган ном олган эди. Абай унинг кўп ўланларини эшитган, бирқанчасини ёддан биларди. Ўз меҳмонларининг ичида Собирбой ҳам бўлганига Абай гоят хурсанд бўлди.

Собирбой бўлса, ўзлари тушган уйларни, Қунанбойнинг уйлари эканлигини келиши блан билган эди. Собирбой Тўбуқтидан тортиб, Ирғизбой элининг хотин-боласигача яхши биларди. Сибон элининг сўзамол одамлари тек ўтиришмади. Улар кечқурун келгандан буён, эшикка чиқиб, меҳмон кутиб юрган Эрбўллар блан сўзлашиб, бу ўн ўтовни, унинг эгаларини Собирбойга маълум қилишган эди.

Собирбойнинг ўзи ҳам қуюлаётган қимиздан, ёзилган дастурхон блан идиш-товоқдан, чойга киргизилган мева-чеваларнинг тўкиб ташланганидан пайқаб ўтирган эди. Айниқса янги қази блан ўтилган қўйнинг гўштини аралаштириб тортилишидан буларнинг ўзгача иззат-икром блан меҳмон кутаётганини билган эди. Тортилаётган овқатлар ҳамма ма'ракада барчага баравар тортиладиган овқатлардан ўзгачалиги кўриниб турарди.

Мана шу ишларнинг ҳаммасини Қунанбойнинг бир ёш ўғли бошқараётир, деган гапни эшитгандан кейин Собирбой шу бола ёнларига келганда зўр илтифот билдириб Абайга:

— Бери кел! Қани ўтир, болам! — деб чақириб олди-да, ўз қўли блан қимиз қуйиб узатди.

Қизғич қўнғир соқоллик, оқ сариқдан келган барваста Собирбой Абайнинг кўзига ажаб бир кўркам ва иссиқ кўринди. Бу меҳмон Абайдан ота-оналарининг соғ-саломатлигини сўради. Меҳмонларга қилаётган иззат-икромлари учун олқишлади.

Абай ўзича сўз қотмай, фақат Собирбойнинг саволларигагина жавоб бериб ўтирарди. Еш йигитнинг кўриниши, хулқи Собирбойга ма'қул бўлди шекиллик, уни сўзлатишга уриниб:

— Бир вақтлар Дулат оқин менга бир гап айтган эди. Шунда Қунанбойнинг Улжондан туғилган бир ўғли бор экан, ўқишдан қайтиб келган экан, ўланга кўп ишқибоз экан, ўзи Зеренинг қўлида турса керак дегандек бўлган эди. Уша сен бўлсанг керак,— деди. Абай ўнғайсизланиб, жилмайди-да:

— Тўғри, Дулат оқин бизнинг уйда бироз туриб кетган эди!—деб, Собирбойга қаради. Собирбой кулимсираб:

— Болам, энди сен бу гапларни кўнглинга олма, сенинг отанг блан биз бирга ўйнаб катта бўлганмиз. Шунинг учун тортинмасдан сўзлай бераман. Отанг-ку, ўлан деса кайфи учарди, сен қаердан ўланга ишқибоз бўлиб чиқдинг? Қани, шуни айтиб бер-чи?— деди.

Бу гапга ўтирганларнинг ҳаммаси кулишди. Абай уй эгаси бўлгани учун кўп сухан қилмай, ўтирмоқчи эди, лекин мана бу Сибонлар бегоналардек тортинмасдан, Тўбуқтининг ўз одамига ўхшаб, бемалол ўтиришган эди. Абай Собирбойнинг гапига жавоб бермоқчи бўлди. Жавоб ҳам тилининг учида турган эди, лекин меҳмонга келган

кекса одам блан очилиб сўзлашиш одобдан бўлмас, деган хаёлга бориб ўйланиб қолди.

— Қани оғзингни жўплаб турибсан-ку, уялма, айта-бер!— деди Собирбой.

— Айтсам айти Собирбой оға! Отаси қадрдоннинг боласи қадрдон дейдилар-ку, гапим ўринлик чиқмаса афу этинг! Уланни яхши кўрмайдиган одам борми? Отамнинг ҳам яхши кўрадиган ўланлари бордир.

Чавқарим, аргумоғим, шўх моролим,
Ўз бийлигин юргизган жондоралим¹.

деган ўланингиз гашига—тегиб айтган гапларини хотирласангиз керак!

Ҳаммаси ялт этиб Абайга қаради. Собирбой шарақлаб кулиб юбориб:

— Ёпирим, мана бу болани айлантириб уришини қаранг! Бу гапдан сенинг ҳам хабаринг бор эканда-а?— деб, ўтирганларга бир қур қараб қўйди.— бунинг гапини қаранг! Менинг Солтабойга айтган ўланимга ишора қилаётир. Уша ўланни эшитганда Қунанбойнинг энсаси қотиб кетиб: «Бунча хушомад қилмасанг?» деган эди. Болам, сен гапни ўривлатдинг!— деб, яна кулди.

Шундан кейин Абай бошқа сўз қотмади.

Кейинги вақтларда Абай отаси бошлиқ бутун катталарга тегадиган гапга келганда шу сингари чертиб ўтишни яхши кўрадиган бўлиб қолган эди. Ўзи қўярда қўймай сўзлатган Собирбойга ҳам шундай жавоб берганига ўқинмади.

Меҳмонлар хийла вақтгача суҳбатлашиб ўтириб, кеч ётишди. Абайлар уларга тўшак ёздириб, ҳамма меҳмонларни ётқизиб, ўтовларнинг тунликларини бекитдириб, катта қозоннинг бошига келишганда ёзнинг қисқа туни ўтиб, тонг суриб келмоқда эди.

Қозболанинг жануб томонидаги катта-катта қоялар тезек тоғининг чўққиси кўкимтир тортиб, юлдузлари сийраклашган, кўк гумбази остида гўё «тонг отаётир» деб, бу атрофдаги қоронғулик қучоғида оғир уйқига чўмган водилар ва сойларни уйғотаётгандай ҳаммадан олдин бўзариб келмоқда эди.

¹ Жондоралим — генерал сўзининг бузилган шакли; ҳукмдор, буйруғи икки бўлмайдиган киши маъноларида.

Абай, Эрбўл, Изиқуттилар катта қозон бошига яқинлаб қолганларида ўзаро:

— Ҳозир тонг отади. Бугун ухлашнинг иложи бўлмас!

— Бугун уйқини йиғиштириб қўяйлик!

— Эртароқ ўтин-сувнинг ҳаракатини қилайлик!

— Қимиз! Ҳаммадан ҳам қимиз кечикмасин! Ҳамма уйлардаги собалар ҳам бўшаб қолди.

— Уйқини қўйиб тезроқ ҳаракат қилайлик! — деб сўзлашиб кундуз қилинадиган ишларни бартараф қилиб қўймоқчи бўлишди.

Эртаси кун энг оғир кун, ма'раканинг асосий куни эди. Абайга қарашлик меҳмонлар бугун тушга қадар ўтирган уйларида кўзгалишмади. Бу уйларга эрталабдан бошлаб чой, қимиз киргизиб турилди-да, тушга бориб ўн уйнинг ҳаммасига ҳам гўшт тортилди. Абайнинг меҳмон кутишидан ўз меҳмонлари ҳам, бошқалар ҳам, ма'рака эгалари ҳам кўп хурсанд бўлишди.

Товоқ ташучиларнинг ҳаммасининг тагида йўрға отлар. Бу отларнинг ҳаммасига кумуш блан ишланган эгар-жабдуқ урилган. Товоқ ташиётганларнинг ҳаммаси бошига оқ шоҳи рўмол боғланган. Булар қозон бошидан икки қўлига товоқ кўтариб, меҳмонхоналарга қараб қаторлашиб, от қўйиб бораётганларида бутун ўлка яшнаб кетгандай бўлди. Бўжеининг тоғаларини ҳеч кам-кўст-сиз, алоҳида иззат-икром блан кутилди.

Кундузи тортилган овқатларни халқ батамом еб бўлган пайтда Бойсол катта, кўкка мойил оқ отга миниб, қўлига узун ёғочга боғланган туғни кўтариб, ёнига қирқ-элликта йиғитни олиб, на'ра тортиб, от қўйиб чиқди. Бу пойга, кураш, от устида бўладиган тамошолар бошлангани, меҳмонлар отга минсин, тайёрлансин дейилгани эди. Ҳамма отга қараб интилди. Ел-думи таралган пойгачи отлар ҳам кийикчасига оёқ ташлаб, бир-бирини итариб чиқишди. Қум-тупроқдек халқ бир нафасда отланди.

Қанча одам йиғилганини Абай кўролмади. У отига минмаган, минмоқчи ҳам эмас эди, негаким, унинг чекига тушган меҳмонлар йироқдан келган одамлар бўлгани учун бугун жўнамас эди. Шундай бўлгандан кейин уларни кечқурун кутишга ҳам ҳозирлик кўриш керак эди. Абай блан Изиқутти шу ишларни ташкил қилиш ҳаракатида эди. Абай қўл остида хизмат қилиб юрган йиғитларнинг бирортасини бўшатмади. Фақат Эрбўл кўпчиликка қизиқиб тоқат қилиб тураолмади-да:

— Ҳеч бўлмаса бўлаётган ишлардан сизларга хабар қилиб турарман, нима бўлаётганини билдириб турарман! — деб, чопганича кетди. У бир нафасда қайтиб келиб, кўп янги хабарлар келтирди. Кечадан буён қанча халқ йиғилганини ҳечким билмас эди, Эрбўлнинг айтишига қараганда, бирнеча мингга борар экан.

Абайнинг меҳмонлари отларига миниб кутиб туришган эди. Бойсол на'ра тортиб, қўлидаги туғни баланд кўтарганича от қўйиб, Тезек тоғининг чўққисига қараб кетди. Уша тоғнинг нариги томони яйдоқ дала бўлиб, пойга ҳам, кураш ҳам, шунга ўхшаган бошқа ишлар ҳам ўша ерда бўлиши керак эди. Бойдали туғни кўтариб, ўша томонга жўнаши блан, қай томонга юришини кутиб турган тўптўп отлиқлар ёпирилиб, гулдурос солиб Бойсолнинг орқасидан чопиб кетишди. Абайларнинг ёнидан халқ селдай оқиб ўтаётди. Келганларнинг сони-саноғи йўқлигини Абайлар ҳам энди билишди. Шу пайт Улжон, Ойғиз ва меҳмон кутиб юрган барча хизматкорлар ҳам қозон бошидаги уйларнинг олдига чиқиб, уларни тамошо қилиб туришди.

Ерни ларзага келтириб от қўйиб кетаётган мўр-малахдек халқнинг бир учи қозон бошида бўлса, иккинчи учи кўз илғар-илғамас ерда кетаётган эди. У боши блан бу бошининг ўртасидаги отлиқлар хийла нақтгача усти-устига ўртилиб, кўчиб бораётган қора булутга ўхшаб кўринарди.

Йироқ эллардан келган меҳмонлар бир бўлса, Тўбуқтининг ўзида ҳам от минишга ярайдиган эркакларнинг биронтаси қолмаганга ўхшайди.

Бир нафасдан кейин Эрбўл пойгага қўшиладиган отларнинг сонини билиб келди. Бойдали пойгани жўнатгани санатганида юз элликта от бўлипти. Шуларнинг ичидан ўн отга соврин тикилипти. Совриннинг олди тўққиз туя, иккинчиси тўққиз ёнби, ёнбига кеча Улжон олиб келган кўмиш тикилипти. Ундан бошқа нарсалар ҳам, тўққиз-тўққиздан тикилипти. Катта ма'раканинг кураши ҳам катта бўлади. Полвонларга бериладиган соврин ҳам тўққиз-тўққиздан тикилган эди.

Бугун туш пайтида оналари Абайни чақириб олиб, «Меҳмонлар эртага тушлик овқатни еб жўнайдиган бўлса гўшт камлик қилади, уялиб қолмайлик, ҳозирдан ҳаракат қилиш керак» дейишди. Шунинг учун ҳам, Абай ма'рака тамошосига бормай қолган эди. У тезлик блан Мирзахон,

Изиқуттиларни Бўтақонга, Қудойбердига чоптириб: «Қисир бияларнинг тойидан бештасини тутиб юборсин» деб буйруқ қилиб, ўзи шу молларни кутиб турган эди. Улардан яна «У ердаги овуллар ош тамом бўлди деб бепарво қолиб, эрталаб қимиз юбормай қолмасин, бошқаларнинг меҳмони тез тарқалса ҳам, бизнинг меҳмонларимиз бугун кетмайди, шуни ҳам тайинлаб келинглар» деб юборди. Яна бир қийинчилик ўтин-сув масаласи эди. Бу нарсаларнинг ташвиши ҳам Абайнинг бўйнида. Шундай қилиб, ма'раканинг зўр ташвишини оғир меҳнатини кўргани бўлмаса, ҳечбир роҳатини кўрмаган Абай бу кунни ҳам, кечани ҳам мижжа қоқмай ўтказди. Меҳмонлар чанг-тупроққа ботиб, куйиб-ёниб, ташна бўлиб келганларида, уларнинг олдидан яна худди кечагидек меҳмондўст, хуш-фе'л йигитлар чиқиб, фармонбардор бўлиб, қарши олишди.

Ташна бўлиб келганларга аввало оз-озгина муздай қимиз тутишди, ундан кейин чой киргизилди. Бақиллаб қайнаб турган катта-катта сариқ самоварларни икки-уч йигит кўтариб киришди. Бу самоварлар гўё бутун меҳмонларнинг кўнглини топгандек, уй ичини руҳлантириб юборди.

Бугун ҳам Абайларнинг меҳмонларга қилаётган иззат-икромни кечагидан ошиб тушган бўлмаса, кам бўлмади. Бошқа уйлардаги меҳмонларнинг кўпи кун ботиши олдидан жўнаб кетгани учун Бойдали, Бойсол, Суюндиқлар ҳам шу уйга келишган эди. Улжон блан Абай тоғалар блан бирга ўтириб, ўзлари ҳам меҳмон бўлиб кетишсин деб буларни айтдириб юборишган эди. Шу кеч булар ҳам Абайнинг нақадар тартиб ва тапарриж блан иззат-икромни жойига қўйиб меҳмон кутаётганини кўришди.

Абай бу кеча ҳам ухламади. Уйқусиз ўтаётган оғир кечаларнинг учинчиси ўтди.

Эртасига тушлик овқатни эртaroқ ҳозирлатиб меҳмонларга киргизилди. Мана шу овқатнинг дастурхони йигилганда Наймандан келган кекса тоға Абайни чақириб олиб кўп розилик блан фотиҳа бериб, офарин айтди.

Худди шу учинчи куни Абайнинг ранги-рўйига кўзи тушган Улжон, Изиқутти, Эрбўллар унга диққат қилиб қарашди. Абайнинг ранги кетиб, касалдан турган кишидай кўзалари киртайиб қолган эди.

Эрбўл блан Изиқутти ҳам ўзини олдириб қўйган эди. Учқови бир-бирининг кўринишини эрмак қилиб, кулишди. Эрбўл:

— Тўғри, ҳаммамиз ҳам худди кеча иссиқда пойгага қўйилган кўк отга ўхшаб қолибмиз! — деди.

— Уйқидан бошқа тилагим йўқ. Шу турган еримда ўзимни таппа-ташлаб юборгудай бўлиб турибман, — деди Абай тинка-мадори қуриб кетганидан.

Шу пайт Бойдали келиб, ўтирганларнинг ҳаммасини Бўжейнинг уйига таклиф қилди. Ма'рака маросими тамом бўлган эмас, ҳали давоми бор эди. Ма'рака Бўжейнинг эгасиз қолган отини сўйиб, унинг уйига ўтган йил ёйилган сепни йиғиш, эга-эгасига тарқатиш, той-той қилиб боғлаб ташланган буюмларни ечиш блан тамом бўларди.

Бу ишда яқин қариндош-уруғларнинг иштирок этмай қолиши мумкин эмас. Бўжейнинг тоғалари бошлиқ бор тўбуқтилар энди шу маросимни ўтказгали Бўжейнинг уйига келишди. Бойдалилар Бўжей уйининг ёнига келганларида, ўтган йилдан буён қора кийиб юрган аёллар эшикка чиқишди. Шундан сўнг Бойдали ўтовнинг белига қистириб қўйилган қора туғни суғириб олиб, Бойсолга берди. Таомил бўйича Бойсол қора туғни ерга ташлаб, оёғи блан синдирди. Шунинг блан йил оши ўтганини, та'зия тамом бўлганини, азалик-қайғулик қора кунлар битганини билдирди.

Бойдалининг буйруғи бўйича Суюндик кўпчиликни бошлаб ўша уйга кирди-да, той-той қилиб боғлаб, тираб ташланган буюмларни ечиб, тахини бузди. Бу ҳам та'зиянинг тамом бўлганини кўрсатадиган ишларнинг бири эди. Шу топда Бўжейнинг хотини, икки қизи уйнинг ўнг томонида тесқари қараб ўтириб, йиғи бошлади. Уй ичидаги одамларнинг ҳаммаси товуш чиқармай, пиқ-пиқ йиғлашди. Бўжейнинг арвоқига аталган сўнгги кўз ёшлари шу эди. Энг сўнгги қур'он ўқилиб бўлгач, ҳамма баробар эшикка чиқиб турганда, эгасиз қолган икки отни етаклаб келишди. Ҳоят семириб кетган кўк от блан кулранг от осов бўлиб кетган экан.

Бўжейнинг қариндошлари икки отни йиғлай-йиғлай йиқитди-да, Бойдалига бўғизлатишди.

Ҳалиги қора туғни йиқитган Бойсол, сепни бузган Суюндик энди бу эгасиз қолган отларни бўғизлаган Бойдали уччалови кейин «йўл» олишади. Булар шу қабила-нинг ҳам каттаси, ҳам Бўжейнинг узангидошлари эди. Шунинг учун одат бўйича Бўжейнинг ма'ракаси тамом бўлганини билдирадиган ирим-чиримларини шу уч кишига топшириш керак эди.

Бу отнинг гўштира оғиз тегмагунча кетишнинг иложи йўқ эди. Абай мудроқ босиб, қалқа-қалқа ўтириб, бу отнинг гўшти пишгунча кутди.

Кечга яқин овқатни еб бўлиб, Абай катталар блан хайрлашиб, кетишга рухсат сўради. Шу топда Бойсол Абайни чақириб олиб, пешанасидан ўпди-да:

— Болам, мен шу вақтгача сен блан сўзлашиб, ҳам-сухбат бўлиб, дурустгина кўришмаган эдим. Лекин ҳамма кўрган-кечирганим ёдимда. Бир йили Қарқаралида Бўжей, сенга меҳри тушиб, фотиҳа берган эди-ку! Ушанда айтган гаплари хотирингда бўлса керак. Сенга зўр умид блан фотиҳа берган эди. Уша вақтда мен унинг гапларини ёқтирмаган эдим. Қариндош-уруғ, ёр-дўстларга адолат блан қилаётган лабзингни эшитиб юрибман. Мана бугун Бўжей акангга чин жигарлигингни кўрсатиб, юзингни ёруғ қилдинг. Яхши қариндошларнинг ҳаммасининг ҳам умидини шу йўсинда оқлагайсан! Оқларсан деб умид қиламан! Оқлайдиган кўринасан, чироғим, фақат ла'нати ҳаёт йўлдан оздирмаса бас! Юксалиш ҳали олдингда! Юзинг иссиқ! Худди шу юзингдан ярлақасин!— деб фотиҳа берди.

Бойсол, Суюндик, Қулуншоқлар ҳам унга қўшилиб фотиҳа қилишди. Абай индамасдан, катталарга эргашиб юзига фотиҳа тортди-да:

— Раҳмат! Берган фотиҳангизга раҳмат! Айтганингиз келсин, Бойсол оға!— деди. Сўнг ҳамма блан хайрлашиб, Эрбўл иккови отларига минишди. Бу вақтда Улжон ҳам аравасини қўштириб, жўнаб кетган эди.

Эрбўл блан Абай отини елдириб бораркан, от устида қалқа-қалқа зўрға Бўтақонга бориб етишди. Улжон булардан олдинроқ келиб, меҳмонхонани холи қилиб, икковига қалин тушак ёздириб қўйган экан.

Абай келиб катта уйга кирди-да, энаси блан кўришиб бўлиши блан Улжонга қараб:

— Уйқи, уйқи! Опа, уйқидан бошқа ҳеч нарса керак эмас,— деб тўрға чўзилди.

Шу сингари уйқисиз кечаларни, кўз очгудек мажол қолмайдиган ҳоришни кўргани шу эди. Онасининг уйга келиши блан эрка болаларга ўхшаб кетди. Улжон Абай блан Эрбўлга бир косадан қимиз узатди-да, меҳмонхонага ўзи бошлаб бориб, икковини ётқизиб, устини ёпиб қўйди.

Икки йигит бас бойлагандек боши ёстиққа тегиши

блан уйқига кетди. Эртасига тушга яқин уйғониб, бир косадан қимиз ичишди-да, яна кечгача ётиб ухлашди. Қош қорайган пайтда туришди-ю, яна мудроқ босиб, ҳали ҳам гангиган ҳолда, элдан бурун ётиб олишди. Иккинчи кун чашшоғга бориб иккови ҳам тиниқиб турди. Икки кечаю бир кун ухлаган Абай қаттиқ уйқуда ётар экан, ўзининг нақадар обрўйга, яхши йигит деган номга сазовор бўлганидан беҳабар эди.

3.

Бу кунларда бутун яйловлардаги шов-шув гап — Бўжей ма'ракасининг гапи эди. Ош берганларнинг ҳам, ошга борганларнинг ҳам, ма'ракага бормаган бўлса ҳам борганлардан эшитганларнинг ҳам — ҳамманинг оғзида шу ма'раканинг та'рифи. Бу довруқ фақат Тўбуқти элининг ичидагина эмас, олис-яқин, паст-баландда ўтирган беҳисоб элларнинг ҳаммасига тарқалиб кетаётган эди. Абайнинг ўзи таванхона блан меҳмонхонанинг ўртасида елиб-югуриб, тинмасдан хизмат қилиб юрганида бу ма'раканинг шунчалик довруқ бўлиб кетадиган воқиа эканлигини билмаган эди.

Ҳақиқатда ҳам Бўжейнинг ма'ракаси фақат Тўбуқти элидагина эмас, бу яқин ўртада, бу атрофда кўрилмаган ма'рака бўлди дейишади.

Бу кунларда шундай шов-шув кўтариб юрган кексалар, йигит-яланг, хотин-халаж, турган гап, бу воқияни ҳали-бери унутмайди. Ма'раканинг гапи ёз бўйи эмас, кузгача, қишгача чўзилади. Одатдагидек вақт ўтган сайин бу ма'раканинг атрофига қанча-қанча тўқима гаплар ёпишади. Шундай қилиб бу ма'раканинг гапи келгуси йилларда ҳам тамом бўлмайди. Айниқса, шу ма'ракада йиқитган полвоннинг номи, шу ма'ракада ўзиб чиққан югурик отнинг та'рифи, шу ма'ракада ўтган ҳазил гап, аския, ширин сўзлар халқ оғзида қолади.

Фақат шугина эмас, Тўбуқтилар бундан буён шу йилларда туғилган боласининг ёшини Бўжейнинг ма'ракаси-дан бошлаб ҳисоблайдиган бўлади. Фақат ма'рака берилган йили туғилган болаларгина эмас, ундан бирор йил олдин ва бирнеча йил кейин туғилган болаларни ҳам, гўё катта довоннинг ё уёғида, ё буёғида деяргандай, ўша ма'ракадан «ё олдин, ё кейин» деб сўзлайдиган бўлишади. Бўжей ма'ракаси мана шундай донгги кетган ма'рака. Энди шу йил тушган келин, шу йил вафот қилган

ёшу қари, шу йилги қуда тушишлар, суннат тўйлари, куёв қилишганларини ҳам шу ма'ракадан мўлжал қилиб сўзланади. Бу гап фақат одамларга тааллуқли эмас, кейинчалик бориб, донгги кетган пойгачи отлар чиқса шуларни ҳам Бўжейнинг ма'ракасида той эди, ғунан эди, ёки онасининг қорнида эди, дейдиган бўлишади.

Қуми-тупроқдек одам йиғилган катта ма'рака, турган гап, шу сингари вақт ўлчовига айланиб кетади. Бундай ма'рака бир пуштнинг эсидан чиқмайдиган гап бўлади. Шу маҳалгача унитилмай келаётган Аблай ма'ракаси, Бўпи ма'ракаси ҳам шу сингари ма'ракалардан-да.

Тўбуқти элининг мана шу доврўғи шу тахлитда улғайиб, зўр ўлкаларнинг кенг яйловлари, ўри-қири, бурчак-бурчагида зўр шов-шувга сабаб бўлди. Мана шунингдек катта ма'ракада хизмат қилиб, яхши ном кўтарган кишиларнинг исми шу кунларда кўп тилга олиниб, кўпнинг оғзига тушиб кетди...

Ма'ракани яхшилаб қилган Бойдали, Бойсол, Суюндикларнинг номи чиққан бўлса, улардан ҳам кўпроқ номи чиққан, ёшгина йигит Абай бўлди.

Сўзловчилар гапни аввал Абайнинг Қунанбой блан қилган можаросидан бошлар эди. Абай бераҳм, қаҳри қаттиқ, баджаҳл отасини қаттиқ койиб ташлаган эмиш. Минглаб келган меҳмонларнинг ичида Абайнинг меҳмонлари унутилмас иззат-ҳурмат кўрган эмиш. Абай барча меҳмонларнинг кўнглини овлаб, ҳаммасидан фотиҳа олган эмиш. Абай халққа қайишадиган, яхшиликни кўзлайдиган, ақли камолга етган бола бўлган эмиш.

Кексаларнинг кўпчилиги Зере блан Улжонга ҳам кўп офаринлар айтаётган эмиш. «Ҳаммани йўл-йўриққа соладяган Зере-да, элининг онаси эмасми, кўпнинг тилагини кўзлайдиган одам-да. Шу набирасини ўз бағрида ўстирган экан, набираси ҳам унинг оқ сутини оқлапти» деб қўйишарди. Боласи блан бирга бориб, йўл-йўриқ кўрсатиб, ҳормай-толмай хизмат қилган Улжонни ҳам мақташарди.

Абайлар ухлаб ётган чоқда Зеренинг уйига теварак-атрофдан мана шундай гаплар етиб келмоқда эди. Ҳатто Жигитек, Котибақдек элларнинг яйловларидан келаётган ёт одамларнинг оғзида ҳам шу гап. Боқонос бўйидаги Кўкше элини оралаб келган Қоратой ҳам шундай гапларни толиб келди. Қозбола бўйидаги Бўжей овулларида ҳам шундай гаплар тарқалаётган эди. Ҳатто бу гаплар

Боқонос, Бойқўшқор сувининг у томонида яйлайдиган округи бошқа Керей элигача тарқалиб кетган эди. Абай блан Эрбўл учинчи куни туриб сув бўйига бориб, хийла вақтгача ювинишди-да, сўнг, чой ичгали оналарининг уйига келишди.

Зере набирасини ёнига ўтирғизиб, олдига чой қўйди-да:

— Узим ўргулай, қора кўзим!— деб, орқасига қоқиб, пешонасидан ўпди. Улжон бир товоқда яхна қилиб қўйилган калла блан гўшт келтириб Абайнинг олдига қўйиб:

— Мана, болам, сенинг одам бўлганингга атаб оналаринг бир қўй сўйдирган эди, ўшанинг калласи, олинлар,— деди.

Абай ҳайрон бўлиб:

— Опа, нима учун менга атаб сўйилди!— деди.

— Сенинг кечаги қилган хизматингдан эл-уруғ рози бўлипти. Иккаланг ухлаб ётиб, ҳали ҳеч гапдан хабаринг йўқ! Халқ сени мақтаб, одам бўлипти деяётир. Шунга сўйдирдик.

— Оббо! Хизмат дегудек, қайси тоғни қулатипмиз! Кўпчилик блан бирга меҳмон кутганимизми? Ҳарқалай шўрлик қўзининг бошини кесишга бошқа баҳона топилмагандир? Қани, Эрбўл, кел бўлмаса!— деб Абай гўштга қўл узатди.

Орадан уч-тўрт кун ўтди. Бу вақтда Эрбўл яна ўз овулига кетган эди. Бугун қўзилар ма'рашиб келаётган пайтда, остидаги бўз отини терлатиб, қаттиқ юриб келган Эрбўл Абайнинг тепаликда ёлғиз юрган ҳолда учратди.

Йўлдошининг шошиб келишидан Абай яхши хабар кутди.

Кўп вақтлардан буён Эрбўл Туғжон томонидан Абайга дурустроқ хабар келтиролмай юрган эди. Энди, сўз бошламай туриб, аввало Абайнинг бошидан тумоғини юлиб олди-да:

— Қани, севинчини чиқар!— деди. Иккови ҳам бири-бирини сўзсиз онглаб, кулиб юборишди.

— Омад келиб турипти!— деди Эрбўл нафаси оғзига тикилиб,— Суюмдикнинг кичик ўгли Адилбек бугун қаллиғининг юртига жўнади. Суюндик, Осилбеклар ҳам бирга кетиштипти. Кўпдан буён сўзлашмай юрган эдим. Бу ишларимизни Осилбек сезиб қолиб, мени кўп хушламайдиган бўлиб қолган. Шунинг учун Туғжоннинг ўзи у

ёқда турсин, янгасига ҳам йўлайолмай қолган эдим. Бугун туш пайтида бориб, Осилбекнинг ўтовида қимиз ичиб ўтириб, янгаси блан хўп сўзлашдим. Туғжон сенга кўп интизор экан. Ҳеч оғзидан туширмайди дейди. Унинг устига яхши отинг элга тарқалиб, афтидан, мақтовчилар ҳам бизга хўп хизмат қилган кўринади. Бу атрофда Абайга тенг йигит йўқ деб янга, қайин сингли бири олиб, бири қўйиб мақташаётир. Энди ўлсанг ҳам, қолсанг ҳам худди шу кунларда бориб, бир кўриниш бериб кел-чи. Шунга келдим. Қолган гапни йўлда гаплашармиз. Тездан от олди, жўнайлик!

Боришга қарор қилишди. Абай хурсанд бўлиб кетганидан, юраги ўйнаб, рангги ўчиб кетди. Қош қорайган пайтда иккови Бўкенше элининг яйлови — Жанибекка қараб йўл олди.

Абайнинг остида оқ ёллик саман йўрға. Эрбўлнинг остида бўз от. Икковининг кийими ҳам, тумоқлари ҳам отларнинг рангига мос. Икки йигит кечки салқинда йўлга тушиб отларини елдирганича, кенг дала қучоғига, кумушдек товланиб турган ўтлар ичига кириб кетаётганларида кўз илғамайдиган бўлиб кетишди.

Қора адирнинг бағри серқатнов, у ерда юрилса, тун кечада кетаётган икки ёш йигитни биров кўриб қолиши мумкин. Шунинг учун булар, гарчи йўл айланиш бўлса ҳам, Тезек тоғининг этагидаги даладан кетишди.

Бироздан кейин ой чиқиб, ғоят беғубор, тип-тинч сутдек ойдин кеча бошланди. Оқиш далалар, йироқдаги адирлар енгил кўкимтир туманга чулғониб, олам хаёлагга чўмгандай жим-жит эди.

Абай буюк кўк саҳнида сузиб кетаётган хирагина яримта ойга қараб, хўрсиниб қўйди.

Унинг беғубор, соф кўнглидаги дарди фақат Туғжоннинг дарди эди. Лекин ҳаётнинг катта тўсиқлари, беомон қаршиликлари муз тоғдек бўлиб келди-да, икковининг ўртасига тушди. Иккови ҳам чин кўнглидан зўр умидлар боғлаган эди. Бўлмади! Бунинг оёғида тузоқ, унинг бошида боғ. Мана энди буларнинг кўнгли икковини айирган тўсиқлардан оша бир-бирига интилиб талпинади. Лекин оёқларидаги кишанни кўрганда, бу интилиш фақат аламлик дард бўлиб, юракларини тилка-тилка қилади холос.

Абай Қарқаралидан келгандан кейин Туғжонга салом айтиб, яна бир учрашишни сўраган эди. Туғжон бу

саломни эшитгач, тоқат қилиб туролмай, қийнала-қийнала ниҳоят:

— Кўришгудек нима қолди? Энди кўришдик нимаю, кўришмадик нима? Шуни ўзи сезмайдими?— деб, кўнглидаги умидсизлик дардини билдирди.

Абай дардига даво тополмай қолди.

Туғри, Абай Дилдани севиб қайтмади. Лекин шу тақдирга кўниб қайтди. Туғжоннинг ҳам Мамбетейда айтириб қўйган одами бор. Лекин ўша бор деб Туғжон у томонга қанот қоқмайди. Аксинча Абайни севганидан буён, у томон эсига тушганда, юраги безиллаб, ўйламасликка тиришарди. Абай қаллиғининг юртига кетиб қолди. Яна қайтиб келмайдиган кишидек, зўр довондан ошиб кетди. Уша кунларда Туғжон хилватда йиғларди ва ўзини анча олдириб қўйган эди.

Отини қаттиқ елдириб кетаётган йигитлар эл ётар чоғида Жанибекнинг рўпарасига етишди. Ҳамма ётиб қолди, Туғжоннинг уйига боришнинг иложи бўлмас деб, ўкиниб келишаётган эди.

Жанибекнинг кўп яйлоқли кенг ери икки томондан ясси тоғ блан қуршалган эди. Абайлар кун ботиш томондаги бир тепаликни бағирлаб кўтарилиб бораётганларида Абайнинг қулоғига олисда айтилаётган ўлан овози келди. Буни Эрбўл ҳам эшитган эди. Икки йигит тепаликнинг устига чиқиб бир нафас тўхтаганларида, ўлан аниғроқ эшитилди. Уланни кўпчилик қўшилиб айтаётган экан.

Мол кузатиб юрган хотинлар айтаётган бўлса керак. Йўловчилар тепаликдан тушабошлашди. Бепоён яйловни беҳисоб овул тутиб ётган эди. Қўраларнинг ўртасида қўйлар тўпланиб турган кўпикка ўхшаб ётарди. Қимсиз кенг водида ой нури остида тунликлари ёпиқ уйлар, қатор-қатор тизилган ўрдаклар, ғозларга, уяда юмалаб ётган тухумларга ўхшаб кўринарди. Бир уяда олти-етти ўтов, бир уяда ўнбир ўтов бўлиб, тўртта-бешта ўтов турган уялар ҳам кўринарди.

Уйқида ётган овулларни оша ўлан эшитилаётир. Йигитлар илгари босган сайин, ўлан овози яқинлашиб янграб келмоқда эди. Бу яйловни кичикроқ сув кесиби ўтарди. Бу сувнинг икки томони қамишзор. Абайлар шў тўқайни бўйлаб, сувнинг қуйи томонига юришди.

Эрбўл пайқаб кўрса, ўлан Суюндик овулининг рўпарасидан келаётир. Эрбўлнинг овули ўша овулнинг нари ёғи-

да эди. Булар шу ўлан айтилаётган овулнинг устидан ўтишлари керак эди. Энди отларини елдирмай, оқ ёллик сариқ йўрғанинг йўл йўрғаси блан келишмоқда эди.

Сўқмоқ блан бориб ўтгалдан ўтишди-да, тўқайнинг нариги томонига чиқишди. У ердаги яйдоқ ерда Суюндикнинг овули кўринди. Ўлан энди яқингина ерда эшитилабошлади. Жаранглаб келаётган ўлан «Кўркам от» оҳангида айтилаётган эди.

Абай блан Эрбўл Бўшонг элидан ўрганиб келишган бу янги оҳанг бу элларга ҳам тарқалган экан. Ёқимлик, нафис товушлик хотинлар «Кўркам от» оҳангининг ба'зи жойларини бузиб айтишаётган эди.

Тўқайдан чиқишлари блан Эрбўл:

— Баракалла, мапа бу тамошани кўр! Булар арғумчоқ учаётган экан!— деб бироз ўйлаб турди-да — жуда соз бўлди! Тўғри борамиз!— деган эди, Абай отининг бошини тортиб:

— Тўхта!— деди.

Абай у қадар борди-келдиси бўлмаган овулга худди тамошо излаб келгандай бемаҳалда боришга ўнғайсизланди,— борсак ҳам, олдин сенинг уйингга бориб, отни ташлаб пиёда борайлик,— деди.

Эрбўл кўнмади:

— Атайлаб келган кишига ўхшаб бормаймиз-да, ўзим йўлини қиламан, юр! — деб, бошлаб кетаберди. Абай иккиланса ҳам, Эрбўлга ишониб, орқасидан кетаберди.

Арғумчоқ Суюндик овулидан четроқда бир кенг очиқ ерга қурилган экан. Камчат телпак, бархит ва шоҳи чопонлар кийган кўп йигит-қиз тўпланган. Ба'зиларининг елкасида хипча бел камзул. Чўлпилар тинмай шилдирар эди. Оқ рўмол ўраган, кашта тикилган кимешек кийган хушчақчақ жувонлар, болалар ҳам кўп, ҳаммаси бир гала бўлиб ўйнашаётир. Лекин йигитлар камроқ кўринади. Мустаҳкам қилиб қурилган дорга солинган арғумчоқда иккита қадди-қомати келишган матолгина қиз тахта арғумчоқни тегиб учаркан, ҳалиги эшитилаётган «Кўркам от» ўланини баланд овоз блан айтишаётган эди. Бу ўйин-кулгига берилиб кетган ёшлар то Абайлар тўқайдан чиқиб яйдоқ ердан ўтиб, яқин келгунча пайқашмади. Икки йигит дорнинг тагига яқинлашиб келиб:

— Шодликка-шодлик қўшилсин!

— Уйин-кулги мўл бўлсин! — дейишди.

Қизлар тўхтаб қолишди. Келинлар йигитларнинг ёни-

га яқинроқ келишди. Уларнинг ичида Осилбекнинг хотини блан Сугирнинг келини ҳам бор эди.

Кўпчилик Эрбўлни таниб:

— Эрбўл! Эрбўл-ку!

— Йўл бўлсин, нима қилиб юрибсиз?— деб сўрашди.

Осилбекнинг хотини Абайни таниб:

— Абай! — деб очиқ чирой блан кўришди.

Абайнинг номи айтилгач аргумчоқ тўхтаб, ўлан ҳам босилди.

Пироқ овулнинг обрўйлик йигити келгандан кейин, ҳамма жим бўлиб қолди. Аргумчоқ тепаётган Туғжон блан Сугирнинг қизи Керимбола экан, булар ҳам йигитларнинг ёнига келишди. Абай Туғжонни аллақачон курган эди. Улар кўпчиликнинг ичида тортиниб тургандай, астагина сўрашишди. Уларнинг ичида ҳаммасидан ўқтами Керимбола эди. Бўйин Туғжондан сал пастроқ, қўлоғига катта исирға таққан, товуши жаранглаган ҳушчақчақ Керимбола Абай блан сўрашиб бўлиши бланоқ:

— Қани, ўйинимизнинг устига келиб қолдингиз, энди тортинманглар, отдан тушиб аргумчоқ тепинглар! — деди.

Осилбекнинг хотини ўзича сўз бошлашга ботиналмай турган эди, Керимболанинг сўзини оғзидан олиб:

— Қани, тушинглар! — деб кулиб қўйди.

Абайлар ҳали ҳам хўжа кўрсинга иккиланиб турган эди. Эрбўл аввал важ қилди, негаким, бу ерда бу хилда келишларни дарров фаҳмлайдиган йигитлар бор эди. Улар ғоят зийрак, ҳар балони биладиган бўлиши блан бирга, ғоят эҳтиёткор, қизғанчиқ ҳам бўлади. Эрбўл ўшаларга эшитдириб:

— Боқоносга, Кўкше элига кетаётган эдик. Кеч қолиб бизнинг уйда ётиб кетмоқчи бўлдик, — деди.

— Ҳамон ётиб қоладиган бўлганингиздан кейин нима қилади? Ўйинга ҳам қатнашинглар-да!

— Қани, отдан тушинглар!

— Биз майлис қилаётирмиз.

— Туғжоннинг уйдаги катталар жўнаб кетгач, дугоналари йиғилиб, майлис қилишаётир. Адилбекнинг тўқим қоқтиси ҳам шунинг ичида қани шодлигимизга шерик бўлинглар! — деб, бирнеча қиз-жувонлар чин кўнглидан таклиф қилишди.

— Қани, тушинглар, тезроқ отларингизни боғлаб келинглар! — деб, Туғжоннинг янгаси яна таклиф қилди.

Шундан кейин Эрбўл:

— Майли бўлмаса! — деган эди Керимбола бир янгасининг елкасига осилиб, хушчақчақлик блан ҳазиллашиб:

— Қани энди, ўйинни совитмасдан тезроқ келинглар. Яқинда қаллиқчанинг юртига бориб келишган-ку! У ердан ўрганиб келган кўйларини ўрганиб оламиз. Томоқларингизни қириб тайёрланиб келинглар! — деди. Керимболанинг ўктамлиги, хушчақчақлиги бу ёшларнинг ҳаммасига ма'қул тушиб ҳамма дув кулиб юборди..

Абайни кўргандан буён хаёл суриб турган Туғжонгина кулмади, лекин Абайдан кўзини ололмай турарди. Ёш йигитнинг эғнида авра тўн, оқ кўйлагининг устидан кийган қора желеткаси ҳам кўриниб турарди. Бошида кумуш ранг шоҳи сурилган юпқа тумоқ. Ойдинда оқариб кўринаётган юзида қандайдир бир сўлғинлик экс этиб турарди. Қадди қомаги келишган, ихчамгина бўлиб кийинган, эгар-жабдуғига кумуш урилган чиройлик отга миниб, кутмаган ердан келган гўзал йигит ҳозир ҳам Туғжоннинг кўзига ғоят иссиқ кўринди.

Абай блан Эрбўл тездан қайтиб келмоқчи бўлиб, отларининг бошини буришди. Оқ ёл от бу онга қадар бетоқат бўлиб, ўнг оёғи блан ерни тирмалаб, тизгинини чўзиб-чўзиб ўйноқлаб турган эди. Энди яна бир ўйнақлаб елиб кетди. Отнинг жабдуғига урилган кумуш ой ёруғига чақилиб ярқ этди-ю сўнди. Оқ ёл отнинг қуюқ Думи ҳам ой нури остида кумуш қуюлгандай бўлиб ярақлаб кетди. Туғжон арғумчоқнинг устунига суянганича қотиб турарди.

Туғжоннинг жуда ўзгариб кетганини янгаси дарров пайқади. Бегоналарга сир бермаслик учун гўё меҳмонларни қандай кутишни маслаҳат қилмоқчи бўлаётган киши бўлиб, Туғжонни қучоқлаб олди-да, ёнига келган хотинларга: «нарироқ туринглар, меҳмонларни қандай кутишнинг маслаҳатини қилиб олайлик» деди ва Туғжоннинг қулоғига шивирлаб:

— Азизим, ўлан айт! Бўлмаса мана буларнинг кўзи сенда, гап-сўз қилиб юборишади! Шуни унутма! — деди.

Шу топда югурганича Керимбола келиб, Туғжонни арғумчоққа томон судраркан:

— Абай шу экан-да? Энди кўрганим! Келгани яхши бўлди! Қаллиғининг юртидан ўрганиб келган кўйларини ўзига айтдириб, яхшилаб ўрганиб олайлик, хўпми? — деди. Туғжон жавоб бермади. Керимбола ялт этиб Туғжонга қараб илжайганича:

— Сенга нима бўлди? Ё уялаётирсанми? Шунчалик уяладиган бегона одам эмас-ку! Қўй, уялмаган буюрмагани ҳам олади дейдилар. Қани ўзи? Тўхтаб турсин, ҳозир келиши блан айтдираман!— деб, арғумчаққа Туғжоннинг қаршисига чиқди-да, яна янгради «Кўркам от» ўланни кўйлай бошлади.

Туғжон тортиниб, унга қўшилмади. Керимболанинг катта-катта сурғилт кўзлари, чиройлик қипқизил юзлари ҳечкимдан иманишни билмас эди. Чўлписини шилдиратиб, ҳузур қилиб кулиб олди-да, ёлғиз ўзи айтаберди. Абайлар ҳам кўп ҳаялламаздан, етиб келишди. Келиши блан Эрбўл ўйинни ўзи бошқариб кетди. Керимболанинг янгаси Қапа Туғжоннинг янгаси ва Эрбўл учови арғумчоқ учиш меҳмондан бўлсин деб, Абайни арғумчоққа чиқаришди.

Қиз-жувонлар арғумчоқни тебратиб турган пайтда, ўлан айтиш йигитдан бўлади. Абай энди арғумчоқни тепаиб учаркан, тортинмасдан баланд овоз блан ғоят қувноқ кўй бошлади. Арғумчоқнинг бир томонида туриб Абай блан арғумчоқ тепишаётган Керимбола «Кўркам от»ни айтайлик деб, шу ўланни бошлаган эди, лекин қўшилиб айтганида тўғри айтаолмади.

Эшитаётган қиз-жувонлар:

— Абай бошқача айтаётир.

— Керимбола бузаётибсан!

— Ҳой, тентагим, бузиб айтаётирсан!

— Олдин ўрганиб олиб қўшилсангчи!— дейишди.

Керимбола парво қилмай, ҳандон ташлаб кулиб тўхтади-да:

— Қани бўлмаса, бошқа биров айтақолсин! Туғжон! Қани Туғжон, сен айт!— деб, Туғжонни сургаб келиб, ўзининг ўрнига чиқарди. Ўзи арқоннинг бир учини ушлаб, қаттиқ-қаттиқ тебратабошлади. Туғжоннинг арғумчоққа чиққани бошқаларга ҳам ма'қул бўлган эди.

Пастдагилар қулочининг борица тебратаётган арғумчоқда Абай блан Туғжон галма-гал осмонга кўтарилиб тушиб, биргалашиб ўлан айтишмоқда. Туғжон аввал, бирикки оғиз айтилгунча, Абайга эргашиб айтиб келди-да, учинчи бандига келганда, ўзини тутиб олиб, баҳазур қўшилишди. Авваллари янглиш айтиб юрган ерларини Керимболадек эмас, тез тузатиб олди. Эрбўл ҳам, бошқалар ҳам:

— Мана энди тўғри бўлди!

— Туғжон дарров ўрганди!

— Оҳанг энди келишаётир! Айт, айтинглар... Бало... бало!— деб, мақтай бошлашди.

Бу қадар бир-бирига муносиб: нозанин йигит блан гўзал қиз иккови та'сирли бир кўйни кўйлашмоқда. Туғжоннинг юзи ой ёруғига тушганда, Абай унда ўзгача бир нур кўрарди, юзида латиф қизариниш акс этиб, юрагининг чуқур жойларидаги дардни ошкор этарди. Унинг юраги соғинган, севган ёрининг юрагига интилиб, айрилмасликка, видо'лашмасликка аҳд қилаётгандай кўринарди. Ҳозирги ёқимли оҳанг блан яқинлашиш бағрига босиб қучоқлашдан ҳам яқинроқ, кучлироқдек туюларди. Уйноқи гўзал кўй блан иккаласи ҳам бир юрагини очиб барча дардларини, икки интиқ жон қовишганларининг, топишганларининг шодлигини кўйлашмоқда эди. Уйин-кулги қилаётганларга ҳам, бутун оламга ҳам, юлдузлари яшнаб турган кўкдаги ойга ҳам «Бизни кўр, бизни гуноҳкор қилиб кўрчи» деяётгандай кўринарди. Соф севгисига чин кўнгли блан берилган Туғжон тўхтамасдан ўлан айтаберди. Бир вақт Абай ёш гўзалнинг юзида гўдакларча шодлик кўрди. У, юзида бахт-саодат кулгисидек бир кулги акс этиб, Абайга тикилганича жилмайди. Гўё Абайнинг келганини, буни излаб топганини шодлик блан олқишлаётгандай кўринди. Қалдирғочнинг қанотидек қийғоч қошлари гоҳ тўлқинланиб ёзилиб, гоҳ чимирилиб Абайга ўзгача бир сир онглатаётгандай бўлди.

Боядан буён шу қадар кўп дардини тилсиз онглаётган Абай энди ўланнинг сўзларини ўзгартириб, бошқа йўлга солди. «... Мени интизор этган севикли ёрим дарди ичида юрган дўстининг гуноҳидан ўтарми?.. Бутун оламнинг бор дардини, барча умидларини ёлғиз шунинг ўзига қурбон қилгали келган ёрига қандай жавоб қилди? Шунда раҳм қилмай, юз ўгириб озор берса, одиллиги, вафоси қани?.. Шундай қилса ёрининг умидини узиб — ўртагани эмасми? Бегуноҳ ёрига жазо бергани эмасми? Шу қадар стам қилгудек, ёрининг нима гуноҳи бор?!» Туғжон ўланнинг олдинги бир-икки оғзига қўшилди-ю тўхтаб қолди. Бу ўлан сўзлари бошқача, бу ерда айтилиб юрган, ҳамма биладиган ўлан эмас эди. Уни фақат Туғжонгина онглади. У, қора кўзларини ерга тиканича, ўтириб тинглади.

Абай ёлғиз ўзи шу чуқур ма'нолик тўрт оғиз ўланни «Оқ қайин» куйига солиб айти-да, астагина тўхтади. У.

бор ҳасратини, алангалик дардини шу ўланга жойлаган эди. У оқин бўлиб, аламлик ёр бўлиб ешилди. Шу ўлани блан Абай Эрбўлнинг кўзига кунда кўриб юрган йўлдоши Абай эмас, юксалиб бораётган бошқа бир буюк одамдай кўринди. Улан тўхтади. Абай аргумчоқдан тушиб, четроққа чиқди. Осилбекнинг хотини унинг ёнига келиб, ўланга уста экансиз деб мақтай бошлаган эди, Абай фақат одоб юзасидан кулимсиради, лекин унинг сўзлари қулоғига кирмас эди.

Аргумчоқ ёнидаги ўйин-кулги, ўлан яна бироз давом этгач Эрбўл янги ўйин бошлади. Бу «оқ суюк», ундан кейин, «Қўй-бўри» ўйинлари бошланди. Бу ўйинларни ёшларнинг ҳаммаси қий-чув қилиб югуришиб ўйнашди.

Қўй-бўри ўйинида Эрбўл бўри бўлди. У «қўй» олиб қочиши керак эди.

Эрбўлнинг ўз мўлжали бор эди. У кўп эпчил бўри бўлди. Аввал бир-иккита қиз-жувонларни олиб қочиб, четга чиқариб қўйиб келди-да, бир вақт Абайни олиб қочди ва олиб кетаётганида:

— Сен ана у бутанинг тагида кутиб тур! Бироздан кейин, Туғжонни олиб қочаман!— деди-да, югурганича қайтиб кетди.

Абай бута остида Туғжоннинг «қўллик» бўлишини кутиб турарди. Кўп ўтмай Эрбўл уни олиб қочди. Лекин бу гал кўпчиликнинг ичидан «қўй» олиш у қадар осон бўлмади. Айниқса Керимбола қаттиқ қичқириб ёпишиб олган эди. Туғжонни Абай турган ердан нарироқдаги бир тўп дарахт ёнига олиб борди-да, унга ҳам шивирлаб бир нарса дедию, югурганича кетди.

Шу пайтда Абай қандоқ қилиб Туғжоннинг олдига келиб қолганини билмай қолди. Иккови дарахтзор ичидаги ой ёруғи тушиб турган бир бўшлиқ ерда учрашди. Бир-бирига яқинлаб келишганда Туғжон йиғлаб юбориб, ўзини Абайнинг қучоғига ташлади. Ёшга тўлган кўзларини севикли ёрининг кўкрагига босганича тураберди. Унинг икки елкаси силкинар эди.

— Туғжон, қўй, йиғлама!— деди Абай уни бағрига босиб туриб. Туғжон бошини юқорироқ кўтариб:

— Кўришайлик! Соғиндим!— деди.

Худди шу пайтда:

— Туғжо-о-и! Қаердасам? Бўрига едирадиган Туғжоним йўқ! Юр!— деб қичқириб, хандон ташлаб кулиб келаётган Керимболанинг товуши эшитилди. Абай шошиб-

пишиб Туғжонни бағрига босиб, унинг ҳаяжон ичида қизариб кетган юзидан ўпиб олди. Керимболанинг яқинлаб келаётган шарпаси эшитилганда Абай Туғжоннинг телпагини тузатиб кийдирди-да:

— Эртага кут! Бир илож қилармиэ! Келаман!— деди. Ой ёруғининг тангадек шу'ласи қалин япроқ орасидан ўтиб Туғжоннинг ўнг кўзига тушганда унинг киприкларидида турган каттаков ёш томчиси кўринди. Керимбола югуриб уларнинг олдига келганда Абай блан Туғжон сўзлашиб туришган эди. Керимбола оппоқ, садафдек тишларини кўрсатиб илжайганича телпагини чаккасига қўйиб:

— Ҳа, шу ерда эдингларми? Кўзимни бўри еб қўядими десам, қўйнинг ўзини егуси келиб туриптими, нима бало?— деб шарақлаб кулганича Туғжоннинг елкасига юзини босди.

Ма'сума қиз ҳазил қилаётган эди. Лекин ичида гап ётмайдиган Керимбола бу гапни кўпчиликнинг ўртасида айтиб юбориши ҳам мумкин. Абай шуни ўйлаб:

— Тухмат қилманг, Керимбола! Бошимизга кулфат келиб, бўрининг қўлига тушиб қолдик. Бизда нима гуноҳ? Бирхилда фалокатга йўлиққандан кейин илож борми, бирга турибмиз!— деди.

— Билдим, билдим бир гап бор,— деди, Керимбола.

Унинг бу гапи аввалгисидан ҳам ошиб тушди. Туғжон аччиғланиб, уни босмоқчи бўлди-да:

— Қўйчи, Керимбола! Ҳазилнинг ҳам ўрни бор-да. Нима деяпсан ўзинг?— деб қаттиқ жеркиб ташлади. Керимбола ранжиб, ялт этиб Туғжонга қаради.

Абай бу қизни зарда блан эмас, яхши гап блан йўлга солмоқчи бўлди.

— Керимбола, эл оғзига элак тутиб бўлмайди. Уйла-масдан қилинган қалтис ҳазил ўртоғингизни бекордан бекор ёмон отлик қилиб қўйиши мумкин. Бундай гапларни одамларнинг олдига эҳтиёт бўлиб гапириш керак!— деди.

Бу гап Керимболага ма'қул тушди шекиллик, яна кулиб юборди, лекин ҳижолат ичида кулаётгани кўриниб турарди: «Туғжоннинг кўнглига қаттиқ тегиб қўйдим шекиллик», дегандай қилиб, уни қучоқлади-да:

— Бўпти, жаҳлинг чиқмасин! Бундан кейин гапирмай қўяқолдим,— деди.

Учови кўпчиликнинг олдига келишди. Гарчи ўйин

давом этаётган бўлса ҳам, энди Абай блан Эрбўл турмади. Эртага эрта жўнаймиз деб, уларга раҳмат айтишиб, овқатга ҳам қарамай кетиб қолишди. Эртасига икки йигит айтган сўзини тасдиқлаш учун Боқоносга қараб кетишди. Қоратойнинг овулига бориб, тушлик овқатни ўша ерда қилишди, кечгача ўша овулда қолишди. Қоронғи тушиб, эл оёғи босилганда Жанибекка қайтиб келишди.

Булар бирон шарпа сездирмай, астагина келишди. Кулранг кийим кийган йигитларни итлар ҳам пайқамай қолди. Секин келиб овулнинг бир четидаги Эрбўлнинг уйига тушишди.

Шу кеча, эл қаттиқ уйқига кетган пайтда, ўғриларга ўхшаб биқиниб, яшириниб, оёқ учида юриб бир амаллаб Осилбек ўтовининг эшигига етишди. Иккови наमत эшикни ёпиб туриб, ичидаги ёғоч эшикни очишга уринишаётган эди, уйда ётган хотин ухламаган экан, чўлписининг шилдирлаши эшитилди. Кекса хотин бўлмаслиги керак. Бу уйда фақат икки киши чўлпи тақади, бири Туғжон бири унинг янғаси.

Ҳақиқатда ҳам товуши таниш бўлган биров:

— Секинроқ! — деб шивирлади-да, эшикни ўзи очди. Уйнинг ичи қопқоронғу эди. Йигитлар уйга кирганда, ҳалиги хотин яна шивирлаб:

— Абай,— деди.

Абай қўлини чўзди. Янға экан. У Абайни қўлидан ушлаб тўрға томон олиб бораркан, орқасига қараб Эрбўлга:

— Сен кетабер! Ўзи борар!— деди. Эрбўл орқасига қайтиб, аста чиқиб кетди. Абай қоронғуда пайпаслаб, ўнг қўлини чўзиб келаётганида, қўли шоҳи чимилдиққа теккан онда у томондан келаётган Туғжоннинг иссиқ бармоқлари юзига тегди. Иккови ҳам интилиб келиб, қаттиқ кучоқлашди-да, ўпишганича унсиз қотиб қолишди. Нафаслари қўшилиб, иссиқ лаблари энди ҳеч айрилишмайдигандай топишган эди. . .

Ез кечасининг тип-тинч тонгги энди отиб келаётган пайтда Абай блан Эрбўл Жанибекдан жўнаб кетди. Бироз юриб қаршидаги тепаликдан ошиб кетишди. Ой ботган, юлдузлар ҳам сийраклашиб, битта-биттадан сўниб кетаётир. Уларнинг йўлида ўт-ўланларининг орасидан чўчиб учган тўрғайлар ҳавога кўтарилиб сайрашмоқда эди.

Абайнинг юраги дард блан ше'риятга тўлган,

юпқа тумоғининг бир қулоғини қинғайтириб кийиб, сариқ йўрға отини йўрғалатиб бораркан, Бўтақонга қараб юз тутганда ўлан бошлади.

Овулдан анча йироқлашиб кетганларидан кейин Абай тиниқ овозини борича қўйиб, ғоят та'сирли бир кўйни бошлаб, хийла вақтгача ўлан айтиб кетди. Юрагини тўлдириб турган шодлик ҳам, ҳаяжонга солучи хаёллар ҳам, юрагини очиб айтаётган дарди ҳам шу кўйнинг ичида эди. Уланнинг сўзлари ҳам ўзгача. Қаёқдан чиққан? Қачон айтилган? Қандай софдиллик, нозик ҳислик банда бу қадар чин кўнгли блан сева билган. Бунни билиб бўлмайди. Бирон жойда тутилмасдан, янглишмасдан, сўзларни шу қадар усталик блан ишлатиб, ўлан тўқиб кўйлаб келаётир. Абай қайси йўлдан кетаётганини, қанча юрганини ҳам сезмасди. Бир вақт Бўтақон ошоғидаги ўтовларнинг гумбази кўринди. Шундагина Абай ўлани тўхтатиб, Эрбўлга қаради.

Ҳамроҳи Абайнинг ҳолини онглагандек, кулимсираб, унга термилиб келаётган эди. Абай отининг бошини тортиб, астароқ юргизиб борди-да, Эрбўлни қучоқлаб:

— Эрбўл, мендан кулма! Ҳаётимда фақат бахт, шодлик деб эшитган эдим-ку, лекин шу кечагача бунинг нималигини билмас эдим. Сенга айтишнинг нима ҳожати бор. Ўзинг кўриб турибсан-ку, менинг юрагимда шундан ҳам бошқа сир борми?— деди.

Бирнеча кундан кейин Абай яна Жанибек томонга борган эди. Қисқагина бахтли кунларнинг саодатли онлари тамом бўлган экан: Осилбек, Адилбеклар қайтиб келишипти.

Адилбек келиши блан бу гаплар унинг қулоғига етиб, сезиб қолганми, ҳарқалай ғоят ғазабланиб, янгаларидан, молбоқарларидан, қўриқчиларидан қаттиқ койиб, овулни соқчию, айғоқчи бостириб юборипти, кимгадир ўчакишганини билдириб:

— Жанибекка қадам қўйиб кўрсин-чи! Тирик кетмайди! — деб оғзига сўз олипти.

Бусиз ҳам ёвлашиб юрган элни яна бундай ишлар блан ғашига тегиш хавфли эди. Абай ҳеч илож тополмай, гангиб яна ўша аламлик дардига мубтало бўлди.

Шу пайтда эл яйловдан қайтиб, овулларнинг ораси бир-биридан йироқлаб кетди.

Абай ўзининг нақадар ора йўлда қолганини, нақадар бедаво дардга мубтало бўлганини онглайолмас эди. У.

энди бутун оламга гули сўлган, ша'ми сўнган, ўзи ҳаётда йўқ кишидек қарар, ғоят озиб кетган эди.

Ота-онаси ташвишга тушиб, уни яна қаллиғининг юртига юборадиган бўлишди. На юракда бир аланга, на бир истак — муздек кўнгил блан нима десалар кўнаберарди. Ҳайдалиб кетаётган кишидек, Қарқаралига жўнади.

Бу гал у ерда бир ярим ой туриб, эл қистов-қистовига келадиган пайтда Дилдани бирга олиб келди. Абай ўз дард-ҳасрати блан бўлиб, бунинг устига қаллиғининг юртига кетиб қолиб, ўз элининг ичида бўлаётган ишлардан четда қолганди.

Бу йил куз Қунанбой яна бир гуруҳ одамларни қаҳрига олган экан. Бу йил навбат Қулуншоқ овулига келипти. Яна ўша эски гапларни қўзғаб, кўчиб кетди, ёв томонга ўтиб кетди деб, кўпдан буён унга тишини қайраб юрган экан.

Абай қайтиб келганда, Қунанбой ўша Қулуншоқнинг Содирбой, Нодонбой деган иккита ўғлини Еттисув томонга ҳайдатиб юборган, Мунгсизбойни баримта тариқасида ўзининг яқин овулларининг четида тутиб турган экан. Қулуншоқ бўлса, Монос блан ёлғиз уй бўлиб қолипти. Қунанбой: «боламни уриб, инимни шарманда қилдинг» деб унинг моли-қолини ҳам, бор дун'ёларини ҳам босиб олипти. То ўртага туша оладиган ёру биродарлар эсиҳушини йиғиштириб олгунча бўлмай, бир куннинг ўзида шу ишларни бартараф қилипти-да, ҳечнарсга билмаган киши бўлиб, атаган «Оқ қашқа — кўк қашқа»ларини сўйиб, қабила бошлиқларини йиғиб, тарала ялласини қилиб ўтираберипти...

Абай қайтиб келганда уруш-талаш йўқ, лекин овуллар, уйлар, ёру дўстларнинг ўртасидаги ғараз яна ҳам кескинлашган, норозилик блан хафа-газакка тўлган эди.

БАЛАНДЛИКДА

1

Абайнинг уйланганига бирнеча йил бўлди. Дилда келин бўлиб тушганидан кейин келаси йил куклам уларнинг катта ўғли Оқилбой туғилди. Икки йил ўтгач Гулбодон деган қизи туғилди. Ҳозир Гулбодон бир ёшдан ошган. Бу кунларда Абай учинчи боланинг отаси бўлаган эди. Дилда ҳомиладор бўлганда бирнеча ойгача овқат ботмас, ҳадеб боши айланар, ранги кетиб, озиб-тўзиб кетар, касал кишига ўхшаб, ҳадеб ўзини тўшакка ташлайберарди.

Озгина йил ичида бирнеча боланинг отаси бўлса ҳам, Абай ҳали ўзининг шу ҳолига кўникаолмаган эди. Бунга уйдаги катта оналари ҳам сабаб бўлишди. Оқилбойни Улжоннинг ўзи бағрига олиб, бола қилиб олган. Ҳозир тили чиқиб қолган Оқилбой, Абайни отам деб билмас, шунчаки онда-сонда дастурхон устида кўринадиган катталарнинг биттаси, бир бегона кишидек кўрарди. Абай ҳам уни сезиб, эркалатмас эди, негаки, бу бола унинг ёшлигига панд бериб, ёшлигини тортиб олмоқчи бўлгандай жуда эрта туғилган эди.

Авалло Абай ўн етти ёшида ота бўлди. Уйланишнинг ўзику, тақдирга тан бериш дегандай гап бўлган эди.

Энди унинг орқасидан елиб-югуриб келган оталик гўё уни кулги қилаётгандай, бўйнига сиртмоқ солгандай туюлган эди.

Оқилбой туғилган куни Қаликага ўхшаш янгалари:

— Болалик бўлдинг!

— Мана энди ота бўлдинг!

— Муборак бўлсин! — дейишиб, уни ўртага олишган эди. Абай уялиб, ўнғайсизланиб, нима қилишини билмай, отига миниб кетиб қолди. Уч-тўрт кундан кейин бир келди...

Абай кичкина Гулбодонни ҳам яхши кўрмас, унга ҳеч меҳри тушмаган эди. Бу боласи ҳам куни бўйи оналарининг уйида, ўшаларнинг бағрида бўларди.

Гулбодон Дилданинг ўзгинаси. Бунинг устига кўп йиғлоқ. Оқ сариқдан келган бу қизни ҳам кеч киргандагина ёшларнинг уйига олиб келишар эди. Бу қизи Абайнинг э'тиборини ўзига тортмоқчи бўлгандай, тонг отгунча йиғлаб чиқарди.

«Одамни уйқидан чаёндек чақиб уйғотади» деб Абай унинг отини «сариқ чаён» қўйган эди.

Ҳозир ҳам ўша сариқ чаён йиғлаётир. Кеч кириб уй ичи қопқоронғи бўлса ҳам Дилда чироғ ёқмай, чимилдиқни тушириб, баланд каравот ёнига ташлаб қўйилган кўрпачада чўзилиб ётарди. Оналарининг уйдан энди келтирилган Гулбодон ётгани унамай, хархаша қилиб, йиғлаётган экан.

Абай бирқанча киши блан уйга кирди. Ташқарида бўрон бўлаётир. Буларнинг усти-боши қор-қиров... Қаторлашиб уйга кириб келишганда, ўзлари блан кўп совуқ олиб келиб, уйни совитиб юборишди.

Эшикдан кирган совуқ блан кўпчиликнинг ўпир-тўпирдан тинчи кетган Дилда бошини кўтарди.

Абай тумоғи блан пўстинининг қорини қоқаётиб:

— Дилда, чироғ ёқсангчи! Ана унинг товушини учир!.. Бўлмаса, у уйга олиб бориб ташла! — деди.

Дилда чироғ ёқиб, чимилдиқни кўтариб қўйди-да, меҳмонларга кўрпача солиб, Гулбодонни қўлига олди.

Сапсариқ оқсоч келинчак ўтовга кириб, Дилда блан ивир-шивир қилиб олди-да, овқатнинг тараддудига тушди.

Келган бу меҳмонлар ёш йигитлар — Абайнинг ҳозирги вақтдаги йўлдошлари — Эрбўл, Жиренше, Осилбек ва Бсзоралилар эди.

Буларнинг ичида ёши каттароқ Бозорали эди. У еши-
ниб, тўрга чиқиб ўтираркан:

— Ёраббим, худо нима қиламан дейди! Яна бўрон!
Ҳадеб бўрон! Хўп тинкани қуритадиган бўлди-ку! Шўр-
лик элнинг қоқ суягини қолдириб кетадиган бўлди-да!—
деб узун қора соқолини тутамлаганича, ўйланиб қолди.

Гавдали бўлса ҳам қадди-қомати келишган, чиройлик
йигит Бозорали эндигина ўттизга чиққан эди.

Дилда чироғ келтириб, хонтахтанинг устига қўйган-
да, йигитлар хонтахтанинг атрофида ўтиришган эди.

Энди Абай ҳам, яғринлари кенгайиб, барваста тортиб
кетган эди. Бўйи ўртадан пастроқ бўлиб, суяги ўсиши
блан бирга яхшигина жир битиб, хийла ўзини қўйиб юбор-
гандай, юзи ҳам гавдасига мос бўлиб тўлишган эди.

Узунроқ қирра бурни хиёл каттага ўхшаб кўринар,
пешонаси кенг бўлиб, қиш совуғидан икки юзи, бурни
қизарган бўлса ҳам, пешонаси оппоқ бўлиб, кўзга таш-
ланиб турарди. Бодомқовоқ, қийғоч кўзларининг оқ
қораси ҳали ҳам тип-тиник, кўзларидан ўт сочилиб ту-
рарди. Чаккасига уриб турган ингичка қошлари блан ўй-
чанлик акс этиб турган алангалик кўзлари унда бошқа-
лардан ўзгача бир хислат борлигидан дарак бериб ту-
рарди.

Кўнғир мўйлаби ҳали у қадар ўсиб етмаган, энди
сабз уриб, теп-текис чиқиб келаётган эди. Қадди-қомати
келишган, қора тўридан келган Абай, айтарлик гўзал-
лардан бўлмаса ҳам, жозибалик, ўтдек иссиқ йигитлар-
дан эди.

Холи ўтовга йиғилган ёшлар, турган гап, бу кечани
ўйин-кулги блан ўтказиши керак эди. Лекин ҳали ўти-
риётганда Бозоралининг айтган гапи ҳаммани ўйлатиб
қўйди.

Бу йигитлар уч кундан буён бирга бўлиб фақат Бо-
зоралигина букун кечқурун тоғдан келган эди. Кўпчилик
эл, кўп қистовлар ўша ерда. Абай у ердагиларнинг ҳол-
аҳволини билмоқчи бўлиб, Бозоралидан:

— Қалай, ют барчага баравар қаттиқ келдими ё
ба зи ерлардагинами? Қанча ерни қоплади?— деди.

Осилбек, Жийренше, Эрбўллар ҳам Бозоралига тики-
либ, жавоб кутиб туришарди.

— Ҳаммага келмай битта-яримтани аяб қўяр эдими?
Ют шуда! Эл деб кўпчиликни оламиз-да... Кўпчиликка
қийин бўлди-ку. Бўрон турганига мана уч кун бўлди, ҳа-

ли ҳам босилмайди. Ез чиқиб қолар деб умид қилиб турган эдик. Лекин кун қиш чилласидек, ҳали ҳам қаҳризаҳрига олиб турилпти-ку!— деб Бозорали яна оғир ўйга чўмди.

— Қирилганда қўй қирилаётир. Қорамол қалай? Чинғизда ундан умид борми?— деди Жиренше ҳеч бўлмаса бошқа молнинг омон қолишидан умид қилса бўладими деган хаёлга бориб.

— Тўбуқтининг моли фақат йилқи блан қўй-да! Қорамол деб сизгирни айтсак, у қасир бўлгуринг, ютга қолганда қўйдан баттар экан.. Туя ҳам ютга чидамсиз мол... Ҳарқалай қўлдаги молнинг ичида омон қоладигани йўқ!..— деди Бозорали.

Чой устида ҳам, бутун кеч бўйи ҳам гап элнинг оғир аҳволи устида кетди. Ют фақат молгагина келган эмас... Кўпчилик қашшоқ. Кўпчиликнинг очарчиликка учрай бошлагани ҳам билиниб қолган эди. Бозорали Чинғиздаги ўзига тўқ овуллардан ош, нон сўраб, саргардон бўла бошлаган бева-бечорани ҳам айтиб берди.

Бу аҳволга тушганларнинг олди шу Жидебойга Абайнинг оналарининг уйига ҳам келаётган эди. Бир парча гўштми, бугдойми, тариқми бўлса ёрдам қилинг деб, сўраниб юрган чол ва кампирлар ҳам бор эди.

«Ютдан омон қоладиган эл борми? Кимлар бардам, кимлар ўзини ютга олдирмайди» деган гап ўртага ташланганда, Бозорали:

— Омон қолганда, отнинг қашқасидек бир ҳовучгина овул омон қолар. Ирғизбой, Котибақ, Жигитек, Бўкеншеларнинг ичидаги яхши-яхши қистовларни эгаллаб, кўп ерни босиб ётган овуллар ҳозирча тангликка тушгани йўқ,— деди.

— Айниқса Ирғизбойлар ютдан омон қолади. Қистовлари яхши, кузда ғамлаб қўйилган бичанлари ҳам етарлик,— деб Эрбўл ҳам кўриб келганларини айта бошлади.

Боядан бери ўйланиб, жим ўтирган Абай:

— Елғиз Ирғизбойнинг омонлиги кимга дармон бўлади? Кимни қаноатлантиради?— деди.

Абайнинг бу гапи Бозоралига ма'қул тушди-да:

— Ҳарқалай бардам одам қоқилмас экан-ку, Кунеканг олиб берган ерлар Ирғизбойларни сақлайдиган кўринади! — деди.

Абай қовоғини солиб, ялт этиб Бозоралига қаради-да:

— Ераббим, тортиб олинган ер ерми? Бу ерларнинг турган битгани кўз ёши эмасми?— деди.

Абайнинг бу қадар ҳақиқатга кўчиб гапирган гапига Осилбек блан Жиренше хурсанд бўлиб кулиб юборишди.

— Епирим, Абайжон, кўпларнинг кўнглида юрса ҳам айтишга тили бормайдиган гапларни ўзинг айтдинг-ку! — деб, боядан буён ўйланиб ўтирган Бозоралининг чиройи счилиб кетди.

Бу йигитлар, Абайнинг кўнглида бор гапини яширмай очиқ айтаберадиган дўстлари. Айниқса Эрбўл бешолти йилдан буён Абайдан бир нафас айрилмайдиган узангидоши бўлиб қолган. Осилбек блан Жиренше ҳам Эрбўл орқалик Абай блан яқинлашиб, ёзу-қиш кўпинча бирга бўлишарди. Қунанбой бўлса Абайнинг бу дўстларига тоқат қилаолмас, уларни ёқтирмас эди. Бирнеча марта Абайнинг орқасидан койиб:

— Нукул кечагина ёвлашиб юрган овулларнинг бўрибаччаларини атрофига йиғиб олибди, яхши дўст топибди! — деб, афтини бужмайтириб қўярди.

Лекин Абай ўз отасининг фел-атворини синчиклаб юрадиган бўлганидан буён отасидан озор топган элларнинг ҳарбирининг гапга тушунадиган одамлари блан сирдош бўлиб юрарди. Отасининг қилаётган ишларини, элнинг ҳол-аҳволини, кўпчиликнинг дард-ҳасратини шулар блан сўзлашиб, шуларнинг гапидан очиқ ойдин кўриб яхши онглай бошлаган эди.

Абайдан уч ёш катта бўлса ҳам, Жиренше, Эрбўл, Осилбеклар бу вақтларда Абай блан ғоят яқинлашиб, дўстлашиб кетган, шунинг учун ҳам ўз элларининг катталаридан, қари-қартаңларидан эшитган аламлик, дардлик сўзларини тўхтатмасдан Абайга етказиб туришарди.

Буларнинг шунингдек очилиб, дўстларча қиладиган суҳбатларига Бозоралигина авваллари кўп аралашмаган эди. У ўзича шу элнинг, шу юртнинг бошига келган фалокатларга Қунанбой туфайли келаётир, деб биларди. Бозорали кела келгунча Қунанбой марҳамат қилган катталарнинг овуллари ўз молларини Ирғизбойларнинг ичига ҳайдаб бориб шу ерда жон сақлаётганини, Қунанбой одам қаторига қўшмайдиган, донг чиқармаган кам авлод кўпчиликнинг моли қаерга боришини ва боши қаерда қолишини билмай, муз кўчган пайтдаги муз парчасидек, сочилиб бораётганини кўриб келган эди.

Ич-ичидан ғазабланиб, кўнглига турлик-туман норузиликларни тугиб юрган бўлса ҳам, Бозорали, шу онгача бу гапларнинг бирои оғзини бировга изҳор қилмаган эди. Энди Абайдан ҳалиги гапларни эшитгач, ёрилиб тапирди. Халқнинг бошига тушаётган кўп фалокатларнинг негизини кавлаштириб келиб:

— Кўпчилик азобда-ку, сонда бор, саноқда йўқ. Ёвга қарши чиқишда сўйил ушлайди, ўлжа олишга келганда кесак тишлайди. Шўрликларни на эслайдиган, на йўқлайдиган одам бор... Мана эндиликда қирилиб кетади холос. Кечагина «яхшилар», «бошлиқлар» деганларининг қайси биттасининг қовирғаси қайишар экан буларга... Мана эртага кўрарсиз, қайси биттаси аяб, қайси биттаси кўмаклашар экан,— деди.

Абай Бозоралининг халққа қилаётган гамхўрлигини кўриб, ичидан ҳайрон қолди. Афтидан Бозорали мудом ёлғиз юргани блан эл да'восини тўғри онглаб, ўзи ҳам кўп ўйлаб, ҳақиқатни гапирадиган кўринади. Бу ботирларга ўхшаш, ўланга, сўзга уста Бозорали, катталарнинг гапига қараганда, бир тентак, ҳечким блан чиқишаолмайдиган бетавфиқ, аччиқ тилини тияолмайдиган бетайин деб ном олган одам. Мана ҳозир Абай пайқаб қараса, Бозорали ундай эмас экан.

Элнинг ташвишида ўйланиб қолган ёшларга Бозорали деди:

— Йигит бўлсанг, номусинг, оринг бўлса, шу саргардон бўлиб қолган элларга паноҳ бўл. Молини омон қолдириб, жонини сақла... Ана улар ҳам бошқа вақтда йўқламаганига яраша ҳеч бўлмаса мана шундай муҳтожликда, тангликда қолган чоғида ортиқчасини улашсин... Ерларидан уларнинг моли ёйлагудек жой берсин. Фалокатга учраган кўпчиликка қистовларидан бош пана берсин! Йиғиб қўйган қўрларидан улашсин. Элдан айрилиб, омон қолган Кунекенинг, Бойсол, Бойдали, Суюндиклар блан Ирғизбой эли кимга суюнчиқ бўлади? Агар эл бор-йўғидан айрилиб, қўлдан қуруқ юган кўтарганича қолиб, очликдан тентираб кетадиган бўлса борми, уларни ҳам соғ қўймайди. Уй-жойидан айрилиб кетишидан олдин буларнинг ўзини ҳам бир ёқлик қилиб кетмайди дейсанми. Буларни шундоқ қолдириб, ўзлари қўрққан қуёндек қочиб кетадиган бўлса, уни эл деб айтиладими. Қисқаси эл кетмайди! Кетса ҳам яхшиликча кетмайди.

Бозоралининг бу гаплари ўтирганларнинг ҳаммасини

қаттиқ ўйлатиб қўйди. Осилбек Бозорали да'восинини ба'зибир жойларини нотўғри топиб:

— Ют деган нарса кийгиз уйлик қозоқнинг отам замонидан буён келаётган заволи эмасми? Фақат ҳозирги одамлар қилаётирми? Оғзингнинг бир чеккасидан чиқариб, бутун оғирликни бир томонга солаётирсан, бу гапинг адолатдан эмас! — деди.

Бозорали у блан бахслашмади. Лекин, юзидан норозилик акс этиб турган ҳолда, «бу отанг Суюндикдан ўтган оғмачилик!» дегандай қошларини кериб Осилбекка бир қаради-да, бошини чайқаб қўяқолди.

Иигитларнинг суҳбати тамом бўлай деб қолган пайтда эшикдан уч киши кириб келди. Буларнинг усти-боши қор, соқол мўйлабларида муз қотган эди. Олдин кириб келган санг-санг тумоғлик, кўҳна тўнлик барваста йўловчининг киприкларигача қиров босган эди.

Бу келган одамлар Бўкеншелардан Даркембой блан унинг иккита камбағал қўшиниси экан. Абай Даркембойни таниши блан, қани ечининглар деди. Даркембой шошиб турган экан, ешинмади.

Даркембой Тўқмамбетда Бўжей савалатилган йили Қунанбойни отаман деб милтиқ ўқлаган эди. Унинг бу ишидан хабардор бўлган Тўбуқтилар ўшандан бери айниқса Қунанбой атрофидагилар — Ирғизбойлар, кўзга чўп солди деб Даркембойни четга туртиб, унга қўлидан келган ёмоғлигини аямай келаётган эди. Абай ундан келишининг сабабини сўраган эди, Даркембой дарҳол:

— Чироғим, Абай, сени қариндошга хайрлик бола деб эшитаман, шунинг учун сенинг олдинга келдим. Агар Такежонга ўхшаш бўлганинга келмас эдим. . . Бошимга ғоят оғир кун тушиб келдим. Мана бу иккала қўшим блан учовимизнинг қўлимизда бори-йўғи йигирмата-ўттизтадангина туёғимиз бор эди, шу озгина молимиз блан ҳеч ердан паноҳ тополмай, сарсон бўлиб юрибмиз. . . Еримизда қултаноқ ҳам йўқ, қўйларимиз оч. Ҳозир шу Мусақулга келгупимизча яна бештаси совуққа қотиб ўлди! — деди.

— Ҳа, Чинғизга борақолмадиларингми? . . . Ҳеч бўлмаса тоғ панасида бўлар эдиларинг-ку! — деди Осилбек.

— Вой, вай, бўрон Чинғиздан келаётир-ку, ўзи зўрға турган мол шамолга қарши юраоладими? Чинғиз қайдаю, унга бориш қайда? Мана бу Мусақул блан Жидебой ҳам бўронга қарши эмас, ҳам яқин. Эгалари кўнишса Муса-

қул блан Жидебой бирнеча қўра қўйга паноҳ бўлмайди-ми? Қорни очиб боқсақ ҳам майли эди. Ҳеч бўлмаса чийнинг ичи қўйнинг жонига ора кирар эди. Шундан умид қилиб келган эдик!

Абай Даркембойнинг нақадар оғир ҳолда қолганлигини онглади-да:

— Келганингиз яхши бўлипти! Қани қўйларнингизни яйлатаберинг бўлмаса! Аҳвол шу бўлгандан кейин, сўраб ўтиришнинг ҳожати борми? — деди.

— У-ку, тўғри-я, чирогим, лекин ҳали кечга яқин Мусақулга зўрға етиб келган эдик. Олдимиздан Такежон чиқиб, қайтариб юборди. Енида Жумоғул деган қонхўр бор экан. Бошимизга келиб, қамчин ўқталиб, кет деб ҳайдади. Бори-йўқ молимни ҳам қириб юбораманми энди? Ҳамон қирадиган бўлсам, ҳеч бўлмаса сен билгин, очланғоч қариндош уруғнинг ўбқонга тушиб бораётганини ҳеч бўлмаса сен кўргин деб келдим.

Абай Даркембойнинг бундан кейинги сўзларига қулоқ ҳам солмади, Эрбўлга қараб:

— Тур, Эрбўл, иссиқ кийини олда, отга мин! Даркембой, мана бу Эрбўл блан бирга боринглар! Шу ердан озиқ-овқат ҳам олиб кетинглар! Дилда тур! — деди хотинига, — бу кишиларга етарлик овқат тайёрлаб бер!

Дилда дик этиб туриб, уларга озиқ-овқат ҳозирлаб бергали чиқиб кетди.

Абай Эрбўлга қараб «Такежонга бориб айт, ҳайдаман, газнасини емайди! Буларнинг озгинагина молига яйларлик ер берсин. Яна ҳалиги Жумоғулини тийиб қўйсин!» деди. Эрбўл бир зумда кийиниб, Даркембойлар блан чиқиб кетди.

Бу кунларда Мусақулда Такежон қишлар эди. У Абайдан олдин уйланиб, ўша йилнинг ўзидаёқ ота-оналаридан бўлиниб чиқиб кетган. Такежон ўлгиндай мол-параст, ҳатто ерни ҳам қўриқлайдиган хасислардан; битта-яримта кўриб қолмаслигига кўзи етган чоғларда пайтини топиб ўз оналарининг молини ҳам қўриғдан ҳайдаб юборади, деб қўни-қўшнилар, чўбонлар ҳам унинг фе'ли атворига таажжубланишар эди. Абай бу йил Такежоннинг шундай қилиқларини кўпгина эшитиб, ундан қаттиқ ранжиб юрар, учрашганларида ҳам, совуққина сўрашарди.

Тун кечада бўронда кетган Эрбўл ҳадемай, ҳаммаёғини қиров босган, хуноби ошган ҳолда қайтиб келди.

Қисқагина соқолларига қор қўниб чолларга ўхшаб қолди. Каттакон бурни қипқизариб кетган, қизғимтир қора, ўткир кўзларида қандайдир озор ва нафрат акс этиб турарди.

Тумоғининг боғини ешмай, бир тиззаси блан чўккалаганча соқолидаги қорни қоқар экан:

— Такежондан сўрагандан кўра, иблисдан сўраш ма'қул! Мусақул, Жидеболга мол туширтирмайман, урибуриб, ҳайдаб чиқар ўша Даркембойни деб, Жумоғулга менинг олдимда буйруқ берди. Арвоҳ урган Жумоғул ҳам, унинг шу сўзларини дастак қилиб, биз блан орқама-орқа келиб ҳалиги Даркембойларнинг қўйини сўйил блан уриб ҳайдаёттир! — деди.

— Даркембой-чи? У энди нима қилади? Тун кечада, шу бўронда қаёққа боради?

Қувғинда ўлгунча, ўша Жумоғулнинг қўлида ўлса-чи!..— деб, уйдаги йигитларнинг қони қайнаб кетди. Эрбўл яна:

— Бу Жумоғулдек кўппак ҳеч тугилмас! Қонхўр! Имонсизнинг ўзини ҳам элни қақшатиб юрсин деб чопарликка яратган-ку! «Ҳеч бўлмаса сен туратурсангчи, тонг отгунча тўхта» деган эдим, мен блан олишиб кетиб, орзидан чиқмаган гап қолмади! — деди.

Эрбўл у ерда бўлган ҳангамаларнинг ҳаммасини айтмади. Такежон Абайни қаттиқ ҳақорат қилган эди. Жумоғул Эрбўлни ҳам урмоқчи бўлиб ўқталган эди. Даркембой, қони қайнаб, тутақиб «энди қўлингни торти! Бўлмаса, икковимиздан биттамызнинг қонимиз тўкилади!» деб, орага тушиб, ажратиб қўйган эди.

Бу гапларни Абайга айтса, ака-уканинг ўртасига ўт ёққан бўларди. Жанжалларга хуши йўқ Эрбўл, бундай пайтларда бор гапни ютиб қўяқоларди. Уртадаги гап кескинлашиб, пичоқ бориб суякка тақаладиган ишлардан Абайни четда қолдиришга тиришарди. Кейинчалик билиб қолган Абай «нега ўшанда айтмадинг» деб тутақадиган бўлса, дамани чиқармай тураберарди.

Лекин ҳозир унинг ичидан қаттиқ газабланаётгани Абайга очиқ кўриниб турарди. Абай ҳам дўстининг фе'лини яхши билгани учун ҳозир ҳамма гапни айт деб қистамади. Ҳалиги гапларнинг тагида бошқача алам борлигини пайқади-да, бўғилиб кетди. Икки юзи бир оқариб, бир қизариб, қорамтир товлаб, қовоғини солганича

Эрбўлга ўқдек тикилиб бир нафас қаттиқ ўйланиб қолди-да, ирғиб ўрнидан туриб кетди.

Бозорали ва Осилбеклар Абайнинг нима қилмоқчи бўлаётганини онглайолмай, ҳайрон бўлиб туришарди. Абай тишин тишига қўйганича, қалтироқ, товуш блан:

— Тур, Эрбўл Юр!— деди-да, шошиб кийинабошлади. Юпингина кийиниб, белини маҳкам боғлаб, қўлига қамчи олди-ю, эшикни очиб, отилиб чиқиб кетди. Эрбўл ҳам унинг орқасидан кетди.

Қўлига қамчин олишдан уйдагилар Абайнинг отга минишини онглашди.

Ташқарида эгарлоғлик иккита кўк от жунжиб бўрондан пана бўлиб, деворга сиқилиб турган эди. Абай биттасига минаётиб йўлдошига:

— Қани, мин!— деди-да, ўзи ирғиб кўк отга миниши блан қамчи босиб оппоқ бўроннинг ичига кириб кетди..

Шу топда Жумоғул Даркембойларнинг эллик-олтмиштагина қўйини савалаб, қувиб юрган эди. Неча кундан буён ичига бир тола ўт кирмаган қўйлар, қочай деса-югураолмай, бир-бирини паноҳ тортиб, уймаллашиб, тўп-тўп бўлиб турарди. Қўйларнинг қочмаганига зардаси қайнаган Жумоғул эгасидан тортиб ҳақорат қилиб, яна у орқасидан сарсон бўлиб пиёда келаётган Даркембой ва унинг дўстларини писанд қилмас эди.

Қувғиндан, бўрондан бугун ҳам кечгача оч юриб келиб, кўп ҳолатдан кетган тўрт-беш кичикроқ қўй тумшуғи блан қорга тиқилганича туролмай қолди. Даркембойнинг қони қайнаб,, Жумоғулни ушлаб олмоқчи бўлиб, орқасидан югурар, лекин бақувват отга минган кўп абжир Жумоғул думини тутқизмай, елиб юрарди. Қўйларнинг у бошидан кириб, бу бошидан чиққанда, бўғоз қўйларни думалатиб-думалатиб кетарди. Агар бу жониворлар, тили бўлса, ўзига ўлим тилаб ёлборар эди.

Мойбосар старшинликдан тушгандан кейин Жумоғул чопарликдан бўшатилган эди. У, мадори қуриб, нима қилишини билмас, Жумабой пичинг қилиб:

— Худо йўлига оқ қашқа, кўк қашқа атаб, бир жанжал сўраса ҳам ҳеч қулай келмай, Жумоғулнинг жунуни қўзиб юрибди!— дерди.

Лекин шу икки йил ичида Жумоғул ўрнини топди. Уни Такежон ўзига йўлдош қилиб олди. Тўғри, Такежоннинг қўлида ҳечқандай амал йўқ, лекин кузда ва қишда ер қўриқлайди. Шунда Жумоғул блан Такежон орқада

қолган, моли оз, кучи кам, одамлари мўмин овулларга старшин блан чопардан кам зулм қилмас, чўбонларини уриб, молларини ҳайдаб, отларини тутиб олишарди. Қариндош-уруғлар унинг олдида титрашар, кўпинча унга ялиниб раҳм-шафқат сўрашар эди.

Бусиз ҳам кимга тегишини билмай юрган Жумоғул блан Такежонга ҳалиги Даркембой иши бир ғаниматдай бўлди. Яна буларга купи қолиб келган ким? Такежон блан Жумоғул тинчлик замонда тишини қайраб юрган одам.

Жумоғулни отлантираётганда Такежон:

— Даркембой қўлимга тушадиган бўлди-ку! Ота душманим! — деб яниб ўтирган эди.

Такежоннинг шу гаплари эсига тушган сайин Жумоғул қўйларни от блан бостириб, думалатиб-думалатиб кетарди.

Шундай қилиб, Жумоғул шўрлик қўйларни беомон бўрондан баттар гаранг қилаётган пайтда, қор бўрони ичидан оппоқ бўлиб тўсатдан икки кўк отлик чиқиб келди. Жумоғул бу пайтда оч, ночор қўйлар блан Даркембойни ҳақорат қилаётганига қафоатланмагандай, энди Даркембойнинг ота-бобосини ҳам сўкаётган эди. Бўз отлиқлар яқинлашиб келганда, Жумоғул яна авж қилиб, бир қўйни думалатиб кетди.

Уқдай учиб келаётган отлиқлар, товуш ҳам чиқармай, тикка келаётир. Унга нима қилаётирсан ҳам дейишмади. Уриш-жанжал ҳам қилишмади, фақат олдинги отлиқ учиб келди-ю, қўй блан Жумоғул отининг орасига кириб, Жумоғулнинг отини чилвиридан олди. Жумоғул қаттиқ ўшқириб, тепиниб, қамчин ўқталди.

Шу топда Абай:

— Оч кўзингни, ёвуз! — деди ҳайқириб.

Жумоғул Абайни таниди, лекин ўз кишиси кўзига ёндан баттар кўринди. Абай ўнг қўлида қаттиқ қисиб ушлаб келаётган қамчинини қулочининг борича айлантириб туриб, Жумоғулнинг қоқ бошига солиб-солиб юборди. Жумоғул тепиниб, қутилишга уринди, лекин Абай отининг чилвирини чап қўлига ўраб олган экан, турган жойидан силжитмади. Иккаласи ҳам жим. Абай яна аямасдан савалаб кетди. Абайнинг қамчини Жумоғулнинг бошига сўйилдай тушаётган эди. Жумоғул бу вомусдан ўлганим яхши деб, интилиб Абайга ташланмоқчи бўлди. Лекин Эрбўл худди шу пайтни пойлаб, тайёрланиб турган

экан, отияи қаттиқ елдириб, орага кириб Жумоғулнинг елкасидан олди.

Шу топда Даркембой:

— Вой, худо тилагингни бергур! Ҳа, одам боласи ҳам бор экан-ку! Ҳамма бўри эмас экан-ку! Эй худо, қани бери келтирчи аблаҳни! — деб югурганича етиб келди. Қелиши блан Жумоғулнинг ёқасидан олиб, бир юлқишдаёқ, гуп этдириб қорга улоқтириб урди. Шу топда Абай товушининг борича: «қайтар орқага!» деб, ҳамма қўйларни эгаларига ҳайдатиб, қўриққа киргизди.

Яқингина ерда катта моя турган экан. Қўйларни ўша мояга ҳайдатди. Мояни кўриши блан қўйлар ҳам югуриб кетишди. Даркембой Қунанбойнинг қўриғига тушгани устига унинг бичанига ҳам оғиз солишдан қўрқиб:

— Қайтар! Қайтар!.. Бичанни едирма! — деб, ўз кишиларига қичқирабошлади. Абай уни ҳам жеркиб:

— Қўйиб тур! Борсин!.. Есин ўша мояни, қўрқманглар, ўша мояга ҳайданглар! — деди.

Қўйлар мояга етдию, атрофдан ёпирилиб, кўп бичанга бош солиши блан қимирламай қотиб қолишди.

— Тонг отгунча шу мойдан қимирлатма! Бўрон босилгунча қўйларни шу ерда кўзгатма! Бу ер, бу ўтларнинг эгаси Такежон бўлса, мен ҳам эгасиман! — деб, Абай бу ишни бир ёқлиқ қилди-да, Даркембойни ёнига чақириб олди.

— Даркембой, иккита йўлдошинг қўйларнинг ёнида турсин. Қўйларга энди ҳечким тегмайди. Қани, энди ўзинг ҳозир мана бу отга мин. Уша ер қўриқлайдиган Такежоннинг отига минда, югурганинча, шу атрофдаги ўзингга ўхшаш овулларга хабар қил. Мен юборганимни айт! Шу атрофдаги Чинғизга етаолмай, қўйлари очликдан қирилаётган овулларнинг ҳаммаси юришга ярайдиган қўйларини олиб, азаматларини йиғиб, худди шу уч қўриққа, Қунанбойнинг қўриғига ҳайдаб келсин. Кетмови борми, кураги борми, олакелсин. Қўйларини қўриққа ҳайдаб, қор очиб жон сақласин. Мана шу хабарни яқиндаги Тўрғой Жигитек, Қоработир, Бўкенше элларининг ҳаммасига бориб айт! Ют келадиган бўлса ҳаммамизга баравар келсин! Бор! Югур! Ҳаммасини йиғиб кел! — деди.

Шу буйруқ блан Даркембой отга минганда Абай отининг тумшугини Жумоғулнинг кўкрагига тираб туриб:

— Сен оят урган, бундан кейин итлингни боши ҳам, охири ҳам шу бўлсин! Билдингми? Бор, бориб Таке-

жонингга айт, йўғонлигини, зўравонлигини ютда қолган қўйларга, оч-яланғоч элларга кўрсатмасин, мана менга кўрсатсин! Жўна!.. Пиёда кет! — деди.

Боядан буён даммини чиқаролмай турган Жумоғул Такежоннинг овули қайдасан деб пиёда кетганда Абайлар Даркембойни жўнатиб уйга қайтишди. Бўрон ҳали ҳам сусаймаган, энди бутунлай қуюндек қутуриб, чинқириб, тўрт томонга югурар, кўз очгали қўймас эди.

Тонг отганда бўрон босилди. Йироқдаги қорли давон орқасидан кўтарилган қуёш қор тўзонига чулганиб, қипқизариб турар, қийналиб оғир дарддан туриб чиққанга ўхшар, икки томонидаги сурғилт булутларга қизғиш саривранг бериб, икки ёғидан қулоқ чиқаргандай кўринарди.

Даркембой Абайнинг топширигини яхши онглар эди. У тун бўйи, тонг отиб эл тургунча ҳам тиним топмади. Унга Абайнинг: «Узингга ўхшаганларга айт» деган гапи жуда ҳам мақул бўлган эди. Даркембой Абайнинг топширигини Қоработир, Тўрғай, Бўрсоқ, Жуонтаёқ эллари-га ўхшаш шу атрофдаги ерсиз, молсиз йигирма-ўттиз, ўттиз-қирқ қўйлик, аҳволи танг элларга етказди. Мусақул, Жидебой, Бороқдек кўриқларнинг атрофидаги сони кўп, қудрати йўқ овулларни кун чиқишдан бошлаб, кун ботишгача чарлаб чиқди.

Тун кечада, совуқ бўронда келиб эшик қоққан одам одатда совуқ хабар олиб келади. Лекин Даркембой хуш хабар келтирди. Бўрон уч кундан буён тинмас, халқ: «қўлда борини олиб кетади!» деб умидини узиб қўйган эди. Гулдурос солиб қутуриб, чинқириб эсаётган бўрон уйқисидан айирган кексалар худога ёлворншар, мол эгалари оҳ уришар, азамат йигитлар, хотин-халаж белини ешмай, кечаю-кундуз тинмасдан мол қўраларида кезишарди.

Атрофдаги тепаликларда бирон бута кўриниб қолса шунинг ҳам кесиб яқин ерлардаги чийнинг бошини қирқиб келишар, ҳеч илож топилмаганда, бусиз ҳам зўрға турган вайроналарнинг қамишини суғуриб, молга беришарди. Лекин бу битталаб териб келаётган ҳашақлари мол учун, қалдирғоч қанотида келтирилган сув томчисидай гап эди. Бу озгина ҳашақни бемаҳал туққан қўйга берадимми, сути овқат бўлиб турган сигирга берадимми, ёки ёлғизгина туясига берадимми? Ҳарқалай халқ сўнги топган нарсасини «бошқалар ўлса ҳам, шу қолса экан» деган суйанчиқ молига илинарди.

Қўшниллар ва ери кўп танишлардан чўп-қашак умид қилиб бўлмас эди.

Шундай тун кечада Даркембой шундай хушхабар олиб келди.

Шундай қилиб, кун чиқиб келаётган пайтда Қунанбойнинг уч қўриғига қараб теварак-атрофдан чувалашиб мол келабошлади. Бу вақтда Абай блан Эрбўл аллақачон от устида юрган эди. Улар отга миниб, узун, кенг қўриқни ёқалаб, отини елдириб югурганича, ҳар овулдан келаётганларни қарши олишаётган эди. Озроққина қўй, тўртта-бешта қорамолнинг орқасидан тўп-тўп бўлиб чоллар, хотинлар, йигитлар келишаётган эди.

Очликдан озиб кетган қўйларга қараб бўлмасди. Қўйларнинг юнги ҳурпайиб, тугун-тугун бўлиб ёпишиб кетган, ёнбошлари сапсариқ қийга белашган. Онда-сонда ютга чидамсиз эчкилар бақириб, гул учиб ётиб қолмоқда, булар кенг далада оппоқ қорнинг устида қопқора бўлиб ётарди.

Қўй олти кун очликка чидайди дейишар эди. Лекин буларнинг аҳволига қараганда, бу моллар кўпдан бери оч, жуда ҳолатдан кетган. Яна икки-уч кун турса, батамом йиқиладиган ҳолга етган эди.

Келаётган қўйлар қорни зўрға кечиб келар эди. Шунинг учун халқ битта-яримта ориқ отни, туяни ёки сигирни қўйнинг олдига солиб, йўл очиб келишаётир. Очиққан қўйлар олданда зўрға кетаётган от, сигирларнинг думини еб қўяётгандай эди.

Шу аҳволда, очликдан толиққан, лиқиллаб қолган молнинг атрофида келаётган одамлар ҳам озиб-тўзиб кетган. Кексаларнинг юзидаги ажин кўпайган, ҳамманинг ранги кетиб, юзлари қувиқдек салқиб кетган, қадди букилган эди. Чурук-чариқ энгил кийиб, бошига эскитуски чулғаб олган хотинларгина эмас, эркаклар ҳам бор эди. Кўпчиликнинг оёғида ағдарма махсининг ўзи...

Одамларнинг ҳаммаси қўриқнинг четига илинар-илинмас қўлидаги кураклари, тешаларини музлаб қолган қорга уриб қўриқ юзини, чийнинг тагини очишга киришарди. Абайлар ерни кўпроқ бериш ниятида ҳар тўпни бир-бирдан олсроқ тушираётган эди. Уч қўриқнинг ҳам бир яхшилиги шуки, бу қўриқларда қалин чий ўсарди. Чангал, итбурунга ўхшаш буталар ҳам кўп эди. Қор қўриқнинг чет-четидан қалин бўлиб, усти музлаб қолган бўлса ҳам, чийнинг ўртасига борганда унчалик қаттиқ эмас, юмшоқ

экан. Яна қаернинг қорини тозаланса, шу ердан қуюқ ўт чиқаётган эди.

Шундай ерларга етиб келган молнинг ҳаммасини ҳам оғзи ўтга тегди. Абай блан Эрбўл, тушга яқин, келганларнинг кўпчилигини ўрнаштириб бўлишди. Ҳаммаси бўлиб, бу қўриқларга эллиқдан ошиқ овул келган эди. Такежон ёлғиз сигирдан ҳам қўриқлайдиган қўриққа тушган қўйнинг сони мингдан ошди, лекин қорамол кам эди. Неча кундан буён қорни қанча тепса ҳам, остидан тақир ер чиққанини кўриб келаётган бирнечтагина отлар ҳам, энди сўнгги кучларини сарф қилиб, ўлмасликнинг чорасини қилишмоқда эди.

Ютаган мол блан озган, хароб бўлган одамлар келгандан буён Абай қайғуга тушди. Ёз кунларида яйловдагина бу эллар камчилиги йўқ, ўзига тўқ кўринар экан. Энди мана бу ют элнинг нақадар қашшоқ ва паносизлигини очиқ кўрсатди.

Беҳисоб элнинг кўпчилиги шу сингари йигирма-ўттиз қўйлик, учта-тўртта қорамоллик овуллардан иборат. Йил ўн икки ой уларнинг овқати ҳам, улови ҳам, кийим-боши ҳам, бошпанаси ҳам шу озгинагина туёғи. Яхшилик замонда ҳам бу нима деган нарса. Мана энди бошига бундай офат келиб, қийналаётган чоғида кўпчиликни ташкил қиладиган халқнинг ҳоли нақадар оғир! Шу қараб турган тўртта молидан айрилса тирикчилиги нима бўлади? Кечагина «бой эл», «ҳаммаси тўқ эл» дейилган элнинг бўлган-турган аҳволи шуми?

Мана, тўсатдан ют, офат деган фалокат қошига келганда Абай уларнинг аҳволи, тирикчилиги нақадар оғир, нақадар ғариб эканлигини очиқ кўрди.

Бу фикрлар келганда ҳаёт Абайга шу қадар ма'носиз, шу қадар вафосиз бўлиб кўринди... Молларини қалин қорнинг ичига тақиб, қуённинг қавагидек ерни паноҳ қиладиган бечораларга ғоят юраги эзилди.

Абай яна бошдан бошлаб, ҳарбир овулнинг каттасига учрашиб:

— Совқотганлар бўлса ана у рўпарадаги овулларга бориб исниб келишсин. Бир маҳал иссиқ овқат ичинглар. Шу қўриқда ўтирган овулларнинг ҳаммаси ҳам қариндош, ҳечким ҳайлаб чиқармайди, тортинманглар! — деди.

Бусиз ҳам моллари учун Абайга офарин айтаётган кексалар энди, биратўла ютдан қутилгандек, кўнгиллари кўтарилиб кетди.

Абай, отини елдирганича, уч қўриқда ўтирган овулларни оралаб чиқди. Ҳамма овулларга бирма-бир кириб, Изиқуттига ўхшаш катталарни, айниқса уйнинг ивон-ихтиёри қўлида бўлган кекса хотинларни эшикка чақириб олиб:

— Мана бу офат блан олишаётган қариндошларга ёрдам беринглар! Овулда қанча қозон бўлса ҳаммаси осилсин, келганларга кунига бир маҳал иссиқ овқат бериб турунглари!— деб, қаттиқ тайинлаб чиқди.

Шу блан ҳар овулдан келган оч-яланғочларни ҳисоблаб, уларнинг ҳарқайсисини ўз рўпарасидаги уйларга тайин қилди.

Мусақулдаги Абай блан Эрбўл кирган сўнги овул Такежоннинг овули эди. Такежоннинг ўзи уйида йўқ экан. У тундаги қангаларни Жумоғулдан эшитиши блан «ўз бошимча, ўз сўзлик» Абайнинг устидан арз қилиб, Қунавбойга чақмоқчи бўлиб, тўғри Қорашўқига кетган экан.

Абай Такежоннинг қўрасига келиб, ўзи отдан тушмай туриб, ичкарига Эрбўлни киргизди. Такежоннинг хотини Қоражон қайниси чақиртирганига рангги ўчиб, келаётган эди. Новча бўйлик, бурни катта, кўкимтир товлаб турадиган қора келинчак ўлгуича заҳар, жиззаки, эрининг кунини кундан келтириб, сиқмай қонини ичарди. У ўзи ёш бўлса ҳам, қитимирлик қилиб, ош, нонга, молидун'ёга махлиё бўлабшлаган эди. Унинг бу фе'ли эрига кўп қўл келиб, булар тез кунда бойиб кетишаётган эди. Бу келинчак Улжоннинг қўли очиқлигини, уйнинг тўкин-чечинлигини ёқтирмай, сал кун ўтмасданоқ, гап-сўз чиқариб, эрига хархаша қилиб, тез кундаёқ, энчисини олиб қозонини бошқа қилиб олган эди.

У Абайнинг Такежондан кичик бўлатуриб, яхши йигит деган ном олиб кетаётганига чидаёлмас эди.

Абай ҳам янгасининг фе'ли-атворини яхши билар эди, шунинг учун ҳам салом бериб сўрашмади. Зарда блан тепиниб, отни олдинга суриб, кечаси Жумоғулнинг кўкрагига тираганидек, кўк отининг тумшугини унинг ҳам кўкрагига тақаб борди-да, тўғридан-тўғри гап бошлади.

— Эринг менинг устимдан арз қилгани кетибди. Мен ўз жазомни ўзим тартаётирман. Сенга бир хизмат буюргали келдим. Шунинг ўрнига қўйиб қиласан, билдингми!

— Қандай хизмат экан?

— Мана бу атрофдаги эл ютда қолиб қирилаётир. Тинчлик, хотиржамлик замонда бичанингни чоңган, қудуғингни қазиган, молингни суғорган, хизматингга яраган шу қариндошлар эди. Ҳозир бошига кун тушиб, азбаройи қийналганидан шу ерга келиб ўтиришипти. Молларига ўтлайдиган ер бердик. Ўз қистовлари узоқ, кун совуқ, одамларни шу яқиндаги овулларга бўлиб бериб келаётирмиз. Бизнинг овулда қириқ-эллик киши бўлади. Жой етишмаётир. Сенинг овулингнинг ёнида йигирма киши бор; тўрт овулнинг одами. Ҳали ўзларига ҳам та'йинладим, келиб шу ердан овқатланади. Шуларга кунига бир маҳал иссиқ овқат қилиб берасан..

— Вой, чирогим, бу нима деган гапинг?.. Бизнинг уйимизда ўзимиз егудек овқатнинг ўзи йўқ!

— Ёлғон гапирма! Қайси кун туякашлардан олдинг уч қоп унинг бор, тиралиб турган беш қоп бугдойинг бор, сўйган сўқумингнинг гўшти тамом бўлиш уёғда турсин, яримлагани ҳам йўқ. Уйингда нима борлигини яхши билганим учун келдим... Бу гал мен блан ҳазиллашма, берасан, қани бермай кўрчи! Қаршилиқ қиладиган бўлсанг яхши бўлмайди.

— Вой, энди ўзимиз оч қолайликми?— деб Қоражон бир чимирилиб тушган эди, Абайнинг ғазаби бўғзига келиб, ҳайқириб юборди:

— Оч қолмоқ тугул, қирилиб кет... Берасан... Қани бермай кўрчи! Ҳар кун кечқурун келиб ўзим текшириб тураман. Буйруғимни бузадиган бўлсанг, ўзингдан кўр! Агар мени шу ердан ҳайдатдириб юбормаса, сенчалик ҳолим бордир! Шарманда қилиб туриб, айтганимни қилишга мажбур қиламан! Билдингми? Олганда мендан Такежонни оларсан, кўзингни очиб қўй! Шу айтганларимни қиласан! Гал шу!— деб ўқрайганича келинчакка тикилди.

Абай ўнг қўли блан қамчинини қисиб ушлаётган эди, Қоражон буни пайқаб, ортиқ гап қайтармади. Даркембойлар кечаси келиб, Такежон овулининг юқорисига ўрнашган эди. Ҳали Абай келаётганда Даркембойга бизнинг орқамиздан бор деб, тайинлаб келган эди. Энди у ҳам етиб келди. Даркембой хийла ердан қулоқ солиб, Абайнинг ғазабли товушини эшитиб келаётган эди.

Даркембой ёнига келганда Абай Қоражонга яна баттарроқ ўқрайиб:

— Мана, сенинг овулингдан овқатланадиган одамларни шу Даркембой бошлаб келиб туради. Елғиз ўз уйингда эмас, овулингда қанча уй бўлса, шунинг ҳаммасига қозон остириб тур, овулингдагилар ҳаммаси хизмат қилсин! — деди. Қоражон чурқ этмай турарди.

Абай отининг бошини қайираётиб, Даркембойга:

— Сен бу овулнинг куёви эмассан! Тортинма, эшитдингми? Ишдан бўшаганингдан кейин, тикка келиб «овқат бер!» деб айтабер, бермаса ё кечиктирса тўғри бориб ўзимга айт. Агар яширадиган бўлсанг Даркембой эмас, ҳажи қиз бўласан! Билдингми? — деди-да жўнаб кетди.

Тонг отгандан буён тиним топмаган Абайлар кеч кирганда, Жидебойга етиб келишди. Келса, оналарининг уйида Такежон блан Жумабой уни кутиб ўтирган экан. Такежон тун бўйи от чоптириб, Қунанбойнинг олдига етиб бориб, энди Қорашўқидан Абайга буйруқ келтирган эди.

Улжон чақиртиргач Абай уйга кирди. Уйга кириб келаётган чоғида бу овулнинг одамларини оғборларнинг ёнида, йўлакда, даҳлизда турли-туман иш блан банд эканлигини кўрди. Ҳамма ерда қозон осилиб, иссиқ овқат ҳозирланаётир. Оч-яланғоч келганларни кутишга онасининг ўзи киришган бўлса керак. Уч ерга катта-катта ўғир ўрнатилиб, эпчил-чаққон хотинлар буғдой туяётир. Озроқ гўшт солиб пиширилган буғдой гўжани қозондан кўтариб, идиш-идишда уйларга олиб кетишаётир. Кўкламда илик узилди вақтида бир уйдан кўп овқат чиқиши қийин. Яна буларни кутиш бир кун эмас, бирнеча кунга чўзилиши мумкин. Шунинг учун Улжон буғдой туйдириб, гўжа қилинса баракалироқ бўлар деб ўйлаган бўлса керак.

Рўпарадаги уйда навбати келган ўнбеш-йигирмага яқин эркак ва хотинлар аралаш ўтириб иссиқ овқат ичишаётган экан. Овқатларини бемалол ичсин деб, Абай уларнинг олдига кирмади-да, катта уйга кирди.

Уйга кирганда салом бериб, Жумабой блан сўрашса ҳам, Такежонга қарамади. Ака-ука совуққина учрашишди. Бироздан сўнг Жумабой Абайга отаси айтиб юборган гапларни айтабошлади. Лекин Такежон кечаси жаҳл устида тутақиб кетиб, кўп гаплардан хабарсиз қолган экан. Чақиқ қилиб отасининг олдига арзимаган гапни, Даркембой масаласинигина кўтариб борган экан. Бугун азондан буён, атрофдаги бор эл шу ерга йиғилаётганидан хабарсиз қолган экан. Елғиз Даркембой келганига жони чиқиб кетган Такежон, бундай бало бўлар деб ўй-

ламаган ҳам эди. Ҳозир, мана, овулга келиб, буларни кўрганган буён биратўла чатнаб кетгудай бўлиб ўтирарди.

Жумабойнинг айтишига қараганда, отаси Абайнинг Даркембойга паноҳ бўлишини нотўғри деб топган, «бетайин одамларга яхшилик қилишнинг хайри йўқ. Даркембой бир вақтлар менинг бошимга қасд қилган одам. Абай яхшилик қилмоқчи бўлса, дўстларига қилсин. Даркембойга бўлишмасин, қайтариб юборсин!» дебди, Абай бунга кўнмади, жавобни ҳам қисқа қилди.

— Отам элу-юртга хайр-саховотлик мусулмонман дер эди. Ана ўша мусулмончилик офатга учраган элларга раҳм қилиб, ёрдам қўлини чўзишни фарз дейди. Такежоннинг гапига қулоқ солмасин, мен бу ерда халққа ва да бериб кўйдим... Ўзим қараётирман. Ранжимасдан рухсат берсин! — деб қўяқолди.

Тутақиб ўтирган Такежон бир ҳурпайиб тушди-да, Абай блан уришиб кетди.

— Ҳамон бундай сўфи экансан, бошингга салла ўраб Даркембойга деб, халқдан фитр сўрай қол!

— Керак бўлса, фитр ҳам йиғаман. Халқ қириладиган бўлса бошимни ҳам шуларга садақа қиламан!..

— Қани, бўлмаса, бориб элга садақа йиғ!

— Садақа йиғишдан олдин ўзимда бори блан сенда борини ўртага ташлаб, улашиб бераман!..

— Ҳали ҳам бор-йўқни талатиб бўлибсан-ку!.. Битта Даркембойни эмас, бутун элни йиғиб келибсан! Сен битта ўзингни эмас, ҳаммамизни ҳам қора ерга ўтирғизиб кетадиган бўлдинг!.. Утирғизиб кетиш ҳам гапми! Бундай қилаберсанг ҳали оналарингни ҳам очдан ўлдирасан!

— Сен оналаримнинг гамини емай қўяқол, билдингми! Менинг оналарим сени ўша Қоражон деган қуримсоқ хотивингга ўхшаш ковакда ётган бўрсиқ эмас, борини ўртага ташлаб ўрганган. Халқ блан бирга офатга учраганда ҳам қошдан қовоқ қайтармайди. Мен шуларнинг топширигини бажараётирман. Оналар дегунча, ўша Қоражон иккаланг шу оналарнинг тарбиясидан садақа бўлиб кетсангчи! — деб Абай Такежонга қаттиқ тикилди. Унинг сўзлари, боласини уришаётган отанинг гапидек, оғир ва салмоқли эди.

Такежон яна олишмоқчи бўлиб, оғиз жуплаган эди. Улжон оғиз очтирмади.

— Бас, бўлди энди! Шунча олишганларинг ҳам булар! — деди ва Жумабойга қараб:

— Сен энди кетабер! Абай бу ердаги оч-яланғоч қариндошларни чақириб қўйди. Биз қўлимизда борини шулар блан баҳам кўрармиз. Ҳали очдан ўлиб, кўчада қолаётганимиз йўқ. У ердагилар биз учун ташвиш тортмай, ғамхўрлик қилмай қўяқолсин. Берсак ўзимизга тегишлик нарсамизни бераётирмиз, боласининг обрўини тўкмасин. Халқнинг олдида боланинг сўзини иккита қилмасин!— деди.

Такежон ортиқ гапирмаса ҳам онасининг гапларига фе'ли айниб, тескари қараганича тумоғини кийди-да, чиқиб кетабошлади. Улжон унинг шундай қилиб чиқиб кетаётганини кўриб:

— Ҳой, менга қара, Қоражонга бориб айт. Овулига борган оч-яланғоч қариндошларни қовоқ-думоғ қилмасдан, очиқ чирой блан кутсин, кўп ҳаддидан ошмасин! Отасининг уйдан олиб келган моли эмас! Кўзини, очсин! — деди.

Такежон блан Жумабой чиқиб кетишди.

Булар уч қўриқни батамом оралаб чиқиб, келган овуллар блан уларнинг молини кўриб, сонини билиб олишди-да, яна Қорашўқига жўнашди. Бу гал киройи чақиқ деб кўтариб борганга арзийдиган чақиқ олиб кетишди.

Шунча мол блан шунча одамни бу ерга йиғиб келиш Абай блан оналарининг иши эмас, бундай ишни қиладиган бўлса еру-дунёнинг эгаси Қунанбой қилиши керак эди.

Абайнинг бу ўз бошимчалиги отани менсимагани, «молу-мулкнинг эгаси ўзим» дегани.

Қунанбой Жидебойда бўлаётган ишларни Жумабой блан Такежондан батамом эшитди-да, энди Абайларга жаҳли чиқди. Ҳақиқатда ҳам бу иш ҳаддан ошиб, ҳечкимни менсимамай қўйишлик эди.

Отасининг ғазабланганини кўриб Такежон, жаҳл устида бир қаттиқ буйруқ бериб юборишидан умид қилиб, ич-ичидан хурсанд бўлиб ўтирган эди. Лекин Қунанбой бунинг олдида ёрилмади, фақатгина «тийиб қўйиш керак» деди холос.

Шундан кейин Қунанбой Такежонга «сен кетабер!» деб Жумабой икковини чиқариб юборди-да, Жақипни чақиртирди. Эртасига азонда Жақип Жидебойга келиб, Зеренинг уйида ўтириб, Абайга яна отаси айтиб юборган гапларини айтди.

Шу блан отасидан иккинчи одам келди. Келганда ҳам энди катта-катта ишларга юбориладиган Жақип келди. Демак, иш чакки эмас. Аслида овулдагилар бўлсин, қариндош-уруғ бўлсин, Қунанбой айтиб юборадиган гапларнинг салмоғини ҳамиша, унинг юборган одамига қараб белгилашар эди. Чунончи «олиб кел, ҳайдаб кел!» деган буйруқлар Қорабос, Қамисбой сингари чопарлар бўлиб келарди. «Айтиб, билдириб кел!» деган буйруқлар Жумабой бўлиб келади. Ба'зан бундай буйруқлар Қудойберди ё Абай бўлиб ҳам келиб қоларди. «Қўрқитиб, пўписа қилиб, жазосини бериб кел!» деган буйруқлар ё Изиқутти, ё Мойбосар бўлиб келади. «Тушунтириб, кўндириб кел!» деган буйруқлар мана шу Жақип бўлиб келарди. Лекин бу Жақип кўпинча қабила-қабилаларнинг орасидаги катта-катта ишларга, зўр маслаҳатларга ҳам юборилар эди. Борди-ю, иш жуда катта бўлиб, кўп эллар блан битадиган бўлиб қолса, бу ваздан юборилган буйруқ Қоратой бўлиб келарди.

Бу гал Жақип келипти. Абай буйруқ келтиручининг ҳалигидай олмошнишига қараб, Қорашўқидан келаётган буйруқни бир поғона-бир поғонадан кўтарилиб бораётганини онглади, ичидан жавобга ҳозирланиб турди.

Абай Жақипнинг гапларни қовоғини солиб, ғазабланиб, унинг юзига қарамай, юзини тескари ўгириб ўтирганича ҳар битта гапни чертиб, солмоқлаб кўриб эшитаётган эди.

Жақип Қунанбойнинг буйруғини айтишдан олдин, гап айлантириб, бирқанча далиллар келтирди. Бу гапларни гарчи ўзидан қилиб айтаётган бўлса ҳам, Абай бу гапларнинг негизига хўб яхши тушуниб турган эди. Бу кунларда Абай отасининг кўнглидаги мақсадини, у мақсадларни қай йўсунда ишлатишини дарҳол тушунадиган бўлиб қолган эди. Жақипнинг гапига қараганда, ота бошлайдиган иш бору, бола унга эргашадиган иш бор. Вунинг фарқига бориш керак. Ота бошлаган эзгулик ишни қўллаганда ҳам, бола обрў қозонаолади. Отадан бемаслаҳат, ўзбошимчалик қилиб, одам бўламан дейиш болага яхши ном келтирмайди.

Бу гапларга Абай аҳамият бермади, негаким, боласининг одам бўлишини, обрў топишини ўйлаб қўлидан келган ёрдамини аямайдиган оталар ҳам бўлади, «ўз хоҳишини, ўз ҳукмини боласининг бўйнига қиёматгача оғир юк қилиб, ортиб қўймайдиган отлар ҳам бўлади» деди.

Жақип яна давом қилиб: -ер бериб паноҳ бўладиган бўлсанг, ҳозир қийналаётган мол-қоллик одамлар ҳам бор, ўшаларга паноҳ бўл, бир кун эмас, бир кун фойдаси тегади. Булар ким, ҳаммасини йиғиб келганда, ҳатто омонатга битта от, битта туя ҳам бераолмайдиган одамлар, — деди. Жумабой ҳам шу гапнинг учини чиқариб кетган эди.

Абай унга ҳам кўнмади, Жақипнинг бу гапига қудага, ёру дўстларга қилинадиган ёрдам, бунинг оти яхшилик эмас, ҳаммага ма'лум олди-берди деб баҳо берди.

Абай, шундай қилиб, Жақипга гап бермади. Энди Жақипнинг жаҳли чиқиб кетиб, қаттиқроқ гапирабошлади:

— Сен қаердан мол эгаси, ер егаси бўлиб чиқдинг ўзи? Меҳнат қилиб топиб қўйган эдингми? Бу қилаётган ишинг отангинг бор йиққан-терганини сочиб юборишлик! Шу овулдаги мол блан Такежоннинг қўлидаги мол ҳам эрта-индин ўшаларга қўшилиб, ютга учрайди. Ҳеч бўлмаса мана бу оналарингга қарашлик молни аясангчи! — деди.

— Тўғри айтаяпсиз, мен оналаримнинг ризқини талон-тарож қилиб, буларга хиёнат қилаётирман! — деб Абай кесатиб қўйди-да, Зерега қараб: — мана бу ўтирган она, ёлғиз менинг онам эмас, отамнинг ҳам онаси. Мол-мулкнинг ҳақиқий эгаси шу киши бўлади. Шундай бўлгандан кейин ҳаммамиз ҳам шу кишининг буйруғи блан иш тутамиз-да, қани ўзларидан сўрайлик-чи, қандай жавоб қилдилар. Ҳозир ўз оғзиларидан эшитинг! — деди-да, сурилиб энасининг ёнига келди.

Кекса эна бу кунларда ғоят озиб, сарғайиб, юзидаги ажинлар кўпайиб кетган эди. Абай ёнига келганда, энаси қулоғини очди. Набираси унинг қулоғига келиб қичқириб, ҳамма гапни айтиб берди; қисқагина сўзласа ҳам, тушунарлик қилиб, бу гапларга нима дейишини ва буйруқни фақат унинг ўзидангина кутаётганини онглатди.

Зере хўрсиниб, қовоғини солиб, Жақипга қараб:

— Боламга бориб айт, кўп умрим қолгани йўқ. Энди бир камим зор йиғлаётган оч-яланғоч элнинг қирилишини кўришим қолдими? Етим-есирларнинг, кексаларнинг дар'е-дар'е кўз ёшини кўритим қолдими? Ҳозир мен яратган эгамдан, энди омонатингни ол деб, тилаб ўтирибман. Жанозамга чақирилган одамларга ҳам ош-сув қилиб кутади-ку. Шуни жанозамга қиладиган ош-сувга

ҳисоблаб қўяқолсин, келганларга тегмасин, ҳайдаман! — деди.

Бу сўзларни эшитгач Жақип гангиб, нима дейишини билмай қолди.

Абай кекса энасини шу қадар оғир тилаклар тилашга мажбур қилаётганларини кўриб жони-жаҳони ўртаниб кетди-да:

— Мана, эшитдингизми, она учун гамхўрлик қилаётганингиз рост бўлса, бундай йиғлатаберманглар! Келганларни ҳайдашга йўл қўймаман! — деб чўрт кесиб ташлади.

Зеренинг сўзидан кейин Жақип хийла паст тушиб қолган бўлса ҳам, бор заҳрини Абайга сочиб кетмоқчи бўлди:

— Нима деяпсан ўзинг? Битта-яримтанинг ёқасидан олмоқчимисан? Бу гапинг яхши эмас, овзингга қараб гапир! — деди.

Абай ҳали ҳам жаҳлидан тушмаган эди.

— Нима деяётганимни билиб турибсиз, бу ердагилар ёш бола эмас. Бу ердагиларни ҳол-жонига қўйсин-да тинч ётиб айш-ишратини қилаберсин!

Жақип шу кунга қадар Ирғизбойларнинг ичида Қунанбойга қарши бунчалик қаттиқ гап гапирган одамни кўрмаган эди. Абайнинг бу гапи тагида қандайин гап борлигини яхши билса ҳам, ичида «бу бола қип-қизил тентак экан-ку» деб ўйлади-да:

— Бас! Бас қил, чироғим, бас қил у ёғини! Мен бориб бу гапларингни айтмайман, лекин жуда қалтис сўзни сендан эшитдим деб кетарман!... Шунинг ўзи ҳам кифоя, бўлди! — деб, ирғиб туриб кетди.

Ҳақиқатан ҳам Абай айтган гапларининг тагида кўп гап бор эди. У Қунанбойнинг шу қиш ичи қилган бир ножўя ишига ишора қилиб гапирган эди.

Шу бўлди-ю Жақипдан кейин у томондагилардан биронтаси Жидебойга қадам қўймади. Бошқа вақт бўлганда бу гапларнинг охири бундай тамом бўлмас эди. Қунанбойнинг жим-жит бўлиб дами чиқмай кетишига ҳам ўзининг ўша ножўя иши сабаб бўлди.

Аслида сўнгги икки ойдан буён Абай блан Улжонлар Қунанбойдан қаттиқ хафа бўлиб, жуда кўнгли қолган эди, негаким, Қунанбой шу йил қишда, ёши 60 га чиққанига қарамай ёшгина бир қизни олган эди.

Жидебойда якки хотини — Улжон блан Айғиз, Қорашўқидаги катта хотини Кунке бўлишига қарамай, буларнинг устига яна тўртинчи хотин қилиб Нурғаним деган кизни олди.

Нурғанимнинг ёши Қунанбой у ёқда турсин, Абайдан ҳам кичик эди. Мана шундай, боласидан ҳам кичик қизга уйланишини Қунанбой уй ичидан ҳечкимга билдирмади. Бу тўғридаги бутун маслаҳат Қоратой блан ўзининг ўртасида битди. Бу ишни бошлаганда ҳам, тўсатдан бошлади. Бу ишга бош-қош бўлган Қоратой эди.

Ўтган йили ёзда Қоратойнинг хотини ўлди-да, кекса маслаҳатгўй хотинсиз қолди. Бир кун сўзлашиб ўтирганларида, Қунанбой унга:

— Уйланишни ҳам ҳеч ўйлайсанми? Нега уйланмайсан? — деган эди.

Буни Қоратойнинг ўзи ҳам ўйлаб юрган экан.

— Эй, Қунанбой, қўйсангчи, ўзим хотин бўлиб қолипман-ку, хотинни нима қиламан? — деган эди, унинг бу гапи Қунанбойга ма'қул тушмади.

— Гап ундоқ эмас, Қоратой. Ешлигингда йўлингда учраган хотиннинг ҳаммаси сенинг хотининг, лекин қариганингдан кейин кутадиган, парвариш қиладиган одам керак. Хотин айна қариганда керак-да, — деди.

Шундай қилиб Қунанбой Қоратойни уйлантириб қўйди.

Уша Қоратой ўзи уйланган куни Қунанбойни ҳам киш-кишлатиб: «энди айтган гапинг рост бўлса, ўзинг ҳам биттасини ол, ўша айтганларинг ўзингга ҳам керак. Уларинг бўлса, ҳаммаси ҳам болалари, ўз ташвиши блан бўлиб кетган. Энди сенга «сени» деб ўтирадиган бир нозанин керак» деди.

Шундан кейин иккови маслаҳатлашиб, Қунанбойга қиз топишди. Бу Нурғаним деган бир гўзал қиз эди.

Нурғаним Бердиқўжа деган хўжанинг қизи. Бердиқўжа Тўбуктида эмас, Сибон элида, Орқат тоғида турарди. Бердиқўжа кўп уруғ аймағи блан Туркистондан чиқиб келганида, аввало Қоратоғда туриб, кейинчалик мана шу Орқат тоғига келиб турғун бўлиб қолган эди. Уша Қоратоғдан Орқат тоғига келаётганида шу Нурғаним ўша узоқ йўлдан кажавода ўтириб келган беш-олти яшар бола эди.

Бу ерга келганларидан кейин, Бердиқўжанинг кўп қариндошлари Орқатни ёқдирмай, яна «оқ пошшога фуқаро бўлган элда турмаймиз» деб, Туркистонга қайтиб кетган эди. Ёши қайтиб, бир гала гўдакларнинг ичиди

Уралиб қолган Бердиқўжа озгина уруғ-аймоғи блан шу ерда турғун бўлиб қолган.

Бердиқўжа энди Сибон эли блан Тубуқти элининг ичида ном чиқарган хўжа бўлиб қолди.

Бердиқўжа айниқса Қунанбой, Қоратойлар блан қалин бўлиб, ўзи кўп дилозор, оғзига келганини қайтармай, шартта айтаберадиган дағал одам эди. Бу хўжа кўпни кўрган, кўп нарсалардан хабардор, дин важидан кўп етишган мулла бўлгани учун Қунанбойга ма'қул бўлиб қолган эди. Доим унинг блан бирга бўлиб, кўп ҳамсухбат бўлишар эди.

Нурғаним ўзи ёш бўлса ҳам, барваста келган, сочи қопқора, икки юзи қипқизил ажиб бир гўзал қиз эди. Катта-катта қопқора кўзларида зийраклик блан бирга зўр ғайрат акс этиб, чақнаб турарди.

Мана шу Нурғанимни, Қоратойнинг маслаҳати блан, Қунанбой тўртинчи хотин қилиб олишга қарор қилди-да, совчи қўйди.

Эл-уруғида кўп хотин олиш расм бўлмаган хўжа аввалига ҳуркиб кетди. Яна Нурғаним энг яхши кўрадиган боласи бўлиб, унинг бутун эркаликларини, тентакликларини кўтарар, ҳечқачон қоқитмасдан ўстираётган эди.

Қунанбойнинг гапини эшитиши блан Бердиқўжанинг захраси учиб:

— Ие, нега энди, мен боламни қари Қунанбойга маҳрамликка берар эканман?— деди. Лекин унинг Қунанбойга бундай жавоб бериб юборишига ўғиллари йўл қўймади, ҳаммаси бир бўлиб хўжани қўярда-қўймай, икки-уч кунда зўрға кўндиришди. Булар Қунанбой блан қариндош бўлиб олиш ниятида эди.

Қунанбой Бердиқўжанинг кўнганини эшитиши блан, қаллиқчага бериладиган қалин молнинг ярмини бирдан юбортирди. Шундай қилиб шу қишининг ўзидаёқ Нурғанимга уйланиб ҳам олди. Улжон блан Ойғиз янги кундош хабарини Кунке юборган одамдан эшитишди. Эр қизганиш Улжоннинг эсига ҳам келмас эди. Унинг эр етган тўрт ўғли бор; яна набира кўрган, ўзини тутиб олган она. У энди Қунанбойга эрим деб ҳам қарамас, фақат болаларининг отаси, кўп йил умр қилиб, кўрган кўп азоб, кўп дард-ҳасратлари блан боғланган бир таниш кишидай қарар, ўзга ҳисларининг ҳаммасини сув оқизиб кетгандай эди.

Шундай бўлишига қарамай, Улжон Қунанбойнинг уйланишига қарши бўлди. Жумабойни чақириб олиб «умри-

да бир марта бизнинг айтганимизга кўнса, энди уйланмасин, ўртага катта низо' тушиб қолади, болалардан уялсин, болалари қаттиқ хафа бўлади» деди.

Бу янги гапларни Улжон Абайга ҳам айтди. Абай эшитиши билан қандайдир сесканиб, нафратланиб кетди; қаттиқ ғазаб ичида тутақиб: «оталик ҳурматидан маҳрум бўлсин. Бизларни бира-тўла ёт бўлиб кетсин деб қилаётган иши. Шунча одамни одам қаторига қўшмагани-қўшмаган, она билан нега маслаҳатлашмайди. Умр йўлдоши сизлар билан нега ҳисоблашмайди. Биздан кичик қизни олиб ўтирибди-я, ахир болалар уялар деб, нега бизни ўйламайди? Мен бунга рози бўлмайман! Бу қилгани ҳеч кечирмайман! Бизни одам демагандан кейин, ўтга тушса ҳам ёлғиз ўзи ёнсин. Ранжитганини билиб қўйсин! Шундоқ деб айтдириб юбор!» деди.

Қунанбой Улжоннинг жавобини эшитгач, Қункенинг пинжига кириб, ўзини унга дўст кўрсатиб, «улар аҳмоқлик қилаётир, сен ҳам қўшилма! Ўзинг ўйлаб кўр-да, мен томонга ўт!» деди.

Нияти бузуқ Қунке ҳаминша ўз фойдасини кўзлаб зимдан иш юргизиш пайтида эди. Улжоннинг болалари кўп, яна Зере ҳам ўшанинг томони. Шунинг учун у доим Қунанбойнинг Жидебойдаги овулига тескари бўлишини ўзига фойдалиқ деб биларди. Айниқса Улжоннинг уйи тўкин-чочин бўлиб, келди-кетдисининг кўплигини кўраолмас эди. «Мироснинг кўпи шуларга тегади-ку!» деб, дарди-фикри ўшаларга тегадиган миросда эди.

Қунке бу катта иш эрининг ҳаёти учун ҳам, ўзининг ҳаёти учун ҳам, алоҳида бир иш бўлишини яхши биларди. Аввалига норозилик билдирмоқчи бўлди, лекин шу норозилик билдиришда ҳам Улжонга қаради. Агар бу ўламан-оббо кўнмайман деб, эрини койитиб қўйсаю, Улжон кўниб қўйса, унда ёмон бўлади. Эридек суянчигидан биратўла айрилиб қолиши мумкин. Шунинг учун ўзича бир хийла ишлатиб, Улжон томониши қимирлатиб кўрди. У тарафдан норозилиқ жавоб келиши кўнгилдагидек иш бўлди. Розилиқ у ёқда турсин, Қунанбойни қаттиқ айблайдиган жавоб келди. Энди Улжон томонидан хавф йўқ. Шунин билгач Қунке Қунанбой билан очиқ сўзлашаётган чоғида, Улжонни яна хўб сойиб сотди. Ўзи доно хотин бўлиб, рухсат берди. Рухсат беришгина эмас, «Нурганимни ўз қўлимга тушир! Ўзим билан турсин! Улжон унга кун берадимиз» деб ғамхўр ҳам бўлиб чиқди. Мана шу Қун-

кенинг айтганини қилиб Қунанбой, Нурғанимни Қорашўқига туширди. Шу блан бирга, мана, икки ойдан буён Жидебойга қадам ҳам босмай қўйди.

Шундай қилиб, Жақип блан Жумабойларни Жидебойга келишга мажбур қилаётган иш юз берган пайтда, Қунанбой блан катта уйдагиларнинг ўртасига ғоят қаттиқ совуқчилик тушиб қолган эди.

Абай Жақип блан сўзлашаётиб, гапининг охирида писанда қилиб ўтган гап мана шу эски дард эди. Қийналаётган қўшни элларнинг оғир аҳволи ўлганнынг устига чиқиб бир тепгандай бўлди-да, Абайнинг кўнглидаги ички ва ташқи икки дарднинг алами қўшилиб, қаттиқ қийнаб, шу гапни айтишгача олиб борди.

Бирнеча ойдек бўлиб чўзилиб ўнбеш кун ўтди. Камбағалларни қисиб бир ерга уюштирган оғир қишнинг охири шу эди. Бу йил халқ ютга учраганда, шу сўнгги қордан, узлуксиз бўрондан учради. Айниқса март ойининг охири апрель ойининг боши ёмон келди. Кўклам ойи деб ҳисобланадиган апрель ойида совуқ тўсатдан қаҳри-заҳрига олиб кетганидан, бу ютни «апрель юти» деб, илгариги ютлардан алоҳида ҳисоб қилинадиган бўлди.

Камбағал қўшнилари Жидебойга келиб тиқилганига ўнбеш кун бўлди деганда, кун исиди. Жанубдан эсадиган иссиқ ел эсабошлади. Агар бу ел бир ой муқаддам эганида халқ уни «баҳор келди, эгиликка етишлик» деб шодланиб қарши оларди. Лекин бу йил халқни шодлантираолмади. Гарчи шундай бўлса ҳам, қолганларни ютдан халос қилгани келди.

Абай блан Улжон Қунанбойнинг буйруқларидан қутилгандан кейин бор кучини кўпнинг хизматига берди, эртаю-кеч ўйлайдиган ўйи шуларнинг моли, шуларнинг жони бўлиб қолди. Абай кун бўйи отда юрабериб чўпдай озиб, қопқора бўлиб кетган эди.

Лекин Даркембойларга қилган меҳнати блан ҳаракати бўшга кетмади, эллик овулнинг бир ярим минг қўйи блан қорамоли омон қолди.

Баҳор шабадаси эса бошлаши блан қор эриб кетди. Фақат қўриқда эмас, адирлар, далаларда ҳам қор кетиб ерлар қорайиб кўринабошлади. Қор узоқ ётиб қолганига хижолат бўлаётгандай, шошиб-пишиб, эриб кетабошлади.

Ернинг бағри очилган кунлар бошланди. Осмонда оқ мамикдек куклам булутлари аста сузарди. Жидебойга тўпланган эл энди тезлик блан ўз қистовларига етиб олиш ҳаракатига тушди.

Одамлар Зере блан Улжонга миннатдорчилик билдириш учун сўз топишаолмас эди.

Меҳмонлар тарқалиб кетган куни Улжон қишда сўйилган сўқимнинг гўшти блан сур қилиб қўйилган гўшлар тамом бўлганини айтди. Худди шу куни кекса қўбон Сатай бу овулда ўлган молнинг сонини ҳисоблаб келган эди. Қўйнинг кўпчилиги булар кутганидек қишдан омон чиқаолмади. Шу ўнбеш кун икки юз қўйни олиб кетган эди. Абай оғга миниб айланган сайин овул атрофида ўлиб ётган қўйларни кўпроқ пайқаса ҳам, буни уйга келиб айтмас эди.

Уч қўриққа эга бўлиб ўтирган беш-олти овулнинг ичида моли ҳалокатга учраган овул шу Жидебойдаги овул бўлди. Такежон бўлса, битта кўзи ҳам йўқотмай ютдан омон чиқди.

Ютнинг кучини халқ фақатгина қистовдаги молга қарабгина эмас, қор бутунлай кетиб, ер селгиган пайтда ўтордан келган йилқига қараб ҳам белгилайди.

Қунанбойнинг неча кундан буён сургала-сургала зўрға Жидебойга етиб келган йилқиси сон жиҳатидан анчагина камайиб қолган, отларнинг кўриниши мудҳиш; не-не катта аргумоқлар, семиз биялар ҳам олти ой ётган касалга ўхшайди: юнглари ўсган, ҳурпайган, оёқ бўғинлари йўғонлашган, суяги чиқиб, а'зойи-баданидаги пайлари билиниб қолган; қулундан номи-нишони қолмаган эди. Тўбуқтининг йилқиларидан фақат Қунанбойнинг ва умуман Ирғизбойларнинг йилқилари, булардан ташқари Бойдали, Суюндик ва Бойсол йилқилари омон қолган эди. Лекин шулар ҳам қистовга зўрға сурғалиб келишаётир. Мусулмон китобларида одамзод кўп йиллар давомида гўр азобини чекиб ётиб, маҳшар куни кафанини бошига чулғаб, соядек лиқиллаб, ўрнидан зўрға туради дейилади, бу моллар худди ўша маҳшар куни гўрдан турганга ўхшар эди.

Қунанбой блан Бойсоллар шу қўшларни омон сақлаб қолиш учун бор кучларини сарф қилишди. Атрофдаги майда қабилаларнинг ерларидан фойдаланишди, қўшларини қалин қордан яширишди, бир кузовдан иккинчи кузовга кўчиришди. Моллари ориқ бўлса ҳам омон қолди.

Қиш ўтди. Бошқа қабилаларнинг қўшлари мана шундай бўлса, ют кўрмадик деган бўлар эди. Ҳақиқатда ҳам кўп қўшлар киши қўш дейишга уяладиган ҳолга тушиб кетди. Тўбуқтида қўш дейиш блан минг йилқининг мўлжаллини билдирилади. Мана энди Тўрғай, Жититек, Тўпай, Жуонтаёқ, Бўкенше элларининг ичида бир қўшдан қирқ-эллик, етмиш-саксонгагина улови қолганлар ҳам бор эди.

Кўп элнинг кайфини учириб, ёқасини ушлатган даҳшатли офат айниқса мана шу ҳолатдан билинарди.

Энди ҳарким ўз овули, ўз дарди блан бўлиб кетди. Борди-келдилар, бир-бирини йўқлашлар ҳам ҳисоби блан бўлиб қолди. Овулларнинг ҳозирги аҳволи кўп овулларни харобага айлантириб, уйларни вайрон қилиб кетадиган довулдан кейинги ҳолатга ўхшарди. Ҳамманинг дарди-фикри орриқ-тириқ молни боқиш, ўшаларни кўкламнинг қора совуғидан сақлаш бўлиб қолди.

Бу ташвишдан фақат Жидебойдаги овулгина халос бўлди, негаким, Қунанбой қўшлари келиши блан уларни Чинғизга ҳайдатиб, бундан буёнги ташвишни ўз зиммасига олди.

Кун исиб кетди. Ердан кўк чиқабошлади. Энди Жидебойнинг атрофидаги ўлаксалар кундан-кун исланиб, сасиб кетабошлади. Шунинг ўзи ҳам, бир офат келтирадигандай кўринарди. Улжон шуни ўйлаб, қистовдан чиқиб, юқорироқда ўтов тикиб ўтиришни маслаҳат кўрди. Тонг отиши блан, кўчгали ўтовларни ҳозирлашга буйруқ берди. Лекин худди ўша кунни кечқурун тўсатдан Зере касал бўлиб қолди.

Кекса знанинг дарди бошланишидаёқ оғир келди. Бемор аввалига қаттиқ эҳраб, нафас ололмай қийналди: эртасига ҳолатдан кетиб, қўзғололмай қолди. Абай блан Улжон қаттиқ кўрқиб, касал ёнидан силжишмади. Сув бериш, кўрпа-тушагини тузатиш, ҳамма иш шу икковининг бўйнида бўлди. Оёқ ости қилиб юборишади деб, беморнинг олдига бошқаларни киргизмай, мумкин қадар уйви ҳоли тутишга уринишди. Зере ётиб қолгандан кейин эртасига Улжон ундан умидини узабошлади. Абайга айтмасдан, Қорашўқига одам юборди. Тун бўйи мижжа қоқмай, тепасида телмириб ўтирган келини блан набира-сига Зере саҳар вақтида бир кўзини очиб қаради. Энаси кўзини очганда Абай умид боғлаб унга томон эгилди. Касал она бир нарса демоқчи бўлаётгандай кўринди,

буни Абай пайқамади, лекин Улжон дарҳол сезд. Иккови ҳам силжиб яқин келиб энгашганларида, Зере бир нарса деб пичирлай бошлади. Мадори йўқ бўлса ҳам, эси жойида, фақат товуши зўрға чиқаётган эди:

— Ҳаётимда... Сизларга... яхши ибрат бўлаолдимми-йўқми? Васијатим бўлса... Қулоғим, тилим борида айтаолдимми?... Қандай қилай... Энди нима қилай!.. Бугун, мана, ҳолатдан қолган чоғимда икковинг мендан нима кутаётирсан?... Қандай умидлар блан термилаётирсан?... — деди. Бу гапларни кекса эна қийнала-қийнала хийла вақтда айтиб бўлди. Уни сўзлатиш жабрдай, бир нарса дейиш ҳам ўринсиз эди. Абай икки қўлини кўксига қўйиб, энасига таъзим қилаётгандай, бошини эгди. Шунинг блан ўзича: «юрагимдаги бор ҳурмат, азиз она, сенга аталган» демоқчи эди. Бир нафасдан кейин энасининг икки қўлини олиб, унинг қовжираган кичкинагина панжаларига юзини босди. Онасининг қўлларини ўпиб ўтирган чоғида кўзидан бирнеча иссиқ томчилар юмалаб, ўша жонсиз озғин панжаларига тушди.

Энаси яна пичирлаб Абайга:

— Чироғим... кўзимнинг нури! — деб, Улжон томонга қаради, — онанга яхши қара! — деди.

Шундан кейин кекса эна яна бир нафасини ростлаб олиб:

— Елғизгина болам эди-ку... Уша ёлғизга тупроғимдан буюрсин! — деди. Шу гапни аниқ қилиб айтди-да, яна қайтиб сўзламади. Кўзлари юмилиб кетди. Бу айтгани Қунанбой эканлигини Абай дарров тушунди. Шу сўзларни бошлаши блан Улжон бош иргитиб «хотиржам бўлинг» дегандай ишора қилди.

Бебаҳо она тонг отарга етмай жон берди.

Абай блан Улжон тонг отгунча товуш чиқармади. Иккови ҳам Зеренинг доно юзига энгашиб, юраги эзилганича, тикилиб ўтиришди. Иккови ҳам ҳозиргина мангуга йўқолган онанинг дарди-алами, доғ-ҳасрати блан бўлиб бутун оламини унутиб юборгандай ўтиришарди.

Абай эсини танигандан буён яқин кишисининг ўлимини кўргани шу эди.

Кекса онасининг юзи ҳозир кўкимтир товлаб қолган бўлса ҳам, унда қандайдир чуқур сокинлик кўринар, ундан ўлим эмас, азоб эмас, аксинча, кўпдан буён тилаб юрган орзусига етишгандай, меҳр-шафқат нури ёғилиб турарди.

Кун чиқиш олдидан бутун овулга хабар қилинди. Болаларигача қолмай йиғилиб келишди. Набиралар блан келинлар товуш чиқармай йиғлашарди. Қўшниллар, чўбонлар ҳамма чин кўнглидан қайғуга ботиб, оҳ тортишарди.

Уша куни эрталаб Қорашўқидаги ва Чинғиздаги барча қариндошлар ҳам етиб келишди. Ҳаммадан олдин Кунке блан Қунанбой келди. Қолган Ирғизбойлар ҳам, тушга қолмай, етиб келишди.

Бу ўлим бутун элни чуқур қайғуга солган бўлса ҳам, йиғлашмади. Та'зияни, жанозани йиғи-сиғи қилмасдан ўтказишди. Эртаси унинг жанозасига ўша эллик овул камбағал қўшнилларнинг ҳаммаси етиб келди. Кўп қавм, кўп қабила баравар ҳурмат блан кекса энани ер бағрига узатиб қўйишди.

Қунанбой блан Кунке Зеренинг еттиси ўткунча шу ерда қолишди.

Энасининг та'зиясини кутиш шу қадар оғир кунларга тўғри келганидан Абай ғоят қаттиқ хафа бўлди. Бу кунларда у ҳечким блан сўзлашгуси келмас эди. Зерени қўйиб келишган куни энасининг ўрнига ўтириб қур'он бошлади. Одат бўйича онасининг арвоҳига атаб буюриладиган «хатми қур'онни» ўзи ўқимоқчи бўлди.

Абай энасининг еттисигача икки марта қур'он туширди. Бир куни овқатдан кейин ўтиришганда, Қунанбой унга:

— Қур'онни жуда суст ўқир экансан! — деди. Абай жавоб бермади. Қунанбой бу гапни ба'зи муллалар бундай вақтларда бир ҳафтада қур'онни уч-тўрт марта тушириб ташлашни назарда тутиб гапирган эди. Абай нима учун бунчалик секни ўқиётганининг сабабини айтмади. Гап тез ўқишда бўлса, тез ўқиб ташлаш унинг ҳам қўлидан келарди.

Абай «онамга савоби кўпроқ тегсин» деб шошмасдан, ўзгача ихлос блан, юрак бағри эзилиб, муножот қилиб ўқир, қур'оннинг ба'зи пораларига келганда хаёл суриб кетарди.

Шунда Абай онасида бўлган одамликни, оналикни, меҳр-шафқатларни ўйларди. Унинг назарида ўз кўнглида бўлган миннатдорчиликни изҳор қилиши ҳам онасига ду'одек тегадигандай кўринарди.

Абай мана шу кунларда, уй бошқа одамлардан холи қолган пайтда, Улжоннинг бир сўзига зўр ихлос блан қулоқ солди:

— Киройи она деганга арзийдиган она эди-ку, раҳматлик! Шу одамнинг насиҳатлари, тарбияси бўлмаса, мен ҳам бир маккор, писмиқ, хасис бўлиб қолардим. Сен блан менинг бўйнимда энангнинг қарзи кўп. Ҳеч бўлмаса арвоҳи рози бўлсин, арвоҳини йўқлаб турайлик! — деди.

Абай шу топда ўз онасини ҳам қариб қолганини пайқади. Унинг ҳам юзи ғамгин тортиб, дарди аламга ботган эди. Онасининг сўзларига хўп дегандай бош эгди-да, яна қур'он бошлади.

Зеренинг еттиси ўтиб, хатми қур'он тамом бўлгандан кейин Қунанбойлар қайтиб кетишди.

Бирнеча кундан кейин халқ йилдаги одат бўйича яйловга кўчди. Абай онасининг қирқигача яна қур'он ўқишга тушди... У ташқари чиқди дегунча онасини ўйлар, дилни вайрон қиладиган оҳу-зорлик ўланлар чиқарарди. Тоғ бошига чиқса ҳам, далада кезиб юрса ҳам онасининг доғ-ҳасрати мунгли куйларга айланиб кетаберар эди.

Чинғиздан ошиб, яйловдаги кўп элнинг ҳолини кўрганидан кейин Абай яна бошқача бир дардга йўлиқди. Қараса, илгари гурқираб, тўлиб-тошиб ётган эллар энди бир ҳовучгина бўлиб қолибди. Улкага сигмайдиган молнинг ўрнида аҳ'енда бир кўриниб, сочилиб ётган бешта-ўнтагина қорамол қолибди. Моли оз бўлганидан кейин кўпчилик овуллар бирлашиб кетибди. Чинғизнинг устидаги бир-бирига қўшилган кенг кўнислар, увалар, кўп адирлар, яшнаган яйловлар бўм-бўш. Шунинг блан бирга эл ичида хонавайрон бўлганлар, қашшоқлар, тиланчилар кўпайган. Абайнинг ўз онаси ўлиши блан бирга яна бир онаси — эл ҳам дардга чалиниб, ёстиққа бош қўйгандай кўринарди.

Шуларни кўриб ўйлаган сайин Абай бир бедаво дардга йўлиқди. Ғамгин кўнгли ҳеч очилмас, икки елкасидан ғусса босиб ётганга ўхшарди. Энди у усти-бошига ҳам, миниб юрган отига ҳам, ичадиган овқатига ҳам қарамас эди. Одамлар блан кўп сўзлашмас, ўз дарди блан ўзи бўлиб бораётган эди. Лекин энди ўз онаси Зерени ўйлаганда яна бир онаси — элни ҳам бирга ўйлар эди. Хаш-паш дегунча икки алам бирга қўшилиб бир дардга, бир доғга айланиб кетди.

Мана онасининг қирқи ҳам келди. Яйловдаги кўп эл йиғилиб, Зерени сўнги марта хотирлашди.

Улжон шу кунларда Абайнинг шу сингари ғам юки остида озиб кетаётганини пайқаб юрар эди. Энасининг қирқини бериб, халқни тарқатгандан сўнг, боласининг ёнига бориб ўтирди-да:

— Сен жуда оғир қайғуга ботиб кетдинг-ку! Озиб кетганингни қара! Ёш нарса бундай қайғуга берилиб кетса яхши бўлмайди. Энди бас қил, ўзингни тутиб ол-да Эрбўлни чақиртириб, уёқ-буёққа бориб, бир ёзилиб кел!— деди.

Эрбўл келиб Абайга Осилбекнинг саломини ва унинг Абайни таклиф қилиб юборганини айтди. Кўпдан буён қадрлик дўст бўлганлари учун Суюндикнинг ўғли Осилбек:

— Онаси вафот қилгандан буён ҳечқаерга бормади. Бизнинг овулга келиб кетсин,— деб, Абайни меҳмонга айтиб юборган эди. Шундай қилиб икки йигит Суюндикнинг овулига қадрли меҳмон бўлиб боришди.

Ўша Жанибекка, ўша гўзал ям-яшил ердаги овулга Абайлар етиб боришганда Осилбек блан Адилбек уларнинг олдидан чиқиб қарши олди. Даркембой ҳам шулар блан бирга эди. Меҳмонга келган йигитлар аввал Суюндикнинг катта уйига кириб, кексаларга салом бериб, ҳол-аҳвол сўрашди.

Суюндик бундан ўн кун аввал катта хотини блан бориб, Зерега фотиҳа ўқиб келган эди. Энди Абайдан Улжоннинг ҳол-аҳволини, соғлиғини сўрашди. Шундан кейин, йигитлар ҳоли уйда бемалол ўйин-кулги қилиб ўтиришсин деб, Осилбекнинг ўтовига жой қилишга буюришди.

Осилбекнинг ўтовига жой қилиб қўйилган экан. Абайлар ўша ерга чиқишди. Эшикда-ю уйда Абай блан кўришаётган катта-кичикнинг ҳаммаси мулойимлик блан сўзлар, уни бениҳоят ҳурмат қиларди. Шуларнинг биттаси Осилбекнинг хотини Қорашаш эди. Уни катталардан айниқса Даркембой очиқ чирой блан қарши олиб, Зерининг арвоқидан ўргилиб, Улжонни мақтаб, Абайнинг кичкина болаларининг ҳарбирининг отини айтиб, соғлиғини сўраб парки-пиёда бўлиб юрарди. Кўкламдаги қаттиқ ютдан буён Абайни яхши биладиган Бўрсоқ, Бўкенше элларнинг ҳам бирқанча овуллари шу ерда экан. Буларнинг ҳаммаси ҳам Жидебой, Мусақулда жон сақлаб келган одамлар эди. Буларнинг ҳаммасининг симосида Абай-

дан розилик, минатдорлик, унга ҳурмат аломати акс этиб турарди.

Бўрсоқ элидан бўлган бир чол шодлиги ичига сирмай:

— Чироғим, элнинг бошига келган ютдан омон қолдим деб юрибман. Бунинг учун аввало худо, қолаберса сендан қарздорман,— деди.

— Худога шукур! Соғим сигир блан сутга, оқликка ҳечкимдан кам эмасмиз. Уша ўнбеш кун ичида Жидебойга бориб тикилган овулларнинг ҳаммасини ҳам пайқаб қарадим... Ман-ман деганларга қараганда ҳам, шулар омон қолибди! — деди Даркембой.

Ҳали катта уйда Абай блан сиполик қилиб сўрашаркан Қорашаш унга ғоят бир яқин кишисидек илтифот билдирди.

Авваллари сиртдан Абайга ғазабланиб, унга душман кўзи блан қараб юрадиган Адилбек ҳам энди ўшаларни унутгандай кўринарди. У Абайни уйга ўзи бошлаб келиб эшик очди-да, унинг қўлидаги қамчини блан тумоғини олиб, ўз қўли блан қозиққа илиб қўйди.

Бу овулдагилар шундай шодланиб қарши олишлари, елиб-югиришлари блан Абайга ўз қариндоши, яқин кишисидек меҳрибонлик, дўстоналик кўрсатишди.

Аслида Абай Жигитек, Қотибақ сингари яқин эллар блан солиштирганда ҳаммиша Бўкеншени ортиқроқ кўрарди. Бу элнинг одамида ўзгача бир хушфе'ллик, оқ кўнгиллик, мўминлик бор. Яна яхши кўрган одамидан жонини ҳам аямайдиган мард эл.

Булардаги шу хусусиятни Абай айниқса меҳмондўст ёшларнинг уйида уч кунгача бўлган ўйин-кулги чоғида Осилбек блан унинг хотини Қорашашдан кўрди.

Абай Осилбекни кўпдан буён «Осил оға» дерди. Мана шу кунларда ўша Осил оға Абайга ғоят севикли, чин оға бўлиб кетди.

Фақат Абай бу ерда нақадар очилиб, ёзилиб, ўлан айтиб аския қилиб, суҳбатлашиб ўтирмасин ичдаёғамгин, бу ўйин-кулгиларнинг биронтаси татимас, лекин бу аҳволни ҳечкимга сездирмас эди.

Шу қадар қадрлик, шу қадар иссиқ кўринган Суюндик овули кечқурун Жанибекка келишлари бланоқ Абайни қаттиқ ҳаяжонга солди. «Дард» деган нарса ўрни битмас бир жароҳат. Вужудни тешиб ўтган ўқнинг ўрнидек ҳеч кетмайдиган бир доғ. Абайнинг юрагидаги бу

доғ ёлғизгина Туғжоннинг азиз номи, гўзал симоси, соф юраги блан боғланган доғ.

Абай келиб Суюндикнинг уйига кириши блан кўнгли ёрини йўқлади. Ҳамма нарса ўз жойида, одамлар ҳам ўша. Лекин бу ерда, бу атрофда Туғжон йўқлигини яхши билса ҳам, назарида бу ота-онанинг уйи ҳозир Абайга Туғжонни ҳам ўрнига қўйиб кўрсатадигандай кўринди. Эшик очилди дегунча, гўё ўша кириб келаётгандай, уйда ўтирган чоғида қулоғига узоқдан чулпининг шилдирлаши эшитилаётгандай бўларди.

Осилбекнинг ўтовига бориб остонадан ҳатлаши блан шу ўтовнинг ўнг томони гўё яна бир марта Абайга бахт чимилдиғини кўтарадигандай туюлди. Уша оқ шойи чимилдиқ, қимматбаҳо суяклар қадаб ишланган ўша баланд карават, ўша жиҳозлар — ҳаммаси ўз жойида. Уша куни мана шу Қорашаш, Эрбўлларнинг қўли блан астагина очилган эшик ҳам турибди.

Абайнинг ғоят сирдош, кўп яқин дўстидек кўриб, кўп йўқлайдиган Қорашаш ҳам шу ерда. Лекин энди дўстларнинг дўстлиги ҳам ожиз. Абайнинг ўзи нақадар чорасиз бўлса, улар ҳам шу қадар чорасиз, Туғжон йўқ.

Умр бўйи унутилмас, қадр-қиммати ҳам кетмас гўзал Туғжон шу кунларда Абайнинг юрагини яна бир марта ўзига тортди. Ҳозирги соғиниш блан кўнглидаги дарди қандай қўшилгани маълум эмас, лекин яқиндан буён Абайни шу қадар оздирган онасининг доғи шу топдаги соғиниш дардига қўшилиб, бирлашгандай бўлди. Эҳтимол бу вкки дард бир-бирига гуноҳсизлиги, софлиги блан қовишган бўлса.

Гарчи Абай ўлан айтиб, аския қилиб ўтирса ҳам, виҳи солиб қараган киши тез-тез ғамгин тортганини, астагина хўрсиниб қўйганини кўрар эди. Еш йигитнинг бу аҳволини уйдагилардан фақат Қорашашгина пайқарди. У Абайнинг хўрсинишларидан унинг ич-ичидан ўртанаётганини сезарди. Еш йигит кексалардек «оҳ-воҳ» қилмайди, лекин у астагина хўрсинганида вужудидан алангалик бир оҳ отилиб чиққандай бўлади.

Абайнинг бу аҳволини кўрган сайин Қорашаш ҳам унга қараб ғамгин тортар, ғоят раҳми келарди.

Уч кундан кейин уй холи қолган пайтда ўз тўшагининг ёнида ўтирган Қорашаш:

— Азизим Абай! Сиз менинг Туғжонимни ҳали ҳам унутмаганга ўхшайсиз! Эл кўчиб кетиб, яйловда ёл-

ғиз қолгандай, эгаси ташлаб кетган вайронага келгандай бұлгандирсиз дейман! Назаримда шундай кўринаётирсиз!— деди-да, бироз қызариниб Абайга қаради.

— Янгажон, тўғри айтдингиз! Билдингиз, нимасини яшираман! Уша вақтларда ҳам ғоят зийрак эдингиз. Тўғри пайқадингиз. Қани энди кўз олдимдан кетса! Назаримда ҳозир Туғжон кириб келадию, мендан ўпкалаганини, аразлаганини айтадигандай бўлади, туради!

— Икковингизнинг йўлингиз ҳам, севгингиз ҳам бошқача эди. Шу қадар ачинаман! Туғжон шўрлик менга нималар демас эди! Сени чин кўнгли блан севар эди!.. Қетаётганида бахт тилаб кетгани йўқ, ўзига ўлим тилаб кетди. Шуни ҳам менга очиқ айтди!— деб, Қорашаш яна бир сирни билдирди.

Иккови ҳам оғир хаёлларга ботиб, жим қолишди.

Абайнинг кўз олдида Туғжон блан сўнгги марта видо'лашаётгани гавдаланди. Ҳали ҳам Туғжон ёнида тургандай, ҳозиргина айрилишиб кетгандай бўлди.

Туғжон ўша куни сокин кечда жим-жит сойликда кимсасиз, қош қорайган пайтда Абайни ўзи излаб келган эди; «етиб келсин», деб айтдириб юборган ҳам ўзи эди. Куёв сўнгги марта келиб, уни олиб кетадиган, бугун-эрта қудалар блан куёв келади деб турилган пайт эди.

Уша кунгача шуқадар тортинчоқ, уятчанг Туғжон худди ўша куни кечқурун тўсатдан эсайиб қолгандек, тортинмасдан келди; юрак дардларини, аланга ичида ёнаётганини шу қадар нафис ифодалар блан изҳор этди. У, кўзида ёш титроқ босиб сўзлаган эди; одати бўйича эркалаб, Абайнинг кўкрагига юзини босиб турган эди. Бағрига кириб, қучоқлаб туриб, нималар демади...

Иккови кўп йиллардан буён бир-бирини севарди, лекин учрашган, сўзлашган бахтли онлари жуда оз экан. Туғжон шунга қаттиқ ачинганини, куйиб изтироб чекканини ҳам айтган эди. Ҳаётдан, тақдирдан, зўрлик қилаётган буйруқдан ранжиб, ўксиб-ўксиб йиғлаб, зорланиб, ўша куни кечқурун ҳаётга ла'нат ҳам айтган эди... Абай Туғжонни юпотаолмай, юраги тилка-тилка бўлиб қайтган эди... Мана энди ҳамон кўз олдида ўша йиғлаб бораётган Туғжон. Унинг бошидаги қора шойи камзули, оқ кўйлагининг этаги ҳам эсида. Камзул остидан бўғиқ товуш чиқариб, шилдираб бораётган чўлписининг товушигача қулоғидан ҳали аригани йўқ...

Абай яна бир марта қаттиқ хўрсинди-да:

— Азизим, Тугжон! Унутмайман.. Унутмайман! — деди.

Қорашаш Абайни шу овулнинг дўстигина эмас, гоят севиклик куёвдек кўрар, унга ачинар эди, шунинг учун ҳам Осилбекка ўзича бир маслаҳат солди.

Қорашаш Сибон элидаги Собирбой оқиннинг қизи. Уша Собирбойлар яқинда Қорашаш блан Осилбекни меҳмонга айтиб юборишган эди. Булар Абайларни жўнатиб, сўнг ўша ёққа боришадиган эди.

Қорашаш Осилбекнинг Абайга чин дўстлигини яхши биларди, шунинг учун эрига ўша ўз оналарининг уйига Абайни ҳам бирга олиб борайлик деди.

Осилбек бу гапни эшитиши блан, ма'қул кўрди-да, у ёғини ўзи тушуниб олди, сўнг Абайга: «бирга айланиб келамиз, у ерда ҳам бирнеча кун ётамиз, Собирбойнинг қандай одам эканлигини ўзинг яхши биласан.. Ҳарқалай сафаримиз ёмон бўлмайди. Шу ердан тўғри бирга кетаберайлик!» деди.

Абайга Суюндикнинг овули ҳам, қандайдир иссиқ кўринар, Қорашаш, Осилбеклардан бир нафас айрилгуси келмас эди. Шунинг учун бу таклифга тезгина кўнақолди.

Фақат бирга боришга ва'далашиб қўйганларидан кейин, Эрбўл Абайни холи топиб:

— Шу иш бизга лойиқ ишми ўзи?.. Отасининг уйига кетаётган бир хотинга эргашиб боришимизнинг ўзи қандай бўлар экан? Яна эл-юрт биздан кулиб юрмасин — деди.

Эрбўл бу гапни ўзи учун эмас, Абайнинг обрўйига ниш тегишидан қўрқиб айтган эди. Абайдек эл оғзига тушиб, яхши ном кўтариб келаётган йигитдан «бу нима қилгани?» деб, битта-яримта куладими деб ўйлаган эди.

Абай бу гапга парво қилмади. Эрбўлнинг елкасига бир қўлини ташлаб, кулди-да:

— Вой хумпарей, Собирбойнинг суҳбатида бўлиб, ўшандай устоздан баҳра олсак, шунинг ўзи катта гап эмасми? Эргашиб борди деганда, эргашиб борадиган одамимиз ким? Шундай яхши аёл Қорашаш экан. Бунни арзимайди деб, ким айтаолади? Кимнинг оғзи боради? — деди.

Шундай қилиб, орадан тўрт кун ўтгач, бир тўда келишган йигитлар ўртага Қорашашни олиб, Собирбойнинг овулига келиб тушишди.

Тўбуқтидан келган ёш меҳмонларни булар жуда яхши қарши олди. Собирбойнинг уйига меҳмонлар блан бирга бир гала катта кишилар, болалар ҳам киришди. Албатта бегона одамларни кўриш, уларнинг элини ҳоли-аҳволини сўрашлик кексаларнинг ҳаммасига худди бир қарздай туюлди.

Қорашашни ҳам бир гала қиз-жувонлар қуршаб олди.

Собирбойнинг ўзи ҳам уйда экан. Уни Абай Бўжейнинг ошида кўрган бўлиб, бу иккинчи марта кўриши эди. Собирбой оқин аввалги тўлалиги, кўркамлиги қолмай, соқол-сочлари ҳам анча оқариб, қариб қолибди; юзларини ҳам чуқур-чуқур ажин босиб, рангги кетиб, ўзини жуда олдириб қўйибди; фақат кенг пешонаси блан бурнидангина унинг бир вақтлар кўркам киши бўлганлиги кўриниб турарди. Собирбой аввал Осилбек ва Қорашашлар блан кўришди, сўнг Абай ва Эрбўлни сўради.

У Абайни танимаган эди, унинг Қунанбойнинг ўғли эканлигини билгандан кейин, ўша йил кўрганлари эсига тушди. Уша ма'ракадаги бирқанча ишларни кечагина кўргандай:

— Бўжейнинг ма'ракаси бу атрофдаги элларнинг катта ма'ракаларидан бири бўлган эди. Меҳмонларнинг ҳаммаси хурсанд бўлиб, офарин айтиб қайтишган,— деди.

Собирбой меҳмонлар блан суҳбатлашиб ўтираркан, кўпроқ ўзи сўзлар, булардан онда-сондагина халқ аҳволини, ба'зи кексаларни сўраб қўярди. Абай Собирбойнинг саволларига ма'нолик қилиб, қисқа-қисқа жавоблар берар, сипогарчилик сақлаб ўтирарди. Шуниси борки, меҳмонлар блан суҳбатлашиб ўтириш, суҳбатни жонлантириб туриш ҳозирги ҳолда Абайнинг бўйнида эди, негаким, Осилбек бу овулнинг куёви бўлганлигидан, у қадар ёзилишиб ўтираолмас эди. Собирбой ҳам бутун гапни Абайга қараб гапираётган эди.

Бу йил икки қўшни эл учрашди дегунча ют ҳақида сўзлашарди.

Абайлар келганларидан буён Собирбой ҳам улардан фақат ют ҳақида сўради: «Охирги қор юти» Тўбуқтида қандай бўлди? Қайси уруғлар қаттиқ ютади? Кимлар омон қолди? Ҳозир очарчилик йўқми? Оқлик қандай,

соғим моли қолган эллар ҳам борми, Собирбой Тўбуқти элини илгари яхши билгани учун ҳозир гўё ўша элнинг четда юрган бир азаматидек, уларнинг ҳаммасини дарров кўз олдига келтириб ҳар гапта дарҳол тушунаётган эди. Унинг саволлари, қаттиқ касалнинг томирини ушлаб туриб, беморнинг уйқусини, иштаҳасини, оғриётган жойини сўраётган табибнинг саволларига ўшарди.

Абай Тўбуқтидаги узоқ-яқин элларнинг аҳволини ҳеч тутилмасдан, шошмасдан тафсили блан айтиб берди. Асилбек блан Эрбўл ҳам буни энди билишди. Еш йўлдошлари ҳозир Тўбуқтида қанча мол қолган, кимларнинг моли омон қолган, қайси қабила қанча молдан айрилган, илгари уларда қанча мол бор эди?— Ҳаммасини, худди хатга солиб олгандай, билар экан. Унинг шу таҳлитда аввалги сонлар блан ҳозирги сонларни солиштириб, элнинг оғир аҳволини тасвирлаб бериши Собирбойга ҳозирги Тўбуқти ҳақида тўлиқ тушунча берди.

Собирбой қўшни қариндошларнинг оғир аҳволларини Абайдан эшитаркан, ғоят ташвишга тушиб, ғамгин тортиб, ерга қараб ўтирар эди.

Собирбойнинг ўз эли ҳам шу аҳволда эди. Сўнги қор Сибоннинг ҳам суробини тортиб кетган эди. Шу Собирбой атрофидагиларнинг ҳам ҳоли хароб эди.

Собирбой оқин аввалдан ҳам бой эмас, лекин ютдан олдин қимизи, сўядиган моли ўзига етарлик эди. Ҳозир у омон қолган қариндош-уруғларидан сутини ичгали сўраб олган бияларини соғаётган эди. Собирбой ҳам бу ердагиларнинг аҳволи танглигини батафсил айтиб берди, ўз ҳолини ҳам яширмади.

Қулоқ эшитган ер борки, омон қолган эмас. Саҳрода мол боқадиган элларнинг ҳаммаси оч-яланғоч, арвоҳга ўхшаб қолган. Шу кўпчиликнинг бошига келган офатдан тутақиб кетиб, Собирбой:

— Уйноқлаб юрган қулондек, босар-турарини билмай юрадиган эл эди. Лекин бўрон ҳаммани совуқ ургандай қилди кетди. Нимасини айтаман. Энди мана, қаттиқ довул остида қилтираб турган бутага ўхшадик қолдик! — деди.

Ўз умуман халқ устига кўчганда, Абай очилиб кетди.

Бу вақтда чой ичиб бўлишган, эшикда мол сўйилаётган эди. Ҳали меҳмонлар блан бирга кирган қўшниллар ҳам, Қорашашнинг ёнида ўтирган бир гала қиз-жувонлар

ҳам кетишган эди. Лекин оқ сариқдан келган бир қиз ҳалигилар блан кетмай, шу ерда қолди. Бу бўйга етган қадди-қомати келишган чиройлик қиз эди. Унинг чаккаси-га уриб турган қопқора қошларининг ба'зан чимирилишлари Туғжонни эслатиб, Абайнинг диққатини ўзига жалб қилди. Қийғоч келган катта-катта қўнғир кўзларида қандайдир зийраклик акс этиб, онда-сонда қараганида, қандайдир нур сочилиб, чақнаб кетарди. Чўзинчоқ келган ёқимлик гўзал юзида нимранг қизици бор эди. Бурни блан пешонасидан Собирбойнинг қизи эканлиги очиқ билиниб турарди.

«Собирбойнинг оқин қизи» деб ном чиқарган Қуондиқ шу экан. Қуондиқ ўз овулларида келган меҳмонлар тарқалгунча уй иши блан машғул бўлиб юрди. Чой ҳозирлаб, дастурхон ёзиб, меҳмонларни ҳам ўзи кутди. Ба'зан эшикка чиқиб, сўйилаётган молнинг бошига бориб, онасига ҳам қарашиб келар эди.

Меҳмонлар блан отасининг суҳбати узилиб қолган пайтларда Қуондиқ Қорашаш блан сўзлашар, меҳмонларга қараб:

— Ичинглар!.. Нега ичмаётирсиз!.. Еб-ичиб ўтирсангизчи! — деб меҳмонларни дастурхонага таклиф қиларди.

Қуондиқ отасининг олдида иманиб, тортиниб турадиган қизлардан эмас эди. Дастурхон йиғилган пайтда, эшикда мол ҳам сўйилиб бўлиб, қозон осиб юборилган эди. Ташқарида меҳмонларни кутишга кўрилаётган ҳовирлик сал босилди-да, катта кичик ҳамма меҳмонларнинг ёнига кириб ўтиришди.

Энди суҳбатда ҳаммадан кўп Абай сўзлаётир. Қуондиқ илгарилари ҳам Абайнинг номини эшитган эди, энди, ёнида ўтирган Қорашашдан яна аниқлаб сўраб олди.

Меҳмон йигит ҳарбир сўзни ўрнига қўйиб гапирадиган бама'ни йигит кўринди. Абай бу йилги ютнинг оғирлигини аввалги ютлар блан солиштириб келди-да:

— Ют-ку, наमत уйлик қозоқнинг қачонлардан буён бўлиб келаётган офати, зўр душмани-я, буни иккиннинг бири ҳам билади, лекин шу отадан болага, боладан-болага қолиб келаётган офатни бошдан кечириб-кечириб, тажриба ортдирганлар ҳам борми? Шу балодан қутилишга ҳеч йўл топилганми? Шу тўғрида қачон бўлмасин «эл ғамхўриман» деб юрганларнинг биронтаси элга жони

ачиб йўл кўрсатган, йўл излаганми, шундай одамларни биласизми? — деди Собирбойга.

Абайнинг бу саволлари Собирбойга ногоҳони савол бўлиб тушди. У бироз ўйланиб туриб: «бахт бебаҳо, ҳаёт бевафо... Дун'ёда бор нарсанинг ҳаммаси куни келганда тамом бўлади. Ҳиди анқиб турган бойчечак ҳам, кези келганда ҳазон бўлади... Куч-қувват кетганда, олмадек юзлар ҳам сўлади» деди.

Абай бу сўзларнинг чиройлик қилиб айтилганлигига тан берса ҳам, ма'носига қўшилмади: «Қозоқ деган беҳисоб кўп эл, унинг келажаги мустаҳкам бўлиши керак. Бойчечакнинг умри одам ҳаётига мисол бўлолмайди» деди. Собирбой инсонларнинг ҳаёти шу субутсиз тақдирнинг қўлида бўлса, қозоқларнинг ҳаёти, ўзгаларнинг ҳаётига нисбатан бахтлиқ ҳаёт деб баҳо берди.

Абай бу фикрга ҳам қўшилмади. Бошқа халқларда ма'рифат борлигини, ма'рифат тамом бўлмайдиган озиқ, туганмас бойлик эканлигини айтиб:

— Уйлаб, назар солиб кўрсангиз, шу дун'ёдаги одамларни бизнинг қозоқ чала билади. Бир элни бир эл яхши билса, ўша элнинг яхши томонидан ўрناк ҳам олган бўлар эди. Уша одамотадан буён бир эл бир элнинг тараққиётига шерик бўлиб келган. Бир халқ бир халқнинг ёрдами билан ўсиб келган. Биз бўлсак умумий оқимдан четда қолиб келаётирмиз. Уша замондан буён бошга бало бўлиб келаётган ютдан қутилолмаслигимизнинг сабаби ҳам шу сингари орқада қолганимиздан,— деди.

Бу гаплардан кейин Қуондиқ билан Собирбой бир-бирларига қарашди-да, бир-бирини онглагандай бўлди. Собирбой бошқа оталардек эмас, боласи билан маслаҳатлашиб иш қиладиган, яна қиз бола демасдан қизига сўянадиган одам бўлса керак.

Кеч бўйи бўлган узоқ суҳбатда гап фақат ўша эл, элга хос гаплар устида кетди. Шунда кекса оқин ёш йигитдан неча хил янги гапларни эшитиб, ҳайратда қолди. У бошқа вақтларда не-не катта одамлар билан сўзлашганида ҳам, бундай ҳолда қолмас эди. Кўп замонлардан буён ҳаммага ма'лум бўлган, «очик-ойдин» гапларга ҳам бу йигит бошқача қарайди, баҳслашади, сўзини ўтказилади. Эртасига қимиз устида ҳам шу сўзлар яна ўртага ташланди. Қуондиқ баҳслашмади, лекин бугун Абайнинг фикрига

кўпроқ қўшиладиган бўлди. Отасининг ба'зибир да'воларини нотўғри топганида, кулимсираганича:

— Ота, меҳмон тўғри айтаётир-ку,— деб қўярди.

Шу кунларда элнинг ҳаётини, касби-корини, аҳволини синчиклаб текшираётган Абайга Собирбой бир пайти блан:

— Хўш, қани, энди бу ишларга ўзинг нима дейсан? Эл бундан буён қандай эл бўлсин дейсан? Кўп камчиликларини, нотўғри ишларини айтдинг, қани, энди ўзинг бирор йўл топдингми? Ушани айтиб берчи! — деди. Унга Абай:

— Элга билим ва ма'рифат керак, ўқиш, тарбия олиш керак, эндиги замон кенг яйлоқлар, баланд тоғларга ишониб, уйқуни ғанимат билиб ётадиган замон эмас. Уқиб, илм олиб, ўзига ма'рифатли эллардан ўрганиш замони,— деди. Бу фикр Абайнинг бошига шу сўзлашиб, бахслашиб ўтирган чоғида келган эмас, кўпдан буён ичдан ўйлаб юрган режалардан туғилган фикр эди. «Элга шу керак. Фақат элга эмас, ўзимга ҳам ягона йўл шу!» деб билган эди.

Собирбой ўқиш, тарбия олиш ота-боболаримиз тутган йўл, болалар учун ҳаммадан олдин шунини билиш зарур деб Абайга э'тироз билдирмоқчи бўлган эди, Қуондиқ:

— Гап тамом, бахсга ўрин қолмади,— деди.

Шундан кейин Собирбой жим бўлиб ўйланиб қолдида, анчадан кейин Абайга:

— Ҳақиқатга қараганда сенинг гапинг тўғри экан, болам, фикринг ҳам, сен интилаётган йўл ҳам менга го'ят ма'қул тушди. Эндиги замон шундай замон бўлса ажаб эмас! Балки сенинг айтаётганларинг ўз замондошларинг блан келгуси авлоднинг тилидир... Лекин кимга борасан? Урнакни қай йўсинда оласан? Ҳарнечук ҳаёт сени йўлдан оздирмаса бас! — деб кекса оқин сўзини тамомлади.

Ҳаёт тажрибаси зўр ва ҳаётни яхши билладиган кекса оқин бу далилларга кўп қаршилиқ қилди, лекин хўб ўйлаб, салмоқлаб кўрди-да, Абайнинг фикрига қўшилди. Шундан кейин икки кечаю икки кундуз давом этган суҳбатда Абай ортиқ бу тўғрида гап очмади. Лекин ихлос блан қулоқ соладиган тингловчи бўлиб, Собирбойнинг илгарини кўрган оқинлари тўғрисида сўрай бошлади.

Бу ўтиришда Собирбой равон йўлга тушгандай бўлди. У ба'зан аския қилиб, ўлан айтиб юборар, эсидан

чиқиб, адашиб кетган жойларида ялт этиб Қуондиққа қарарди. Ҳам гўзал, ҳам камсухун Қуондиқ отасининг ёдидан чиққан жойларини дарров айтиб берарди.

Бу қиз фақат бир-бирини енгил учун айтилган ўланлар, тортишувлар ҳақидаги сўзларнигина эмас, элнинг дардини, ғамини акс этдирадиган ўланларни, халққа зиҳн солиб юрадиган оқинларнинг гапларини ҳам яхши билар экан.

Кекса оқин ҳарбир гапни айлантириб келиб, Жоноқ оқинга тўхтайберди. Ешлик чоғида унинг кўзига бошқа оқинлардан ўзгача кўринган ўша Жоноқ оқин экан. «Унинг кўрмаган, билмаган нарсаси йўқ эди. У киши билган, у киши айтган ўланларнинг мингдан бирини билмаймиз. Бор вужудидан нур ёғилиб турган буюк оқин эди, раҳматлик!» деди.

Собирбойнинг айтишига қараганда Жоноқ оқин оддий оқин эмас, буюк одам эди.

Шу сўзлар орасида Абай Собирбойдан унинг Жоноқ оқин билан айтишгани тўғрисида сўради. «Жоноқнинг бола билан айтишгани» ҳаммага маълум бўлган айтишлардан. Уша бола Собирбой эканлигини Абай яхши биларди, лекин Собирбой бу тўғрида кўп тўхтамади.

— Жанеке билан айтишишга бизга йўл бўлсин! Шунчаки бир оғиз сўз устида бўлмағур бир жавоб қилганим бўлмаса, «айтишди, енгди» дегудек, ҳеч гап бўлган эмас. Жоноқ оқин Сибонинг Тубекдан тортиб ўн олти оқинни енгиб қўйгандан кейин у ердагилар номус кучлик шунчаки ўша менинг айтишганимни дастак қилишгандирда,— деб, гапни бошқа ёққа буриб юборди.

Собирбой кўп олижаноб, бағри кенг, такаббурликдан бегона бўлиб, мақтаниш, «мен-мен» ликни ёмон кўрарди. Бу хусусият ёлғиз Собирбойнинг ўзидагина эмас, шу кекса оқин хотирлаётган Жоноқ оқин, Дулат оқин, Тубек оқинларда ҳам борга ўхшайди. Собирбой сўзларининг маъноси чақилса оқинлик — бир буюк эҳсон, ўша буюк оқинларнинг айтиб кетган сўзларида асрларнинг изи акс этиб, халқнинг бор дарди-алами, бор умиди, бутун ҳаёти гавдаланар экан.

— Ба'зан ётиб, ўша аламлик куйларга қулоқ солиб қарасам, бир аламга иккинчи алам улашиб кетаберар экан. Бу куйлардаги қалб ғуссасини кўр! Абай, сен кеча тўғри бир гапни гапирдинг, болам. Шу ўтганларнинг ҳаммаси ҳам ҳасрат-армон билан кетган экан. Мана шу

дard асрлардан қолиб келаётган мўнгли куйларнинг ичда бир-бирига уланиб, мудом ўзини кўрсатиб келаётган экан. Бу албатта хурсандчилик, шодликдан туғилган эмасдир! Кўпдан кўпи замондан нолиш, замоннинг дардалами. Мана энди қадим замонда ўтган «Осон-қайғи»ни айт. Кечагина шу элларнинг бошига тушган «охирги қор ютини айт», шу тўғрида ҳам қанчадан-қанча оқинлар нола қилаётир... Шуларнинг ҳаммаси ҳам яйраб-яшнаб, шодлик блан ҳаёт кечирадиган элни кам кўради. Хонавайрон қилаётган шу офатдан додлаётир-да. Буларни бекорга айтади дейсанми. Ўша ўзинг айтгандек, паноҳсиз, чорасизликдан туғилаётир. Алангалик оқи кўкка кўтарилаётган элнинг дарди-ҳасрати айтдираётир! — деб Собирбой ешиб бўлмайдиган бир чалкаш тугунга тегиб ўтди.

Шундан сўнгги суҳбатда Абай блан Собирбойнинг ёш жиҳатдан бўлган фарқи сезилмай кетди.

Абай яна ўтган-кетган гапларни сўраб суҳбатлашиб ўтираркан, Собирбойнинг кимлигини ҳўб яхши онглади. Ёшлик чоғларида Абайнинг энг яхши кўрадиган оқини Дулат ёқин эди, кейинчалик у, Шўже оқинни эшитди, Болта оқин, Шўртомбой оқинлар блан суҳбатлашди.

Энди, бирнеча кундан буён бўлаётган суҳбатда Абай Собирбойни шулар блан солиштириб кўрди. Кўп дово, кам сухун, ҳаётга кенг назар блан қарайдиган кекса оқин Абайнинг илгари кўрган оқинларига дам ўхшаб, дам ўхшамас эди. Энди кўп зиҳн солиб, синчиклаб қараса Собирбой ҳам негиздан бориб ўшаларга қўшилар экан.

Абай шуни онглаган сайин мана шу кексаларнинг ҳаммасини жони-дили блан севабошлади. Ўз халқининг ичида ўзгача азиз одамлар шулар бўлиб кўринабошлади.

Ҳали, Собирбой айтганидек, агар буларнинг ҳаммасини қатор қилиб териб чиқилса, қадимдан чўзилиб келаётган халқ тоғларининг чўққилари мана шу одамлар бўлар эди. Бир нафасда Абай шу азиз чолни ўз отасидек ҳис этиб, ичидан унга та'зим қилиб, чин кўнглидан унинг қошида бош эгди.

Бу оддий оталардек, «молингни боқ! Давлатингни оширишни пайнда бўл! Авлодимни кўпайтир! Ўзингдан бошқани ўйлама!» дейдиган оталардан эмас. Одамликнинг отаси. Эзгулик ва соф йўлга бошлайдиган ота эди.

Абай Собирбойга кўп миннатдорлик билдириб, устоздан олмаган озиқларни олганини айтди.

Бирнеча кун шу сингари суҳбат блан ўтди. Бу вақт-

ларда Абай кекса Собирбойнинг қошидан бир қадам нари силжимади. Лекин энди Эрбўл, айниқса Қуондиқ, Қорашашлар бошқа эрмак излай бошлаган. Улар: «бошқа ўтовга борайлик, бироз ўйин-кулги қилиб кўнгил очайлик!» дейишаётган эди.

Собирбойнинг ўзи ҳам, энди ёшларни ўз мажлисида «озод» қилмоқчи экан.

Тўртинчи куни кечга яқин Собирбой қўлига дўмбира олди-да:

— Чироғларим, сизлар блан суҳбатлашиб, хийла юрагимни бўшатиб олдим, лекин биз энди кулга чўкиб ётган туядек бўлиб қолганмиз. Қанча тиришиб, қанча уринсак ҳам кекса эналарнинг алласидек мунг босаберади. Тоқай бош эгиб, унга қулоқ солаберасиз? Сизнинг орзуларингиз ҳам, тилакларингиз ҳам олдинда. Бизнинг шонимиз букилиб, қуйи тушган, энди кўтарилмайди. Сизларнинг йўлингиз бу эмас. Сиз кўтарилиб борадиган чўққилар ҳам олдинда, ўшанга қараб боринглар, қайтманглар!.. Унар-унмасни ташвиш қилиб эзилманглар!.. Ўйнаб кулинглар! Ўйин кулги ҳам керак, армон қолмасин, — деди-да бироздан кейин:

— Қани, энди ўйин-кулгига бошланглар! Ўзим бошлаб, сизларни йўлга солайин! — деб, ғамгин садо чиқариб, дўмбирасини черта бошлади.

Ёшларнинг ҳаммаси унга термилганича, чурқ этмай, қулоқ солишди. Бироздан сўнг Собирбой дўмбирага қўшиб ғоят мунгли бир куй бошлади. Унинг ғоят ёқимлик, ширалик овози бор экан. Ёшлигида бу оқин зўр ашулачи бўлганлиги кўриниб турарди. Букунги созидан ҳам, кеча ўзи айтган «Дилни вайрон айлади» куйининг ноласидек ҳасрат-армоннинг захи чиқиб турарди.

У ёшларга айтиб бераётган ўланнинг сўзлари азиятнинг яхши тилаклар тилаб бераётган фотиҳасига ўхшарди. «Яхши болам, қимматли иним, одам бўл! Ўзингдан яхши хотира қолдир! Қисилган халқнинг, эзилган қариндошинг бағрингдан пано топадиган суянчиқ бўл!» — деб эзгу йўлга ундарди.

Қош қорайган пайтда, шундай ма'нолик сўзлар блан соз чалаётган кекса оқиннинг куйлаётган куйи ҳам бошқача бўлди. Айниқса қайтариб айтиладиган бандлари кишига ўзгача та'сир этарди. Бу ўлан, бу бандларни Собирбой кўп йиллар муқаддам чиқарган бўлиб, шу кунгача бузилмай, бирор банди ўзгармай келаётган ўлан эди.

У, мунгли куйни тўлқинлатиб айтиб келиб, онда сонда «элим! Элим!. Элимой — элим!» деб қўярди.

Уланнинг шу банди Абайга ғоят қаттиқ таъсир қилди. Уланнинг шу бандида, барваста келган Собирбойнинг ўзи кўриниб тургандай бўлди. У ҳозир ўзининг чин кўнглини очиб ташлагандай, меҳрибон ота, халқ отаси бўлиб, юксалиб, порлаб кетди... Абайнинг кўнгли шодлик олқишига тўлди. Кекса отанинг ўлани тўхтаганида ҳам ёш йигит, қаттиқ ҳаяжон ичида ранги ўчиб, гўё шу ҳаяжонга солган аламли дард тўлқинланиб келиб унинг бағрига тиқилиб қолгандай, ўзини унутиб, Собирбойнинг юзига тикилганича турарди.

Абайнинг шундай ўзгариб кетганини Қуондиқ сезиб турган экан, отасининг қўлидаги дўмбирани олди-да:

— Ота, ўзим бошлаб берай деб айтган куйингиз «ўйинкулги қилинглари!» дейиш ўрнига «баттароқ ғамга бот» деяётир-ку! Энди гапингизга кирмаймиз... Биз ўйинкулги қиламиз, билдингизми? — деб кулиб юборди.

Қизнинг бу гапига ҳамма кулиб юбориб, кўнгли очилиб кетди. Абай ҳам Қуондиқнинг шу қадар зийраклигига, хушчақчақлигига ҳайрон қолди. Шодликнинг ўйинкулгининг жони ҳам, порлаб ёниб турган чироғи ҳам шу эркин ўсган гўзал қиз бўлиб кўринди. Шу онда шу ғамгин кеч пайтида Қуондиқ Абайга зўр умид, зўр кучбахш этгандай бўлди.

Бошқа ўтовга боришлари билан меҳмонларнинг олдига бирқанча қиз-жувонлар, йигитлар келишди. Еқимли ўлавлар янграб, ўйинкулги қизиб, ўтириш жонланиб, тонг отгунча давом этди. Ёшлар «рўмолча ташлаш», «хон яхшими», «белбоғ билан уруш», «лаббай тақсир» ва шунга ўхшаш кулгилик ўйинларни ҳам ўйнашди. Ўйин орасида қизлар билан йигитлар ўландан бир-бирини енгиш учун узоқ-узоқ айтишарди. Аслида Сибон эли ўтириш, йиғилиш деганда, муккаси билан кетадиган, ўйинқароқ эл. Айниқса шу овул Собирбойнинг отаси Оқтайлоқ замондан буён ўланнинг, ўйинкулгининг уяси ҳисобланарди. Ёшлигидан шундай ўйинкулги ичида бўлган одамлар орасида ўсган Қуондиқ ҳалигиндай ўйинларнинг жонидили ҳисобланар, унинг ўзига ўхшаш дугоналари ҳам кўп эди.

Сибон эли билан Найманнинг қадим замонлардан келаётган бир одати қизларни ёш узатмасликдир. Қўшни элларда: «Сибонларнинг қизидек, уйда қаритасанми?»

деган гап, мақол бўлиб кетган эди. Собирбойнинг овулида шу сингари уйда қариб, ёши ўттизга яқинлаб борган қизлар битта-иккита эмас, бирқанча эди. Шуларнинг ҳаммаси ҳам кўп хушчақчақ, очиқ ўйин деса жонини берадиган ўланчи қизлар экан.

Бугун ўтиришни ҳам, ўйинни ҳам, Қуондиқнинг ўзи бошқараётган эди. Унинг онда-сонда жаранглаб кетадиган кулгиси ҳаммани беихтиёр эргаштириб кетарди. Ўйин чоғида Қуондиқ йигитларни ҳеч аямас, ҳузур қилиб кулиб, қизариниб ўтириб, қаттиқ жазо берарди. Ўзига гал келганда, бўйнига тушган ҳарқандай жазони ҳам ўзини йўқотмасдан, кулганича кўтариб кетарди.

Шу кеч Абай блан Қуондиқ қатор ўтириб ҳажвий ўланлар айтиш блан бир-бирини енгишга кўп уринди.

Бу айтишунини аввал Қуондиқнинг ўзи бошлади. Бу лаларлар Абайга атаб айтилган эди. Илгаридан лапар айтишга кўп уривиб келмаган Абай оҳангга зўр бердию, сўзларини ўйланиб, тўхталиб айтди. Абайлар биладиган кўп гўзал куйлар ҳали Сибон элига ёйилмаган экан. Абай шу куйларни айтиш йўлини, бандларини қайириб кетишни қойил қилиб, Қуондиқнинг ўланларини босиб кетаберди.

Аввалги бир тўқиниш шу блан тамом бўлди. Яна бир гал ўйин орасида ўлан бошланганда, Қуондиқ ўланни кўйиб термага кўчди. Бу ўланнинг оҳангини эмас, сўзларини эътиборга олайлик дегани эди. Абай енгил, тез айтиладиган термани яхши билар эди. У ҳам шунга кўчди. Абай борган сайин ўзини дадил ҳис этиб Қуондиққа ўхшаб тез ва тутилмасдан айтабошлади. Бу айтишини ўзига ҳам ёққадай, руҳи кўтарилиб, очилиб ўт олиб кетди. Бирининг сўзини бири пучга чиқариб айтилаётган терма икки ёшни ҳақиқий курашга солди.

Қуондиқнинг кўзлари кулимсираб, оппоқ юзи ловиллаб ёниб, ёш йигит блан айтишишдан ҳузур қилаётгандай кўринарди. Икки ёшнинг бу айтишудаги сўзлари сиполик блан қилинаётган ҳазил ва бир-бирини мақташдан иборат эди. Йигит ҳазил қилиб, ҳурмат сақлаб айтаётган ўланнинг ичига «муҳаббат», «ишқ ўти» деган гапларни ҳам қистириб кетар, қиз бўлса, «азиз меҳмон, ҳурматли азамат, хуш келибсиз, зотинг асд, ўзинг ҳам бебаҳосан. Икковимизга ҳам ярашадигани бир-биримизга ҳурмат сақлаш» деб қойил қилиб кетарди.

Кўпчиликнинг олдида бир-бирига очиқ айтган гапларни мана шу ҳазил, шу сингари ҳурмат сақлашдан иборат бўлди, лекин шундай ўтириб, аста сўзлашганларида гўзал қиз блан бама'ни йигит бир-бирини кўпроқ онглашган эди.

Гапни Қуондиқни ўзи бошлади. Кўпчиликнинг қийғос-сурони ошиб, бир ерда ўлан, бир ерда кулги кўтарилиб, ўйин-кулги авжига чиққан пайтда Қуондиқ Абайга қайрилиб қараб: «Ўлан шўрлик хийла нўноқ. Одамларнинг олдида нима ҳам дейман, Абай? Кўнглимдаги гапларни ўлан блан айтаолмадим. Ҳоли ўтириб сўзлашсак кўп гапларни айтардим!» деди. Бу гапни ҳам кулиб ўтириб, ҳечкимга сездирмасдан айтди. Шу сингари ботиниб, очинини айтиш блан Абайга ўзгача кўнгли борлигини билдирди. Иккови ҳам юракдан бир-бирини онглашлиги, фақат шу кеч эмас, аввалги кунлардан ҳам маълумдай эди.

Абай Қуондиқнинг оппоқ бармоқларини қаттиқ қисиб ушлаб туриб, икки юракнинг бирхилда ураётганини сезди.

— Юрагимиз бирхилда ураётир! Пайқадингизми? Бу гапларингиз мени ғоят қувонтирди. Мени ҳам ўзингиздек билинг! — деб юборди.

Шундан кейин буларнинг ҳарбир кулгуси, ҳазили, кўз қарашлари, ҳаммаси ҳам бир-бирига қандайдир бир умид, бир шодлик бахш этаберди. Уйинни баҳона қилиб, бир марта ўпишганларида юзлари ҳақиқий бахтдан дарак бериб, бир-бирига иссиқ теккан эди.

Шу кеча тонг отарга яқинлашиб, меҳмонлар тарқала-бошлаган пайтда, Қуондиқ Абайни четроқдаги бир уйга юборди-да, меҳмонларни жўнатиб, уёқ-буёғини йиғиштириб ўзи ҳам ўша уйга борди. Бу холи уйда биттагина тўшак ёзилган эди. Уйнинг эгаси кекса аёл эрта туриб кетган бўлса керак...

Шундан кейин, яна бирнеча кун ўйин-кулги блан ўтди. Абай блан Қуондиқнинг бир-бирига бўлган муносабати ҳар жиҳатдан бир-бирига тенг бўлган ёшларнинг яхши дўстлигига айланди. Лекин бори-йўғи шутгина. Иккови ҳам бағрини очиб топишгани блан алангалик муҳаббат туғилмади. Қуондиқ Абайга холи ерда учрашгандан кўра, одамларнинг олдида кўпроқ мақул бўларди. Холи ерда Қуондиқнинг очиқлиги қандайдир кексалikka ўхшаб, йигитнинг кўнглини қолдираберди.

Керей элида Қуондиқни айттириб қўйган одам бор. Куёв бирнеча марта келиб кетган экан. Унинг аввал

олган хотини ҳам бор экан. Қуондиқ унинг иккинчи хотини бўлиб, кундош устига борар экан. Қуондиқ уни севмас, у қачон келмасин, Қуондиқнинг кўнглидаги муз эрмай қолар экан. Гўзал қиз кўнглидаги шу дардларини ҳам Абайга айтиб, энди ўзгача нияти борлигини билдирди. Абай жавоб қилмай ўйланиб қолди. Бирнеча боланинг онаси бўлган Дилда бор. Тўғри, Қуондиқ Абайнинг тенги. Тарбия жиҳатидан ҳам, дилдорлик жиҳатдан ҳам, ақл фаросат жиҳатидан ҳам алоҳида яратилган қиз, бунга сўз йўқ. Шу кунга қадар Абай ҳаётида учратган хотин-қизларнинг ичида шу сингари дилдор, гўзал, ғайратлик қизни кўрган эмас эди. Лекин Собирбойнинг юзига оёқ қўйиш, Дилдани, болаларини унутиш унча осон гап эмас. Бунинг устига Абай Қуондиқни ақлан севгани блан, кўнгли у қадар сув ичмади. Шу кунларда ҳам Туғжон унинг хаёлидан бир нафас нари кетмади. Аксинча мана шу гўзал, чаққон, очиқ Қуондиқ блан рақобат қилаётгандай бўлиб, чин севгилиси кўз олдида гавдалана-берарди, Абайга у бағишлаган муҳаббат, у тақдим этган юрак, Туғжон блан бирга кечирган бахтлиқ онлар, бу дунёда яна қайтиб келмайдигандек, ўшанингдек нозанин яна қайтиб туғилмайдигандек туюларди.

Туғжон ёдига тушганда Абай тор тўшакда ҳам Қуондиқдан ўзини тортиб, қучоғини бўшаштираберарди.

Қуондиқнинг Абайга бўлган муҳаббатида ҳам, гўё шу йнгитнинг кўнглига мос келгандай, иссиқ ўтдан ҳам кўра ҳурмат кўпроқ эди. Гарчи шундай бўлса ҳам, Қуондиқ ўз истагидан қайтмади. Абай ўзича бир қарорга келаолмай, Қуондиқнинг ўзига маслаҳат солди.

Агар Қуондиқ рухсат берса, бу гапларни Қорашаш блан Осилбекка айтиб, ўшалар қандай маслаҳат берса ўшанга қараб иш тутишни лойиқ кўрди. Бунга Қуондиқ ҳам қаршилиқ қилмади.

Абай Қорашаш блан ҳам, Осилбек блан ҳам алоҳида-алоҳида сўзлашди. Уша вақтлардан буён Абайга сирдош бўлган Қорашаш бу гапларни эшитиши блан ғоят хурсанд бўлиб, мақул кўрди.

Лекин бу қанчалиқ шодланиб қарши олган бўлса, Осилбек шунчалик норозилик билдирди.

— Бу бўлмаган гап. Қўлдан ҳам келмайдиган иш. Ҳечвақт Қунскенг Олшинбойнинг бегуноҳ қизини ранжитишга йўл қўймайди. Агар Олшинбойдан кечаман демаса сенга рухсат бермайди. Қуондиқ бўлса, қайин

бўйниларига ёмон отлик бўлади. Шуларнинг ҳаммаси йиғилиб келиб кекса Собирбой оғага қаттиқ ташвиш бўлади. Бу гапингни мендан бошқа одамга оғзингдан чиқарма. Бу гап шу ерда қолсин! — деб, тиш-тирноғи блан қарши бўлди.

Осилбек бу гапларни Қуондиққа ҳам ўзи айтди. Шундай қилиб икки ёш аввалги фикридан қайтди. Лекин айрилар чоғларида сўнги марта видо'лашаётган Абай блан Қуондиқ ҳали ҳам бўлса, ўйлаб кўрмоқчи бўлиб келгуси кунларга умид боғлаб айрилишди. Иккови ҳам қадрлик, қимматлик, ўзгача дўст бўлиб, бир-биридан умид узмасликка аҳд қилишди.

Абайлар Собирбойнинг овулидан қайтиб Тўбуқти яйловига етгунча икки кун йўл юришди. Кекса оқиннинг меҳмондўст, хушфе'л одамларга тўла уйини Абай осонлик блан ташлаб кетаолмади. Азиз макондан йироқлашган сайин Қуондиқнинг ҳам бутун қилиқлари чин кўнгли блан берилган маҳбубанинг қилиқларидек туюлиб, қиммати ошиб борарди.

3.

Бу йилги яйлов йилдаги яйлов эмас, ёзнинг ўзи ҳам куздек кўнгилсиз, ғамгин келди. Халқ руҳи тушкин, ма'юс эди. Қуонаббойдек катталар ҳам, овулига йилдагидек гала-гала одам йиғабермас эди. Илгари Ирғизбой ичида бўладиган олди-қочди гаплар ҳам босилиб қолган эди. Кўнисларни, яйловларни талашишнинг ҳожати ҳам йўқ. Ирғизбойлар, Бойдали, Бойсоллар, Суондик, Қоратойлардек озчиликда мол бўлмаса, кўпчиликда мол жуда оз қолган. Албатта халқдан энди яйловнинг қулф уриб турган ўтини аяйдими, ё соғаётган сутини аяйдими?

Халққа ҳукмини ўтказиб юрган йўғонлар, зўравонлар энди кимга кўкрак керади? Бутун халқ оч-яланғоч бўлиб, толиқиб қолганидан кейин, ҳалиги омон қолган йўғонларнинг ҳаммаси ҳам бу йил жим-жит бўлиб, инига кириб ётатуришни ма'қул кўришган эди.

«Ўзингни халққа жонкуяр қилиб кўрсат. Халқнинг сдида оҳ-воҳ қилиб, уларнинг омонлик чоғини эслаб, куяётган бўлиб кўрин. Шўрва-шутирингдан, ачиган сутинг, айронингдан халққа илинаётган бўлиб кўрин, оч-яланғоч халқимизни асраётирмиз деб юрабер... Бу йилгидек халқни абгор қилиб, кўпчиликнинг руҳини туширган йилларда мана шундай қилиб, элга қовирғаси қайишаёт-

ган киши бўлиб кўриниш яхши. Камбағаллар блан мўмин махлуқлар тинч ҳаёт кечираётгандай, янчиб-эзиб, талаб-еб, бошига оғир кун тушганда шундай қилиб юпатиш керак. Мана шундай қилиб кўзини бўйаш керак».

Ҳозир ўша халқни талаб-еб, семириб, уларга «сут юзидан қаймоқ» атаган катталарнинг эндиги топган йўли кийгиз китобдан олган дарслари шу эди.

Бу йил халқ ҳам ўзгача эди. Ҳамманинг авзойи бу-вуқ, оғиз очиб сўз қотгуси келмас, чиройини оямас эди.

Шунинг учун ҳам Тўбуқти яйловларида бу йил биронта тўй бўлмади. Одатда бу вақтларда бирнеча марта пойга берилар эди. Бу йил ҳеч бўлмаса, ғунан пойгаси ҳам бўлмади. Келин тушириш, қиз узатиш, сувнаттўйлар—ҳаммаси ҳам, бир товоқ ош блан ўтказилар эди.

Шундай ўзгача бир жимлик ҳукм суриб турган пайтда тўсатдан от ўғрилари пайдо бўлибди деган бир ваҳималик гап чиқиб қолди.

Яйлов кунлари тамом бўлиб, халқ қузовга томон кўчабошлаган, яйловдан бир кўнарлик ер қуйи ҳам тушган эди. Шу пайтда беш куннинг ичида Мойбосар, Жақиб, Ирсойларнинг йилқисидан, Қунанбойнинг ўз атрофидаги овулларида йигирмага яқин семиз от йўқолди. Бу гап бир овулдан иккинчи овулга ўтиб, тезлик блан бутун яйловга тарқалиб кетди. Озгина моли бўлган овуллар соқчиларини кўпайтиришди.

Лекин ўғриларнинг дараги чиқмади. Одатда шу сингари кўп элни ташвишга солган ўғриларнинг тезгина дараги чиқиб қолгучи эди. Фалончининг уйидан янги сўйилган молнинг териси чиқипти, фалончининг уйида бемаҳал сўйилган қорамолнинг қони—қуши турган экан. Ҳаммаси маълум бўлипти, деган, ивир-шивир гап тезгина чиқақолар эди. Ҳозир ундай бўлмади. Уғрилар тўғрисида ҳеч дарақ чиқмади.

Аввал Қунанбой блан Жақиблар ўзаро кенгашганларида, «бу ўғрилар қўшни эллардан чиқди, чиққанда ё Керейдан ё Наймандан ё бўлмаса Сибондан чиқди, ўша томондан келаётир» деган қарорга келишди, халқ яйлов-яйловидан кўчадиган пайтни пойлаб туриб, «узоққа олиб кетамиз деб жўрттага шу пайтда ўғирлаётир» деган хаёлга боришди.

Қунанбой кўчишни тўхтатиб, ҳалиги уч-тўрт қўшни элнинг ҳаммасига одам юборди. Изиқутти, Мойбосар, Ирсойлар бошлиқ гала-гала одамлар баравар йўлга чи-

қиб, отларини қамчилаганича, кўп ерларни ахтариб келишди. Лекин, қўшни элларнинг биронтасидан ўғриларнинг дарағи чиқмади.

Халқ яшамайдиган, кимсасиз Қоровул чўққиларига, қояларнинг орасига, жарликларга, сойларга бориб излаган Тўлепберди, Бурахон, Қамисбой, Жумағул сингари пишиқ, зийрак йигитлар ҳам ўғриларнинг изини тополмай қайтиб келишди.

Қунанбойнинг кўп овуллари, кўп йигитлари барабар белини боғлаб ўғриларнинг пайига тушиб юрган пайтда яна бешта семиз от ғойиб бўлди. Энди фақат Ирғизбойлардан эмас, Бойсол, Суюндиклардан ҳам тўрт бия йўқ бўлди. Яна бироз вақт ўтгач, Котибақ, Бўкеншелар ҳам йўқотган молларини излаб қолишди.

Лекин, эпчил ўғриларнинг ҳали ҳам иси чиққани йўқ, халқ ҳар куни эрталаб «олиб кетди», «яна олиб кетди» дейди-ю, қолаберади.

Қунанбойга алам қилиб, ўзи отга минса ҳам, душман кимлигини билаолмайди. Изловчиларнинг ҳаммаси қайтиб келишди. Қоровул чўққиларида ҳар кун эртадан кечгача сарғайиб, атрофга тикилиб ётган пойлоқчилар ҳам қуруқ қайтишди. Эндиги чора фақат тунда соқчиларни кучайтириш бўлди. Қунанбой барча овулларини бир ерга тўллаб, шундан кейин барабар кўчабошлади.

Булар, ёнғиндан қочиб бораётгандай, жадаллаб кетишаётган эди. Ҳеч бўлмаса ёвнинг юзи тескари бўлиб, бошқаларга қараб кетар, ҳадеб бизнинг орқамизга тушиб олмас, шундай қилиб қутилармиз,— деб ўйлашган эди.

Ҳақиқатан ҳам, «олди-кетди» камайди, лекин Жигитеклардан, Котибақлардан кўп мол ўғирланаётган эмиш деган хабар эшитилиб турди. Ирғизбойлардан яна икки той блан бир семиз бия йўқолди. Иш шу ерга етганда Қунанбой: «энди билдим, ким эканлигини билдим» деди. Лекин «билдим» дегани блан, айбдорларнинг отини айтмади, фақат «душман четдан келган эмас, ўз ичимизда» деб қўйди.

Бойсол блан Суюндиклар бундай хаёлга боришмади. Иккови шу кунга қадар турли шубҳалар ичида гангиб қолган эди. Қунанбой уларга: «излашсин, излай берсин» деб айтиб юборган бўлса ҳам, лекин ўз гумонини айтмади. Шу пайтда Қунанбой қўшни элларга ўз ҳолича юрган одам қилиб, айғоқчи юборди. У одамларга топширган топшириғини ҳам ўзидан бошқа ҳечким билмади.

Жигитек элидаги Қорашанинг овулига бир кампирни юборди, Котибақ элига ҳам, шу сингари, ҳечкимнинг назари илмайдиган бир чолни юборди. Тўрғай элига ҳам, бир туячи чолни юборди. Бу кексалар гап сўз блан иши бўлмайди, ҳечнарсани сўрамайди, ҳатто мол йўқолаётганини ҳам билмайди; шунчаки, худо деб юрган бандалар бўлиб юраберишади; фақатгина борган овулларига эртаю-кеч, кириб еган-ичган овқатларига зиҳн солиб, пайқаб юришади. Топширилган вазифа шу эди.

Мана шундай усталик блан ишлатилган ҳийлаю-найранг орқасида Қунанбой душманларнинг изига тушди. Кўп йилқиларни олиб юрган ўғриларнинг уясини топди.

Шундай қилиб, Қунанбой эндиги оғирликни Жигитекларга уларнинг ичидан Қораша блан Қавмен атрофидагиларнинг бошига соладиган бўлиб, ўшаларни қаҳрига олди.

Қунанбой бу гал уларга ёпишганда, аввалгидек гумонсираб, тусмол блан ёпишмади, ҳақиқатини билиб ёпишди. Жигитек элининг бирнеча йигитлари чиндан ҳам айбдор эди.

Ҳамма гап Болағози блан Абилғозида эди. Болағози Бозоралининг акаси, жигитек элининг ичида диёнатлик, ўтлик, шудлик пишиқ йигитлардан бири эди. Абилғози бўлса, Қорашанинг ўғли. Қорашанинг ҳамма ўғиллари ҳам, ўзига ўхшаб, ётган илоннинг бошини қўзғайдиган ўжар йигитлар! Уша вақтларда Қунанбой блан Бўжейнинг ўртасига ўт ёқиб юборган ҳам шу Қораша эди. Бу ишда Қавмен ҳам айбли эди. Ҳаммага ма'лум бўлган ўша Тоқмамбетдаги жанжал аввал шу Қораша блан Қавменнинг Қунанбой юборган чопарни урганидан бошланган эди. Шундан буён Мусақул жангги, Бўжейнинг ма'ракасига ўхшаш, катта-катта йиғинларнинг ҳаммасида Қораша блан Қавменнинг эр етган азамат йигитлари кўпчиликнинг оғзига тушиб, ҳаммага ма'лум бўлиб қолган эди. Буларнинг ҳаммаси ҳам, диёнатлик, кўкрагини кўкка тираган ўтлик-шудлик, пишиқ йигитлар бўлиб, ор-номус-масаласига келганда ҳечкимни аямас эди.

Буларнинг ичидан чиққан Бозорали биринчидан қадди-қомати келишган, барваста гўзал йигит бўлса, иккинчидан сўзини ҳечкимга бермайдиган, эпчил, пишиқ, жигитеклар фахрланса фахрлангудек, ғайрат блан қуввати барқ уриб турган азамат эди.

Жигитек эли ҳам бошқа эллар блан баравар қаттиқ ютга учраган эди. Буларнинг юташига ерининг камлиги

сабаб бўлди. Уша кўпчиликнинг қаторида «яланг оёқ» қолганларнинг бири Қораша блан Қавмен овуллари бўлди. Бозорали, Болағози, Абилғози, Адилхонлардек йигитларда фақат биттадангина от қолди.

Бутун бошлиқ ёзни булар азоб чекиб уйдан чиқаолмай ўтказишди. Очликни ҳам, муҳтожликни ҳам суякка ўтарлик даражада кўришди. Бировдан бориб соғиб ичгали сигир сўрашга, кимнинг бўлмасин қошида бўйин эгишга номус йўл қўймади. Ҳатто Бойдалидек қариндошларининг ҳам олдига боришмади. Бир ишга уринай деса, мана шундай ютга йўлиққан элнинг ичида ҳеч ишнинг иложи бўлмади. Ягона йўл — бировга ёлланиш эди.

Лекин бу йўл блан киши фақат сўққа бошини асрамаса, хотин-болани боқиб бўлмайди. Умр бўйи ёлланиб ишлайдиган чўбонлар, отбоқарлар, туябоқарларнинг ичида биронтасининг косаси оқарган эмас. Оладиган ҳақи фақат ўзининг «еб-ичгани» бўлганлиги учун кўп одамларнинг бўладигани бировнинг эшигида ўтиш бўлиб келаётир.

Бу йигитлар ёз бўйи кўрганда, нима кўрди? Оч-яланғоч болаларини, чўпдай озиб кетган оналарини, янгаларини, бева-бечора хотин-халажни кўрди. Қай тарафга қараса ҳасрат, қай томонга қараса оҳ-воҳ. Йигитлар ожизлик, нотовонликдан эмас, азбаройи ич-ичидан қони қайнаб кетганидан ла'нат ўқишарди. Улардаги бу кайфият-ни яхши онглаган Бозорали бир кун кечқурун бир гала йигитлар блан дўнг бошида ўтирганида, гапнинг очигини айтиб қўяқолди, заҳарханда қилиб:

— Эл ерсиз қолиб ўтироқ бўлса, йўқчилик унинг тунлигига келиб оҳ тортади. Кўчадиган бўлсанг ота-онанг, хотин-боланг чувуллашиб, яланг оёқ кетишдан бошқа илож тополмайди. Кўчганда юк ортгудек, эгар уришга ярайдиган битта сигирга ҳам зор бўлдик. Худонинг биздан аяйдиган яна нимаси қолди?— деди.

Шу йил ёз бўйи Бозорали шу йигитларга бирнеча марта халқнинг юрагида йиғилиб ётган алам ҳақида сўзлаб, омон қолганлар нима учун омон қолди, ютга учраганлар нима учун учради, буларнинг қайсибири адолатсиз, улар қандай кун кечираётину, халққа қандай муомала қилаётир — деб, бу тўғрида ўз фикрини айтган эди.

Мана шундай суҳбатлар бўлаётган чоғда Болағози блан Абилғози хуноб бўлиб, бошини қаерга уришини бил-

май, Бозоралига ёпишиб «бир иложини қилсангчи, бирор йўл кўрсатсангчи! Нима қилиш керак? Қани айт», деб, туриб олишди. Лекин Бозорали бу саволларга жавоб беришдан ожиз эди.

Ниҳоят уларнинг ўзлари илож топишди.

Бозорали Абилғози блан Болағозининг кечалари отга миниб чиқиб кетишини кўп вақтгача билмай юрди. Аввал Мойбосарнинг йилқиси йўқолди. Ундан кейин Жақипдан йўқолди. Гарчи Бозорали бу совуқ хабарларни эшитиб юрган бўлса ҳам унча аҳамият бермади. Учинчи навбатда Ирсойнинг йилқисидан олинди. Худди шу пайтда бир кун Бозорали тонг отгунча кўзига уйқи келмай, тўлғаниб чиқди-да, тонг отарга яқин эшикка чиқиб, хийла вақтгача айланиб юрди. Уй ёнидаги майсага бориб, тонг шабадасига кўкрагини бериб, ёлғиз ўзи хаёл суриб ўтирарди. Тўрт-беш уйдан иборат бўлган Қорашанинг овули буларга қўшни эди. Ушаларнинг бир Оқтўс деган соқчи ити бўларди. Тонг эндигина суриб келаётган пайтда, Бозорали ҳалиги Оқтўснинг тўсатдан қаттиқ ҳураётганини эшитиб, ялғ этиб қаради. Одатда бу ит битта-яримта ёт одамни кўргандагина шундай ҳурар эди. Бозорали «Бу бегона одам нима қилиб юрипти? Билиш керак» деб, кутиб турди. Бироздан сўнг, Қораша овулининг четидаги Абилғозининг ўтови ёнига иккита отлик одам келиб тўхтади. Буларнинг биттаси ўша ерда қолди-да, иккинчиси Бозорали томонга қараб юрди.

Аввало Бозорали «Оқ қуйруқ» отни таниди. Бу Болағозининг биттаю-битта оти эди. Машҳур югурук «Оқ қуйруқ» от бугун кўп йўл босганга ўхшайди — пишқириб, ҳали ҳам ўзини тўхтатолмай келаётир. Бозорали: «булар йиғитчилик қилиб юришган бўлса керак!» деган хаёлга борди.

Лекин ўзи, турган жойидан қўзғалмай, қараб турди. Қараса иш у ўйлаганича эмас, Болағози сўйилини сургаб келаётир. Бозоралининг юраги шув этиб, орқасига тортиб кетди; ранги ўчди, унга кўринмаслик учун майсага чўзилиб ётиб пойлаб турди.

Абилғози уйнинг олдида отдан тушди-да, отини етаклаганича келиб, қўлидаги сўйилини ўз ўтовининг белига қистириб қўйди. Унинг сўйили доим шу ерда турарди.

Шундан кейин у, отини етаклаб овулга яқин ердаги бир жарликка тушиб кетди. Бозорали унинг орқасидан қараб турди. Афтидан бемаҳал юрадиган йиғит ўзининг

бу хилдаги сафарини ўз овулидагилардан ҳам яширади-ганга ўхшаб қолди.

Бироздан кейин у отини ўша жарда қолдириб, ёлғиз ўзи қайтиб келди-да, уйига кириб кетди. Бозорали эл уйқудан тургунча ухлайолмайди.

Қорашанинг овулига яқин ерда ҳам ҳалигидек жар бор эди. Бозорали энди ўша ерга бориб, Абилғозининг ҳам бекитиб қўйган отини кўриб келди. Қани энди тоқат қилаолса! Қамоли ғазабидан ёрилгудай бўлиб борарди.

Ўша кунни тушдан кейингача шу кайфиятда ёғиниб, бировга кўз тутаётгандай бўлиб юрди. Туш оққан пайтда кўшни овулдан қайтиб келган Қавмен яна бир янги хабар олиб келди. Шу кеча Ирсойнинг йилқиси йўқолипти.

Бозорали шу хабарни эшитган пайтда, Болағози оғир уйқудан туриб, эшикда юрган эди. Бозорали, бирёққа жўнаб кетаётган кишидай, белини маҳкам боғлади-да, отасининг ёнига келиб:

— Бироз гап бор, эшикка чиқайликчи! — деб отасини чақириб олиб, тепаликка бошлаб кетди; йўлакай қичқириб Болағозини ҳам чақирди.

Унинг товушини эшитгач, қоратўри, новчадан келган барваста Болағози ҳам, уйдан чиқиб келди.

Тепаликка бориб бир нафас ўтирганларидан кейин Бозорали, қоғонини солиб, отасига совуққина бир назар ташлади. Ҳамиша нур сочиб, қипқизил товланиб турадиган юзидан қон қочиб, рангги қумқу ўчиб кетган эди. Учқун сочиб турадиган катта-катта кўзлари қон талашиб қипқизариб кетган эди. У қаттиқ-қаттиқ сўзлай бошлади.

— Ота, йиртиқ-ямоқ капанинг ҳам шукуҳи бор. Қип-яланғоч қашшоқ бўлсам ҳам, ниятим холис дер эдингиз. Ёмонлик сизнинг душманингиз эди. Кексайган чоғингизда бизларни қора босай деяптими?.. — деб хип бўғилиб, тўхтаб қолди.

— Нима деяпти? Бу расво нима деяпти ўзи? — деб, Қавмен хавфсираб, Болағозига қаради. Болағози дамнини чиқармай ўтираберди. Бозорали тутаққанича гапни илиб кетиб:

— Унга қараб нима қиласиз? Менга қаранг? Мендан сўранг!.. Мойбосарнинг қайси кунги олдирган отлари блан шу кеча Ирсой олдирган отларнинг ўғриси топилди.

От ўғриси худди мана шу ўтирган ўғлингиз Болағози,— деди. Қавменнинг кайфи учиб кетиб:

— Нима деяпти?.. Нима дедияг? — деди.

— Шундай... Шундай деяпман. Қани, тониб кўр-чи! — деб, Бозорали энди акасига тикилди. Болағози ҳам, кўп баджаҳл, ҳечнарсадан тап тортмайдиган йигит эди. Ҳозир тангликда қолган бўлса ҳам, ўзини йўқотмади.

— Хўш, қани! Қаерда кўрдинг, сенга ким айтди? Мунча чиранаётирсан? Нима демоқчисан ўзинг! — деди.

— Саҳар вақтида Абилғози икковинг ҳечкимга билдирмай келган чоғингда мен эшикда ўтирган эдим. Отларинг ҳали ҳам ўша жарликда совиб турипти. Улсанг ҳам, ҳеч бўлмаса ростини айтиб ўл-чи... Ўғирладингку, тонма! Йигит бўлсанг ростини айт!

— Тўғри... Ўғирладим! — деди Болағози.

Қавмен умрида эшитмаган бир ма'шум ҳодиса устидан чиқиб қолгандай сесканиб кетиб:

— Болағози, худонинг балосига учрагур! Вой худонинг балосига учрагур Болағози! — деди фигони чиқиб.

Бозорали рўпарасида ўтирган акасига нафрат блан қараб туриб-туриб, яна қони қайнаб, тутақиб кетди-да, сўз ҳам қотаолмай, акасининг устига ташланди. Қавменнинг икки ўғли ҳам шердек бақувват, қоплондек ғайратлик эди. Икковининг ҳам қўл-оёқлари бир-бирига эман сўйилидек зарба блан қарс-қарс тушабошлади. Болағози ўрнидан туришга улгуролмай қолган эди, лекин ҳийла ишлатиб, Бозоралини чалиб юборди. Иниси мункиб тушай дейётганда, кўзлаган ерига қўйиб юбориб, қулатмоқчи эди, лекин бундан кўра эпчилроқ Бозорали қайрилиб, чап бериб қолди-да, Болағозини калла қилиб учириб юборди. Болағози учиб тушиши блан Бозорали чап қўли блан унинг кекиртагидан олди-да, ўнг қўли блан тимискилаб пичоғининг қинини топиб, ярақлаб турган ўткир пичоғини суғириб олди... Тиззаси блан Болағозини босиб тураркан, хирқироқ товуш блан:

— Бўғизлаб ташлайман! Акам бўлмоқ тугул, отам бўлсанг ҳам ҳозир сўйиб ташлайман! — деб, ўткир пичоғини Болағозининг кекиртагига тираб қолди. Фақатгина отаси икки қўли блан Бозоралининг қўлига ёпишди.

— Тўхта! Ҳой, итлар! Нима бало бўлди икковингга, итлар! Тур буёққа, — деб Бозоралининг сургаб туширди.

Болағози инисининг чангалидан чиқиб ўрнидан турди-ю, лекин олишмади; эс-ҳушини йиғиштирди-да, уни енг-

гани ўзгача бир йўл топгандай, укасига қараб киноя блан:

— Ҳой, аблаҳ! Ит бўлсанг ҳам, бир қориндан талашиб тушгансанку! Бу ишинг малол келса ҳам, ўша бир қориндан талашиб тушган жигарим бўлганинг учун кўзим қиядими сени? Топган ақлинг шу бўлдимиз? — деди.

Бозорали дамани чиқармай, қовоғини солиб, ўқрайганича ўтирарди. Болағози энди ўзини тутиб олиб, бор гапни шартта-шартта гапириб, тўкиб солди:

— Сўрадинг, бўйин товлаганим йўқ! Бор сиримни айтдим. Топганимда қўлингдан нима келарди? Ўғрига мол қаҳатми, ёнимиздаги Керей элига бориб келдим десам, нима қилардинг. Қунанбойнинг у ёқда турсин, худо ҳам изимни топиб кўрсинчи, қани! Ҳечким танимайдиган, ҳечким топаолмайдиган қилдим. Лекин бу ўғриликми? Аввало сўра, ҳақиқатига ет, мен битта бошим учун қилаётирманми бу ишни? Бошқаларга ёрдам бўлсин деб қилаётирман. Бу ҳаром ишни ҳавасга қилаётганим йўқ. Жирканиб, нафратланиб қилаётирман, лекин қилганим-қилган. Менда — йўқ, унда — бор. Унга борлиқ келтирган менинг йўқлигим бўлади. Биласанми ерим қани, ҳақим, улишим қани? Унинг нимаси кетаётир? Ошиб-тошиб ётган ортиқча дун'ёсидан сачраб кетган бир томчисими? Менинг оч-яланғочларим ўлимдан қолади. Ўзим бўлай деб қилаётганим йўқ. Атрофимдагиларни ўлимдан олиб қолаётирман... Менга деса, бошим кетсин, бу йўлдан қайтаролмайсан... Боридан олиб, йўғига бераётирман. Мен уларнинг молини ўғирлаётганим йўқ, ўч олаётирман. Қамбағалларга, қашшоқларга тегаётган бўлсам, унда айтсанг ярашади!.. — деди.

Қавмен Болағози блан бахс-жавоб қилмади, эшитган гапларни онглашга ҳам уринмади, фақат кайфи учиб кетди. Боласи нима демасин, Қавмен бировнинг ҳақини қозонига солмайди. Шунинг учун узил-кесил бир қарорга келди-да, Болағозини ўз овулидан ҳайдаб юбормоқчи бўлди.

— Кўчиб кет ҳозир, кўч, йўқол менинг ёнимдан!.. Асло кўзимга кўринма! Ҳозир кўч! — деди.

Бозоралининг дами ичига тушиб, қовоғини солганича қотиб қолди.

Ота-бола, ака-ука учови бир-биридан бегона, бир-бирига қовишмайдиган уч хил фикр блан айрилишиб кетди. Болағози Қавменнинг буйруғини бажо келтириб,

ўша куннинг ўзида кўчди-да, Қорашанинг овулига бориб кўшилди; орадан тўрт-беш кун ўтгач, худди Қунанбойнинг ўз овулидан яна бешта отни олиб кетди. Болағозининг шериклари оз—ҳозирча Абилғози блан Адилхон эди. Бу учови ўзларининг бу хилдаги ишларини кўп эҳтиёт блан, уёқ-буёғини ўйлаб, салмоқлаб, ҳисоблаб кўриб, ниҳоятда эпчиллик блан қилишаётган эди.

Булар аввал йироқдаги Найман элидан худди ўзларига ўхшаш йигитлардан учта-тўртта шерик топишди. Булар ҳам ют блан йўқчиликнинг азобидан отга мияишга мажбур бўлган йигитлар бўлиб, ҳаммаси ҳам ғоят юраклик, эпчил, чиниққан йигитлар эди. Абилғози ёзда Аяғўзнинг нариги ёғига бориб, ўша йигитлар блан сўзини бир ерга қўйиб келган эди.

Икки томондаги йигитларнинг шарти: ҳарким ўз элидаги моли-дун'еси кўп одамларнинг молидан олиш, камбағал-қашшоқларга тегмаслик эди. Шундай қилиб у томондаги йигитлар Семиз, Найман, Садир, Мотой элидаги Қудайсўғир, Қаптағай, Жумахонга ўхшаш бойларнинг молини оладиган бўлди. Абилғозилар Тўбуқтидаги Қунанбой, Ирғизбой, Қоратой, Суюндиқларга ўхшаш бойларнинг молини оладиган бўлди. Булар ҳечқачон бир тўп бўлиб юрмай, ёлғиз-ёлғиз, оддий йўловчиларга ўхшаб юришарди. Буларнинг яна бир шарти: тўбуқтилик йигитлар уёққа, Найманга борганда ўз қўллари блан мол олмайди. У ердаги ҳамроҳлари кимдан олишни, қанча олишни ўзлари айтиб, ўзлари олиб четга чиқариб беришарди. Улар Тўбуқтига келганда Болағозилар ҳам шундай қилишарди.

Икки томон ҳам бу атрофдаги бутун йўлларни, пасткам жойларни ғоят яхши билишарди. Йўлдаги қайси сувларнинг бўйида эл яшамайди, қайси далаларда, қайси йўлларда қатнов кам, киши э'тибор қилмайдиган қандай адирлар, жарлар, сойлар бор — ҳаммасини беш қўлдек билишарди. Икки тўданинг ҳам энг зўр ҳийласи орқадан қувлаган одамлар блан изловчиларни чалғитишга қаратилган эди. Бу тўғрига қолганда уларнинг ҳаммасидан Болағози уста бўлиб, ўзи топган ҳийла-найрангларни ҳаминша ҳамроҳларига ўргатгани-ўргатган эди.

Шундай қилиб, бори-йўғи олти-еттитагина йигит қуюндек тўсатдан келиб, тўппа-тўғри икки округ элининг бой-бой одамларининг молига бир гала оч бўридек ёпишар эди.

Мол ўғриларининг шу сингари бирон марта кўзга чалинмай, ғойиб бўлиб кетиши Қунанбой блан Бойсолларни гангитиб қўйди. Булар ҳамаша от йўқолганини тонг отганда билишар, шундан кейингина изловчилар отга минар, иккитадан-учтадан бўлиб от чоптирганича бутун атрофни кезиб чиқар, Керей, Найман, Қоракесек томонига кетадиган ўғрилар бўлса, ушлаб оламиз деб, албатта ўша йўлларни тўсиб туришарди.

Болағози бўлса бутун ҳунарини ишлатиб жуда эҳтиёткорлик блан иш тутар эди. У тикилган овулидан хоҳлаган молини олиши блан қочмас, Найманга ҳам тездан жўнатақолмас, аксинча, тўрт-беш кун ўтиб, эл оёғи босилгунча Тўбуқтидан силжимас эди. Олган молларини узоқ ерга ҳам олиб бормай, худди ўша мол йўқотган овулнинг ёнгинасида, атрофида юрарди. Қоровул чўққисига ўхшаш, ва киши шубҳа қиладиган бошқа ўнқир чўнқир жойларга ҳам асти йўламас эди. Бу ёз бундай ерларга фақат мол излаганларгина борарди. Абилғози бир олганда, молни бешта-олтитадан ошиқ ҳам олмас эди. Отларни кўп йилқидан айириб чиқиши блан бу отларга ўз йигитларини миндириб қўярди.

Одатда Болағози от ўғирлаш олдидан йигитларнинг ҳаммасини пиёда олиб келар, уларнинг қўлида юган блан овқатдан бошқа ҳечнарсаси бўлмас эди. Абилғози бу йигитларни тун кечада ҳечкимнинг назари тушмайдиган бир адирга келтириб ташларди-да, отларни Болағози, Адилхон, Абилғозиларнинг ўзлари ўғирлаб келишарди.

Улар олиб келган отларга йигитлари миниб олиши блан Болағозининг ўзи доим тепаликка чиқиб, атрофга кўз солиб турарди. Йигитлар пастликда туриб, унинг берадиган ишораларига қараб туришарди. Овул томондан чиққан йўловчилар ё йўқолган молни излаб юрганлар кўриниб қолса Болағози бемалол ўтириб, уларнинг қай томонга қараб йўл олишига зиҳн солиб турарди.

Шундай қилиб Болағози ўғирланган мол блан ҳамроҳларини бир кечанинг ўзида Найманга жўнатиб юборарди.

Қунанбой Қорашанинг овулига юборган кампир, ҳечнарсанинг исини билолмай келар эди, негаким, Болағозилар ўз уйларида мол сўймас, олган отларини уйининг ёнига ҳам, яқинига ҳам йўлатишмас эди. Бир кун ўғирланган молни қувғиндан қутқарганларидан кейин, Наймандан келган йигитларни хийла ерга узатиб бориб,

кимсасиз ерда, бир сувнинг бўйида семиз той сўйишди. Абилғози ўша тойнинг биттагина қовирғаси блан озроқ мойндан уйга олиб келди-да овқат қилди.

Бу гўшт кечаси ҳамма ётган пайтда қозонга солинди. Лекин от гўштининг ҳиди айғоқчи кампирнинг бурнига етақолди. У гўшт пишгунча эшикда пойлаб юриб, гўшт пишиб, товоққа тушиб, эндигина Абилғозининг олдига қўйилганда тўсатдан бостириб кирди-да, гўштни кўриб қолди, тойнинг қовирғаси эканлигини ҳам билиб олди.

Қунанбой бу хабарни эшитиши блан Бойдалига одам юбориб «Қораша Бойдалининг қариндоши, ўзи тийиб олсин. Йўқолаётган молларнинг дараги чиқди, гувоҳим бор. Агар Қораша тонадиган бўлса, унга Қавмен кафил бўлсин. Бу ишларни Қавмен сезган бўлиши керак. У бошига қилич келганда ҳам ёлғон гапирмайдиган одам. Мен э'тиборга олганда, фақат ўшанинг имонига ишониб, ўшанинг сўзини э'тиборга оламан» деб айтиб юборди.

Бойдали бориб Қорашадан сўроқлаб ўтирмасдан, тўғридан-тўғри Қавменнинг ўзига ёпишди. Қавмен ўзининг Қорашадан ҳам, ҳатто Болағозидан ҳам кечиб кетганлигини айтиб, у ишлардан менинг хабарим йўқ деган эди. Бойдали кўнмади «ё қорала, ё бутунлай оқлаб чиқ, Қунанбой фақат сенинг сўзингга ишонади. Агар шуларнинг оқлигига кўзинг етса, қасам ичиш гувоҳ эмас, қариндошларнинг блан болангни ноҳақ бухтондан қутқарасан» деб туриб олди.

Гап шунга келганда Қавмен сир бериб қўйди: «Жонимдан тўйганим йўқ, уларни оқ деб кафил бўлмайман» деди.

«Қавмен ўзини четлатаётир, кафил бўлмайман, уларни оқ деб ўртага тушмайман деб, ўзини тортаётир. Қорашанинг овули айбли экан» деб Ирғизбойлар шов-шув кўтаришди. Мойбосар, Жақиплар ловиллаб кетишди: «Қариндош бўлатуриб ётдан баттар қасд бўлишди. Бизнинг гуноҳимиз нима? Кечирмаймиз, аямаймиз, бор-йўгини талаб, бола-чақаси блан уйига ўт қўйиб юборамиз» дедилди.

«Тишингни қаттиқроқ ботир, аяма!» деб Қунанбойни ҳам қутуртиришди.

Броқ Қунанбой бошқа фикрда эди. Бу йил оғирчилик блан ўтди, бу тўғрида жиддийроқ ўйлаш керак. Бунинг устига ҳозир Бойдали блан ораси яхши бўлиб қолган. Уғрилар фақат Ирғизбойлардангина эмас, Қотибақ, Бў-

кеншелардан ҳам олаётир. Бойдалининг ўзи ҳам омон колгани йўқ. Шундай бўлгандан кейин, ўша Бойдалининг ўзи блан маслаҳатлашиб иш тутиш керак. Иложи бўлса, ўғрилиқ қилаётган қариндошлари блан олишишни ўшанинг ўзига юклаш керак. Лекин, ҳарқандай бўлганда ҳам, бутун гуноҳ Жигитекларнинг бўйнига тушиши керак.

Шу блан Қунанбой Мойбосарларнинг алангасига сув сепиб:

— Кўп ҳовлиқмай туратур? Қораша ҳечқаерга қочиб қутилолмайди! Сабр қилиб тур! — деди-да, Жигитекларга яна одам юборди; бу гал Жумабойни юборди.

Жумабой тўғри Бойдалининг олдига борди ва Қунанбойнинг аввалги топширигини бажариб, Қавменни қўлга тушириб бергани учун Қунанбой номидан унга ташаккур айтди. Шундан кейин Қораша блан Абилғозини Қунанбой ўз ҳузурига чақиртираётганини билдирди. Қунанбойнинг бу таклифига Бойдали қарши бўлмади. У ҳам:

— Майли, қариндошларини ўзи ҳам кўрсин! Ўзи сўзлашиб боқсин! Бу иши тўғри. Қорашани мен ўзим айтиб юбораман,— деди.

Лекин Қораша блан Абилғози Қунанбойнинг чақиртирганини эшитса ҳам, унинг ҳузурига боришмади. Бойдали зўрлаб ҳам кўрди, ҳеч кўндираолмади. Шундай қилиб, Қорашаларнинг бўйнига яна «ҳам мол ўғирлади, ҳам жавоб қилгали келмади» деган иккинчи айб қўйилди. Қунанбойнинг тили узун бўлиб қолди.

Энди Ирғизбойларнинг икки кўзи кечаю-кундуз Қорашанинг овулида бўлди. Абилғози, Адилхон, Болағозилар элдан кетиб қолишди. Булар тўғрисида «сувга уриб кетишди, тарқалиб кетишди!» деган гаплар тарқалди.

Турли шубҳалар, миш-миш гаплар кўпайди. Қораша блан Қавмен овулида уйда йўқ йигитларининг ҳаммаси ўғри аталди. Абилғози ёлғиз эмас, булар кўпчилик бўлиши керак. Энди буларнинг орқасига кўпчилик бўлиб тушиш керак,— деб, ҳамма ҳовлиқиб қолди.

Бу сўзлар кўпинча Ирғизбойлардан чиқиб, бутун атрофга тарқалиб кетаётган эди. Шундай қилиб, Болағози блан Адилхонни ҳам аллақачонлар Абилғози қаторига қўшиб қўйилган эди. Аввал чақиртирилган Абилғози бормагани учун Қунанбой яна одам юбориб, энди Болағози блан Адилхонни чақиртирди. Қораша блан Қавмен Болағозига хабар қилиб, албатта бориб келсин дейишди.

Болағози бормайман деди, бу тўғрида ўртоқларига:

— Қунанбой мени аяй деб тургани йўқ. Қандай ҳийла ишлатиб шуни қон қустирсам экан, деб ўйлаб ўтирибди. Шундай бўлгандан кейин, мен яна унинг нимасига мўминтой бўлиб олдига бораман? Бўлар иш бўлди, ачинадиган жойим борми. Азамат бўлса қўлига тушириб кўрсин. Аввал қулоқдан олиб йиқитиб, миниб олсин-да, ундан кейин қуллик нуқтасини урсин. Шум атанар бўлсам, атаниб бўлдим. Энди унинг олдига бориб, менга қўядиган «мўмин шум», «ақллик шум», «қобил шум» деган яхши отларини олишга орзиманда эмасман, ўлсам ҳам ўша томонга ўтмай ўламан!— деди.

Болағози блан Абилғозиннинг бундай зидлик қилиши Қунанбойнинг юрагини орзиқтира бошлади. Эски одати бўйича босиб, талаб олай деса, мана бундай оч-яланғоч қолиб, ўчакишиб турган элнинг ичидан ўт чиқиб кетишидан қўрқарди.

Энди ягона чора улуғга арз қилиш эди. Энг қулайи, отряд чақиртириб, буларни урядникка ушлатиб, кишанга солиш.

Лекин шу пайтда қонунлар ўзгариб кетди. Аввалги оға султонлик қолиб, «бўлис» деган янгилик кирай деб турган эди. Тўбуқтининг округи ҳам ўзгарди: шу йил ёздан буён улар Семейга қарайдиган бўлишган эди. Яна илгари бутун Тубуқтига биттагина старшин бўларди. Энди Тўбуқти бўлиниб, уч бўлисга қараса керак. Янги округ улуғнинг қўлида, Қунанбой ҳали улар блан танишиб, борди-келдини қуюқ қилиб олган эмас. Эрта-индин сайлов бўлади. Шундай пайтда ўз элидагилар блан аразлашиб юриш унга муносиб иш ҳам эмас.

Шундай қилиб Қунанбой ҳеч бўлмаса сайлов ўтгунча бу ишларни қўя туриш керак, деган қарорга келди.

Лекин унгача Болағозилар-ошиб кетаётир—бирданига икки буйруғини бажармади. Қунанбой «энди улар қўлидан нима келарди деб, биратўла ўзини унутиб юборадими» деб яна хавфсирар эди. Қунанбой бир тўп ишончлик, пишиқ нигитларини отлантириб уларга: «тоғ орасида юришганда бостириб бориб, ҳаммасини ушлаб келинглар!» деб буйруқ берди.

Лекин Болағози ҳам осонлик блан қўлга тушмоқчи эмас эди. Унинг йигитлари от қўйиб, йироқлашиб кетди-да, битта-биттадан бўлиб, тарқаб кетишди. Тинкаси қуриб, беҳудага от ҳоритиб қувлаганлар қайтиб келганларида, Болағозилар яна орқама-орқа келишди ва дарҳол

Қунанбойнинг отларидан яна уриб кетишди. Лекин бу гал кўп олмай, иккита-учта той ва бия олишди. Бу вақтда халқ қистов-қистовига кўчиб келган, сигир ва қўйлари сутдан чиққан, ғоят оғир аҳволда қолган эди. Энди битта-яримга ёлғиз юрган мол дарҳол ғойиб бўлиб, оч-яланғочларнинг қўлига тушиб кетадиган бўлиб қолган эди.

Бу кунларда Қунанбой, яқинда Тўбуқтига келиб, сайлов ўтказадиган тўранинг йўлига кўз тутиб тураркан, Бозоралини чақиртирди. Бозорали бошқа йигитларга ўхшаб қочиб юрмасдан, эшитган он келди.

Қунанбой янги олган ёш хотинининг уйида эди. Бу уйга энди кўчиб кирган. Уй иссиқдина, худди янги уйланган йигитнинг уйидек, безатилган эди. Тўладан келган, кулча юзлик Нурганим гўзал, келишган жувон эди. Айниқса унинг катта-катта ўткир қора кўзлари ўзгача бир алапта сочиб, ёниб турарди. Унинг симосида ёшлик, соғломлик барқ уриб турар, юзи тиниқ қизил эди. Эркакларнинг бурнига ўхшаб кетадиган бурнининг ўнг томонидаги кичкинагина қопқора холи қизил юзига ғоят ярашиб турарди.

Бозорали Қунанбойнинг сўз бошлашини кутиб ўтираркан, Нурганимга кўп зиҳн солди, ҳайрон бўлиб ичида: «ёпирим, буни қаердан кўриб, қаердан топиб олди» деб рашки келди.

Нурганим одоблик, лекин ўзини оёод ҳис этадиган, сўзини ўтказадиган кўринди. Қунанбой блан Бозоралига дастурхон ёздириб, чойини ҳам оқсоч хотинга қуйдириб ўтираркан, эрига ҳам, меҳмонга ҳам тортинмасдан қарарди. Ба'зибир майда-чуйда ишларни Қунанбойга айтганда ҳам, тап тортмасдан сўзларди. Шу фе'лидан бўлса керак, эри буни «қалмоқи» дер экан. Чой ичилиб бўлгандан кейин Қунанбой:

— Қалмоқи, дастурхонингни йиғдир! Мана бу Бозоралида бироз гапим бор,— деди.

Нурганим дастурхонни йиғдириб, оқсоч хотинга:

— Энди сен кетабер! — деди ва ўзи чордона қуриб ўтираберди.

Қунанбой сўз бошлаганда, Бозоралига қаттиқ гапирмади. Болағози блан Абилғозини Бозоралининг ўзига чақиб «ўзингни ҳам, юзингни ерга қаратаётир; диёнотлик, ор-номуслик йигит эдинг, улар сенинг ҳам ша'нинга доғ тушираётир, албатта сен уларнинг ёнини олмайсан, ёнини олмассан деб ўйлайман, шундай эмасми?» деди.

Бозорали ўйланиб турмай, тикка Қунанбойнинг юзи-
га қараб туриб, қисқагина жавоб берди. Афтидан бу йи-
гит гапни ўрнига қўйиб, гапирадиган кўринарди. У ҳам
мулойимлик блан сўз бошлаб, шошилмасдан, салмоқлик
қилиб: «уларнинг ёнини оламан деб келганим йўқ, айб-
дор деб биламан. Айбдор деб билганим учун ҳам, ўрта-
мизга низо' тушган. Отига ака-укамиз. Лекин тутган
йўлимиз бўлак. Кўришмай кетганимизга кўп вақтлар
бўлди. Лекин қўлимда амри-фармон йўқ. Шунинг учун
ҳам, чора кўришдан ожизман...» деди.

Бозорали иссиқ уйда ўтириб чой ичгандан кейин юзи-
даги қизил товланиб ҳусн кирди. Паҳлавондек гавдалиқ
гўзал йигитнинг ўйчан, зийрак кўзлари ҳам, оқаринқи-
раброқ турган юзлари ҳам, кишининг диққатини жалб
қиларди. Унинг кенг елкалари, барваста келган қадди-
қомати ҳокисорона букилишни билмас, узун-узун оппоқ
бармоқларигача ўзгача бўлиб, ўзига ярашиб, бенуқсон
туғилган вужудига яна бир ҳусн қўшиб турарди.

Қунанбой шу вақтга қадар Тўбуқтидаги ёшлар ичида
ўзи блан бунинг сингари тап тортмай, озод сўзлашади-
ган йигитни учратмаган эди, ичидан Бозоралининг қадди-
қоматига ҳам, берган жавобига ҳам чинакам қойил бўл-
ди. Лекин, шу таҳлитда бироз суҳбатлашиб ўтиргандан
кейин, Бозорали блан олишиб кетди. Меҳмон йигитга
сўзини ўтказмоқчи бўлиб: «айбдор деб биладиган бўл-
санг, уларни тийишга ёрдам қил!» деди.

Гап шу ерга келганда Бозорали: «Айбдор деб били-
шим рост, ёлғон эмас, бунни айтдим. Лекин уларнинг шу
куйга тушишига нима сабаб бўлди? Балонинг боши
нимадан чиқаётир? У кечаги ютдан, мана букунги йўқ-
чиликдан чиқаётир. Шу балоларни бошлаётган биродар-
ларга нисбатан зўр адолатсизлик бор, ҳамма гап шунда.
Биров олдинга тушиб оға бўлди, халқнинг бори-йў-
ғини қоқиштириб олди. Орқада қолган орқада қолабер-
ди. Ҳечнарсга ҳадди сиғмайдиганлар ундан кўп. Оқибат
мана шу бўлди! Уша аввалги оға бўлганлар омон қолди.
Аввалдан турткиланиб келганлар ҳали ҳам турткиланган-
нича хор-зор бўлиб қолаберди. Шуларни ўйлайдиган
инсон борми? Жони ачийдиган, халқ учун жон куйдиради-
ган эл оғаси борми ўзи? Сизнинг олдингизга келишимдан
мақсад ҳам шуларни сиздан сўраб, ўз оғзингиздан эши-
тиш эди» деди.

Бозорали Қунанбойнинг кейинги гапига кўнгилдаги дек жавоб бермай, гапни бошқа ёққа буриб юборди. Қунанбой Бозоралини ер блан яқсон қиладиган бир назар блан тикилганича тушунтириб кетди. Гапларининг хулосаси шу эди: «худонинг хоҳиши, тақдирда ёзилгани. Ютни одам олиб келгани йўқ, уни бировдан кўриб бўладими? Қўлида борлар қарашмаётирми? Лекин қўл блан берганга қуш тўймайди дейдилар! Азамат кишининг озиғи қаноат, худонинг буюрганига кўниш керак».

Бозорали ўша «худонинг хоҳиши»га ҳам қулоқ солмай, бу хоҳиш бутун элни қон-қора қақшатиб қўйди, эл ҳам-хўриман деганлар кўмаклашса нима қилади? Бу гаплар бошга тушганни кўрабер деган сўз. Ундай бўлса, халқ «худонинг хоҳиши», деб, тириклайин гўрга кираберсинми?» деди.

Қунанбой Бозорали блан ортиқча баҳс-жавоб қилиб ўтиришни ўзига ор билди-да, қовоғини солиб, гапни қисқа қилди:

— Мана, сенинг ҳам олдиндан ўтдим. Энди иш бир-биримизни аямасликка қолган экан, шунини айтиб қўяйки, Болағози блан Абилғози соғ қолмайди, билиб қўйсин... Қачон айтган эди демасин! — деди.

Бозорали шу блан сўз тамом бўлганини онглади-да:

— Болағози блан ишим йўқ, нима бўлса бўлсин! Лекин элни кўрқитиб оламан деб сиз овора, сизга онглатаман деб эл овора. Келишаолмайдиган кунга қолган эканмиз. Хуллас энди бутун умримиз талаш-тортишиш, адоват блан ўтар эканда, — деб, тумоғини кийди.

Бозоралининг сўнгги сўзлари жавобсиз қолди. Бозорали шошилмасдан туриб хайрлашди-да, эшикка томон юрди. Нурғаним блан Қунанбой ундан кўзини олмай, қараб қолишди. Бу азамат йигит орқа-боши ҳам хўп келишган, кўкрагини кўкка тираган ботирларга ўхшарди. Яна кўп саботлик, соғ дил. У эшикдан қисилиб-қимтилмасдан, кўкрагини керганича чиқиб кетди.

Қунанбой эшикка унинг орқасидан қараганича ўйлашиб қолди, бироздан сўнг, Нурғанимга қараб:

— Қисталоқ Бозоралида бу атрофнинг йигитига битмаган қадди-қомат блан савлат бор-да. Яна ичи тўла соғ, тиниқ фикр. Лекин шўр пешона бўлмаса, келиб-келиб, ўша кўли қисқа Қавмендан ҳам туғиладими? — деди. Қунанбойнинг сўзларида унга нисбатан ҳам завқ, ҳам ҳасад оҳангги бор эди.

Нурганим Бозоралининг гапларига диққат қилиб қулоқ солган эди. Эрининг бу гапи гўё уни жўрттага ўша гўзал йигитга қизиқтираётгандай бўлди. У эрининг ҳасадини бир чеккага қўйиб, завқини олди. Ёш жувоннинг юраги алланучук ошиқниб, бесаранжон бўлиб қолди.

4

Элга сайловчилар келган эмиш деган хабар тарқалди. Абай Жидебойда эди. Қунаябой уни айтдириб юборди.

Абай бу йил куз бўйи яна нучукдир ёлғизликни истайдиган, барчадан бегона бўлиб кетган эди. У кўпинча дўмбирасини олиб мўнгли куйларни куйлайберар эди. Шу йил айниқса мана шу ғамгин садолик дўмбира унга ажиб бир мўнис бўлиб, қанча-қанча сирларни изҳор этарди. У «Саймоқ сариқ дар'ёси» куйини чалса ҳам, «Икки қизнинг ҳасрати», «Бўзтўргойнинг сайраши» куйларини чалса ҳам дўмбиранинг ҳар садоси унга ўша аламлик дардларни баён қиладиган бўлиб қолган эди. Дўмбира нималар дейди? Унинг ғамгин садосида ўша югурик туяни елдириб юрган Осон қайғининг зори, оч-яланғоч йўқсилларнинг дардида оромидан айрилиб кезиб юрган Олшағирларнинг қайғиси акс этар эди; кўриб турган аламлик ҳаётига кўнаолмай, орзусига етаолмай, зор-зор йиғлаб ўтган аламзадаларнинг дардини куйларди.

Бу кунларда Абай кўпинча шу ёз Собирбойдан эшитган гаплари, унга ўзи айтган юксак фикрлар устида ўйларди. Уша вақтда Собирбой унга: «кечган замон ўзининг қанча-қанча аламлик изларини қолдириб кетган, буни оқинларнинг орзусидан, созандаларнинг созидан, бастакорларнинг ўлмас куйларидан кўриш мумкин» деган эди. Абай энди ўз фикрларини ўша ўтган асрларда ҳам аламлик дарднинг тили бўлиб келган кекса дўмбиранинг ғамгин садосига жўр қилиб куйларди.

Ҳозир Абай аввалги ўйин-кулги, ёшлик, юриш-туриш деган гапларнинг ҳаммасини унутиб юборгандай кўринарди.

Шу кунларда Эрбўл келиб Абайни олиб кетмоқчи бўлди. У Абайни ўйин-кулгига чалғитиб, кўнглини очиб юбормоқчи эди. Эрбўл келган кунларда Абай «бас, бас кўнглим, бас кўнглим» деган бир узун ше'р ёзди. Бу унинг Эрбўл қизиқтираётган юриш-туришлардан ўз кўнглининг

бегоналашиб кетганини айтиб, унга жавоб тариқасида ёзилган ше'р эди.

Дўмбирага қўшиб, шу ше'рни мунгли бир оҳанг блан куйлаб берганда Эрбўл Абай блан олишакетди.

— Вой хумпарей, нима бало, ёшлик давронига бира-гула алвидо айтай деяпсанми? Узи ёшинг йнгирма бешга чиқар-чиқмас бу нима қилиқ? Бу ишингга кўнади-ган киши йўқ!..— деди. Абай Эрбўлнинг бундай норози-лигига тушунди-да, кулиб қўйди. Абай авваллари бўш қолди дегунча юрак дардларини дўмбирага қўшиб, тер-ма қилиб айтаберарди. Энди бирнеча кундан буён ўша: «бас, бас кўнглим, бас кўнглим»ни тутиб олди.

Гарчи бу ўлан мазмунан Эрбўлга ёқмаса ҳам, сўз-лари ғоят ма'қул бўлган эди, шунинг учун ба'зан Абай-га қўшилишиб айтарди. Улар бирга қўшилиб айтаётган чоғида гўё икки новқирси йигит жўш уриб турган ёш-лигига кўпдан-кўп «Алвидо! Алвидо!» деяётгандай бў-ларди.

Шундай қилиб, Эрбўл қайтиб кетиш олдидан Абай яна у блан бир дардлашиб:

— Эрбўл мен кексаликни орзу қилаётганим йўқ. Шу ёшликни кўзим қияди дейсанми? Ёшликни кексаликка алишгудек унинг нима ҳузур-халовати бор? Узингдан қолар гап йўқ. Фақат энди болаларча ёшлик блан жўш урган шўх ёшликнинг ўрнига бир из қолдириб кетади-ган ёшликни излай бошладим. Энди шунга ишқим тушиб қолди. Эндиги истакларимни билсанг эди! Бу истаклар юрагимни тарс ёрғудек бўлиб туради. Бир айтиб берар-ман... Эшитарсан! — деди. Бу унинг ҳақиқий сирини эди.

Шу гапларнинг устида Қунанбой Абайни чақиртириб қолди. Уша куни Эрбўл жўнаб кетди-да, Абай ҳам Қо-рашўқига қараб йўл олди.

Абай эл ётар чоғида Қорашўқидаги қистовга яқин-лашиб борди. Сертўқай сойда Абайнинг қаршисидан кела-ётган салт отлик ёлғиз одам кўринди. Новча бўйлик, ик-ки елкаси эшикдек биров келаётир. Яқинлашиб келганда қараса ўзининг иниси Успон экан. Қоронғида инисини Абай эндигина таниб, ҳайрон қолди. У инисини кунда кўриб юрганида, худди шундай баҳайбат, барвас-та бўлиб кетганини пайқамаган экан. Ҳозир ёши ўн сак-киз — ўн тўққизга чиқиб қолган Успон худди Алпомиш-дек бўлиб кетибди. Абайга қараганда унинг бўйи ҳам, гардаси ҳам катта эди.

Тасирлатиб от қўйиб келаётган Успон Абайчи таниши блан тўсатдан отининг бошини тортиб тўхтади, тўхташи блан шарақлаб кулганича, гапга тушиб кетди:

— Бугун фалокат босиб, отамнинг олдига бориб қолсам бўладими? «Рўза тутаётирсанми, беш вақт намозни канда қилаётганинг йўқми? Мусулмончилик фарзларини адо этаётирсанми?» деб, худди мункар-накирдай терговга олиб қолди-ку. Ростини айтиб, шу айтганларингизнинг ҳаммасидан ёввойи кийик нақадар озод бўлса, мен ҳам шундай озодман демоқчи бўлдим, яна ботинаолмадим, қарасам чатоқ чиқиб кетадиган. Қандай қилай «Ҳа, бўлмасамчи, ҳаммасини ҳам бажо келтираётирман» деб қоларманми! Отам хурсанд бўлиб кетиб, мени мақтаб, кечгача сарғайтириб ёнида олиб ўтирса бўладими? Илож йўқ. Таҳоратсиз номоз ҳам ўқидим, ёлғондан рўза ҳам тутдим, ўзи блан ўтириб ифтор ҳам қилдим. Мана ҳозир ифторга пиширилган овқатларини боблаб уриб олиб, уйга кетаётирман. Мана, кўрдингизми, отангизни шунақа алдаб келаётган Успон биз бўламиз! — деб ҳузур қилиб кулабошлади.

Абай ҳам беихтиёр инисининг кулгисига қўшилиб кулди, лекин бу кулгининг ичида истиҳзо ҳам бор эди.

— Отангга ростини айтганингда бундай хурсанд бўлиб қайтмас эдику-я, ёлғон деган нарсанинг ўзи жоннинг ҳузурни эканку!.. Дурустсан! — деб йўлига, қараб кетди.

Успон Абайнинг бу тахлитда уни эрмак қилиб айтган гапларига жавоб тополмай, ағрайиб қараб турди-да, кулранг отини бир уриб чоптирганича кетди.

Абай Қорашўқидаги қистовга етганда отасининг уйига кирмай аввал Кункенинг уйига кирди, негаким, у ерда Абайнинг энг яхши кўрадиган акаси Қудойберди кўпдан буён бетоб бўлиб ётарди.

Абай кириб келаётган пайтда баланд каравотда ётган Қудойберди йўталаётган экан. У Абайнинг келганига бениҳоят хурсанд бўлгандай кўринди. Оқариб чўзилиб қолган юзида хиёл қизиллик пайдо бўлди. Қопқора соқоли бирхил бўлиб ўсиб узайиб кетган эди. Эти бориб устихонига ёпишган, суяк-суяги ажралиб, бутун томирлари кўкариб кўриниб турарди.

Абай акасининг бу қадар ғариб ҳолга тушиб қолганини кўриб юраги эзилиб кетди, нарироқда туриб ешинди-да, унинг олдига келиб, тўшагига ўтирди.

Дард енгиб олган бемор нафасини ростлаб ололмай, ҳолатдан кетиб борарди. Абай бундан ўнбеш кун олдин бир келиб кўриб кетган эди. Ҳозир беморнинг аҳволи кўп пастлашиб кетипти. Қудойберди Абайнинг қўлини ушлаб силар экан:

— Келганинг жуда яхши бўлди! — деди.

Абай икки қўли билан акасининг озғин қўлларини ушлаб ўзига томон тортди-да, юрагига босди. Иккови ҳам жим бўлиб қолишди. Лекин жигарларнинг кўнгилдаги бор дарди, ҳасрати, армонини юраклари оңглатарди. Бирқанча вақт ўтгач Қудойберди хаста овоз билан зўрға:

— Отангинг олдига кирдингми? — деди.

— Ҳали кирганим йўқ. Аввал сизни кўрай деб, келдим,— деди Абай.

Шу топда Қудойбердининг учта ўғли Абайнинг келганини эшитиб югурганича салом бериб кириб келишди. Каттаси ўнбир-ўн иккига кирган Шаке, иккинчиси саккиз яшар Шубар, учинчиси Қудойбердининг кичик хотинидан туғилган ҳалиги икки ўғлидан ҳам кичикроқ Нуртоза деган ўғли эди.

Абай болаларнинг ҳаммасини бағрига олиб, юзидан ўпди. Шаке билан Шубар мактабга борабошлаган эди. Абай ҳар келганида буларнинг дарсларидан хабар олиб турарди. Болалар Абайни гоят яхши кўришарди, ҳозир ҳам бағрига кириб кетишди.

Қудойберди Абайга ёпишаётган болаларининг тўполонидан беҳузур тортиб, юзини четга ўгирди.

Абай унинг ҳаракатини пайқаб, болаларни алдаб-сулдаб уйдан чиқариб юборди, яна беморнинг олдига келиб ўтирди.

Қудойберди кўзи билан эшикка ишора қилиб:

— Қалай, одам бўладиганми буларинг? Бўладими? Мана бу иниларинг нима бўлар экан... Ким бўлишини... Тақдири қандай бўлишини билмайман... Қаердан биламан? — деди.

Инисининг кўзларидан иссиқ томчилар юмалаб тушабошлади, товуши ҳам қалтиради.

— Бу менинг зиммамдаги қарз. Қўлимдан келганича, қудратим етганича бағримда ўстирарман! — деди.

Қудойбердининг ўзи Абайни юпатиб:

— Йиғлама, қўй, йиғламагин! — деди.

Иккови яна жим бўлиб, бир-бирларига қараб қолишди. Бироздан сўнг Қудойберди нафасини ростлаб, ўзини ўнглаб, бир ёнига ағдарилиб, яна Абайга қараб ётди, лекин қўзғалиши блан яна йўталди. Абай унинг кўрпасини иягигача тортиб, эҳтиёт блан уёқ-буёғини қимтиб қўйди.

Қудойберди энди гапни бошқа ёққа бурди:

— Отанг нима учун сени чақиртирганини биласанми, Абай?

— Йўқ, Баке, ҳали билаолганим йўқ.

— Бўлмаса, бугун сайловчи тўра келган эмиш, отанг уни Жақипнинг овулига туширибди. Бўлисликка сени сайламоқчи. Билдингми? Нима дейсан?

— Узингиз нима дейсиз? Менга нима маслаҳат бера-сиз?

— Менинг сўзимга кирсанг,— деб Қудойберди бироз ўйланиб турдида,— бўлма! Улуғлик бир фазилат эмас экан. Буни кўзимиз блан кўрдик. Беглик кишини бузади, яна оқибати эзгулик эмас, ёмонлик бўлади. Еш умринг-ни зойи' қилма! — деди.

Абайнинг ўзи ҳам шу фикрда эди.

— Ҳамма айтганларингиз тўғри, Баке! — деди.

— Афтидан анави Такежон сайланиш пайида юрган кўринади. Уша бўлиб, мириқа қолсин! — деди Қудойберди яна.

Бу кеч эл ётгунча Абай акасининг ёнидан силжимади. Беморнинг кўнглига қараб дўмбира олдириб келдида кўп куйларни куйлаб берди. Ҳалиги болалар ҳам келишган эди. Абай беморнинг тинчини кўзлаб, укаларини ёнига олиб ўтириб «минг бир кеча» ҳикояларидан бир ҳикояни ҳам айтиб берди. Болалар унинг ёнидан нари кетмай телмиришганича, ҳикоя эшитишди. Ҳам созанда, ҳам ҳикояга уста оғаларини учови ҳам ғоят севишар, унинг блан бир тўшакда ётишни ҳам яхши кўришарди. Нуртоза блан Шубар иккови:

— Мен Абай оғам блан ётаман!

— Йўқ ўзим ётаман! — деб талашганича келиб икки томонидан Абайнинг кўрпасига кириб кетишди. То кўзлари уйқуга кетгунча галма-гал Абайни ўзларига тортиб, қучоқлаб ётишди.

Сайловчи тўра кечалари Қунанбойнинг уйига келиб, унинг блан узоқ-узоқ сўзлашарди. Афтидан у, сайланадиган янги бўлис тўғрисида Қунанбойнинг чизган чизи-

ғидан чиқмайдиганга ўхшаб қолди. Янги қонун, янги сайлов бўлади, деган гап чиққандан буён Қунанбойнинг ўзи улугликни йиғиштирмоқчи эди.

Бир вақтлар Арғиннинг бир округ элини бошқарадиган оға султонлик ўрни бор эди. Қунанбой шунга қизиқиб, жон-дили блан бошлиқ бўлган эди. Қандай бўлганда ҳам бутун Тўбуқти эли «ёзса кафтида, юмса муштумида» эди.

Энди юқоридаги улугларнинг қўли тобора узайиб бораётир. Бутун Тўбуқтига ҳукмронлик қилиш ҳам тамом бўлди. Тўбуқти учга бўлинадиган бўлди. Унинг биттагина бўлагига бошлиқ бўлиш у қадар мурод ҳосил бўладиган, киши қизиқадиган иш ҳам эмас эди.

Ундаш кўра бўлисликни қўйиб четроқда турилганда, ҳали ҳам бор Тўбуқтига ўз амрини ўтказиши мумкин. Бу бир томони, иккинчи томондан элни бошқариш ҳам оғирлашиб бораётир. Мана бу Бозоралилар сингари бебошлар ҳам чиқиб турипти. Улар блан курашиш керак. Лекин бундай олишиш, талашишларга яна ўзи бош бўлса, ўша аввалги хусумат, аввалги адоват яна кучайиб кетади. Уз тенги бўлган Бўжейлар блан олишиш бошқа гап эди. Энди бўлис бўлдим деб Жигитекнинг ёш-ялангли, болз-чақалари блан олишиб юриш бунга муносиб иш ҳам эмас.

Шундай бўлгандан кейин, уларга қарши бир қўли қаттиқ ёшроқ одамни ишга солиш керак. Уз тенгги блан ўзи олишсин, болалари бўлса эр етиб қолди. Бегликни ўшаларга бериб, ўзи бир четда тинчгина ўтириб, бор фикри, амри-фармонини ўшалар орқали бериб тургани ма'қул.

Учинчидан, Қунанбойнинг ёши ҳам етмишга тақалиб қолган. Энди эр етган болаларининг ичидан ўз ўрнини босадиган одам ҳозирлаш ҳам керак эди.

Қунанбой шу томонларини ўзича ўйлаб, тарозига қўйиб, салмоқлаб кўрди-да, янги бўлисликка Абайни тайин қилишни лозим топди. Бунинг ҳам бир ҳисоби бор эди.

Абай ота тарбиясидан четлаб кетаётир. Унинг ҳозирги қилаётган ишлари, тутган йўли Қунанбойнинг ёнида ўтирган беомон танқидчига айлантириб юбораётир. Айниқса кейинги йилларда шундай бўлиб қолди. Отаси Нурғанимни олгандан буён Абай бутунлай унга рўпара келмай қўйди. Бу тўғрисида қолганда Қунанбой ўзича айбни Улжонга қўйиб келар эди «боланинг кўнглини мендан совитиб ўстирдинг» деб, бу йил ёзда Улжондан гина ҳам қилган эди.

Лекин, гарчи Абай отасидан йироқлашиб юрган бўлса ҳам, Қунанбой унинг ақлда ҳам, ғайратда ҳам, та'лим-тарбияда ҳам кўп камолга етганлигини яхши билар эди. Шундай бўлгандан кейин мана шундай ўз ҳолича бошқа йўлга қараб кетаётган боланинг бўйнига улуғликни ортиб, қайириб олиш керак. Агар унинг гарданига эл бошқаришнинг оғирлиги тушадиган бўлса, беихтиёр отасининг измига киради. Агар, отаси ўйлаганидек, тузалиб кетадиган бўлса ўзга ёшларнинг қўлидан чала-чулпа келадиган ишлар Абайнинг қўлидан тўла-тўкис келади. Бунга ҳам Қунанбойнинг имони комил эди. Унинг Абайни бўлис қилиш керак деган қарорга келиши ҳам мана шу сингари қатма-қат ётган фикрларидан туғилган эди.

Отаси ўрнидан туриб чой ичиб бўлгандан кейин Абай унинг ҳузурига кирди. Уй супурилган, йиғиштирилган, топ-тоза бўлиб ҳали дастурхон йиғилмаган эди. Такежон Абайдан олдинроқ келиб ўтирган экан. У худди мўмин муллаваччаларга ўхшаб, бир чеккада тиз чўкиб ўтирарди. Қунанбой икки ўғлидан бошқа ҳаммани уйдан чиқариб юборди-да, сўз бошлади.

Унинг бутун сўзлари Абайга қаратилганга ўхшарди.

У аввал ўзининг кексайиб қолганини, яхшими-ёмонми, бутун ҳаётини турли-туман тортишувлар билан ўтказганини эслатиб ўтди. Ким учун таланиб тортишган? Шу насллари, шу болаларининг келажаги учун, Энди мана булар эр етди, ўз ишларини ўз қўлларига оладиган вақт келди. Энди булар дўст ордирса ҳам, душман ордирса ҳам ўз тенглошларидан ордирishi керак. Уэ замонларининг тилини ҳам бир бўгин катта кекса кишидан кўра тезроқ онглайолади. Мана шу вазифани галма-гал олиб бориш энди икковининг гарданида. Лекин бугун биттаси бўлса, эртага иккинчиси бўлар. Йўл меники-сеники деб, сўзга боришмасин. Бўлисликка отаси Абайни лойиқ кўради. Ушанинг бўлишини истайди...

Қунанбойнинг Абайга кўпдан буён бунчалик узоқ сўзлагани шу эди.

Абай ўйланиб қолган киши бўлиб, бироз жим ўтирди, ниҳоят томоғини қириб олди-да:

— Ота, ишонганингиз учун раҳмат! Эндиги хизматни бизга ортишга ҳақлисиз. Бундан буён елкангиздаги оғир юкни ташлашингиз керак. Тинч ҳаёт кечирадиган вақтингиз бўлди. Фақат ҳалиги айтган гапларингиз менга айтилаётган бўлса, мен ўзим улуғ бўлишдан бош тор-

таман, негаким, улуғлик ҳали менга лойиқ иш эмас. Таклиф қилаётган ўрнингиз мана бу Такежонга лойиқ. Шу бўлсин!— деди.

Абай шу сўзларни айтиб ер тагидан Такежонга кўз қирини ташлади. Абайнинг гапини эшитгач у жанозада исқот кўп аталганда жилпанглаб кетадиган мушук табиат сўфига ўхшаб, севиниб, қип-қизариб кетди.

Қунанбой қайта-қайта Абайга тикилиб, бош тортишининг сабабини икки марта қайтариб сўради.

Абай аввало қисқагина қилиб «бўлаолмайман» деган эди, отаси иккинчи марта қўярда-қўймай сўраганидан кейин, кўпроқ далил кўрсатди: халқни бошқариш учун аввало одамнинг ўзи камолатга етган бўлиши керак, Абай бу ишга ўзини тайёрман деяолмайди. Етишмаган одамнинг қўлидаги беглик, ёш боланинг қўлидаги устарадек нарса. Ё ўзини кесиб олади, ё бировни кесиб олади. Абай ўзини аямайди, бунга куни қоладиган, бўйсунадиган халқни аяйди. Халқ хизматига ярайдиган бўлиб етишганда, яна элга фойда келтираолишига кўзи етганда, отаси айтмаса ҳам, ўзи талаб қилишга ваъда берди.

Гап шу ерга келганда, тўсатдан Қунанбойнинг феъли айниб кетди. Шу ондаёқ Такежонга қараб, «сен бўл» деди. У бўлса, осонгина «хўб» деди.

Мана шу гапдан ўнбеш кун кейин Такежон бўлислик ўрнига миниб, ўзини тутиб олди. Маслаҳатгўйлар ҳам етарлик эди. Бир томондан Қунанбой бўлса, иккинчи томондан Мойбосар, Жақиплар ҳам Такежоннинг қулоғига ўз сабоқларини қуюшаётган эди.

Янги бўлис шаҳарга ҳам бориб келди. У ерда Қунанбойнинг саломи билан Такежонга Тинибой деган бой йўлбошчилик қилди. Қунанбой, Семей уездининг улуғи Тинибой билан қадрдон ошна экан.

Мана шундай қўллаб-қўлтиқлайдиган одамларнинг ёрдами билан Такежон биринчи боришининг ўзидаёқ бирқанча ишларнинг бошига бошвоқ тақиб келди. Қунанбой сайлов ўтказгали келган тўрага кўп гапларни уқдириб юборган бўлиб, бу гапларнинг энг каттаси Болағози, Абилғозилар масаласи эди.

Такежон улуғ бўлиши билан, халққа ўз зарбинини кўрсатиш ниятида бор кучини Болағозиларга сарф қилибди. Семей уездининг янги бўлган уезд бошлиғи Такежон шаҳардан қайтган чоғида Чинғизга беш кишидан иборат қуроллик аскар чақирди. Такежон ўзи бўлисликка сайла-

ниши блан чопарларнинг биттасига Жумогулни тайин қилиб, иккинчисига ёшгина Қарпик деган йигитни олган эди.

Аскарларни бошлаб келган Жумогул, буларнинг келаётганини эл билиб қолмасин деб, тун кечада келди-да, уларни бўлис маҳкамасига туширди. Такежон блан Мойбосар шу кечанинг ўзидаёқ, ҳалиги аскарларнинг ёнига унта йигитни қўшиб, Жигитек элига жўнатди.

Илгарилар аҳ'енда бир бўлмаса, Тўбуқти эли қуроллик аскарни кўп кўрмас эди. Энди овулларининг устидан яроқ-аслаҳа таққан отлиқ аскарлар ўтганда ёшу-қари, бола-чақа ғоят қаттиқ чўчиди.

Бу отряд Болағози блан Абилғозиларнинг тўдасига Чинғиз тоғининг оралликларида дарров йўлиқди. Булар Болағозиларни хўб қувлашди, лекин шаҳардан кўп чиқмаган, элни ҳам ерни ҳам яхши билмайдиган солдатлар бу қувлашда хийла ношудлик қилишди. Тоғ ичида от блан чопасмай, эгарларининг қошини ушлаб, отни лўкиллаганича орқада қолиб кетишди. Унинг устига тоғ бошидаги ҳарбир ўба¹ уларнинг кўзига ғоят мудҳиш бир нарса бўлиб кўриниб, ҳа деса, дурбинини чиқариб, ўшаларга тикилиш блан кунни ўтказаётган эди. Қочқинларнинг қорасини кўриб турган Тўлепберди аскарларнинг шу таҳлитда беҳуда вақт ўтказаётганига хуноб бўлиб: «бунинг мана бу кекирдакка ўхшаган нарсасини кўядими, ё кўймайдими? Сўйил блан бир қўйиб, учуриб юборайми шунисини!» деб ғижинарди. Лекин на чора. Шундай қилиб отряд вақтни бекор ўтказиб, ҳориб қолди.

Уларнинг етаолмаслигини пайқаган Болағози отининг бошини тортиб, орқасига қараб, зиҳн солиб кўрди. Отряднинг олдига тушиб, бошлаб келаётган Ирғизбой йигитлари экан. Уларнинг олдида Тўлепберди, унинг иниси Элевсиэ ва Жумогуллар кўринди. Қўлга тушмаслигига энди қочқин йигитларнинг хўб кўзи етди.

Абилғози блан Болағози иккови йўлдошларини Чинғизнинг бир торроқ сойига солиб, жўнатиб юборишди. Уларнинг ёнида фақат Адилхонни олиб қолишди-да, бир муйилишда буқиниб, қувиб келаётганларни пойлаб туришди.

Душман йироқда деб, бемалол от қўйиб келаётган Тўлепбердилар ўз тўпларидан хийла ўзиб кетишган эди.

¹ Уба — қадим замонларда душманини тоғ бошида туриб пойлаган вақтда кўринмаслик учун катта-катта тошларни қўйиб, ўшанинг орқасида туриб пойланар ва қорага олинарди.

Болағози аскарларнинг олдида келаётган Элевсиз блан Жумоғулни олдинга ўтказиб юборишди-да, орқасидан бориб ҳужум қилишди. Уч киши бўлиб, икки йигитга ташланишди. Эман сўйил, қора чўқмор икки-уч мартагина ишга солинди. Кўп эпчил, кўп хийлакор Болағозилар Жумоғул блан Элевсизни эсанкиратиб қўйишди. То улар эс-ҳушини йиғиштириб, дод дегунча Болағози блан Абилғози икковининг сўйилларини учуриб юбориб бир қўйишда отдан қулатиб туширишди. Икковининг ҳам остидаги отини олиб жўнаб қолишди.

Энди ҳалиги аскарлар олдинги кишиларини шу таҳлитда бир зумда юмалоқ-ёстиқ қилиб кетган душманга бетлай олмай қолди. Ҳаммаси бир тўп бўлиб туриб-туриб, шу ердан қайтиб кетишди.

Лекин отряд тинчгина қайтмади, қочқинлар чопарнинг бошини ёриб, отини олиб кетганининг аламини тинч халқдан олди. Булар Жигитек элига келиб ўтирган Қораша, Қавмен овулларининг бутун қорамолини ҳайдаб кетди. Фақат бу овулларнигина эмас, уларга қўшни ўтирган Уркембой, Қорахонларнинг ҳам молини олиб кетишди. Ҳарбир уйнинг тикилиб турган уловини ёлғизгина сигирини ҳайдаб кетишди. Шу кунга қадар халқ бундай ишларни кўрмаган эди. Ҳарқандай жазони айбдорнинг ўзи кўрарди. «Қўйни ҳам, эчкини ҳам ўз оёғидан осадил дейилар эди. Энди Такежон мисли кўрилмаган қабихликни бошлаб, чолу кампирларнинг, қип-қизил гўшт гўдакларнинг талчиғига чанг солди.

Бу хабар кечга қадар бутун Жигитек элига тарқалиб, шов-шув кўтарилиб кетди. «Замонга нима бўлаётир? Кундан-кунга баттар бўлаётирми? Ит аламини турнадан олади деган гап бўлаётир» деб, ваҳмага тушиб қолишди. Сибойлос, Котибақ, Бўкенше эллари ҳам Такежоннинг бу ҳаракатидан қаттиқ норози бўлишди. Айниқса бегуноҳ Қавменнинг жафо кўриши ҳаммага малол келди. Унинг Болағозидан кечиб, айрилиб чиққанлигини ҳамма билар эди. Ана у Уркембой блан Қорахонлар бўлса, мутлақо бегуноҳ эди.

Бу ишларни кимдан кўришини, кимга айб қўйишини билмаса ҳам, бутун элда «яна бир бало пайдо бўлди» деган гап тарқалиб кетди.

Бўлис маҳкамасини Такежон ўз қистовига, Мусақулга ўрнатган эди. Унинг атрофида тиламоч, старшин, чопарлар блан бирга Мойбосар, Жақиплардек маслаҳат-

гўйлар ҳам кўп эди. Буларнинг ҳаммаси эртаю-кеч Такежоннинг атрофида уймалашиб ётишарди. Булар Болағозининг қилган ишига аччиғланиб, Такежоннинг Жигитек элига қилган ҳужумини ўринлик деб топишган эди.

Бу отряд блан йигитлар яна бирнеча марта кечалари чиқиб, Болағозиларни излашди, лекин Болағозиларни дуч келтираолмади. Шундай қилиб, уч кундан кейин, отряд шаҳарга қайтиб кетди. Аслида бу отряд халқнинг юрагини олиб, қочқинларнинг ичига гўлгула солиб қўйиш учун чақиртирилган аскар эди.

Янги улуғ дўқини кўрсатиб бўлди. Шунинг учун аскарларнинг кетишига ҳам қаршилиқ қилмади. Уларни жўнатиб юбориб, энди «приговор» йиғиб, қогозларни маҳкамлатиб, шаҳарга шикоятнома юборишга ҳозирланмоқда эди.

Такежоннинг аскар олиб келганига Абай жирканиб қаради, унинг бутун элни ўчакиштирадиган бу ҳаракатини Жидебойга келган одамлардан эшитиб отига минди.

Абай Мусақулга келса, Бозорали ҳам ўша ерда экан. У, Абайнинг олдида Такежонга ёпишиб:

— Олишадиган бўлсанг ўша бебош тентакларнинг ўзи блан олиш, усиз ҳам мажоли қолмаган элда нима ҳақинг бор? Хотин-болаларимизни очдан ўлдирмоқчи бўлмасанг, олган молингни қайтар! Уларнинг тирикчилиги фақат ўша сен олиб кетган битта-яримта соғим сиғири блан қорамолига қараб қолган. Сўзга қулоқ сол, биродар...— деган эди, Такежон тўғри жавоб қилмасдан, ғазабига олди.

— Бу ҳали ҳеч гап эмас, Болағози блан Абилғозини қўлга туширмагунча қўймайман. Элни таҳлика остида қолдираётган мен эмас, ўшалар!— деди.

Бозорали жаҳли чиқиб:

— Демак, Болағози қўлга тушгунча бутун элнинг бўйнига сиртмоқ солиб, ипга чизиб қўяман дегин!— деди.

— Сен қаёқдан орага тушадиган бўлиб чиқдинг? Сени бундай бий қилиб қўйган ким экан ўзи? Болағози учун кафил бўл деб, жавобгарликка тортмаётганимга шукур қилиб, оғайнигарчилик қилаётир демайсанми? Ҳақиқатини билмоқчи бўлсанг, айтақолай: Агар Болағози тинчимайдиган бўлса эндиги ўтда сен ўртанасан, билиб қўй, қутилмайсан!— деди Такежон.

Бозорали унинг дағдағасини писанд қилмади.

— Ерабби, ақл ұргатадиган ақл эгаси бұлган одам блан сўзлашаётирман деб ўтирсам янглишган эканман, сен ҳам бетайин экансанку. Асли ўша чопаринг Жумоғулнинг жавобини эшитиб кетаберсам бўлар экан! — деди-да, туриб кетди.

Абай Такежоннинг бу ишлари нотўғри эканлигини ўзига онглатиб, сўзлашиб кўрмоқчи бўлган эди, акаси: «аралашма, ишинг бўлмасин» деб уни ҳам қаттиқ жеркиб ташлади. Абай кечгача шу маҳкамада ўтириб ҳозирланаётган қоғозларнинг ҳаммасига диққат қилди. Бу тайёрланаётган шикоятномалар ҳам, бошқа муҳир босилган қоғозлар ҳам Жигитек эли йигитларининг шўри учун ҳозирланаётган экан. Бугун кечқурун Семейга жиғалик почта жўнатилмоқчи экан, бунни ҳам билиб олди.

Абай шу кўрган-билганларининг ҳаммасини Бозоралига айтаркан:

— Афтидан бу расволар яна бир балони бошлайдиган кўринади. Яна бир ўша Тўкамамбет, Мусақул жанжалини кўришмагунча тинчимайдиганга ўхшайди. Лекин эл бу ишлардан ҳайиқмасин, кўрқмасин, Базаке, бу ҳали шарпагина, ҳали довул бўлмайди! — деди.

Бозорали ўзининг ноилож келганини Абайга айтди. Молидан айрилган оч-яланғоч эл бунга ёпишиб, ҳеч бўлмаса бориб олдидан ўтиб кел деб юборган экан.

Абай Бозоралини тўхтатиб қўйиб, Мойбосар, Жақип, Такежонларни ҳоли ерга чақириб олди-да, қаттиқ газаб блан: «эр блан эрларча олишишдан енгилиб келиб, ботирлигингни хотин-болага кўрсатасан. Узи кечагина ютдан чиқиб, қаҳатчиликка учрай деб турган элнинг оғзидаги сўнги парча нонини юлиб олиб, яна қайси бетларинг блан юрибсан? Ҳали шунинг ўзи блан суд олдида бошларинг кетмайдими? Бутун элни таҳлика остида қолдираётирсиз. Шу ишларингдан қайтмай, омон қолиб кўрчи қани?» деб Такежоннинг ўтини ёриб юбориб: Мойбосарга ҳам: «сенлар кўрсатган ақл шу бўлдими? Ҳеч бўлмаса, сенлар уялсанг бўлмайдими? Ҳозир элнинг молини ўзига қайтариб бер!» — деб, буйруқ омиз гапирди.

Абайнинг бу сўзлари Такежонга хўб қор қилди, қаршилик қилишга ботинаолмади, негаким, ўша кунни отасининг Абайга сен бўлис бўл деб кўп ёпишгани эсига тушди. Агар бу масалада Такежоннинг иши ўринсиз бўлиб, Абайнинг гапи дуруст деб топиладиган бўлса хатар кўп. Қунанбой улуғликни бундан олиб Абайга бериб қўядими,

нима қилади? Ҳеч бўлмаса бу иш важидан отасининг фикрини билганда ҳам майли эди. Ҳозирча у томондан ҳеч хабар йўқ. Отаси бунинг Жигитек элининг бошига солган кулфатини ма'қул кўрдими-йўқми — ма'лум эмас. Шунинг учун Абай блан олишмади, ўйланиб ўтирган киши бўлиб қўяқолди.

Ҳарқалай Абайнинг бу ғазаблик гаплари улар учун осон гап бўлмади. Мойбосар блан Такежон парво қилмаган бўлса ҳам, Жақип ўйланиб қолди. Энди ўзаро маслаҳатлашганларида Жақип:

— Болағози блан Абилғозини улуғга ҳайдатиб юборай деб турибмиз-ку, шуларнинг қоғозини пишиқлатиб, тезроқ Семейга жўнат. Ҳарқалай бевошлик қилаётганларнинг ўзига ёпишайлик! Халқнинг молини қайтариб берайлик!— деди. Шу блан Бозорали келган ишини бартараф қилди-да, бегуноҳ халқнинг молини олиб кетди. Лекин, овулига борганда Такежондан эшитган ножўя гапларининг ҳаммасини Жигитек элига батафсил айтиб берди.

Шу блан бирга Болағозиларнинг устидан юборилган арза қоғозларини ҳам айтган эди.

Бозоралининг ўзи блан сўзлашмайдиган Болағозилар шу кунларда кечаю-кундуз Қорашанинг овулига одам юбориб, хабар олдириб туришарди. Орадан уч кун ўтгач Чинғиз элига тўсатдан бир кутилмаган хабар тарқалди. «Такежон бўлис Семейга юборган жиғалик почта таланибди, қароқчилар Тўбуқти ерида эмас, Уоқ ерида Муқир деган жарнинг рўпарасида учрабди. Энди яна бир бало бошланади» деган гап тарқалиб кетди.

Болағозиларнинг устидан юборилган арзалар ҳақиқатда жиғалик почта блан жўнатилган. Такежоннинг почтаси салт отлик уч йигитдан иборат эди. Булар олиб бораётган хуржуннинг икки кўзи, булғор сумкалари лиқ тўла қоғоз эди. Тумоқларининг олдига жиға қистириб олган Жумоғул, Қарпиқ ва бир ёш отбоқар йигит Мусакулдан чиқишлари блан от қўйиб кетишди. От ҳориганда булар сабрсизлик блан «жиғалик, жиғалик почта» деб, типирчилаганларича, дуч келган одамнинг пишиқ отини миниб жўнашарди.

Мана шу чопарлар бир кечаю-бир кундуз йўл босиб, энди шу кеча Семейга кириб борадиган бўлиб, Муқир деган жарнинг рўпарасида кетишаётган эди. Шу пайтда уларнинг қаршисидан учта салт отлиқ одам келаберди. Булар чопиб бораётган чопарларга қараб тўғри келишди-

да, ҳалигиларнинг орасига биттадан суқилиб бир зумда Жумоғулларнинг ёқасидан олиб, отдан улоқтириб ташлашди. Булар келиб биз блан олишади деган гап ҳаёлига ҳам келмаган чопарлар буларни оддий йўловчи деб бепарво кетишаётган эди.

Уч йигитни учтагина йигит отдан улоқтириб урди. Юзларини қора латта блан танғиб олган душманлар бирон оғиз сўз қотишмади, почтанинг хуржунини, сумкаларини тортиб олишди-да, жўнаб қолишди.

Бу ишни Адилхон қилган эди. Гавдаси тўрт бурчак шаклида бўлиб, ғоят абжир, ҳийлакор Адилхон бу почтанинг кетига тушиб келаётган эди. Булар Жумоғуллар блан орқама-орқа келиб, чопарлар чой ичамиз деб Кўчкенибойнинг овулида ҳаяллаб қолишганда, Адилхон ёнидаги Наймандан келган иккита азамат йигити блан олдинга ўтиб кетишган эди. Булар уч киши бўлиб, бир зумда ишни бажарди-да, яна Чинғизга қараб қайтиб кетишди. Қонунга қараганда бу ишнинг оқибати ёмон бўлишини, почтани талаш блан қочқинларнинг ҳолини енгиллаштириб бўлмаслигини Адилхон ҳисобга олмаган эди.

Чинғизнинг нариги ёғида Сибон блан Тўбуқти яйловининг чегарасида уч камбағал овул бор эди. Болағозилар блан Найман йигитларининг бир макони шу овуллар эди. Болағозилар бу овулларга келган пайтда, одамлар очарчиликка йўлиқиб сичқон овлаш блан кун кечириб, қийналиб турган эди.

Болағозилар келиши блан бу овулларга тўқлик олиб келишди; соғишга сигирлар, минишга отлар берилди.

Мана шу овулнинг четроғидаги бир уйда Болағози блан Абилғозилар ётган пайтда Адилхон ҳам келиб қолди.

Йигитлар Адилхоннинг қилган ишини мақтаб, ўқимасликка ундашди. «Энди бўлис яна шаҳарга югуради. Яна қайси кунги сингари тўполок кўтариб, шаҳардан аскар олиб чиқади. Унгача бу ерда ит ётадимми? Уч-тўрт кун отларни тиниқтириб, озиқ-овқатни ғамлаб, ҳозирлик кўриб олайлик-да, уриб Найманга жўнаб қолайлик. Ҳадемай қор ҳам қалин тушиб қолади. Ёз чиққунча ўша ерда бўламиз. Унгача бу хатарлик ишлар ҳам хийла эскириб қолади» деб, маслаҳатни шунга тиндиришди.

Лекин Қунанбой буларга қараганда ҳисобини пишиқроқ қилган экан. У Такежонга қўшиб Ирғизбойнинг

бутун катталарини, ҳатто Бойсол, Суюндикларни ҳам чақиртирди.

— Ҳаддидан ошган кўринади Болағози! Уни ерга тикмагунча қўймайман! Қани, энди биттаси орага тушиб кўрсинчи! Чапғалимдан олиб кўрсинчи! Уша қочоқларнинг ҳаммасининг ҳам умрини қувғинда чиритаман! Агар шундай қилмасам Қунанбой отимни бошқа қиламан!— деб вайсаб кетди. Йиғилганларга маслаҳат ҳам солмади. Уз аҳдини айтиб, улардан фотиҳа олгали чақиртирган экан. Уша куни Қунанбой йиғилган одамларнинг олдида жўрттага Такежонга «тездан шаҳарга бор, аскар олиб кел, қириб ташла бу тентак элни» деб буйруқ берди.

Халқ тарқалди. Катталарнинг ҳаммаси Болағозиларга ўхшаб, шаҳардан аскар блан улуг келишини кутди. Лекин Қунанбой халққа шундай гапни тарқатиб юбориб, худди шу кечанинг ўзида ўттиз йигитлик лашкар тўплалди. Худди шу кечада Адилхон ҳам шерикларининг ёнига етиб борган эди.

Қунанбой ўттиз йигитнинг ёнига беш-олтита този қўшиб бериб, қуролларини ичидан тақтириб, бир соатнинг ичида уларни Чинғизнинг нариги ёнига жўнатиб юборди. Болағозиларнинг ётоғини Такежонлар билмаса ҳам, уйда ётган ерида Қунанбой билиб олган эди. Лекин шу кунга қадар ҳечкимга сирбойбермай, ҳечнарсани билмаган киши бўлиб юрган эди.

Қунанбой юборган бу йигитлар тонг отиб келаётган пайтда атроф-атрофдан бориб, уч қистовни қуршаб олишди.

Болағозиларнинг соқчиликка қўйган йигити този эргаштириб тоғдан ошиб келаётган отлиқларни кўрганда, овчилар деб гафлатда қолди, чунки қор қалин тушмагунча Чинғизнинг устида тулки овлаб юрадиган овчилар кўп кўринар эди.

Шундай қилиб, шу дамгача ботирликда ҳам, эпчилликда ҳам ҳечкимдан қолишмайдиган Болағози қопқонга тушиб, осонгина тузоққа илинди.

Қунанбой одамларининг бошлиғи Изиқутти эди. У каттакон, ўткир қиличини яланғочлаб олиб бор йигитлари блан Болағозилар ётган уйга босиб кирди. Улар кирганда Болағози уйқуда, ҳамма йигитлари ҳам бепарво ётарди. Булар ҳаммаси бўлиб ўн киши экан.

Изиқутти қиличининг орқаси блан Болағозининг ёнбошига уриб уйғотганда. У бошини кўтариб:

— Э, аттанг, шу қадар ғафлатда қолибманда!— деди.

Айтган гапи шу бўлди, ҳаммаси бирдан қўлга тушди.

Изиқуттилар буларни эшикка олиб чиқиб, иккита-иккитадан қилиб отга мингаштиришди. Ҳар тутқунга учтадан, тўрттадан йигит тўғри келди.

Изиқуттининг қилчи Болағозининг елкасидан нари кетмади.

Қунанбойнинг лашкарлари буларни ҳеч ерда тўхтатмай, тўғри Чинғизга қараб ҳайдаб кетишди. Қўлга тушган ўн йигитдан шу кун кечга қадар фақат Абилғозигина қочиб қутилди.

У орқасига мингашиб кетаётган йигит блан секин маслаҳатлашиб олди-да, орқада қолабошлади. Уларни ҳайдаб келаётган Қунанбойнинг йигити, кечадан буён юришдан ҳориб, мудроқ босиб кетаётган эди; қўлидаги чўқморини тақимига қистириб қўйган эди.

Йўл бир қинғир-қийшиқ тошлоқ сойга етганда Абилғози бир чанг солишда ҳалиги йигитнинг чўқморини тертиб олди; бир юлқиб ўзини одан ағдариб юборди-да, ирғиб унинг отига миниб олди.

Оддан қулаб тушган йигит эс-ҳушини йиғиштириб, иккинчи тутқуннинг тагидаги отнинг тизгинига ёпишганича қичқирабошлади.

Шу пайт Абилғози орқага қайрилиб, отнинг бошини қўйиб юборганича учиб кетди. То олдингилар билиб, қий-чув қилиб, бир маслаҳат топгунча Абилғози йироқлаб кетди. Кеч қоронғиси қуюқлашиб келмоқда эди. Изиқутти биттасининг орқасига тушаман деб, бирнечтасидан айрилиб қолмаслик учун йўлда давом этди.

Изиқутти бутун одамларни тўплаб ҳайдаганича, Бўкенше давонидан оширди. У асирларнинг Қорашўқидаги Қунанбой қистовининг ёнидан олиб ўтмоқчи эди. Ушарга яқинлаб боришганда, Тўлепбердини чоптириб, Қунанбойга хабар қилди. Уғриларни ушлаб келаётганларини айтиш блан бирга, Қунанбой қочқинларни кўрадими, уларга берадиган саволи борми — шуни билиб кел деб юборган эди.

Қунанбой Тўлепберди келтирган хабарни эшитиб:

— Мусақулга олиб боринглар, Такежон блан тиломочга айт, шу кечадан қолдирмай ҳаммасини Семейга жўнатсин, ҳаммасини аравага солиб, пишиқ-пишиқ соқчилар блан тўғри олиб бориб, турмага тиксин, иккиланиб ўтирмасин! Уларга аталган насиба шу!— деди.

Такежон Семейга кетмаган эди. Гарчи Қунанбой кечаги йиғинда халқнинг кўзича унга «Семейга бор» деб буйруқ берган бўлса ҳам, кейин ўзига: «ўзинг борма, бировни юбор» деган эди. Тутқинларни маҳкамага олиб келишлари блан Такежон ҳаракатга тушиб қолди. Қунанбойнинг буйруғини ўрнига қўйиб, шу кечанинг ўзида тутқунларнинг ҳаммасини Семей турмасига жўнатди.

Шундай қилиб то эл-юрт Болағозиларнинг қўлга тушганлиги ҳақида аниқ хабар эшитгунча тутқунлар йироқлаб кетди.

Бу кунларда Қунанбой блан янги бўлиснинг феъл-атвори чангалига сичқон тушган мушукка ўхшарди: ошишиб босар-турарини билмай, ўзини йўқотган, жунни ҳурпайиб, башарасидан дўзох ўти сочилиб турар, сўзлайдиган бўлса ҳаммаси ҳам қопиб сўзларди. Икки-уч кундан буён атрофдагиларга:

— Адилхон почтани талапти!

— Бу нима деган гап!

Пошшоликнинг қоғозларини йўқотиб, Такежоннинг боши балого қолсин деганлари-да!

— Бир балого йўлиқиб, йўқ бўлиб кетсин деганларичу! Бундай шумликни кўрган одам борми ўзи? — деб, шов-шув кўтариб юришди.

Лекин ҳақиқатга келганда, бу гаплар, бу ҳовлиқишлар нақадар дағдагадек бўлса, шу қадар сохта эди. Бу шов-шувни кўтаришдан мақсад бошқа эди. Шу кунга қадар қанчалик қасдлик, жанжал бўлганда ҳам бу элда бировни турмага қаматиш, бадарга қилиб каторгага юбориш деган гапларни ҳечким эшитган эмас эди.

Эрта-индин ҳамма эс-ҳушини йиғиштириб олгандан кейин, уёқ-буёғини ўйлайдиган пайт келганда, бу иш ҳамманинг кўзига мисли кўрилмаган қабиҳлик бўлиб кўринишини Қунанбой жуда яхши билар эди. Мана шу ўзларини ҳаммага совуқ кўрсатадиган қилмишларининг юзини ёпиб қўйишлик учун ҳалигиндай шов-шув гапларга зўр беришаётган эди.

Илгари, ўз замонасида бундай ишларни қўлламаган Қунанбой энди Болағозиларнинг даврига келганда қабиҳликнинг чўққисига минди. Бундай қилишининг сабаби Жигитекларнинг мана шу ёшлари бошлаган ишнинг негизидан ғоят қаттиқ чўчиши эди.

Қунанбой ичидан Болағозиларнинг ишига ўғирлик деб баҳо бермас эди. Бу ишга у, халқ норозилиги, асослик,

негизлик, қаршилик деб баҳо берди. Қайси куни Бозорали айтиб кетган гаплар блан Болағозиларнинг ишини ўйлаб кўрилса иккиси ҳам бир негиздан чиқади. Болағозиларнинг кўпчиликка тегмай, танлаб-танлаб тегиллари, яна, айниқса, Ирғизбойлардек тўпларга тегиллари ҳам шуни кўрсатиб турарди. Камбағал ва қашшоқларга тегмаганлари учун кўп элнинг ичида улардан хурсанд бўлганлар тобора ортиб бормоқда эди.

Очарчилик, йўқчиликнинг чангалида турган эл уларга элашиб кетса, унда нима бўлади? Шундай хаёлларга борган сайин Қунанбойнинг юраги арзиқиб кетарди. Шунинг учун ҳам бор кучини сарф қилиб, Болағозиларга қаҳри-заҳрини тўкиб, уларни бутунлай йўқотиб юборишнинг пайига тушган эди. Шундай йўллар блан у халқнинг юрагини олиб, бўйсундириб олмоқчи эди.

Лекин Қунанбой бу сирни нақадар пинҳон тутмасин, эл ичида буни сезганлар ҳам бор эди.

Болағозиларга нисбатан қилинган бу тош юраклик кўпчиликка ма'қул тулмади, аксинча ҳайдатишни, банди қилишни қабиҳлик деб билди. Бойсол ва Суюндиклар на у фикрга, на бу фикрга қўшилаолмай, оросатда қолишди. Булар ҳам молни олдириб, зиён кўрганлардан, шунинг учун ҳам улар Болағозиларнинг ишига ўзларича баҳо беришди.

Бу кунларда Қунанбой, Жигитекларни, айниқса Бойдалини қаттиқ кузатар, ўша томонда бўлаётган ишларга, гап-сўзларига ер тағидан қулоқ солиб турарди. Бутун Жигитек эли норозиликка томон юз тутди. Бўлис тутқунларни шаҳарга жўнатди деган гапни эшитгандан кейин Бойдали ҳам тўнани тескари кийиб, юзини сидириб ташлади, ғазабини очиқ билдирди.

— Қунанбойни ўйлайдиган, уяладиган вақти ҳеч бўлмас экан-да! Ўз қўли блан, ёр-дўстлари ёрдами блан жазо берса ким нима дерди? Эл-юртга нима дейди? Бу иш бўрига ўхшаб, ўз боласини ўзи егани. Жигитекнинг эндиги ёшларининг ҳам бошига битган жаллод бўлди яна!— деди.

Бу гапларни Бойдали Қунанбой эшитса эшитаберсин деб айтган эди. Бир эмас, бирнеча марта айтди. Қунанбой бу кайфиятни бости-бости қилмоқчи бўлди, энди зулмини аввалгидан ҳам кўпроқ ўтказиб босмоқчи бўлдида, Жумабойдан:

— Жигитеклар ўғриларнинг ёнини олиб, ўғриларга шерик бўлмоқчи бўлса керак. Шундай экан, қочқинларга жони ачийдиганларнинг ҳаммаси жазолансин!— деб, Такежонга айтиб юборди.

Бу хабарни олгандан кейин Такежон блан Мойбосарлар Жигитеклардан ўн йигитни эмас, ўттиз кишини хатга олди. Буларнинг ичида Қораша, Қавмен, Уркембой, Қорахонлар ҳам бор эди. Хуллас энди хатга молини қайтариб олганларнинг ҳаммасини тиркашди. Шунинг ўзи блан чегараланмай, Бозоралини ҳам қўшиб қўйишди. Мойбосар Такежон блан ўзаро маслаҳатлашиб ўтириб:

— Почта таланганини биласанми? Эсингга олчи! Почта юбориладиган куни Бозорали келиб, ҳамма ишдан хабардор бўлиб кетган эди-а! Элига бориши блан Адилхонни ҳам ўша отлантирган. Уша куни келганда юзимизга айтиб кетган гаплари ҳали эсимдан чиқмайди! Шу балоларга Бозоралининг ўзи бош. У кўринишда мўмин бўлгани блан хўб ичидан пишган нарса!— деди.

Такежон ҳам Бозоралидан ўша куни эшитган дакиларини эсига олди.

— Кўрмайсанми,— деди Мойбосар яна,— ўзига ҳечкимни тенг кўрмай, оғиз очиргали қўймай, оёғининг учидида кўрсатиб кетишини. Болағози ҳайдалиб кетса, эртага орқасидан йўқловчи бўлиб чиқиб, халқ ўртасида фитна кўтарадиган ҳам шу! Юришини кўр!

Мойбосарнинг гаплари Такежонга ҳам ёқиб тушди.

— Бу маслаҳатингиз хўб кўнглимга ўтиришди. Қийноққа олганда ҳам, бошлаб шуни олиш керак!— деб хатга Бозоралини ҳам тиркаб қўйди.

«Жигитекдан яна ўттиз киши хатга тушибди» деган хабарни эшитгандан кейин Бойдали Бозоралини ўз овулига чақиртириб олди-да, иккови холи ўтириб, хўб сўзлашди. Бойдали энди ёрилиб, кўпдан буён ичига солиб юрган гапларини тўкиб солди:

— Болалигимдан буён ношудлигим орқасида нуқул ўкинаман. Қунанбой ёққан ўтга ўртанганда доим уқувсизлигимдан ўртаниб келаётирманда! Бугун яна шунинг азобини тартаётирман. Ёз бўйи Қунанбойга қўшилиб, ўзимиз ҳам Болағозиларни ўғри эди, бебош эди деб қувлашмадикми? Мана бугун ўйлаб кўрсам, шўрликлар ўғирлик эмас, қаҳрамонлик қилиб юрган экан, аввалги дардларнинг ўчини олаётган экан. Оч-ялангочларнинг ичида бирор одам шуларни қарғаётирми? Энди ўғри демайман!

Мардлик қилиб чиққан жигарларим, ўз вужудимнинг бир бўлаги деб ҳисоблайман! Қуванбойнинг бугунги қилаётган ишлари биратўла кўзимни очиб қўйди. Қавмен блан Уркембойгача хатга тушибди, яна ким қолди? Кимни смон қолдиради дейсан? Қани, сен бориб билиб кел-чи, яна душманлашамизми? Яна олишамизми? Такежон блан Мойбосарнинг ваҳшийлигини ўзи ҳам ёқлайдими? Нима дер экан? Жигитекларнинг айтадиган саломи ҳам, гапи ҳам шу! Сен ҳозир отга миниб, Қуванбойнинг олдига бор. Гапнинг уддасидан чиқасан. Юрагингда ўт ҳам етарлик. Қилганим-қилган дейдиган бўлса, аяма! Биратўла тўкиб сол!

Бойдалининг бу гаплари Бозоралига ма'қул тушди-да, отга минди. Лекин аввал Қорашўқига бормай, Мусақулга йўл олди, негаким, ҳали булар Жигитеклардан хатга тушган ўттиз кишининг кимлар эканлигини билишмас, фақат Қавмен блан Уркембойлар ҳам бор эмиш, деган гапни эшитишган эди холос.

Бозорали йўлда кетатуриб бўлис маҳкамасига боришдан айниди-да тўғри Жидебойга қараб кетди.

Абай уйда экан, у кеча Такежон блан Мойбосарнинг яна ҳаддидан ошиб бораётганини эшитиб:

— Бу тентаклар юртнинг бошига яна қандай фалокат келтирмоқчи!— деб гижиниб ўтирган экан.

Абай бугун кимлар хатга тушганини билиб кел деб Эрбўлни Мусақулга юборган экан.

Бозорали эндигина келиб, ўз ишлари тўғрисида гап бошлаши блан Эрбўл келиб қолди. Эрбўл жиғи-бийрони чиқиб, тутақиб келди. Лекин Абай, қани нима гап деганда, гап бошлайолмай, тўхтаб қолди. Бозоралидан хижолат қилаётгани очиқ кўриниб турарди. Абай қўярда-қўймай:

— Қандай хабар толиб келган бўлсанг айтабер. Нимадан хижолат қилаётирсан?— деган эди, Эрбўл шундан кейингина ёрилиб:

— Шу Такежон блан Мойбосар борми, элнинг бошига етадиган бўлди. Ўт қўйиб юбормагунча тинчимайди!— деб қўйди-да, хатга тушганларни бирма-бир айтабошлади. Умр бўйи ўғирликнинг кўчасидан ўтмаган бирқанча кексалар, ёшларни ҳам хатга олишган экан.

Ҳаммадан ҳам Абайга Бозорали масаласи кор қилди. Буни эшитиши блан:

— Нима! Нима қилмоқчи бўлаётир-а, бу ҳовлиқма кўрлар!..— деб, камоли ғазабидан ранги ўчиб кетди.

Бозорали ўзининг хатга тушганича шу топда эшитди. Унинг юзида на койиш аломати акс этди, на ранжиш, аксинча, хандон ташлаб кулиб юборди. Абай блан Эрбўл унинг кулганига хайрон бўлиб қарашган эди, Бозорали газабидан бўғилиб мурдадай оқариб, кўкимтир товлаб кетипти.

— Бугун Бойдалининг ўкинаётганини эшитган эдим. Энди ўкиниш навбати ўзимга келди. Тўпидан айрилиб, ёлғиз изғиб юрган бўридек юришим обрў бўлдимми? Такежонлар ўғри демасин деб ўзимни четга тортиб юрган эканманда. Болагозилар ўғри эмас, бузуқ ҳам эмас эди, Абай. Қилган ишларининг ҳаммасини эшитиб, билиб турибсизларку, улар юртга ма'лум ўғриларми? Қани айтингларичи!

— Ўғри эмас.

— Бузуқ ҳам эмас, бу гапинг тўғри!— деди Абай блан Эрбўл.

— Шундай экан, ўшалар кетганда бирга кетмай, нима қилиб санқиб юрибман?— деди Бозорали.

Эрбўлнинг ҳам кўнглида ўкинчи бор эди. Бугун Такежонларнинг фе'ли-атворини кўриб, йўл бўйи шунга ўйлаб келган эди.

— Аттанг, Абай қайси куни отанг бўлис бўл деб ёпишганда, бўлмайман деганингни қарая? Ҳеч бўлмаса элга жонинг ачир эдику, халқ ҳам бу аҳволга тушмас эди. Мана энди кўраётган кувимиз шуми? Буларнинг қилаётган ишига киши номусдан ерга кириб кетгундай бўлади. Бўлис бўлмай, халққа қилган яхшилигинг шуми? Айтмай қандоқ чидайди киши?— деди. Бозорали ҳам Эрбўлнинг сўзини қувватлаб:

— Бу гапинг тўғри, ҳеч бўлмаса ҳақиқатни ёқлар ёдингку!— деди.

Абай дамини чиқармай ўтирарди. У бўлис бўлмаганига эмас, отасининг зарбидан ўз бошини қутқараман деб, Такежоннинг бўлис бўлишига қарши турмаганига ачинарди.

Такежон бир онадан туғилган жигар деб аталса ҳам, энди Абайнинг кўзига шу қадар ёт, шу қадар совуқ кўринди. Бундан олдинлар ҳам Абай Такежон блан бир-неча марта синашиб юрган эди. Борган сайин бир-бирини онглаш эмас, узоқлашиб, бегоналашиб бораёттир. Афтидан келгусида кўп олишишга тўғри келадиган кўринади. Эҳтимол бу ишлар ўша олишишнинг бошидир. Бун-

дан буён буқиниб ўтириб бўлмайти. Абай Бозоралига, унинг атрофидаги бегуноҳларга ачинади. Агар ҳақиқатда ачинар экан, қараб туриб бўладими? Белини боғлаб, бу ишга аралашиб, талашиб тортишиб кўради. Абай ҳозир ўйлаб шундай қарорга келди. У Бозоралининг ҳалиги гапдан кейин, шундай хаёлларга бориб, бироз ўйла-ниб ўтирди-да:

— Базаке, агар сизнинг оқлигингизни ёқлаб ўртага тушмасам инсон бўламанми? Уша Такежоннинг кучи эл-да эмас, шаҳарда экан-ку. Эндиги толиимизни шаҳарда синаб кўрамиз. Мен эртага Семейга жўнаб кетаман. Шу ишлар бартараф бўлгунча, йўқловчингизнинг биттаси ўзим бўламан! — деди.

Бозоралининг шодлиги ичига сиғмай, Абайдан миннатдор бўлиб, унга тикилганича, ўрнидан турди.

Бозорали бу овулдан излаган нарсасини топиб, ниятига етгандек, кўнгли кўтарилиб кетдида, ўша онда кетмоқчи бўлди; овқатга туринг деганларига ҳам қулоқ солмай, тезгина отланди-да, Қорашўқига қараб йўл олди.

Бозорали Қунанбойнинг овулига эл ётар пайтда етиб борди. Нурғанимнинг уйи холи, ҳечким йўқ эди. Лекин Қунанбой Бозоралининг келганини эшитганда:

— Нариги уйга олиб киришлар, ўша уйга дастурхон ёзиб, ўша ерда кутинлар! — деди. Бозорали ёлғиз ўзи ўтириб, меҳмонхонада оқсоч хотин қуйиб берган чойни ичди-да, сўнг сиртқи кийимларини шу уйда қолдириб, эгнида яланг қават қамзул блан бош яланг Қунанбой ўтирган уйга кириб келди.

Нурғаним эртақ айтишга кўп уста эди. Қунанбой ёш хотинига эртақ айтдириб, оёғини уқалатаётган экан. Йигитнинг саломига тилар-тиламас алик олди.

Лекин Бозорали бу келишида Қунанбойнинг қош-қовоғига боқиб сўзлашгали келган эмас эди. Унинг юзида тортиниш, қисилишдан асар ҳам йўқ эди. Юзларининг оқи оқ, қизили қизил бўлиб, бамайил-хотир ўтирарди.

Нурғаним унинг юзига тикиларкан, дам оқариб, ранги ўчиб, дам қизариниб ўтирарди. Бозорали гапни аввал Такежоннинг қилигидан бошлади. Бегуноҳ элнинг кексаларини, она сути оғзидан келиб турган ёшларини қаторлаштириб хатга солиб, шўрини қуритмоқчи бўлаётир. Бу ишларни Қунанбой қариб қолди, кўзи кўр, қулоғи қар, амри-фармони ҳам ҳечнарсасага ўтмайди деб қилаётирми? Шундоқ отанинг кўзи ҳаёт туриб, шунчалик ишларни қи-

лишга Такежон блан Мойбосарнинг қандоқ юраги бетлаётир?» деди.

Қунанбой қисқагина қилиб: «Такежонга бордингми, ўзи блан сўзлашдингми?» деб қўяқолди.

Бозорали унинг олдига бормаганини, лекин бутун гапни тайинлик одамдан эшитиб, аввал шу ерга келганини айтди; хатга тушган одамларни ҳам бирма-бир айтиб берди. Бойдали айтиб юборган гапларни ҳам батамом етказди. Такежон ўз жигарини ўзи ғажийдиган бўри бўлаётир, кетганларнинг ҳаммаси ўлимга кетаётир, Такежон бу қариндошларидан мангуга айрилаётганини билиб қўйсин, уларнинг ёнига кафанларини ҳам қўшиб берсин, бу ерда оч-яланғоч паносиз қолаётган бола-чақанинг ҳам гўрини қазита берсин, лекин мана шундай душманликка худди шундай қасдлик қайтишини ҳам билиб қўйсин, қасос қайтар деб ҳеч ўйлайдими» — деди ва жавоб кутаётгандай, бир нафас жим бўлиб қолди.

Қунанбой бу гапларнинг тагида қандай гап борлигини дарҳол тушунди-да фе'ли айниб кетди. «Куч кўрсатгали келибсан-да! Куч деганни одам тил блан кўрсатмайди. Тикилганларнинг Такежон бўлса, бориб ўшанинг ўзи блан синаш!» деди.

Шу блан Қунанбой гапни қисқа қилиб қўяқолди. Бозорали айтадиган асосий гапларини айтиб олган эди. Яна шуларни писанда қилиб: «Такежон қўлидан келганини қилсин, нияти шу бўлса аямасин! Лекин аямай қилган қасдлигига яраша ўчлик келади, шуни билиб қўйсин. Кейинчалик Жигитекдан ўпкаламасин. Авлоди-аждодига-ча кетадиган душманлик мана шу ердан бошланади. Бунинг увол-савоби кимнинг гарданида бўлишлиги очиқ кўриниб турибди», деди ва бу гапни ўз номидан эмас, бутун бошлиқ Жигитек эли номидан сўзлаганини, шу гапларни Қунанбойга эшитдириб қўйиш учун келганини айтди.

Қунанбой эшитиб бўлдида:

— Бўпти, бир тўкиб солай деб келган экансан. Хўб ме'ёрига етказиб гапирдинг. Энди шунинг блан бас қилайлик! — деди.

Бозорали чиқиб кетди. Қунанбой ягона кўзини юмди-да, қовоғини солиб, ўйга толди. Унинг ҳозирги кўриниши ёш хотинига қаҳратон қиш совуғидек туюлди. Унинг бутун симосида ўчмас муҳрдек бўлиб кексаликнинг муҳри ётарди.

Қуванбой Нурғанимга ажойиб эртақларни ҳам айтди-май қўйди, уқалатиб ўтирган оёғини ҳам йиғиб олди. Қуванбой, мана шу Бозоралига Тўбуқти элида ҳечкимга берилмаган эркини бериб қўйган эди. Энди ундан қаттиқ дакки эшитиб қолгандай бўлди. Еш йигит ҳалоллиги, оқлиги блан кўкрагини кўкка кўтариб турипти. Ҳақиқатга қараганда Такежонларнинг ҳам чегарадан чиқиб бораётган ишлари кўп: Узгалар бир тепа бўлганда, Бозорали бир тепа эдику? Қасофатлар аяш деган нарсани ҳам билса бўлмайдими? Тўғри, Жигитекка берилаётган озорнинг бир чети ўзидан ҳам чиққан, лекин Қуванбой Бозоралидек одамларга ишора қилган эмас. Ҳозир мана шу йигитни кўзи қиймай, бир нафас ўйланиб қолди-да, кейин яна фе'ли айниб кетди: Бозорали Жигитеклардан келди. Ҳарқандай бўлганда ҳам ўшаларнинг ғазаби, ўшаларнинг кекини ёқлаётир.

Овқатдан кейин Бозорали ёлғиз ўзи қаршидаги уйда ётди. Икки-уч кундан буён жонини ўртаётган ғазаб Қуванбойга тўкиб солган гаплари блан бироз енгиллашгандай бўлиб, хийла юрагини бўшатди. Аввалги кечаларни у, ҳалиги аламларга чидалмай, тўлғаниб, бедор ўтказган эди. Энди боши ёстиққа тегиши блан уйқуга кетди.

Бозорали тўсатдан чўчиб уйғонди. Уй қоронғи, вақт қай маҳал эканлиги ма'лум эмас эди.

Қараса ёнида биров турган экан.

— Ҳой, ким бу? — деди.

— Қурқма, мен! — деди биров астагина.

Нурғаним экан.

— Епирим, бу нима қилиб юрибди ўзи тун кечада?! — деб, Бозорали бошини кўтарди. Нурғаним астагина кулиб қўйдида:

— Дамингни чиқарма, қачонлардан буён сенга кўнгил бериб юрардим... Кўнгил беришимга Мирзанинг ўз тили сабаб бўлди! — дедида, Бозоралини қаттиқ қучоқлаб, ўпиб олди.

Йигит ҳам дамани чиқармади. Иккови ўзгача бир оташин аланга блан уч марта ўпишди. Шундан сўнг Нурғаним тезгина туриб кетмоқчи бўлди. Бозорали унга илашиб бирга туриб:

— Жоним, тинч турган юрагимни шу қадар арзиқтириб, шу қадар безовта қилиб қўйдинг-ку. Энди нега кетасан? — деб яна оғушига олди, лекин Нурғаним энди ўзини тортиб:

— Ҳар ерда бўлсанг омон бўл! Жоним ҳам, юрагим ҳам сеники Базакем! — деб шошилганича, яна бир марта ўпдию, тезгина чиқиб кетди. Унинг келиб-кетиши орасида бир нафасгина вақт ўтди. Фақат шу бир нафаснинг ўзида Бозоралининг назарида дун'ё остин-устин бўлиб кетгандай туюлди. Нурганим ҳам вужудига сиғмайдиган шодлик олиб кетди. Бу шодлиги хотин бўлиб умрида биринчи марта тотиган севгисининг шодлиги эди.

Қайси куни Қунанбой Нурганимнинг олдида Бозоралининг қадди-қоматини мақтаб, унинг кўринишига суқланган эди, мана бугун кечқурун, гарчи душман бўлса ҳам, бундай азаматни эҳтиёт қилиш керак деди. Шу икки гал сўзлашининг икковида ҳам, мункиллаб қолган чол, ўз оёғининг нақадар чалиш босилганини, нақадар хато кетганини пайқамаган эди.

V

Абай блан Эрбўлнинг шаҳарга келганларига кўп бўлди. Қунанбойнинг болалари Семейга келганда, Тинибойнинг уйига тушар эди. Такежон ёнидаги Мойбосар, тилмоч, чопарлари блан Семейга олдин келиб, ўша бойнинг уйига тушган экан. Булардан ташқари Такежоннинг ёнида яна бирқанча елпатаклар югуришиб юради. Абай блан Эрбўл буларни кўрганга кейин, Семей шаҳрининг ўртасидан бир уйни ижарага олишди. Бу уй бола-чақаси йўқ, эр-хотингина турадиган Карим деган бир савдогарнинг уйи эди.

Шаҳарда от миниб юриш қулай эмас. Шунинг учун болалик чоғида шаҳарда ўсган Абай отни қўйди-да, чанага тушиб юрадиган бўлди.

Ҳозир улар Эрбўл миниб келган кўк отни чанага қўшиб, икки йигит чанага тушиб, отини елдириб келмоқда. **Кун очик** бўлса ҳам совуқ қаҳри-заҳрига олиб турган эди. Музлаб ойнадек ялтираб ётган кўчадаги қор кўк отнинг оёғи остида ғирж-ғирж қиларди. Булар Семейда донгги кетган адвокат Оқбос Андрейнинг уйига келишди. Бу адвокатнинг уйига келганлари шу эди.

Абай Семейга келиши блан, бел боғлаб, Жигитек одамларининг ишига киришди. Бу пайтда Семей шаҳри Тўбуқтидан келганлар блан тўлган. Айниқса қувғинга учраган жигитеклар блан уларни қувғинга солаётган бўлислар тутиб кетган эди. Бўлислар жигитеклардан аввал

кўрсатилган ўттиз одам тўғрисидаги гапни «ростга чиқарамиз, кўрадиганини кўрсатамиз» деб судга ҳам, уезд бошлиқларига ҳам, генерал-губернаторга ҳам порани аямай тикаётган экан.

Бу ерда Жигитек одамларини Бўжейнинг Адил деган ўғли бошқараётган эди. Лекин унинг ўзи ҳам, маслаҳатгўйлари ҳам қоғоз орқали тортишувларни яхши билмаганлиги учун, гарчи олдин келган бўлса ҳам, йўл-йўриқ тополмай юрган эди. Абай аввал ўшаларнинг ишини тўғрилаб, йўлга солиб юборди. Қамоқда ётган Болағози блан Адилхонларнинг бола-чақаси номидан ариза ёзиб, тегишли ерларга берди. Шундай қилиб, бўлисинг қоғозлари борадиган ерларнинг ҳаммасига улардан олдинроқ шикоятномалар юбориб қўйди.

Такежон ҳам эшик-тешикни кўп билмайди. Буни Абай яхши биларди. Лекин Тинибой унга йўл-йўриқ кўрсатиб, ишини енгиллаштираётган эди. Шу кунларда Абай ўша Тинибойга ҳам одам юбориб: «Такежон Қунанбойнинг ўғли бўлса мен ҳам Қунанбойнинг уғлиман, бизнинг бўлисимиз шу гал одам, обрўй ортдирадиган, яхши ном оладиган иш блан келгани йўқ; ўзининг ҳам, отасининг ҳам шаънига кетмас доғ туширадиган, қарғишга қоладиган ишга оёқ босиб келган. Тинибой қўллаш лозим бўлган пайтларда хўб қўллаб келди, лекин мана шу гал ёлғондан, номусни сақлаётган киши бўлиб, эл-уруғнинг уволига қолаётган Такежонни қўлламасин» деди.

Абай бу гапни Такежон қилаётган ишларнинг белига тепиш учун айтиб юборди. Шундан кейин Тинибойнинг ўзи келиб Абай блан сўзлашди-да, анчагина бўшашиб қолди.

Шу блан бирга Абай яна бир иш қилди: адвокат ёллади. Областьнинг Оқбос деган энг зўр адвокати Болағозиларнинг ишини, йўқловчилар бераётган аризаларни йиғиб, тартибга солиб, ўзи тузатиб ёзиб тегишли ерларга бора бошлади. Абай блан Эрбўл келиб, Иртиш дарёсининг бўйидаги бир қаватлик тош бинонинг ёнида тўхтади-да, ўша уйга киришди. Адвокат Оқбос блан Абайларнинг учрашгани шу эди. Адвокатнинг симосида у қадар қарнлик асари бўлмаса ҳам, сочи оппоқ, соқол-мўйлаби қўнғир, боши катта, ўзи барваста келган чиройлик киши эди. Унинг юзидан ўйчанлик акс этиб, кўзойнаги орқали кўринаётган соф мовий кўзлари ғоят сокин, ўта кўрадиганга ўхшарди.

Адвокатнинг уйида ўзидан бошқа мўйлаби қопқора танқа бурун тилмоч ҳам ўтирган экан. Бу Абай блан шу соатда, шу ерда учрашишга ва'да бергани учун атайин келиб, буларни кутиб ўтирган эди. Тилмоч ғоят енгил табиатли, нодон одам, шундай бўлса ҳам, область судининг тилмочи эди.

Одамлар унинг бор-йўқ фазилати русчани сувдек ичди дейишар эди.

Абай адвокатнинг уйига кириб, у блан кўришиб ўтириши блан уйдаги китобларга қаради. Катта уйнинг тўрт томон девори қатор-қатор териб ташланган чиройлик китоблар блан тўла эди. Бутун суҳбат давомида Абай шу китоблардан кўзини олмади, қайта-қайта қайрилиб қараб ўтирарди. Бир уйда, бир кишида шунчалик кўп китоб бўлишини кўргани шу эди.

Абай аризасини Оқбосга узатди. Бу аризада у Жигитек кишиларини оқлаб, Эрбўл иккови қўл қўйган эди. Айниқса булар Бозорали, Қораша, Қавмен, Уркембой сингари одамларни оқлаб, шуларнинг ўртасига тушаётган эди.

Тилмоч аризанинг мазмунини тушунтириб бўлгандан кейин, Оқбос Абайнинг исмини сўради. Еш йигит ўзини Қунанбоев эканлигини билдирди. Адвокат ялт этиб унга қараб ҳайрон қолди, сўнгра, аввал тушган аризаларни қўлига олиб ниманидир излай бошлади.

Бўлис блан бу йигитнинг бир фамилияда бўлиши уни ғоят таажжублантирди. Шу томонини суриштириб Абай блан Такежон бўлисининг ака-ука эканлигини билгач, аввалгидан ҳам ҳайрон бўлди.

— Аканг буларни айблайди-ю, сен келиб буларни оқлаб ҳимоя қилаётирсан! Бу қандай гап? — деди. Тилмоч унинг гапларини Абайга тушунтириб бергач, Абай:

— Тўғри, бўлис менинг бир туғишган акам, унинг яқин кишиси бўлганим учун ҳам унинг қилаётган қабиҳ ишларини кўриб, билиб турибман-да Халққа қилаётган адолатсизлигини, зўрлигини, хиёнатини кўриб, чидайолмадим. Тўғрисини айтиш инсоннинг вазифаси деб, одамгарчилик юзасидан келдим. Улуғ ҳам эмасман, бу ишнинг орқасидан бирон нарса тама' ҳам қилмайман. Айбдор Қавмен блан борди-келдим ҳам йўқ. Мана бу ҳамроҳим Эрбўл ҳам шундай. Биз икковмиз холис гувоҳлармиз. Ҳақиқатни айтгани келдик. Аризамизда ҳам шу ҳақиқатлар ёзилган. Агар судлар, улуғлар, шунинг ҳақиқатини биламан деса, бизга ўхшаш холис одамлардан сўраши

зарур деб биламиз. Бизнинг аризамиздаги шу гапларнинг ҳаммасини очиқ ёзишингизни ўтинаман! — деди.

Абай блан Эрбўл бугун қиладиган ишнинг энг каттаси шу эди. Оқбос Абайнинг сўзларини хўб диққат қилиб тинглади, тинглаб бўлгандан кейин мароқ блан Абайнинг юзига тикилди.

— Одамгарчилик деяётир, инсоннинг вазифаси деяётир, бурчи деяётир. Кўчманчи ёввойи халқнинг одами бўлса ҳам, буving оғзидан кўп улуг гаплар чиқаётир.

Оқбос Андрей кўп ўқимишлик, кўпни кўрган одам, лекин қозоқларнинг орасига яқиндагина келган эди. Бу халқни ҳали у яхши билмас эди. Уша ўз юртида ёшроқ чоғида подшо ҳукуматининг жабри-зулмларига қарши бош кўтарган бир гуруҳ одамлар блан алоқада бўлгани учун Петербургда тураолмайдиган бўлиб олисроққа, шу тарафларга келиб қолган, ҳозирги вақтда аввалги ҳамроҳлари блан алоқаси узилиб ёлғиз қолган эди. У кўп умрини Волга бўйида, Урол тоғларида ўтказиб, сўнгги икки-уч йилдан буён Сибирьда турғун бўлиб қолган эди. Узи тараққийпарвар, ўқимишлик одам бўлгани учун шу кунларда қозоқларнинг ҳаёти, урфи-одатини текширишга ҳозирлик кўриб юрган эди. Гарчи катта мансабда бўлмаса ҳам шаҳарнинг обрўйлик одамларидан ҳисобланарди.

Абай ҳалиги ариза тўғрисида Оқбос берган бирнеча саволларга жавоб бериб бўлди-да, яна китобларга тикилди. У ич-ичидан хурсанд бўлиб:

— Қургурей, асл нарса шу экан. Буни қаранг, бу китобларда қанча-қанча фазилат бор! — деди.

Тилмоч Абайнинг гапларини Оқбосга тушунтириб берди. Шу топда Абайнинг кўзи бир қатор турган гоят гўзал муқовалик китобга тушди.

— Бу қонуи китобларими, қандай китоблар экан-а? — деб қўйди.

У китоблар Пушкиннинг томлари эди.

Оқбос аввал тушунтирмақчи бўлиб: «Қонуи китоби эмас, шоир ёзган китоблар» деди-да, кейин қўлини силтаб:

— Сен тушунмайсан, уни билиш қийин! — деди.

Оқбос ўзича «бу қирғизларда¹ шоир йўқдир, шунинг учун бундай тушунча ҳам бўлмаса керак!» деб, сўзни қисқа қилган эди. Абай тилмочдан унинг нима деяётга-

¹ Инқилобдан олдин ҳар икки халқни бирга қўшиб «қирғиз» дейиларди.

нини сўради. Тилмоч «шоир» деган сўзнинг қозоқча нима дейилишини ўйлаб ҳам кўрмаган экан.

— Ашулачи... ашулачининг китоби...— деб, Оқбосга ўхшаб, қисқагина жавоб қайтарди.

Абай ашулачи деган гапга қаноат қилолмай:

— Нима дедингиз? Ашулачи деяпсизми? — деди.

Тилмоч Абайни бундай саволлар беришдан тўхтатишга уриниб:

— Сен билмайсан, тушунмайсан деяпти бу киши,— деди.

Бу гап Абайга қаттиқ тегди-да, истиҳзо блан кулиб:

— Епирим, бу киши-ку билимли одам. Биз ҳам бир юртнинг гапга тушунадиган ёшларимиз деб юрибмиз. Одамни бир-бирига яқин қиладиган нарса тил экан-да. Ушандан йўқ бўлганимиз учун бир-биримизга осонгина тушунтириладиган гапларни онглатаолмай, қийин бир давондан ошаётгандай бўлиб туришимизни қаранг! Мана ҳозир биз икки одамзод эмас, иккита махлуққа ўхшаймиз. Мужикнинг оти блан саҳройи туя учрашиб қолдим, нима бало! — деди.

Эрбўл кулиб юборди. Оқбос Абайнинг нима деяётганини билмоқчи бўлиб тиламочга қаради. Абай ҳам унга: «шу гапимни тушунтириб бер-чи!» — деди. Абайнинг нима деганини билгач Оқбос ҳам кулиб юборди.

— Тўғри, тўғри айтаётир. От туядан ҳуркади. Туя ҳам унга йўламайди. Ҳақиқатда ҳам биз ҳозир худди ўшаларга ўхшаймиз! — деб яна кулди, — фақат сен блан менгина эмас, ҳозирги подшоликнинг қонунига қараганда, қирғиз саҳросидаги халқнинг ҳаммаси шундай. Тўғри айтдинг бу гапни!

Шундан кейин Оқбос блан Абай тез-тез учрашиб турадиган бўлиб қолишди.

Халқ орасидаги аввалги тинчсизлик яна ҳам авж олиб кетган. Жигитеклардан кўрсатилган одамларнинг бир-қанчасини ушлаб, турмага қамалган. Бозорали ва Қорашалар яшириниб қочиб юришган эмиш деган хабарлар ҳам келган эди.

Бойдали ҳам шаҳарга келди. Унинг уриниб, туртиниб бормаган эшиги қолмади, ниҳоят, бир кун Абайга гапнинг очигини айтиб қўяқолди.

— Бўтам Абай, кўчасида юрсак отимиз ҳуркиб, шаҳарга сиғмайди. Уйига бетласак тўн ва гуппимиз эшигидан сиғмайди. Ялтираган тахтасига боссак, этигимизнинг

товони тойғанади. Одами блан сўзлашайлик десак, кар блан соқовга ўхшаб, имлашишдан бошқани билмаймиз. Шўринг қурғур сахро одамига бу шаҳар деган нарса-нинг ўзи бир қамоқ экан-ку. Ялтироқ музга ҳайдаб солинган қари туяга ўхшаб, мункиганимиз мункиган, аҳвол шу...— деди.

Ўтирганларнинг ҳаммаси кулиб юборди. Бойдали ҳазил қилиб айтган бўлса ҳам, ҳақиқатни айтган эди. Шундан кейин Абай Жигитек томонга ўзи бош бўлиб, уларнинг бутун ишларини ўзи бошқарди.

Эндиги ишларнинг ҳаммасини Абай ўша Оқбос блан маслаҳатлашиб қиладиган бўлди.

Гарчи Такежовлар янгидан-янги одамларнинг оёғини тортаётган бўлса ҳам, бу ишга адвокат бош қўшгандан кейин Жигитек ишининг юзи яхшиликка томон ўгирилди.

Адвокат яқинда Абай ешиб берган бир чигал тугунни катта қурол қилиб, бутун ишга бошқача тус бериб юборди. Бир кун Оқбос блан Абай анчагача суҳбатлашиб ўтирганларида Абай унга Бозоралиларнинг иши ўғрилиқ, босмачилиқ эмас, деб, бу тўғрида кўп далиллар кўрсатди. Еридан, молидан айрилган, ютга учраб оч-яланғоч қолган халқнинг аҳволини айтиб берди, нима учун ют кўпчиликка оғир келиб, бир тўда озчиликка енгил келганини ҳам онглатди. Болағозилар мол олганда ҳаммадан олмай йўғонлардан, бойлардан олганини, яна қўлига тушган молни оч-яланғоч қолганларга, камбағалларга берганини билдирди. Суҳбат шу ерга етганда, Оқбос қаттиқ ўйланиб қолди.

Кўп халқнинг тарихидан, китобларидан хабардор, билим эгаси бўлган адвокат ўтган замонларнинг ҳикояларини эсига олди; қадим замонда ўтган Робин-Гуд, Карл Моор, Дубровскийлар ёдига тушди.

Шу гаплар бўлган куни Оқбос Андрей Абайни ярим кечагача олиб ўтириб, истагани қадар сўзлатди. Эндиги маслаҳатни ҳам бошқача берди.

Шундай қилиб, турмада ётган Болағози, Адилхонларнинг тақдири ҳам ўзгарди. Уларнинг орқасидан йўқловчи бўлиб юрган хотин-болаларнинг аризалари ҳам, маълум бир йўлга тушадиган бўлди. Шу блан сал кунда Қавмен, Уркембой, Бозорали, Қорахонларга ўхшаш туҳмат блан хатга тушганлар оқланиб чиқишди. Жигитек томон энди элига севинчи деб одам чоптира бошлади.

Такежон бу хабарни эшитиши блан Абайга одам юбориб «бас қилсин, бу қандай қасдлиги» деб қаттиқ койиб юборди. Абай унга:

— Биз ота-оналарнинг ҳузурида жигар бўлишга ярасак ҳам хўб гап. Мана шундай қилиб элу юртни гўр оғзига ҳайдаб келганидан кейин, энди мен блан иши бўлмасин!..— деди.

Абайнинг шу жавобига яна бирқанча чақиқларни қўшиб, Такежон тезлик блан Қунанбойга одам юборди. Отаси Абайга: «тезлик блан қайтсин! Бўлис бўлмайман деган ўзи эди, энди Такежонни оқсатмасин! Бу ишлардан четда юрсин!» деб одам юборди.

Лекин бу хабар Абай бутун ишларни тамомлаб қолган пайтда келди. Ишни тўхтатишнинг иложи йўқ эди.

Шундай бўлса ҳам, уезд бошлиғи блан областьнинг улуглари бутун ишни Оқбосга ютқизиб қўймади. Уз қўли блан ҳалиги ишларни қилмаган бир тўда одамни бўшатдию, Болағози блан Адилхонларга келганда қаттиқ туриб олди, «Очарчилик, йўқчилик, ночорликдан туғилган ҳаракат» деган сайин, яна ҳам баттарроқ оёқларини тираб олишди.

Уезд бошлиғи блан генерал-губернаторнинг кўз олдига ҳозир Русиянинг кўп ерларида чиқаётган деҳқонлар қўзғолони келди. Булар бундай ишни бошлаганларга мумкин қадар қаттиқ жазо бермоқчи эди, негаким, подшоликнинг огули қонуни бўйича бундай ишларга қаттиқ зарба бериш керак эди.

Булар бу иш ўзларига унча ойдин бўлмаган саҳро элининг иши бўлганини, уларнинг орқасидан йўқловчиларнинг ҳам кўпайиб кетганини назарда тутиб, ҳалигиндай кескин қарорга келишга ботинаолмай бўшроқ чора кўришди. Шунда ҳам, хатга тушган ўттиз кишидан ўн кишига жазо берилди. Бошда буларга бериладиган жазо, осон жазо эмас, Болағози блан Адилхонларни умрлик сургунга юбориладиган эди. Лекин Оқбос блан Абайлар бор кучини сарф қилиб, кўп енгилликларга эришди. Болағозилар сургундан қолдирилиб, Иркутскга бадарға қилинадиган бўлди.

Сургунга кетаётганларнинг шаҳарда ётган қариндошлари Абилғозилар блан хайрлашаётган пайтда йиғлай-йиғлай айрилишди, лекин мангуга видо'лашмади. «Номид бўлманглар, тез йиллар ичида яна элга қайтиб келарсизлар» деб келгусига умид боғлаб узатишди.

Абай энди элга қайтиб кетмоқчи эди. Сўнги марта Оқ-бос адвокат блан хайрлашгали борганда, кекса адвокат Абайга:

— Еш бўлсанг ҳам эс-хушинг жойида, ақллик одамсан. Халқинг учун жон куйдирар экансан, бу буюк бир фазилат. Лекин шу элинг, шу халқинг учун ҳақиқатан жон куйдирадиган бўлсанг илм ёғдусига интил! Уқи! — деб, маслаҳат берди.

Унинг бу гаплари Абайга орзуси топиб айтилгандек, аини мақсад бўлди.

— Уқишга иштиёқим зўр, лекин қандоқ қилиб ўқийман! Мактабга боришга ёшим улғайиб қолди... Бошқа йўл блан ўқишнинг ҳам иложи борми? Йўл кўрсатсангизчи! — деди.

Адвокат унга кўп яхши маслаҳатлар берди. Аввало ўқийман деган одамга ёшнинг тўсқин бўлолмаслигини уқдирди. Еши қирққа борганда ҳам ўз-ўзидан илмнинг кетига тушиб, олим бўлиб чиққан одамлар борлигини айтиб берди, ўқиш учун албатта мактабга бориш шарт эмаслигини ҳам онглатди.

Абай тез кунда қайтиб келишга ва'да берди. Адвокат унга хусусий ўқитадиган муаллим топиб бермоқчи бўлди.

Еш йигит, кўпдан буён ҳузур-ҳалавотидан айрилиб, ўртаётган бир чигал тугуннинг учини ниҳоят топиб олгандай, хурсанд бўлиб кетди. Шундай қилиб Абай овулга бориб, уй ичидагилардан рухсат олиб, пул тўплаб, тез кунда қайтиб келмоқчи бўлиб элга жўнади. Энди кўпдан буён ёш кўнгли беғоналашиб кетган хушчақчақлик, шўхлик яна пайдо бўлиб, енгиллашиб қайтди.

Жидебойга келганидан кейин, кўп турмади. Дилда блан онаси тезгина жавоб беришди. У бошқа ҳечкимга маслаҳат ҳам солмади. Шу кунларда Мирзахонни шаҳарга жўнатиб, ундан Қаримнинг уйида сўйиладиган сўқимни бериб юборди. У ерда ҳаражат қилиш учун пул ҳам керак эди. Шунга атаб, сўйилган сўқимларнинг териси блан бир-иккита қорамол ҳам ҳайдатиб юборди.

Энди ўзи ҳам жўнамоқчи эди.

Шу ёзда Абайнинг учинчи боласи туғилган эди. Қичкинагина оқ сариқдан келган Абдирахмон ҳозир кулади. ган, толпинадиган бўлиб қолган эди. Абай биринчи марта шу боласига меҳри тушиб, уни қўлига оладиган бўлди. Боланинг ўзи ҳам оппоққина, юзи чўзинқироқ, қош,

кўзлари қуйилиб келган бўлиб, яна унинг борлигидан қандайдир бир ўзгача киборлик ёғилиб турарди.

Дилданинг ҳамма болалари ҳам Абайга эмас, ўзинга ўхшарди. Болаларининг ҳаммаси ҳам оқсариқдан келган бўлиб, бу боласи ҳам, оппоққина, яна унинг устига кўп хушчиroy, суйкимлик бола эди.

Абай Дилда блан ҳечким йўғида хайрлашди. Улар бир-бирига кўп сўз ҳам қотишмади. Кам гап, сир тутабиладиган Дилда фақат битта тилагини айтди.

— Кекса онанг, ёш болаларинг бор, бизни ўйламасанг ҳам ўшаларни ўйла. Кўп интизор қилмасдан келиб тур!— деб, кулиб қўйди. У қадар хафа бўлиб, кўз ёши ҳам қилмади. Дилда бундай чоқларда ҳам ўзини тутабиларди. Аслида Дилда кўнглида борини тўппа-тўғри айтиб қўяқоладиган эди. Абай хотинини онглагандек, унинг юзига тикилди-да, елкасига қоқиб:

— Мен ўйин-кулги излаб кетаётганим йўқ. Инсонлик, одамгарчилик фазилатларини излаб кетаётирман!.. Шу гап хотирингда бўлсин!..— деди. Абай Абдирахмонни ўзи кийинтириб, кўтариб олди-да, онасининг уйига борди.

Бу вақтларда хийлагина кексайиб қолган Улжон боласининг юзидан кўзини ололмай, кўп тикилди. Абдирахмонни қўлига олиб бағрига босди-да, Дилдага берди. Бир хўрсиниб, Абайни ҳам ёнига тортиб, юзидан ўпди. Унинг қонсизланиб кетган юзида она юрагининг чуқур бир тўлқини акс этди.

— Бўтам, марҳума энанг сени ёлғизим дерди. Унинг учун бошқаларнинг ҳаммаси ҳам бир эдию, сен ўзинг ҳам бир эдинг. Эсингда борми-йўқми, бетоб ётган чоғида зовол вақтида сенга бир тилак тилаган эди. Шу бўтамга бошқаларга берган тош юраклик, бераҳмлиқни берақўрма деган эди. Шу гапларни айтган онанг ҳам ўтди!..— деб, бироз жим қолди.

Энасининг ўша гапи Абайнинг ҳам ёдида эди. Бу гапни ҳозир ўз онаси бироз ўзгартириб айтганини ҳам онглади. Улжон яна бироз ўйланиб туриб:

— Замона сеники, майдон ҳам сеники. Ўз даврининг паҳлавони бўл. Қайси йўлдан борсанг, муродинг ҳосил бўлишини биздан кўра ўзинг яхши биладиган бўлдинг, оёғингга боғ бўлмаймиз, оқ йўл берсин! — деди.

Абай болалик чоғидагидек онасини қучоқлади-да, индамасдан хайрлашди. Эрбўл иккови эшикка чиқиб отга минаётганларида овулдагиларнинг ҳаммаси бирга чиқишди.

Энди жўнай деб турганида онаси Абайни ёнига чақириб олди-да:

— Болам, Тўйғулининг овулига бора кет. Отанглар ўша ерда, қуда тушгали кетишган. Қуда томон ҳаммамизни айтиб юборган эди. Мен сургалиб қаёққа борардим. Сен бормасанг биздан ўпкалар. Йўлакай кириб, бир пас ўтириб, кетгин! — деди.

Абай боришга ва'да берди. Шундан кейин яна ҳамма блан бирма-бир хайрлашиб, жўнаб кетди.

Тўйғулининг овули Абайлар йўлининг устида бўлмай, хийла четда, ўрда тоғининг бағрида эди, лекин Жидебойдан кўра Семейга яқинроқ эди.

Тўйғули Мамай элининг катта бойи. Қунанбой шу йил унинг блан қуда бўлмоқчи эди. Қиш яхши келиб, мол ҳам ўзини олдирмаганлигидан Тўйғули қудаларни айтдириб юборақолган экан. Қунанбой куёв тараф бўлиб, ҳозир қизнинг уйига қуда тушгали келишган эди.

Абай блан Эрбўл Тўйғулининг овулига боришди. Қунанбой ёнида Қоратой, Жумабой, Жақипларга ўхшаш ўзининг бутун кекса биродарлари блан ўтирарди. Тўйғулининг уч уйи лиқ тўла меҳмон. Уйин-кулги, қангама жойида. Абайлар Қунанбой ўтирган уйга киришди-да, бир чеккада жимгина гапга қулоқ солиб ўтиришди. Кўп гапларни Қоратой бошлаётган эди. Катталарнинг суҳбати бир мавзудан иккинчи мавзуга кўчиб турди-да, ниҳоят гап айланиб келиб, замон блан замоннинг фарқини солиштира бошлашди. Қоратой ўзларининг ёшлик чоғларини, ота-боболар замонини эслаб, ҳозирги замоннинг, ҳозирги одамларнинг айниб кетганини айтди.

Гап шу ерга келганда Абай лиқ этиб кулди-да, гапни қийғиликка олди. «Бурунги замоннинг яхшилиги шуми— кўздек қўшни бўлиб ўтирган қариндош эллар бир-бирини чопиш, янчиш, сўйишдан бошқани билмас эди. Чол-кампирлар, бола-чақанинг уйқусида халавот йўқ эди. Бир қошиқ ёвғанини тўрт кўз тугаллик блан бемалол ўтириб ичаолмасди. Мана шу Сибон блан Тўбуқти ўртасида, Тўбуқти блан Семей ўртасида ёлғиз ярим йўловчи юраолмас эди. Ана чопиб кетади, ана талаб кетади, бутун умр ваҳма блан ўтарди... Уша ҳам замон бўлиптими?» деди.

Абайнинг бу гапи кексаларга унча ма'қул тушмади. Улар яна ўша замонларидан турлик-туман фазилатлар топиб, ўша замоннинг ҳаётини, халқини, бойлигини, бу-

рунги одамларнинг нақадар бақувват, нақадар гавдалик бўлишини мақташди. Қунанбой ҳам кўпчиликнинг фикрига қўшилиб, ўша замоннинг яхшилиги тўғрисида салмоқлик бир далил ҳам келтирди.

— Замон ўтган сайин охир замонанинг аломатлари ойдинлашаберади. Одамларнинг хулқи ўзгариб, фе'ли кетаберади. Бизнинг замонамиз ўзи бошқа замон эдику, бундан ташқари ҳарқалай, пайғамбар замонига яқинроқ эди. Бир қадам яқин бўлса ҳам, шарофати тегиб туради-да!..— деди.

Отасининг гапига Абай ўша онда жавоб берди. Шу топда унинг кўнгли, илҳом келган шоирнинг кўнглидек, айтишишга, олишишга ҳумор бўлиб турган; руҳи енгил, озод фикри ҳам парвоз қилиб юксалишга интилаётгандай кўринарди.

— Яхшлик блан эзгуликнинг олис-яқини йўқ. Ола тоғнинг боши қуёшга яқин. Лекин унинг бошида мангу кетмайдиган қор ётади. Бағрида бўлса неча хил гул, мева, неча хил наботат ўсади. Жон-жониворнинг ҳаммаси ундан баҳра олади. Сизлар пайғамбарга яқин бўлганда, Абутолибдан яқин эмассиз. У пайғамбарнинг отаси эди, лекин Абутолиб кофир эди! — деди.

Бир уй одамнинг ҳаммаси хандон ташлаб кулиб, лом деяолмай қолди. Қунанбой ўғлини қаттиқ жеркиб:

— Бўлди, бас қил! — деди.

Абай ҳайрон бўлди-да, индамай қўяқолди.

Кексаларнинг ҳаммаси ўзларининг қаттиқ енгилганликларини пайқашди. Шундан кейин ҳамма жим бўлиб, кулги ҳам, гап сўз ҳам сусайиб, мажлисда қандайдир ма'юслик ҳукм сурди. Абайнинг гапига фақат Қоратойгина ич-ичидан хурсанд бўлди. У ёнида ўтирган Жақипни туртиб секингина:

— Бунинг асти оғиз очирадиган эмас-ку, калла қилиб турганини кўр! — деди.

Бироздан сўнг овқат келди. Овқатдан кейин Абай блан Эрбўл кетмоқчи бўлиб, кийинабошлашди. Қунанбой ҳам эшикка чиқди.

Қунанбой эшикка чиқиши блан Абайни чақириб олиб, яқинроқдаги тошлоқ тепага бориб ўтиришди. Кўпдан буён ота-бола икковининг бетма-бет келиб сўзлашгани шу эди.

Қунанбой хафа бўлиб, Абайга бир совуқ назар ташлади-да:

— Сен ўқидинг, билим олдинг, устоз кўрдинг, биз подон бўлиб ўсдик. Лекин ўша билиминг нега сенга эл-юртнинг олдида отанинг иззатини бажо келтиришни ўргатмайди? Кўпчиликнинг олдида гап талашиб отангни мункитишдан, юзини ерга қаратишдан нима мурад ҳосил қилмоқчи эдинг? — деди. Отаси енгилганига иқрор бўлди. Мана ҳозир унинг ҳарқандай одам қараганда сури босиб қоладиган симоси аввалги шахтидан қайтиб, сўлғин торган, барваста гавдаси ҳам чўкиб, кичкинагина бўлиб қолганга ўхшарди. Мана у гўдакларча ўпкалаб, гина қилиб ўтирипти. Албатта одоб сақлаш, иззат қилиш — каттанинг олдида кичикнинг, отанинг олдида боланинг бурчи эканлиги тўғри. Абай бунга қарши эмас эди.

— Тўғри, айб мендан ўтди. Афу этингиз! — деди Абай ва сўз шу блан тамом бўлди шекилик деб ўйлаган эди, лекин отаси яна бир нарса демоқчи бўлаётгандай кўринди. Қунанбой яна бир нафас ўйланиб ўтирди:

— Пайти келганда айтарман деб юрган эдим. Сенинг учта камчилигинг бор, шуни ўзингга айтмоқчиман. Қулоқ сол! — деди.

— Айтинг ота! — деди Абай ва Қунанбойнинг юзига қараб, турди.

— Аввало арзон блан қимматнинг фарқига бормайсан, ўзингда борнинг қимматини билмайсан, пуллайолмайсан, сотабилмайсан. Бебаҳо хазинангни бўлмағур, беҳуда ишларга сарф қиласан! Саёзсан, қирғоғи саёз сувни ит ҳам, қуш ҳам ялайди. Иккинчидан дўст блан душманни ажратаолмайсан. Дўстга дўстча, душманга душманча тифинг йўқ. Ичингда сир ётмайди. Халқ йўлбошчиси бўладиган одам ундай бўлмайди. Орқангдан халқ эргашмайди, сен бошлаган йўлга юрмайди. Учинчиси ўриспарастсан, ўша ёққа оғиб кетаётирсан. Бу ишинг дин ва мусулмонликка ёт кўринишини ўйламайсан! — деди.

Абай бу сўзларнинг нима учун айтилаётганини дарҳол онглади. Отаси ёш йигит, кўнглимдаги бор-йўқ, дурдона ҳисларим шулар деб юрган ҳисларига ҳужум қилаётир. Абайнинг бўлса отасининг йўлидан юрмай, ўз ҳаётини ўзи очган йўли блан қуришга интилишининг ҳам асосий сабаблари шулардан иборат эди. Қунанбой ҳам боласининг фикри ўзгачалигини билиб, топиб гапирди. Лекин Абай ўзи бошлаётган бу ишни дун'ёда ҳечқандай куч олдида бўйсундирмоқчи эмас эди. Унинг симосида

номуслик юракнинг аламлик тўлқини акс этди. Ҳали уйда ўтирган чоғида пайдо бўлган қизгинлик яна юзага чиқди. Бу тўғрисига қолганда Абай отасини ҳам аямай сўзлаб кетди:

— Мана шу айтган учта гапингизга э’тироз билдираман. Уз тутган йўлим тўғри, ўша йўлдан кетаман. Аввало қирғоғи саёз сувга тенглаштирдингиз. Чуқур жарнинг тагида оқадиган, қўлида қуроли бўлган битта-яримта одамгагина фойдаси тегадиган сув бўлгандан кўра, қуролликка-қуролсизга ҳам, ёшу қарига ҳам барабар фойдаси тегадиган саёз қирғоқли сув бўлишни ортиқ деб биламан. Иккинчидан, элни қандай уюштиришни, эл бошлиқларининг қандай бўлишини айтдингиз. Менинг фикримча эл бир замонларда қўйга ўхшарди. Битта чўбон бир қўра қўйни «ҳайт» деса, турғизиб, «ҳайт» деса ётқизарди. Эндиликда эл туяга ўхшаб қолди. Олдига тош отиб «Шоқ» деса, қараб турадида, сўнг бурилади. Мана, ҳозирги эл аввалги мути’лик, ночорлик, мўминлик ҳолатидан чиқиб, кўзини очиб келаётир. Эндиги эл отга ўхшайди. Қаҳратон бўронда ҳам, ёгин-яшинда ҳам кўпчилик нима кўрса, шунга чидайдиган, жонни фидо қиладиган, қор тўшаб, муз ястанадиган, барини тўшак, енгини ёстиқ қиладиган одамга эргашади. Жони ачиб, эзгулик излайдиган кишигагина бўйсунди... Учинчи ўрисларни айтдингиз. Халқ учун ҳам, эл учун ҳам, ўзим учун ҳам дун’ёда энг қимматли нарса илм ва ма’рифат. Шу илм ва ма’рифатлар ўрисда. Мен бутун дун’ёдан ололмайдиган бебаҳо хазинани ўшандан оладиган бўлсам нима учун ундан ўзимни четга тортишим керак?.. Етсираб, ўзимни четга тортишим водонлик бўлса бўладики, фазилат бўлмайди... — деди.

Қуванбой Абайнинг жавобларини эшитиб хўрсиниб қўйди. Гарчи симосида норозилик, чорасизлик акс этса ҳам, дамани чиқармади, шунинг блан сўз тамом бўлдида, Абай отаси блан хайрлашиб жўнаб кетди.

Оғир хаёлга чўмиб, дўнг бошида ёлғиз қолган Қуванбой гангиди. Яна енгилди. Боласидангина енгилди эмас, эндиги ҳаёт жўш уриб келиб, «Ҳолатдан кетдинг, хазон бўлар чоғинг етди» деб четга қоқиб бораётир. Уз боласининг оғзидан эшитган мана шу садо ўша «давринг ўтди» деган совуқ садонинг беомон шарпаси эди.

Абайнинг Оқшўқига кириб кетадиган иши бор эди, Урдадан чиқиб, ўша томонга бурилиб кетди. Йўл йўқ,

лекин қор қалин эмас эди. Эрбўл иккови отларини ел-дирганича, Эсембойни бағирлаб бориб Тақирбулоқ тўғри-сидаги йўлга тушди.

Қачонлардир Абай шаҳардан, ўқишдан келаётганида, овулини соғинганидан тоқати тоқ бўлиб, шу кўмкўк даладан от қўйиб келаётган эди. Ҳозир у дала оппоқ қорнинг тагида музлаб ётарди. Олисидаги тоғ чўққилари бляв бутун атроф алланечук ғамгин, паносиз, мангулик қайғуга ботгандек кўринарди. Бу кунларда Абайнинг кўзига, шу қадар паносиз, ожиз кўринадиган саҳро ҳам, бор халқининг ҳоли ҳам худди шу қор босиб ётган далага ўхшарди. Уша вақтларда унинг содда ва соф дили бутун бахт-саодат шу саҳрода деб, шу ерларга толпиниб учган бўлса, энди Абай яна отини елдириб қайтиб кетаётди. Лекин энди ўша умид билан бахт-саодатни шаҳардан излаб, шунга интилиб кетаётди.

Бу вақтда Абайнинг ёши 24 га чиққан эди. Ҳозир унинг кўз ўнгидан мана шу кечирган йилларнинг бирқанча оғир-енгилликлари чувалиб ўта бошлади. Қараса, ҳаётнинг бирқанча қат-қаватларидан, ўнқир-чўнқир йўллари-дан, чангалзорларидан ўтиб, давонларидан ошибди. Бир вақтлар юксалишга қараб кетаётган эди, энди мана баландликка ҳам кўтарилиб бораётди, қайрилиб ўз ҳаётининг мана шундай қинғир-қийшиқ йўлларини кўрди.

Ҳақиқатда ҳам баландликка қадам қўйди. Бир вақтларда баланд қоянинг чўққисидан тақир қум билан тошлоқни ёриб, нозиккина бир чинор новдаси пайдо бўлган нафисгина чечак отиб шундай бир ҳаёт гул тўккан эди. Ҳозир ўша қоя чўққисидан битган чинор ёшлик қувватига тўлиб ўзини тутиб олди. Энди унга қаҳратон қиш совуғи ҳам, ҳатто тоғ довуллари ҳам хатар бўлишдан ўтган эди.

МУХТОР АВЕЗОВ

Қозоқ ёзучися Мухтор Умархон ўгли Авезов 1897 йилда Семипалатинск областининг ҳозирги Абай районида туғилган.

Бўлажак ёзучи буюк қозоқ шоири — маърифатчися Абай Қўняйбоевнинг (1845—1904 йил) адабий меросини ўқиб тарбия топди. Мухтор Авезов Семипалатинск шаҳридаги бешйиллик мактаб ва ўқитучилар тайёрлаш ўқув юртидаги рус ўқитучиларининг раҳбарлиги остида Пушкин, Лермонтов, Гоголь, Тургенев, Островский, Лев Николаевич Толстой асарлари билан мукаммал танишиб чиқади. Унда бадий асар яратишга катта шавқ пайдо бўлди ва мактабда ўқиб юрган чоғидаёқ биринчи мустақил асарини — саҳронинг беомон кучли бўронлари тасвир этилган «Довул» деган асарини ёзди. Мухтор Авезов рус классик адабиёти ва қозоқ миллий адабиётининг демократик традициялари таъсири остида ёзучи бўлиб етишди.

Мухтор Авезов 1923—1928 йилларда Ленинград Давлат Университетининг Тил ва моддий маданият тарихи факультетида, сўнг 1930 йилда Урта Осиё Давлат Университетининг аспирантурасида ўқиди.

Мухтор Авезовнинг адабий фаолияти 1917 йилдан бошланди. Унинг дастлабки ҳикоя ва очеркларидан иборат бўлган «Ўтмиш кўланжасида» номлик тўпламида биринчи варианты овул драм кружогида қўйилган «Энлек — Кебек» (1919 йил) ва «Икки кундош» (1920 йил) деган пьесаларида, «Ҳомисизлар куня» (1922 йил) деган повестида ўша замонда ҳечқандай ҳуқуқи бўлмаган қозоқлар феодал-бойларнинг шафқатсиз беомон ҳукмронлиги шароитида қандай оғир ҳаёт кечириб, нақадар ғариб аҳволда яшаганликлари тасвирланган.

1930 йиллардан бошлаб Мухтор Авезов Совет воқолигиня акс этдиручи, янги одам образларини кўрсатадиган асарлар яратабошлайди: «Шотқалон», «Излар», «Қўлни-қўлга ушлашиб», «Уч кун» ва бошқа бир-анча проза асарларини яратди. Шу билан бирга у бир-мунча пьесаларида граждян уруши манзараларини тасвирлайди. Тожибоев билан бирликда ёзилган «Оқ қайин» пьесаси унда қозоқ халқининг виштирокини кўрсатади. Унинг «Кураш» деган пьесаси олош-ўрдачилар, буржуа миллатчиларига қарши олиб борилган курашга бағишланган, «Чегарада» пьесаси инқилобий ҳушёрлик мавзусида ёзилгандир.

1937 йилда Мухтор Аvezов қозоқ халқининг ёзма адабиётига негиз қурган Абай Қунанбоевнинг ҳаёти ва фаолиятига оид материалларни ишлаб чиқишга киришди. Мана шу материаллар асосида ёзилган «Абай» романининг биринчи бўлими 1942 йилда, иккинчи бўлими 1947 йилда нашр этилди. Мухтор Аvezов шу мавзуда «Абай» деган тарихий трагедия ёзди (Леонид Соболев блан бирликда); «Абай қўшиқлари» деган киносценария яратди, бу сценария Г. Л. Рошаль томонидан Олмаота бадий фильмлар студиясида қўйилди; «Абай» операсига либретто ёзди (композиторлар А. Жубанов ва Л. Ҳамидий).

Улуғ Ватан уруши даврида Мухтор Аvezов фронтвик қозоқлар ҳақида («Синов соатида» 1942 йил), гвардиячи Панфиловчилар ҳақида («Номус гвардияси» 1943 йил) пьесаларини (Абишев блан бирликда), фронт блан фронт орқасининг бирлигини кўрсатадиган бирқанча очерклар, ҳикоялар, повестьлар яратди. Урушдан сўнгги сталинча бешйилликлар даврида Мухтор Аvezов Қозоғистон меҳнатқашларининг республика халқ хўжалигини, маданиятини яна ҳам ривожлантириш йўлида олиб бораётган кураши тўғрисида асарлар яратмоқда.

Мухтор Аvezов таржима соҳасида ҳам кўп ишлайди. У Гогольнинг «Ревизор»ини, Шекспирнинг «Отелло»сини ва «Осовга тушов»ини, К. Трениннинг «Любовь Яровая»сини, А. Афиногеновнинг «Ваҳима»сини, А. Кронининг «Флот офицери»ни ва бошқа асарларни таржима қилган.

Мухтор Аvezов қозоқ ва қирғиз адабиётининг тадқиқотчиси, рус ва шарқ маданиятини чуқур ўрганган, қадимги ва ҳозирги замон турк тилларидан бирқанчасини биладиган киши сифатида ҳам майдонга чиқади. У бирқанча илмий асарлар ёзди, жумладан: «Қозоқ халқининг оғзаки адабиёти тарихи ҳақида очерклар» деган асари (1927 йил), «XIX аср қозоқ адабиёти тарихи» (1934 йил), «Қозоқ халқининг эпоси ва фольклори» (1939 йил), қирғиз халқининг қаҳрамонлик эпоси «Манас» ҳақида монография (1940 йил), «Абай ва рус классиклари» (1949 йил) ва бошқалар. Сўнгги йилларда, Мухтор Аvezовнинг раҳбарлиги остида, қозоқ адабиёти тарихини ёзишга тайёрлик иши олиб борилмоқда.

1946 йилда Мухтор Умархон ўғли Аvezов Қозоғистон ССР Фанлар Академиясининг ҳақиқий аъзоси қилиб сайланди, унга филология фанлари доктори деган илмий даража ва профессор деган илмий унвон берилди.

1945 йилда Мухтор Аvezовга олий мукофот — Меҳнат Қизил Байроқ ордени берилди; бирнеча бор Қозоғистон ССР Олий Советининг Фахрий Ерлиги блан мукофотланди.

СССР Министрлар Советининг қарорига биноан, Мухтар Умархон ўғли Аvezовга «Абай» романи учун 1948 йили биринчи даражали Сталин мукофоти берилган.

1952

ГБ УССР
4798

га узбекском языке

АВЕЗОВ МУХТАР

А Б А Й

Госиздат УзССР—1951—Ташкент

Редактор А. Қ а ҳ ҳ о р
Муқова, форзац ва титуллар рассам
И. И к р о м о в н и к и
Расмлар Б. И. У р м а н ч и н и к и
Техредактор Я. П и н х а с о в

Теризга берилди 9/III 50 й. Босишга рухсат
этилди 24/VIII 50 й. P05854. Қогоз 84×168^м
—6,5 қоғоз листи—21,32 босма листи. Учет.
нашр. листи 22,5. Уздавнашр. Индекс: н.а.
Договор № 439-48. Тиражи 25000. Баҳоси
қоғоз муқовада 12 с. 2: т. коленкор муқова
да 13 с. 25 т.

УзССР Микистрлар Совети ҳузуридаги
Ўзбекполиграфнашрнинг 3-нчи босмаҳона-
сида терилиб, 1-нчи босмаҳонада босилди.
Тошкент, Ҳамза кўчаси, № 33, 1951.
Заказ № 400.